

11999

Z.422993

D2-04

WIESŁAW PUŚ

ROZWÓJ
PRZEMYSŁU

W KRÓLESTWIE POLSKIM

1870-1914

WYDAWNICTWO UNIwersytetu ŁÓDZKIEGO • ŁÓDŹ 1997

EO 920/63
2001

-15,-

RECENZENCI

Jan Fijałek, Wiesław Caban

REDAKTOR WYDAWNICTWA UŁ

Lena Pusiowa

REDAKTOR TECHNICZNY

Jolanta Kasprzak

KOREKTORZY

Danuta Bak, Anna Ciach

OKŁADKĘ PROJEKTOWAŁA

422993 *Barbara Grzejszczak*

Na okładce wykorzystano fotografię ze zbiorów Autora przedstawiającą Fabrykę Kapeluszy K. Goeperta, Łódź, ul. Podleśna 3 (obecnie M. Skłodowskiej-Curie)

© Copyright by Wiesław Puś, 1997

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
1997

Wydanie I. Nakład 200 + 45 egz. Ark. wyd. 21,1
Ark. druk. 17,5. Papier kl. III, 80g, 70 × 100
Przyjęto do Wydawnictwa UŁ 12.05.1996 r.
Zam. 120/2714/97. Cena zł 15,-

Drukarnia Uniwersytetu Łódzkiego
90-236 Łódź, ul. Pomorska 143

ISBN 83-7171-107-7

WSTĘP

1. Cel i zakres pracy

Prezentowana praca stanowi próbę analizy przeobrażeń strukturalnych w przemyśle Królestwa Polskiego, w okresie przejścia od kapitalizmu wolnokonkurencyjnego do początkowego stadium kapitalizmu monopolistycznego. Analiza zmian strukturalnych obejmuje zagadnienia rozmieszczenia przestrzennego, struktury gałęziowo-branżowej, koncentrację produkcji i zatrudnienia oraz przemian form prawnowłasnościowych przedsiębiorstw, związane z procesem centralizacji kapitału, jak również procesu inwestycyjnego.

Przedmiotem analizy badawczej był cały przemysł Królestwa Polskiego podzielony na 12 gałęzi (wydobywczy, hutniczy, metalowo-maszynowy, chemiczny, mineralny, drzewny, papierniczo-poligraficzny, włókienniczy, konfekcyjny, skórzaný, spożywczy i inne). Celem badań międzygałęziowych i międzybranżowych było ukazanie roli poszczególnych gałęzi i branż w procesie industrializacji Królestwa Polskiego.

Terytorialnie praca obejmuje obszar Królestwa Polskiego z uwzględnieniem rozwoju przemysłu w okręgach i głównych ośrodkach przemysłowych.

Analiza regionalna przemian strukturalnych dała możliwość określenia roli poszczególnych okręgów w procesie industrializacji. Badania te pozwoliły także na podjęcie próby typologii procesu uprzemysłowienia w Królestwie Polskim.

Rozwój przemysłu w całości, oraz poszczególnych jego gałęzi, starano się ukazać na tle porównawczym przede wszystkim w stosunku do Rosji oraz ziem polskich w skali trójzaborowej, jak również częściowo w odniesieniu do innych krajów Europy Środkowej (Czechy, Węgry), a także uprzemysłowionych krajów Europy Zachodniej.

Zakres chronologiczny pracy obejmuje lata 1870–1914. Data początkowa wiąże się z ogólnymi zmianami społeczno-gospodarczymi, które nastąpiły po uwłaszczeniu chłopów (rozwój rynku wewnętrznego, wzrost liczby wolnych rąk do pracy). Ponadto lata siedemdziesiąte XIX w. były ostatnim etapem wczesnokapitalistycznej industrializacji, zakończonym zwycięstwem produkcji fabrycznej. Natomiast cezura końcowa – wybuch I wojny światowej – zamyka w miarę jednolity okres rozwoju przemysłu w Królestwie Polskim, tworząc nowe – diametralnie inne – warunki społeczno-ekonomiczne i polityczne.

2. Przegląd literatury

Literatura obejmująca dzieje przemysłu w Królestwie Polskim, w okresie do 1914 r., jest bardzo bogata. Pierwsze pozycje o charakterze studiów historyczno-ekonomicznych ukazały się w końcu XIX i na początku XX w. Spośród wielu ówczesnych pozycji na szczególną uwagę zasługują prace I. Janzuła, R. Luksemburg, S. Koszutkiego, L. Janowicza, M. Lewego, H. Radziszewskiego, E. Rosego, S. Kempnera, Z. Daszyńskiej-Golińskiej¹. Powyższe prace wniosły wiele cennego materiału faktograficznego do dziejów przemysłu w Królestwie Polskim. Ponadto, niektórzy spośród wymienionych autorów (Z. Daszyńska-Golińska, S. Koszutski) podjęli cenne próby porównawczej analizy rozwoju przemysłu na ziemiach polskich w skali trójzaborowej.

Kluczowymi problemami, które stały się przedmiotem często dość ostrych polemik w cytowanej literaturze, były zagadnienia roli rynku rosyjskiego (I. Janzuł, R. Luksemburg), rynku wewnętrznego (L. Janowicz), polityki gospodarczej państwa rosyjskiego (M. Lewy) oraz kapitałów zagranicznych (S. Koszutski).

Wśród ówczesnych pozycji, po części, charakter źródłowy posiadają opracowania statystyków i ekonomistów, obejmujące problemy rozwoju przemysłu i rzemiosła oraz handlu zagranicznego².

Wiele cennego materiału, jak również interesujące poglądy na proces rozwoju przemysłu w Królestwie Polskim, wniosły prace monograficzne sprzed I wojny światowej, a także z okresu międzywojennego, dotyczące niektórych gałęzi produkcji przemysłowej. Były to opracowania K. Srokow-

¹ J. Janzuł, *Przemysł fabryczny w Królestwie Polskim*, Petersburg 1887; R. Luksemburg, *Rozwój przemysłu w Polsce*, Warszawa 1957; S. Koszutski, *Rozwój przemysłu wielkiego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1901; tenże, *Rozwój ekonomiczny Królestwa Polskiego w ostatnim trzydziestoleciu (1870–1900)*, Warszawa 1905; tenże, *Nasz przemysł wielki na początku XX stulecia*, Warszawa 1905; tenże, *Geografia gospodarcza Polski*, Warszawa 1918; L. Janowicz, *Zarys rozwoju przemysłu w Polsce*, Warszawa 1907; M. Lewy, *Życie ekonomiczne Królestwa Polskiego*, cz. I i II, Warszawa 1915–1921; H. Radziszewski, *Zarys rozwoju przemysłu w Królestwie Polskim*, [w:] *Nasze sprawy*, t. 2, Warszawa 1900; E. Rose, *Wielki przemysł Królestwa Polskiego przed wojną*, Poznań 1918; S. A. Kempner, *Dzieje gospodarcze Polski porozbiorowej (w zarysie)*, t. I, II, Warszawa 1920–1922; Z. Daszyńska-Golińska, *Rozwój i samodzielność gospodarcza ziem polskich*, Warszawa-Kraków 1915.

² D. Bociarski, *Rys statystyczny przemysłu Królestwa Polskiego*, „Biblioteka Warszawska” 1873, t. II; W. Załęski, *Statystyka porównawcza Królestwa Polskiego*, Warszawa 1976; tenże, *Królestwo Polskie pod względem statystycznym*, cz. I–II, Warszawa 1900; J. Benzemer, *Zarys przemysłu w kraju naszym*, Warszawa 1886; J. Poznański, *Proizwoditeliłnyje siły Carstwa Polskogo*, Petersburg 1879; H. Tennenbaum, *Bilans handlowy Królestwa Polskiego*, Warszawa 1916; Z. Pietkiewicz, *Stan przemysłu w Królestwie Polskim*, Warszawa 1912.

skiego i J. Hofmana na temat przemysłu węglowego³. Prace obejmujące dzieje przemysłu hutniczego H. Gliwica, J. Hofmana, M. Orłowskiego i A. Dzika⁴. Interesującymi opracowaniami obejmującymi swoim zasięgiem całe ziemie polskie w skali trójzaborowej, jak również wszystkie dziedziny życia gospodarczego, w tym główne gałęzie przemysłu, były materiały polskich ekonomistów i działaczy gospodarczych, powstałe w czasie I wojny światowej i opublikowane w 1919 r.⁵

Badania nad historią przemysłu w Królestwie Polskim oraz na obszarze pozostałych ziem polskich, na szeroką skalę rozwinęły się po II wojnie światowej. Oparte na założeniach metodologicznych materializmu historycznego (oraz w związku z możliwością wykorzystania bogatych zasobów archiwów fabrycznych, jak i władz administracyjnych) badania te początkowo skupiły się nad genezą i rozwojem przemysłu w głównych okręgach i ośrodkach, w pierwszej fazie kapitalistycznej industrializacji do lat siedemdziesiątych XIX w.⁶

W latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX w. rozpoczęto badania nad przewrotem przemysłowym w przemyśle Królestwa Polskiego, zakończone cenną pracą J. Łukasiewicza⁷. Ukazały się także pierwsze prace obrazujące

³ K. Srokowski, *Przemysł węglowy w Królestwie Polskim*, [w:] *Pamiętnik I Zjazdu Górników Polskich w Krakowie w 1906 t.*, Lwów 1907; K. Srokowski, J. Hofman, *Przemysł węglowy w Królestwie Polskim*, „Przegląd Górniczo-Hutniczy” 1910.

⁴ H. Gliwic, *Żelazna promyślność Rosji*, Petersburg 1911; J. Hofman, *Przemysł żelazny w Królestwie Polskim*, Dąbrowa Górnicza 1915; M. Orłowski, *Żelazny przemysł hutniczy na ziemiach polskich do roku 1914*, Warszawa 1931; A. Dzik, *Hutnictwo żelazne w Polsce*, Warszawa 1931; N. Gąsiorowska, *Przemysł metalowy polski w rozwoju dziejowym*, Warszawa 1929.

⁵ *Prace polskiej narady ekonomicznej w Petersburgu*, t. 1–3, Warszawa 1919.

⁶ N. Gąsiorowska-Grabowska, *Założenia metodologiczne badań nad początkami dziejów przemysłu kapitalistycznego i klasy robotniczej na terenie Łodzi i okręgu w latach 1820–1865*, „Przegląd Nauk Historycznych i Społecznych” 1955, t. V; G. Missalowa, *Stan i problematyka badań w zakresie kształtowania się układu kapitalistycznego oraz klasy robotniczej w przemyśle włókienniczym okręgu łódzkiego*, „Przegląd Nauk Historycznych i Społecznych” 1955, t. V; taż, *Studia nad powstaniem łódzkiego okręgu przemysłowego 1815–1870*, t. I, *Przemysł*, Łódź 1964; W. Kula, *Przemysł włókienniczy w Królestwie Polskim 1831–1865*, „Kwartalnik Historyczny” 1956, t. LXIII, nr 4–5; T. Łepkowski, *Przemysł warszawski u progu epoki kapitalistycznej*, Warszawa 1960; S. Kowalska, J. Jedlicki, A. Jeziński, *Ekonomika górnictwa i hutnictwa w Królestwie Polskim 1831–1886*, Warszawa 1958; J. Pazdur, *Górnictwo i hutnictwo Zagłębia Staropolskiego w połowie XIX w.*, „Kwartalnik Historyczny” 1956, nr 4–5; M. Radwan, *Wielkopiecownictwo w Zagłębiu Staropolskim w połowie XIX w.*, Katowice 1954.

⁷ G. Missalowa, *Przewrót przemysłowy w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego*, [w:] *Pamiętnik VIII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie*, Warszawa 1958; J. Łukasiewicz, *Przewrót techniczny w cukrownictwie i młynarstwie Królestwa Polskiego*, [w:] tamże; tenże, *Przewrót przemysłowy w przetwórstwie produktów rolnych Królestwa Polskiego*, *Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego*, t. 8, Warszawa 1966; tenże, *Przewrót techniczny w przemyśle Królestwa Polskiego w latach 1852–1886*, Warszawa 1963.

warunki i rozwój przemysłu w okresie kapitalizmu wolnokonkurencyjnego i początki procesu monopolizacji. Do szczególnie ważnych w tym zakresie należą pozycje W. Kuli oraz I. Pietrzak-Pawłowskiej, Z. Pustuły, J. Jarosa, A. Jezierskiego i J. Pazdura⁸.

Ważnym etapem w badaniach nad dziejami przemysłu na ziemiach polskich są prace zespołowe, prowadzone w ramach działającej od 1965 r. przy Komitecie Nauk Historycznych PAN – Komisji Historii Przemysłu⁹. Badania zespołowe historyków w różnych ośrodkach naukowych, prowadzone w sekcjach gałęziowych, skupiają się głównie na zagadnieniach metodologicznych, problemach struktury, koncentracji i tempa rozwoju przemysłu. Efektem dotychczasowych prac są trzy tomy studiów. W pierwszym, opublikowanym w 1967 r., zajęto się problematyką badań nad historią zakładów przemysłowych. Cennym osiągnięciem tych badań było wypracowanie wspólnych założeń metodyczno-metodologicznych oraz typologia zakładów i przedsiębiorstw w różnych gałęziach przemysłu¹⁰.

W drugim tomie, poświęconym rozwojowi przemysłu na ziemiach polskich w skali trójzaborowej w XIX i XX w., w odniesieniu do okresu sprzed 1918 r. skupiono się na problematyce przewrotu przemysłowego (I. Pietrzak-Pawłowska), w zależności od gałęzi przemysłu, na dynamice rozwoju (górnictwo i hutnictwo – W. Długoborski), strukturze wielkościowej i prawnowłasnościowej oraz koncentracji produkcji (włókiennictwo – G. Missalowa i zespół, przemysł spożywczy – S. Wykrętowicz). Ważnym, z punktu widzenia metod badawczych, był artykuł I. Ihnatowicza i J. Łukasiewicza poświęcony ocenie źródeł statystycznych, dotyczących przemysłu na ziemiach polskich, w okresie do 1914 r. Istotnym walorem omawianego tomu było ujęcie trójzaborowe rozwoju poszczególnych gałęzi przemysłu, a także próby porównań w skali międzynarodowej¹¹.

⁸ W. Kula, *Kształtowanie się kapitalizmu w Polsce*, Warszawa 1955; I. Pietrzak-Pawłowska, *Królestwo Polskie w początkach imperializmu 1900–1905*, Warszawa 1955; Z. Pustuła, *Monopoli w metalurgicznej promyślennosci Carstwa Polskiego i ich uczestije w „Prodamietie”*, „Istoriczeskije Zapiski” 1958, t. 62; tenże, *Początki kapitału monopolistycznego w przemyśle hutniczo-metalowym Królestwa Polskiego (1882–1900)*, Warszawa 1968; J. Jaros, *Historia górnictwa węglowego w Zagłębiu Górnośląskim do 1914 roku*, Wrocław 1965; *Ekonomika górnictwa i hutnictwa w Królestwie Polskim 1840–1910*, opr. A. Jezierski i inni, Warszawa 1961; *Zarys dziejów górnictwa na ziemiach polskich*, red. J. Pazdur, t. II, Katowice 1961; A. Jezierski, *Handel zagraniczny Królestwa Polskiego 1815–1914*, Warszawa 1967.

⁹ *Zakłady przemysłowe w Polsce XIX i XX wieku. Studia i materiały*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław 1967, s. 8.

¹⁰ Tamże, s. 9–111, zob. artykuły: I. Pietrzak-Pawłowskiej, A. Jezierskiego, W. Długoborskiego, Z. Pustuły, G. Missalowej, S. Wykrętowicza.

¹¹ *Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX w. Studia i materiały*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław 1970, s. 17–329.

Trzecia z publikacji przygotowanych przez Komisję Historii Przemysłu PAN obejmowała problematykę szerszą aniżeli dwa pierwsze tomy. Znalazły się tam zagadnienia przemian technicznych, ekonomicznych, społecznych, cywilizacyjnych, które starano się ukazywać na tle porównawczym (w miarę szerokim), w skali europejskiej. Do szczególnie cennych opracowań w tym tomie należą rozprawy metodologiczne poświęcone rewolucji przemysłowej (W. Rusiński), ekonomicznym aspektom industrializacji w Europie Środkowej (I. Pietrzak-Pawłowska) oraz nowe propozycje metodyczne, dotyczące możliwości badań skali opóźnienia poszczególnych krajów europejskich w procesie upowszechniania energetyki parowej (J. Purš)¹².

Obok wyżej scharakteryzowanych prac zespołowych, w literaturze historycznej ukazało się wiele cennych prac, poświęconych rozwojowi różnych gałęzi przemysłu albo poszczególnych okręgów i ośrodków przemysłowych. Do pierwszej grupy należy zaliczyć znakomitą syntezę dziejów cukrownictwa, opracowaną przez Cz. Łuczaka, M. Eckerta i S. Wykrętowicza¹³. Praca ta obejmuje historię cukrownictwa na ziemiach polskich od początku XIX w. do czasów nam współczesnych.

W ośrodku łódzkim opracowano dzieje włókiennictwa w latach 1870–1918 w Królestwie Polskim, uwzględniając problemy struktury, koncentracji i dynamiki rozwoju, jak również początki procesu monopolizacji tej gałęzi przemysłu¹⁴.

W drugiej grupie prac należy wymienić pracę z zakresu geografii gospodarczej S. Misztala, poświęconą warszawskiemu okręgowi przemysłowemu. Ponadto monografię I. Ihnatowicza obejmującą dzieje przemysłu łódzkiego w latach 1860–1900, analityczną rozprawę W. Prussa, dotyczącą rozwoju przemysłu Warszawy w latach 1864–1914 jak również pracę B. Mikulca, poświęconą przemysłowi Lubelszczyzny w okresie do 1914 r.¹⁵ W tej ostatniej pracy autor przedstawił zmiany w strukturze przestrzennej, wielkościowej, gałęziowo-branżowej oraz tempo rozwoju przemysłu.

Wśród prac obejmujących całość dziejów przemysłu w Polsce, ze względu na opracowywany temat, należy zwrócić uwagę na syntezę A. Jezierskiego i S. M. Zawadzkiego, poświęconą historii przemysłu od połowy XVIII w.

¹² *Gospodarka przemysłowa i początki cywilizacji technicznej. Studia i materiały*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław 1977, s. 15–91.

¹³ *Dzieje cukrownictwa w Polsce*, red. Cz. Łuczak, Poznań 1981.

¹⁴ W. Puś, *Przemysł włókienniczy w Królestwie Polskim w latach 1870–1900. Zagadnienia struktury i dynamiki rozwoju*, ZNUŁ, S. I, nr 5, Łódź 1976; K. Badziak, *Przemysł włókienniczy Królestwa Polskiego w latach 1900–1918*, ZNUŁ 1979, S. I, nr 60.

¹⁵ S. Misztal, *Warszawski okręg przemysłowy. Studium rozwoju i lokalizacji przemysłu*, Warszawa 1962; I. Ihnatowicz, *Przemysł łódzki 1860–1900*, Wrocław 1965; W. Pruss, *Rozwój przemysłu warszawskiego w latach 1864–1914*, Warszawa 1977; B. Mikulec, *Przemysł Lubelszczyzny w latach 1864–1914*, Lublin 1989.

do 1963.¹⁶ Praca ta, będąca obszernym w sensie chronologicznym kompendium wiedzy na temat rozwoju przemysłu, ukazuje jedynie ogólne tendencje rozwoju industrializacji w Królestwie Polskim, w interesującym nas okresie.

Inną ważną pozycją jest praca S. Misztala poświęcona przemianom w strukturze przestrzennej przemysłu na ziemiach polskich w okresie ponad stuletnim¹⁷. Monografia ta jest bardzo interesująca z metodologicznego punktu widzenia, bowiem autor (geograf) stosuje wiele metod analitycznych, które mogą być wykorzystane także w badaniach historycznych. Jednak mimo niewątpliwych walorów, praca ta zawiera – naszym zdaniem – pewne błędy metodyczne. Autor bowiem traktuje zasięg terytorialny okręgów przemysłowych retrospektywnie, wychodząc od współczesności wstecz do połowy XIX w. Tymczasem, jak wiadomo, poszczególne okręgi formowały się przez wiele lat, a w związku z tym ich granice ulegały zmianom (np. warszawski, łódzki, sosnowiecko-częstochowski). Ponadto okres 1870–1913, w Królestwie Polskim ze względu na zakres chronologiczny pracy, obejmujący lata 1860–1965, został potraktowany raczej pobieżnie.

Śród wyżej wymienionych prac, jedynie w odniesieniu do włókiennictwa i częściowo przemysłu hutniczo-metalowego można stwierdzić, iż problemy przeobrażeń strukturalnych, procesów koncentracji produkcji i centralizacji kapitału zostały w tych gałęziach w miarę wyczerpująco opracowane¹⁸.

Ponadto, w niniejszej pracy wykorzystano literaturę obejmującą dzieje przemysłu na pozostałych ziemiach polskich. Były to głównie prace dotyczące rozwoju przemysłu na Śląsku, w Wielkopolsce, Galicji oraz na Białostocczyźnie¹⁹.

Wiele cennego materiału do badań nad historią przemysłu, w interesującym nas okresie, wnoszą prace z zakresu historii społecznej. Należy tutaj wymienić przede wszystkim pozycje obejmujące dzieje klasy robotniczej i burżuazji. Wśród wielu opracowań na szczególne podkreślenie zasługuje

¹⁶ A. Jeziński, S. M. Zawadzki, *Dwa wieki przemysłu w Polsce. Zarys dziejów*, Warszawa 1966.

¹⁷ S. Misztal, *Przemiany w strukturze przestrzennej przemysłu na ziemiach polskich w latach 1860–1965*, Warszawa 1970.

¹⁸ Zob. cytowane wyżej prace: W. Pusia, K. Badziaka i Z. Pustuły.

¹⁹ K. Jeżowski, *Rozwój i rozmieszczenie przemysłu na Dolnym Śląsku w okresie kapitalizmu*, Wrocław 1961; S. Michalkiewicz, *Rozmieszczenie i struktura gałęziowa przemysłu i rzemiosła na Śląsku w drugiej połowie XIX wieku*, „Studia i Materiały z Dziejów Śląska” 1973, t. XII; tenże, *Struktura przestrzenna i gałęziowa przemysłu i rzemiosła na Śląsku*, [w:] *Gospodarka przemysłowa...*; Cz. Łuczak, *Przemysł Wielkopolski w latach 1871–1914*, Poznań 1960; F. Bujak, *Galicja*, t. II, Lwów 1910; W. Saryusz-Zaleski, *Dzieje przemysłu w b. Galicji 1804–1929*, Kraków 1930; H. Madurowicz-Urbańska, *Przemysł Galicji. Główne problemy i potrzeby badawcze*, „Studia Historyczne” 1975, R. XVIII, z. 2; A. Werwicki, *Białostocki okręg przemysłu włókienniczego do 1945 roku*, Warszawa 1957.

synteza wydana pod redakcją S. Kalabińskiego²⁰. Ponadto bardzo interesujące, w wielu wypadkach inspirujące, są publikacje E. Kaczyńskiej²¹, prace A. Żarnowskiej, R. Kołodziejczyka i I. Ihnatowicza oraz S. Pytłasa²².

Wykorzystano także, w miarę możliwości, literaturę obcą, w celu przeprowadzenia analiz porównawczych. Przede wszystkim dużo materiału wniosły prace historyków rosyjskich – P. I. Ljaszczenki, W. I. Bowykina, I. F. Gindina, A. Chromowa, S. G. Strumilina, L. J. Szepielewa i L. Mendelsoń²³.

Natomiast porównania rozwoju przemysłu Królestwa Polskiego w stosunku do Czech i Węgier, możliwe były dzięki wykorzystaniu interesujących prac historyków czeskich, głównie J. Purša, jak również węgierskich, przede wszystkim L. Katusa oraz I. T. Berenda i Gy. Rankiego²⁴.

Korzystano również z wielu prac historyków zachodnioeuropejskich i amerykańskich. Były to pozycje obejmujące głównie problemy rewolucji przemysłowej, procesu industrializacji, wzrostu gospodarczego oraz rozwoju kapitalizmu w Europie Zachodniej²⁵.

²⁰ *Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów*, red. S. Kalabiński, t. I, cz. 2 i 3, Warszawa 1978.

²¹ E. Kaczyńska, *Dzieje robotników przemysłowych w Polsce pod zaborami*, Warszawa 1970; taż, *Spółczesność i gospodarka północno-wschodnich ziem Królestwa Polskiego w okresie rozkwitu kapitalizmu*, Warszawa 1974; taż, *Tak zwane przeżytki feudalne i kapitalizm marginalny w Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX wieku*, [w:] *Między feudalizmem a kapitalizmem*, Wrocław 1976.

²² A. Żarnowska, *Klasa robotnicza Królestwa Polskiego 1870–1914*, Warszawa 1974; R. Kołodziejczyk, *Burżuazja polska w XIX i XX wieku*, Warszawa 1979; I. Ihnatowicz, *Burżuazja warszawska*, Warszawa 1972; S. Pytłas, *Łódzka burżuazja przemysłowa w latach 1864–1914*, Łódź 1994.

²³ P. I. Ljaszczenko, *Istoria narodnego choziajstwa SSSR*, t. II, Moskwa 1952; W. I. Bowykin, *Zarozhdenije finansowego kapitala w Rossii*, Moskwa 1967, tenże, *K woprosu o roli innostronnogo kapitala w Rossii*, „Wiestnik Moskowskiego Uniwersiteta” 1964, nr 1; I. F. Gindin, *Russkije komierczeskije banki*, Moskwa 1948; A. Chromow, *Ekonomiczeskoje rozwitije Rossii w XIX–XX wiekach*, Moskwa 1950; S. G. Strumilin, *Oczerki ekonomiczeskoj istorii Rossii*, Moskwa 1960; L. J. Szepielow, *Akcyoniernyje kompanii w Rossii*, Leningrad 1973; L. Mendelson, *Teoria i historia kryzysów i cykli ekonomicznych*, t. II, Warszawa 1960.

²⁴ J. Purš, *Prumysłowa revoluce. Vyvoj pojmu a koncepcje*, Praha 1973; tenże, *Asynchroniczne upowszechnienie energetyki parowej w krajach Europy*, [w:] *Gospodarka przemysłowa*; P. Horská, *K otázce sociálního vývoje Českých zemi na přelomu 19. a 20. století*, „Sbornik Historický”, t. 29, Praha 1982; L. Katus, *Economic growth in Hungary during the age of dualism (1867–1913). A quantitative analysis*, [w:] *Social-Economic Researches on the History of East-central Europe*, Budapest 1970; I. T. Berend, Gy. Ranki, *Nationaleinkommen und Kapitalakkumulation in Ungarn 1867–1914*, [w:] *Social-Economic...*; I. T. Berend, Gy. Ranki, *K woprosu promyslennoj rewolucyi w wostocznoj i jugowostocznoj Jewropie*, [w:] *Social-Economic...*

²⁵ Wśród wielu prac na uwagę zasługują: M. Dobb, *Studia o rozwoju kapitalizmu*, Warszawa 1964; W. W. Rostow, *The Stage of Economic Growth*, Cambridge 1961; Ph. Deane, W. A. Cole, *British Economic Growth 1688–1959. Trends and Structure*, Cambridge 1967; R. M. Hartwell, *The Industrial Revolution and Economic Growth*, London 1971; J. Kuczyński, *Zum Problem der industrialen Revolution*, „Zeitschrift für Geschichtswissenschaft”

3. Źródła i metody

Analiza statystyczna problemów struktury i koncentracji przemysłu została oparta na skorowidzach, spisach i wykazach zakładów przemysłowych. Były to wydawnictwa P. A. Orłowa, W. E. Warzara, L. Jeziorańskiego, A. R. Sroki, D. P. Kandaurowa oraz publikowane przez Departament Górnictwa w Ministerstwie Przemysłu i Handlu *Zbiory wiadomości statystycznych o przemyśle górniczo-hutniczym w Rosji*²⁶.

Ponadto wykorzystano inne materiały statystyczne i sprawozdawcze, a mianowicie bilanse spółek akcyjnych, sprawozdania organizacji gospodarczych i firm przemysłowych, czasopisma gospodarcze i techniczne – głównie – „*Ekonomistę*”, „*Przegląd Techniczny*” i „*Przegląd Górniczo-Hutniczy*”, jak również „*Roczniki Statystyczne Królestwa Polskiego*”, „*Statisticzeskije Jeżegodniki*”, publikowane Sprawozdania Inspekcji Fabrycznej – *Swod otczotow fabrycznych inspiektorow* i inne.

W niniejszej pracy w dość szerokim zakresie korzystano ze źródeł archiwalnych. I tak w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie przeprowadzono kwerendę w zespołach: Warszawskiego Komitetu Przemysłowego i Kancelarii Generała Gubernatora Warszawskiego; w Woj. Archiwum Państwowym w Warszawie penetrowano zespoły: Starszego Inspektora Fabrycznego Gub. Warszawskiej i Warszawski Gubernialny Zarząd Akcyzy.

Z kolei w Woj. Archiwum Państwowym w Łodzi korzystano z akt: Rządu Gub. Piotrkowskiego, Starszego Inspektora Fabrycznego Gub. Piotrkowskiej, Piotrkowskiej Izby Skarbowej, Giełdy Pieniężnej w Łodzi i Kalisko-Piotrkowskiego Urzędu Akcyzy.

W Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Kielcach kwerendą objęto zespoły: Rządu Gub. Kieleckiego, Kancelarii Gub. Kieleckiego, Starszego Inspektora Fabrycznego Gub. Kieleckiej oraz szczątkowe akta Zakładów Ostrowieckich, Starachowickich i przedsiębiorstwa w Sielpi.

Wiele cennych materiałów zebrano w Woj. Archiwum Państwowym w Radomiu. Korzystano tam z zespołów: Rządu Gub. Radomskiego, Kancelarii Gub. Radomskiego, Radomskiego Gubernialnego Urzędu ds. Fabrycznych i Górniczych oraz akt Okręgowego Inżyniera Radomskiego Górniczego Okręgu.

1956, Nr. 4; P. Bairoch, *Niveaux de développement Economique de 1810 à 1910*, „*Annales-economies, Sociétés, Civilisation*” 1965, nr 6; C. Fohlen, *Qu'est-ce que la revolution industrielle?*, Paris 1971.

²⁶ Krytyczną analizę powyższych źródeł statystycznych przedstawiono w rozdziale II niniejszej pracy. Zrezygnowano natomiast z oficjalnej statystyki gubernialnej, publikowanej w tzw. „*Obzorach*” poszczególnych guberni, bowiem, jak już to wielokrotnie stwierdzono w literaturze przedmiotu, jest ona mało wiarygodna.

Wymienione wyżej materiały archiwalne wniosły wiele cennych informacji jednostkowych, umożliwiających korektę i uzupełnienie oficjalnych statystyk. Ponadto materiały odnoszące się do większych jednostek terytorialnych (powiat, gubernia) służyły badaniom porównawczym. Na podstawie źródeł archiwalnych (Izba Skarbowa) możliwe były także badania nad rentownością poszczególnych gałęzi przemysłu.

W prezentowanej pracy, w związku z analizą problemów struktury i koncentracji przemysłu, w szerokim zakresie stosowano w badaniach metody statystyczne. Ważną zasadą przyjętą w pracy było wykorzystanie do opracowania zagadnień struktury przestrzennej, gałęziowo-branżowej i wielkościowej, tych samych materiałów statystycznych. W ten sposób osiągnięto znaczną wiarygodność w badaniach porównawczych między-gałęziowych oraz międzyregionalnych.

W badaniach nad strukturą przestrzenną przemysłu, obok szczegółowej analizy statystycznej obejmującej liczbę zakładów, wartość produkcji, liczbę zatrudnionych oraz moc energetyczną w KM, posługiwano się miernikiem syntetycznym, tzw. wskaźnikiem uprzemysłowienia (liczba robotników na 1 tys. mieszkańców).

Przy analizie struktury wielkościowej i koncentracji wyróżniono 7 grup wielkości zakładów (do 20 robotników, 21–50, 51–100, 101–200, 201–500, 501–1000 i ponad 1000 zatrudnionych), odrzucając zakłady zatrudniające poniżej 5 robotników²⁷. Koncentrację poszczególnych gałęzi przemysłu przedstawiono za pomocą tzw. miary koncentracji²⁸.

W badaniach rozwoju przemysłu Królestwa Polskiego w stosunku do innych krajów europejskich stosowano różne metody porównawcze. Najczęściej wskaźniki wielkości produkcji na jednego mieszkańca, wskaźniki tempa przyrostu produkcji lub zatrudnienia oraz w stosunku do przemysłu Rosji wskaźniki udziału Królestwa Polskiego w produkcji globalnej. W badaniach porównawczych nad postępem w mechanizacji produkcji przemysłowej zastosowano zaproponowany przez historyka czeskiego Jaroslawa Purša tzw. asynchroniczny wskaźnik opóźnienia²⁹.

²⁷ Podział ten przyjęto za materiałami Inspekcji Fabrycznej; por. *Swod otcziotow fabricznych inspiektorow za 1901–1913 god*, S. Peterburg 1901–1913.

²⁸ Por. B. Szulc, *Statystyka teoretyczna*, cz. I, Warszawa–Łódź 1962, s. 163–169.

²⁹ Purš, *Průmyslová revoluce...*, s. 471–478.

4. Warunki rozwoju przemysłu

Warunki i czynniki rozwoju przemysłu w Królestwie Polskim były wielokrotnie analizowane w dotychczasowej literaturze ekonomicznej i historycznej³⁰. W związku z tym ograniczymy się jedynie do przypomnienia najważniejszych problemów z tego zakresu.

Niewątpliwie rozwój gospodarczy Królestwa Polskiego, a w tym stosunkowo dynamiczny wzrost produkcji przemysłowej w latach 1870–1914, był następstwem zmian, jakie zachodziły w strukturze społeczno-gospodarczej kraju po uwłaszczeniu chłopów.

Rozwój kapitalizmu na wsi doprowadził do znacznego wzrostu wolnych rąk do pracy i rozszerzenia rynku wewnętrznego, który w okresie do lat osiemdziesiątych XIX w. stał się jednym z głównych czynników rozwoju przemysłu³¹. W następnych latach, w związku z przejściem Rosji od 1877 r. do nowej, protekcyjnej wobec własnego przemysłu polityki celnej, wzrasta znaczenie rynku rosyjskiego. Rynek ten w latach 1890–1913 stał się głównym odbiorcą produktów przemysłowych Królestwa Polskiego. Ogółem lokowano tam od 90 do 60% globalnej produkcji, głównie wyrobów przemysłu włókienniczego i żelaznego³².

Obok protekcyjnej polityki celnej państwa rosyjskiego ważny wpływ na rozwój niektórych gałęzi przemysłu miały bezpośrednie zamówienia rządowe. Ich rola była szczególnie widoczna w przemyśle hutniczym, w okresie rozbudowy kolejnictwa, jak również w przemyśle metalowym w ostatnich latach przed wybuchem I wojny światowej. W mniejszym stopniu dotyczyło to włókiennictwa³³.

Protekcyjna polityka celna państwa rosyjskiego nie zawsze była korzystna dla przemysłu Królestwa Polskiego. Szczególnie wzrost opłat celnych na surowce włókiennicze (bawełna) w połączeniu z tzw. różniczkowymi taryfami przewozowymi na terenie Cesarstwa, godziły w interesy przemysłu tekstylnego okręgu łódzkiego. Jak wiadomo doprowadziło to w latach osiemdziesiątych XIX w. do znanej rywalizacji przemysłowców okręgów rosyjskich z łódzkimi,

³⁰ Koszutski, *Rozwój ekonomiczny...*, s. 71–241; Luksemburg, *op. cit.*, Pietrzak-Pawłowska, *Królestwo Polskie...*, s. 13–58; *taż*, *Przewrót przemysłowy i warunki kapitalistycznej industrializacji na ziemiach polskich do 1918 r.*, [w:] *Uprzemysłowienie ziem polskich...*, s. 71–79; Jezierski, *Handel zagraniczny...*, s. 126–144; Pustuła, *Początki...*, s. 11–70; Puś, *op. cit.*, s. 9–29; Badziak, *op. cit.*, s. 9–23.

³¹ A. Jezierski, *Problemy wzrostu gospodarczego Polski w XIX wieku*, [w:] *Polska XIX wieku. Państwo, społeczeństwo, kultura*, red. S. Kieniewicz, Warszawa 1977, s. 108–109 – autor wskazał, że w latach 1870–1880, kiedy nastąpił znaczny przyrost produkcji przemysłowej, rynek wewnętrzny Królestwa Polskiego był odbiorcą od 80–73% globalnej produkcji.

³² *Tamże*, s. 111.

³³ Pustuła, *Początki...*, s. 51–70; Badziak, *op. cit.*, s. 19–20.

zwanej „wojną Łodzi z Moskwą”. Problem wzrostu ceł na surowce oraz maszyny był szczególnie dotkliwy dla włókiennictwa Królestwa Polskiego po podpisaniu w 1904 r. nowego traktatu handlowego Rosji z Niemcami³⁴.

Przemysł Królestwa Polskiego, poza włókiennictwem oraz przemysłem hutniczym, znajdował się w dobrej sytuacji surowcowej. Włókiennictwo, jak już wspomniano, importowało bawełnę z zagranicy, a następnie w związku z polityką celną władz rosyjskich także z Rosji. Bawełna rosyjska była gorsza jakościowo, ponadto przywóz z zagranicy coraz droższy, w związku z tym na początku XX w. przemysł Królestwa Polskiego coraz silniej odczuwał konkurencję okręgów rosyjskich³⁵.

Z kolei przemysł hutniczy Królestwa, importując rudę krzyworoską oraz koks z Górnego Śląska, na początku XX w. znalazł się w trudniejszej sytuacji aniżeli hutnictwo rosyjskie, posiadające lepsze warunki surowcowe i paliwowe. Stąd też w przemyśle żelaznym Królestwa Polskiego zachodzi stopniowa zmiana w kierunku produkcji wyrobów gotowych³⁶.

Ważnym czynnikiem dynamizującym rozwój przemysłu były przeobrażenia techniczno-technologiczne. W Królestwie Polskim w okresie do połowy lat osiemdziesiątych XIX w. dokonał się przewrót techniczny w większości gałęzi produkcji. W przemyśle hutniczym zasadnicze zmiany techniczne zakończyły się na początku lat dziewięćdziesiątych XIX w. Na początku XX w., w związku z upowszechnieniem się silników spalinowych i elektrycznych, mechanizacja wkroczyła także w sferę drobnej produkcji przemysłowej³⁷.

Wraz z przewrotem technicznym w przemyśle dokonał się zasadniczy przewrót w transporcie. Dla przemysłu Królestwa Polskiego wielkie znaczenie miało połączenie liniami kolejowymi głównych ośrodków miejskich i przemysłowych, jak również połączenie z Rosją i krajami sąsiednimi. Jak wiadomo już w 1848 r. Warszawa uzyskała połączenie z Zagłębiem Dąbrowskim, od 1859 r. z Górnym Śląskiem. W 1866 r. zbudowana została linia Fabryczno-Łódzka łącząca największy ośrodek przemysłowy Królestwa z Warszawą i rynkami rosyjskimi. W okresie do 1903 r. zbudowano następujące linie kolejowe: Warszawsko-Petersburską, Warszawsko-Terespolską, Moskiewsko-Brzeską, Nadwiślańską, Dąbrowsko-Dęblińską i Warszawsko-Kaliską. Ogółem do 1913 r. w Królestwie wybudowano 3392 km torów kolejowych, co w przeliczeniu na 100 km² powierzchni dawało jedynie 2,7 km. Dla porównania warto podać, że w Wielkopolsce wskaźnik ten wynosił 12,1 km, na Pomorzu

³⁴ I. Pietrzak-Pawłowska, *Pozycja ziem polskich w międzynarodowej wymianie gospodarczej na przełomie XIX i XX w.*, [w:] VIII Powszechny Zjazd Historyków Polskich, cz. 6, *Historia gospodarcza Polski*, Warszawa 1960, s. 385-386.

³⁵ Badziak, *op. cit.*, s. 16-19.

³⁶ Rose, *op. cit.*, s. 154-157.

³⁷ Łukasiewicz, *op. cit.*, s. 354-377; Pietrzak-Pawłowska, *Przewrót przemysłowy...*, s. 78.

Gdańskim 8,9 km, na Górnym Śląsku 11,85. W Rosji na 100 km² w 1913 r. przypadało 1,2 km linii kolejowych, w Anglii 12,0 km, w Niemczech 11,8 km, we Francji 9,5 km³⁸.

Istotnym czynnikiem wpływającym na rozwój przemysłu był system kredytowy. W latach 1870–1913 w Królestwie Polskim powstało 8 banków akcyjnych (do największych należały: Bank Handlowy w Warszawie – 1870 r., Warszawski Bank Dyskontowy – 1871 r., Bank Handlowy w Łodzi – 1872 r.). Stały się one ważnymi instytucjami kredytowymi dla przemysłu. Poprzez powiązania z kapitałem zagranicznym, a także bankami zagranicznymi, instytucje te posiadały poważny wpływ na rozbudowę przemysłu Królestwa Polskiego³⁹.

Poza wyżej zasygnalizowanymi czynnikami i warunkami rozwoju przemysłu należy zwrócić uwagę na bardzo istotny problem, jakim był wpływ światowych cykli koniunkturalnych na rozwój gospodarczy poszczególnych krajów. Rosja, a z nią Królestwo Polskie, już od połowy XIX w. odczuwały wpływ cyklicznych wahań koniunktury gospodarczej na świecie.

Niniejsza monografia jest poszerzoną wersją rozprawy habilitacyjnej pt. *Przemysł Królestwa Polskiego 1870–1914*, wydanej w 1984 w formie tekstu powielonego⁴⁰, a zatem nie była dotąd obecna na rynku księgarskim.

³⁸ R. Kołodziejczyk, R. Gradowski, *Zarys dziejów kapitalizmu w Polsce*, Warszawa 1974, s. 153, 158; W. Rusiński, *Zarys historii gospodarczej powszechnej*, Warszawa 1970, s. 368, tab. 28.

³⁹ Kołodziejczyk, Gradowski, *op. cit.*, s. 173.

⁴⁰ W. Puś, *Przemysł Królestwa Polskiego w latach 1870–1914. Problemy struktury i koncentracji*, Łódź 1984.

Rozdział I

KAPITAŁY I INWESTYCJE

1. Kapitały

Poza omówionymi we *Wstępie* warunkami i czynnikami, które decydowały o rozwoju przemysłu w Królestwie Polskim w okresie do wybuchu I wojny światowej, szczególne znaczenie miały kapitały inwestycyjne. Jak wiadomo w okresie do połowy lat sześćdziesiątych XIX w., szczególnie w przemyśle ciężkim, najpoważniejszą rolę jako inwestor odgrywały władze rządowe, a następnie Bank Polski. W tym czasie na drugim miejscu należy wymienić kapitał handlowy, który angażował się głównie w produkcję włókienniczą, na trzecim natomiast kapitał ziemiański, który nieśmiało jeszcze inwestował w przetwórstwo płodów rolnych (przede wszystkim gorzelnictwo i cukrownictwo)¹. Brak w tym czasie znaczniejszego napływu do polskiego przemysłu kapitału zagranicznego. Wyjątkiem była sprzedaż w 1857 r. rządowej Fabryki Wyrobów Lnianych w Żyrardowie zagranicznym przedsiębiorcom, a mianowicie Karolowi Hielle pochodzącemu ze Śląska oraz Karolowi Dittrichowi z Moraw², jak również wykupienie w 1856 r. przez górnos Śląskiego magnata i przemysłowca Andreeasa Renarda bogatych w złoża węgla kamiennego dóbr Sielce-Modrzejów, gdzie uruchomiono wydobywanie węgla. Podobnie w 1863 r. inny przemysłowiec i właściciel ziemski z Górnego Śląska – Gustaw von Kramsta wszedł w posiadanie dóbr Gzichów, Małobądz i Zagórze w Zagłębiu Dąbrowskim, gdzie znajdowały się największe w Zagłębiu kopalnie węgla i galmanu, 2 huty i walcowania cynku³. Generalnie jednak w okresie do drugiej połowy lat siedemdziesiątych XIX w. napływ kapitałów zagranicznych do przemysłu Królestwa Polskiego

¹ B. Ziętara, A. Mączak, I. Ihnatowicz, Z. Landau, *Dzieje gospodarcze Polski do 1939 r.*, Warszawa 1988, s. 367, 394–400; R. Kołodziejczyk, R. Gradowski, *Zarys dziejów kapitalizmu w Polsce*, Warszawa 1974, s. 128–140.

² J. Kazimierski, *Zakłady Żyrardowskie w okresie przewrotu technicznego (1857–1882)*, [w:] *Żyrardów 1829–1945*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Warszawa 1980, s. 54.

³ *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 r.*, Warszawa 1981, t. I, s. 369; t. II, s. 181; S. Jasiczek, *Kapitał francuski w przemyśle górniczo-hutniczym Zagłębia Dąbrowskiego 1870–1914*, ZN SGPiS 1959, z. XV, s. 79.

był raczej znikomy. Główną przyczyną braku zainteresowania przemysłowców z Europy Zachodniej inwestycjami w Królestwie, jak również w Rosji, była liberalna polityka celna państwa rosyjskiego. Jak wiadomo w latach 1851–1868 w Rosji prawie całkowicie zniesiono opłaty celne na niektóre przywożone z zagranicy produkty przemysłowe⁴. Powyższa polityka otwarcia rynku dla towarów zagranicznych, przy poważnym opóźnieniu w rozwoju własnego przemysłu, doprowadziła w Rosji już w latach siedemdziesiątych do powstania ujemnego bilansu w handlu zagranicznym. Brak równowagi w handlu i konieczność spłaty kredytów zagranicznych, zaciąganych głównie na rozbudowę kolejnictwa, zmusił państwo rosyjskie do zmiany polityki celnej z liberalnej na protekcyjną. W 1877 r. wprowadzono tzw. „złote cła”, tj. konieczność wnoszenia opłat celnych w złocie na towary przywożone do Rosji, w rezultacie tego zabiegu cła wzrosły o 50%. W następnych latach do 1894 r. kilkakrotnie podwyższano opłaty celne, w tym głównie na produkty finalne. W następstwie takiej polityki ceny wyrobów przemysłowych pochodzących z zagranicy wzrosły w Rosji i Królestwie Polskim średnio od 90% do 360%⁵. W związku z tym w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX w. został ograniczony, a w odniesieniu do wielu produktów ustał całkowicie import towarów przemysłowych z państw Europy Zachodniej. Jedyną szansą na utrzymanie chłonnych rynków rosyjskich przez kapitał zachodnioeuropejski (niemiecki, francuski, belgijski, angielski, a później także amerykański) był eksport kapitału, głównie poprzez budowę własnych przedsiębiorstw w Rosji i Królestwie Polskim.

W okresie po 1877 r. nastąpił dynamiczny napływ na obszar Rosji inwestycyjnego kapitału zagranicznego. Udział przedsiębiorstw należących do kapitału zachodnioeuropejskiego w produkcji globalnej przemysłu rosyjskiego wzrósł w tym czasie z ok. 18% w 1878 r. do ponad 50% w 1900 r. Najpoważniejszy udział kapitał zagraniczny posiadał w produkcji przemysłu ciężkiego (górnictwo i hutnictwo) Rosji, który na początku XX w. sięgał około 62%.⁶

Na obszarze Królestwa Polskiego, podobnie jak w Cesarstwie Rosyjskim, napływ kapitałów zagranicznych na większą skalę rozpoczął się dopiero po wprowadzeniu nowej polityki celnej w 1877 r. Zanim jednak przejdziemy

⁴ W. Rusiński, *Zarys historii gospodarczej powszechnej*, Warszawa 1970, s. 243.

⁵ Tamże, s. 381; Z. Pustuła, *Początki kapitału monopolistycznego w przemyśle hutniczo-metalowym Królestwa Polskiego (1882–1900)*, Warszawa 1968, s. 30; A. Jeziński, A. M. Zawadzki, *Dwa wieki przemysłu w Polsce. Zarys dziejów*, Warszawa 1966, s. 180; I. Ichnatowicz, *Rynki zbytu przemysłu łódzkiego w drugiej połowie XIX w.*, „Przegląd Historyczny” 1965, R. LVI, z. 3, s. 420.

⁶ W. I. Bowykin, *K woprosu o roli inostrannogo kapitala w Rossii*, „Więstnik Moskowskiego Uniwersytetu” 1964, nr 1, s. 77–78.

do analizy udziału kapitału obcego w przemyśle Królestwa, należy odnieść się do prezentowanej wielokrotnie w polskiej literaturze ekonomicznej schyłku XIX i początku XX stulecia, jak również w literaturze historycznej, głównie z okresu po II wojnie światowej, problematyki pochodzenia kapitałów inwestycyjnych oraz roli kapitału zagranicznego w rozwoju industrializacji na tym obszarze. Autorzy opracowań ekonomicznych z końca XIX w. i początku XX w., a wśród nich przede wszystkim: B. F. Brandt, S. Koszutski, I. Janzuł, R. Luksemburg, Z. Pietkiewicz, E. Rose, popularyzowali tezę, iż przemysł Królestwa Polskiego rozwinął się dzięki napływowi kapitału zagranicznego⁷. Zdecydowanie wyolbrzymiano rolę kapitałów obcych, stosując błędne metody ustalania ich udziału w poszczególnych przedsiębiorstwach, jak również całych gałęziach produkcji. Z reguły wszystkie firmy założone kiedyś (także w latach dwudziestych XIX w.) przez przedsiębiorców pochodzących spoza Królestwa, pomimo, że zdążyli się oni już zasymilować lub też wycofali się z tych zakładów, zaliczane były do firm zagranicznych⁸. Często przy dzieleniu firm przemysłowych na „krajowe” i „cudzoziemskie” kierowano się wyłącznie pochodzeniem narodowym lub tzw. obywatelstwem ich właścicieli. W ten właśnie sposób, wspomniany już, S. Koszutski, który uważał, że „przemysł Królestwa Polskiego kapitałami zachodnioeuropejskimi, rękami krajowymi pracuje dla rynków wschodnich”, biorąc pod uwagę brzmienie nazwiska przedsiębiorcy, określił liczbę zakładów przemysłowych pozostających w rękach kapitalistów „krajowych” (tutaj zaliczał Polaków i Żydów) i obcokrajowców. Powyższa metoda doprowadziła go do stwierdzenia, że na początku XX w. do kapitału zagranicznego w Królestwie Polskim należało ponad 40% przedsiębiorstw, w których pracowało prawie 55% ogółu robotników, a udział „cudzoziemskich” firm w globalnej wartości produkcji przekraczał 60%. W odniesieniu do włókiennictwa kapitał zagraniczny, zdaniem S. Koszutskiego, zatrudniał ponad 66% robotników oraz skupiał 75% produkcji tej gałęzi przemysłu⁹. Warto dodać, że S. Koszutski do kapitału zagranicznego (niemieckiego) zaliczał wszystkie przedsiębiorstwa tekstylne w Łodzi i okręgu założone przez imigrantów pochodzących z Niemiec, którzy przybyli do Królestwa Polskiego w okresie od lat dwudziestych do pięćdziesiątych XIX w. Jak wykazały szczegółowe badania

⁷ B. F. Brandt, *Inostrannyje kapitaly i ich wlijanije na ekonomiczeskoje razwitiye strany*, S. Peterburg 1899, t. II; S. Koszutski, *Rozwój ekonomiczny Królestwa Polskiego w ostatnim trzydziestoleciu (1870–1900)*, Warszawa 1905; I. Janzuł, *Przemysł fabryczny w Królestwie Polskim. Studium ekonomiczne*, S. Peterburg 1887; R. Luksemburg, *Rozwój przemysłu w Polsce*, Warszawa 1957; Z. Pietkiewicz, *Z naszych stosunków ekonomicznych. Kapitały obce w przemyśle polskim*, Warszawa 1904; E. Rose, *Wielki przemysł Królestwa Polskiego przed wojną. Przyczynki do tzw. „teorii rynków wschodnich”*, Poznań 1918.

⁸ Z. Pustuła, *Kapitały obce w przemyśle ciężkim Królestwa Polskiego (1876–1900)*, „Kwartalnik Historyczny” 1964, z. 4, s. 933.

⁹ Koszutski, *op. cit.*, s. 39, 65.

nad powstaniem łódzkiego okręgu przemysłowego G. Missalowej, niemieccy tkacze i rękodzielnicy przybywający na ten obszar w I połowie XIX w. nie posiadali kapitałów inwestycyjnych¹⁰. Natomiast duże przedsiębiorstwa włókiennicze takich rodzin niemieckich, jak Geyerowie, Grohmanowie, a także Scheiblerowie powstały głównie dzięki kredytom rządowym i Banku Polskiego. Ogółem w latach 1819–1856 niemieccy przemysłowcy z ośrodków późniejszego okręgu łódzkiego uzyskali ponad 5,5 mln złp kredytów¹¹. W związku z powyższym trudno byłoby zaliczyć ich firmy do kapitału zagranicznego, bowiem inwestycje dokonywane w latach trzydziestych, czterdziestych i pięćdziesiątych XIX w. finansowane były dzięki kredytom, natomiast środki przeznaczane w drugiej połowie XIX w. na rozbudowę i dalsze inwestycje w tych przedsiębiorstwach pochodziły głównie z akumulacji w procesie produkcji.

Problematyka pochodzenia kapitałów i ich roli w rozwoju przemysłu na ziemiach polskich pod zaborami była, jak już wspomniano, szeroko analizowana w polskiej literaturze historycznej po 1945 r. Przede wszystkim powrócono do odosobnionej w przeszłości tezy L. Janowicza z 1907 r., iż przemysł Królestwa Polskiego nie był tworem sztucznie, przeszczepionym z zagranicy, a powstał w rezultacie rozwoju wewnętrznego¹². Wielu znakomitych historyków, szczególnie w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX w., niewątpliwie kierując się w swoich badaniach metodologią materializmu historycznego, przesadnie podkreślało „pasożytniczą rolę kapitału obcego rujnującego [...] podstawy gospodarki narodowej”¹³. Wskazywano także, co należy uznać za trafne, iż dla kapitału zachodnioeuropejskiego zacofane kraje Europy Wschodnie (w tym Rosja i Królestwo Polskie) w końcu XIX w. i na początku XX w. były bardzo atrakcyjnym obszarem inwestowania. Kapitał zagraniczny szukał tam bowiem „bądź to taniej siły roboczej, bądź oszczędności na kosztach transportu, bądź przywilejów podatkowych udzielanych przez [...] rządy, lub wszystkich tych korzyści razem”¹⁴. Stwierdzano także, iż „geneza penetracji kapitałów obcych w przemyśle Królestwa

¹⁰ G. Missalowa, *Studia nad powstaniem łódzkiego okręgu przemysłowego 1815–1870*, t. III – *Burżuazja*, Łódź 1975, s. 29–97.

¹¹ J. Fijałek, W. Puś, *Der Industriebezirk Lodz und der Anteil der deutschen Bevölkerung an seiner Entwicklung*, [w:] *Geschichte Politik und Didaktik*, Paderborn 1982, s. 120.

¹² L. Janowicz, *Zarys rozwoju przemysłu w Królestwie Polskim*, Warszawa 1907; W. Kula, *Kształtowanie się kapitalizmu w Polsce*, Warszawa 1955; I. Pietrzak-Pawłowska, *Królestwo Polskie w początkach imperializmu*, Warszawa 1955; T. Lepkowski, *Początki klasy robotniczej Warszawy*, Warszawa 1956; R. Kołodziejczyk, *Kształtowanie się burżuazji w Królestwie Polskim (1815–1850)*, Warszawa 1956; G. Missalowa, *Studia nad powstaniem łódzkiego okręgu przemysłowego*, t. I – *Przemysł*, Łódź 1964; t. II – *Klasa robotnicza*, Łódź 1967; t. III – *Burżuazja*, Łódź 1975.

¹³ Pietrzak-Pawłowska, *op. cit.*, s. 210.

¹⁴ W. Kula, *Historia, zacofanie, rozwój*, Warszawa 1983, s. 147.

Polskiego tkwiła w nierównomierności przewrotu technicznego oraz tempa industrializacji różnych obszarów Europy¹⁵. Istotnym osiągnięciem powojennej historiografii polskiej było teoretyczne określenie pojęcia „kapitał zagraniczny”, otóż W. Kula, pisał: „Obcym jest dla nas kapitał importowany, kapitał, którego ośrodki dyspozycyjne znajdują się za granicą, który zyski wywozi za granicę¹⁶. Podobnie definiował rozumienie kapitału obcego I. Ihnatowicz, według którego właściwym kryterium do zakwalifikowania kapitału nie jest narodowość czy też obywatelstwo kapitalisty, lecz droga, na której powstał oraz mechanizm jego działania i powiązań, tzn. ustalenie, gdzie znajduje się ośrodek dyspozycyjny tego kapitału¹⁷.

Szczegółowe badania nad udziałem kapitałów zagranicznych w przemyśle Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX w. zostały przeprowadzone jedynie w odniesieniu do produkcji górniczo-hutniczej, przemysłu metalowego oraz włókiennictwa, przy czym rezultaty badań nad kapitałami obcymi w przemyśle ciężkim Zagłębia Dąbrowskiego A. Brożka i S. Jasiczka¹⁸, niestety dalekie są od precyzji. Autorzy, a szczególnie S. Jasiczek ograniczył się jedynie do ustalenia nazw firm i towarzystw akcyjnych niemieckich i francuskich, które inwestowały w przemyśle górniczym oraz w hutnictwie w okresie do 1914 r., nie określił natomiast rozmiarów udziału kapitału francuskiego i niemieckiego w tych gałęziach produkcji¹⁹. W przemyśle wydobywczym już w latach sześćdziesiątych XIX w. niemiecki kapitał z Górnego Śląska inwestował w górnictwo węglowe, jak również w wydobywanie rud żelaza i galmanu. Obok wspomnianych już G. von Kramsty i hrabiego A. Renarda w górnictwie Zagłębia znalazły się także kapitały takich górnośląskich potentatów, jak ks. Hohenlohe-Ochringen i ks. Guido Henckel von Donnersmarck. Kiedy po wprowadzeniu „złoty cel” kapitał niemiecki zaczął inwestować, głównie, w hutnictwie, jego miejsce w górnictwie systematycznie przejmują kapitały francuskie. Już w latach 1876–1878 doszło do przejęcia przez Bank Francusko-Włoski z Paryża (z siedzibą zarządu od 1892 r. w Lyonie) czterech rządowych kopalń węgla w Dąbrowie Górniczej. Dla ich eksploatacji została utworzona spółka akcyjna pod nazwą „Société Anonyme Francaise et Italienne des Houillères de Dombrowa”. W tym czasie (1877 r.) inna francuska spółka akcyjna „Société Anonyme des Forges

¹⁵ I. Pietrzak-Pawłowska, *Zagłębie Dąbrowskie i okrug Loary. Penetracja kapitałów francuskich po 1870 r.*, „Kwartalnik Historyczny” 1965, nr 4, s. 806.

¹⁶ Kula, *Kształtowanie...*, s. 58.

¹⁷ I. Ihnatowicz, *Z badań nad kapitałem obcym w przemyśle łódzkim w latach 1860–1880*, „Kwartalnik Historyczny” 1956, nr 4–5, s. 246.

¹⁸ A. Brożek, *Z problematyki kapitału górnośląskiego w górnictwie Zagłębia Dąbrowskiego*, ZN WSE [Katowice] 1958, nr 4, s. 152–182; S. Jasiczek, *Kapitał niemiecki w przemyśle górniczo-hutniczym Zagłębia Dąbrowskiego*, ZN SGPiS 1960, nr 19, s. 91–118; tenże, *Kapitał francuski...*, s. 77–93.

¹⁹ Jasiczek, *Kapitał francuski...*, s. 86; tenże, *Kapitał niemiecki...*, s. 108.

et Acières de Huta Bankowa”, przejęła największy zakład hutniczy w Królestwie Polskim – Hutę Bankową, która w 1876 r. została wykupiona od władz skarbowych, podobnie jak wyżej wymienione kopalnie, przez dwóch oficerów carskich (późniejszych generałów) Aleksego Plemiannikowa i Antoniego Riesenkampfa. Kopalnie nowi właściciele wydzierżawili spółce francusko-włoskiej na 90 lat, natomiast hutę, a wraz z nią kopalnie rudy żelaza towarzystwu „Huta Bankowa” na okres 36 lat. Jak wynika z dokumentów Kancelarii Warszawskiego Generała Gubernatora, spółka francuska stała się właścicielem Huty Bankowej ostatecznie w 1908 r.²⁰

W latach późniejszych, do 1913 r., kapitał francuski rozszerzył swoje wpływy w górnictwie poprzez wykupywanie niemieckich przedsiębiorstw w przemyśle wydobywczym. Między innymi w 1897 r. francuska spółka przejęła Gwarectwo „Hrabia Renard”. Ogółem w 1913 r. w wydobyciu węgla kamiennego w Królestwie Polskim kapitał francuski uzyskał pozycję monopolistyczną. Na ogólną liczbę 9 towarzystw akcyjnych działających w przemyśle węglowym 6 największych znajdowało się w rękach francuskich. Były to następujące przedsiębiorstwa: Francusko-Włoskie Tow. Dąbrowskich Kopalń Węgla, Tow. „Huta Bankowa”, Tow. „Czeladź”, Tow. „Hrabia Renard”, Francusko-Rosyjskie Tow. Górnicze oraz Sosnowieckie Tow. Kopalń Węgla i Zakładów Hutniczych²¹. Ogółem według obliczeń dokonanych na podstawie danych jednostkowych (spisy i skorowidze zakładów przemysłowych) możemy stwierdzić, że kapitał zagraniczny (francuski i częściowo niemiecki) w przemyśle węglowym Królestwa Polskiego w latach 1884–1913 skupiał od 43,2% do 31,8% ogólnej liczby kopalń, od 76,5% do 58% globalnej produkcji, zatrudniał od 63,7% do 55,6% ogółu górników oraz posiadał od 64,3% do 70,3% mocy energetycznej zainstalowanej w tej gałęzi przemysłu²². Znaczny, a jednak (poza mocą energetyczną) spadający w produkcji i zatrudnieniu udział przedsiębiorstw będących własnością kapitału obcego był rezultatem dynamicznego rozwoju, szczególnie po 1900 r. wydobycia węgla przez przedsiębiorstwa pozostające w rękach kapitału krajowego. Można tutaj wymienić przede wszystkim Tow. „Saturn” założone przez kapitał łódzki (K. Scheibler, A. Biederman, J. Kunitzer, J. Heinzel) w 1900 r., następnie Warszawskie Tow. Kopalń Węgla i Zakładów Hutniczych (założone przez Kronenberga i Natansonów) oraz Grodzieckie Tow. Kopalń Węgla, S. Ciechanowskiego i spółki²³.

²⁰ Pustuła, *Początki...*, s. 21–23; AGAD, KGGW, sygn. 5257, k. 1–3.

²¹ Jasiczek, *Kapitał francuski...*, s. 86; zob. *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, opr. A. R. Sroka, Warszawa 1914.

²² Obliczono na podstawie danych z: GPR za 1884 r.; SSSGPR za 1900 r.; PHKP za 1914 r.; FZPR za 1914 r.

²³ Zob. *Księga adresowa przemysłu fabrycznego Królestwa Polskiego*, opr. L. Jeziorański, Warszawa 1906.

Poza górnictwem węglowym, kapitały obce inwestowały także w wydobycie innych minerałów. W latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX w. wydobycie rud cynku w Królestwie Polskim zostało zdominowane przez kapitał niemiecki z Górnego Śląska. Warto dodać, iż kopalnie należące do G. von Kramsty, a później do jego następców w 1884 r. Wydobywały prawie 78% rud cynkowych²⁴. W latach późniejszych wydobycie galmanu przeszło w ręce kapitału francuskiego, w 1900 r. cztery kopalnie należące do Francusko-Rosyjskiego Tow. Górniczego skupiały ponad 81% rud cynku²⁵. Kapitały niemieckie i francuskie zaangażowane były także w wydobycie rud żelaza, warto tutaj wymienić niemieckie Tow. Akc. „B. Hantke” oraz francuskie – Huta Bankowa. Ogółem według naszych obliczeń w latach 1884, 1900 i 1913 udział kapitału zagranicznego w całym przemyśle wydobywczym Królestwa Polskiego (węgiel, rudy żelaza, rudy cynku, kamieniołomy, glinki, siarka i sól) był następujący: w ogólnej liczbie zakładów, odpowiednio – 26,9%, 9,2%, 11,5%, w produkcji – 37%, 67%, 69,6%, w zatrudnieniu – 42,3%, 54%, 57,1%, w ilości mocy energetycznej – 60,5%, 45% i 47%²⁶. Powyższe dane wskazują, że we wszystkich branżach przemysłu wydobywczego w odróżnieniu od sytuacji w górnictwie węgla, kapitały zagraniczne w okresie do I wojny światowej systematycznie zwiększały swój udział w globalnej produkcji oraz w zatrudnieniu tej gałęzi przemysłu.

Problem napływu kapitałów zagranicznych do hutnictwa Królestwa Polskiego w okresie do 1900 r., w dotychczasowej literaturze przedmiotu, został opracowany w sposób precyzyjny, głównie dzięki badaniom Z. Pustuły²⁷. Początkiem napływu kapitału zagranicznego do hutnictwa Królestwa było, wspomniane już, przejęcie przez kapitał francuski Huty Bankowej w 1877 r. Następnie po wprowadzeniu protekcyjnej polityki celnej, także kapitał niemiecki z Górnego Śląska zaczął inwestować w hutnictwo w Zagłębiu Dąbrowskim. Zainteresowanie hutnictwem na tym obszarze ze strony kapitału niemieckiego spowodowane było zahamowaniem eksportu wyrobów hutniczych z Górnego Śląska do Rosji (zbyt wysokie cła), jak również narastającą koniunkturą na produkty metalowe ze względu na rozbudowę kolejnictwa w Królestwie Polskim i Cesarstwie Rosyjskim. Ponadto istotny wpływ na lokowanie przez kapitał górnośląski inwestycji w hutnictwie Zagłębia miał fakt braku węgla koksującego na tym obszarze. Budowane hutnicze przedsiębiorstwa filialne w Królestwie Polskim mogły być zaopa-

²⁴ GPR za 1884 r., s. 282–283 – obliczenia własne.

²⁵ SSSGPR za 1900 r., s. 216–217 – obliczenia własne.

²⁶ Obliczono na podstawie: GPR za 1884 r., SSSGPR za 1900 r.; PHKP za 1914 r.; FZPR za 1914 r.

²⁷ Pustuła, *Początki...*, s. 78–99; tenże, *Kapitały obce...*, s. 933; tenże, *Monopoli w metalurgicznej promyślności Carstwa Polskiego i ich uczestnictwo w Prodamietie*, „Istoriczeskoje Zapiski” Moskwa 1958, t. 62, s. 116–125.

trywane w koks z Górnego Śląska poprzez firmy macierzyste, zapewniające tym ostatnim chłonny rynek zbytu²⁸. W latach 1881–1883 kapitał niemiecki zbudował w Zagłębiu Dąbrowskim kilka nowych hut. Były to Fabryka Rur i Żelaza w Sosnowcu – Oskara i Edwina Huldshinsky z Górnego Śląska, huta „Aleksander” w Milowicach k. Sosnowca, huta „Katarzyna” k. Sosnowca, będąca filią firmy górnośląskiej Vereinigte Koenigs und Laurahuette oraz huta „Puszkín” k. Sosnowca, założycielem której był ks. Guido Henckel von Donnersmarck. W latach dziewięćdziesiątych XIX w. powyższe przedsiębiorstwa (poza hutą „Katarzyna”) zostały przekształcone w spółki akcyjne i jednocześnie podporządkowane górnośląskim koncernom „Oberbedarf” i „Obereisen”. Tow. Zakładu Żelaznego „Milowice” powstałe w 1890 r. należało do koncernu „Oberbedarf”, podobnie powstałe w 1897 r. Tow. Sosnowieckich Fabryk Rur i Żelaza od 1905 r. przejął „Oberbedarf”, natomiast Tow. Akc. „Puszkín” założone w 1897 r. w okresie do 1911 r. kontrolowane było przez ks. Donnersmarcka (ponad 75% udziałów) i częściowo przez Bank Handlowy w Warszawie. Jednak w 1911 r. zostało także przejęte przez koncern „Oberbedarf”. Z kolei, druga co do wielkości huta „Częstochowa” założona w 1899 r. przez Tow. Akc. B. Hantke została podporządkowana górnośląskiemu koncernowi „Obereisen”²⁹.

Udział kapitału zagranicznego w przemyśle hutniczym Królestwa Polskiego wg badań Z. Pustuły w latach 1883 i 1899 wynosił odpowiednio: w ogólnej liczbie zakładów – 20% i 30%, w produkcji surówki – 43,1% i 61,5%, w produkcji żelaza i stali – 27,6% i 70,2%, w zatrudnieniu – 24,1% do 60,2%, natomiast w ogólnej mocy urządzeń energetycznych – 52,2% i 58,2%³⁰. Według naszych obliczeń w okresie do 1913 r. udział kapitału zagranicznego w hutnictwie Królestwa w ogólnej liczbie przedsiębiorstw pozostał na poziomie z 1900 r. i wynosił 30,7%, w globalnej produkcji wzrósł do 73,5%, w zatrudnieniu zmniejszył się o ok. 5 punktów i wynosił 55%, natomiast ogólnej liczbie KM zdecydowanie zwiększył się do 78,6%³¹. Powyższe wskaźniki, podobnie jak w przemyśle wydobywczym, uzasadniają tezę stwierdzającą, że w okresie do 1913 r. w produkcji przemysłu górniczo-hutniczego Królestwa Polskiego decydującą rolę odgrywały przedsiębiorstwa pozostające w rękach kapitału zagranicznego (niemieckiego i francuskiego).

W kolejnej gałęzi przemysłu ciężkiego – w wytwórczości metalowo-maszynowej – ekspansja kapitału zagranicznego miała miejsce w ostatnim dwudziestoleciu XIX w. Pierwszą firmą były zakłady niemieckie w Sosnowcu założone w 1881 r. – Fabryka Rur – „Oskar i Edwin Huldshinsky”, które

²⁸ W. Długoborski, *Górnictwo i hutnictwo do 1918 r.*, [w:] *Uprzemysłowanie ziem polskich w XIX i XX wieku*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław 1970, s. 157.

²⁹ Pustuła, *Początki...*, s. 95; Jasiczek, *Kapitał niemiecki...*, s. 93, 106.

³⁰ Pustuła, *Początki...*, s. 94, tab. XVII.

³¹ Obliczono na podstawie: PHKP za 1914 i FZPR za 1914 r.

były filią zakładów górnośląskich w Gliwicach. Następną firmą niemiecką były zakłady kotlarskie „Fitzner i Gamper” w Sosnowcu i Dąbrowie Górniczej, założone przez kapitał górnośląski na początku lat osiemdziesiątych XIX w. Natomiast w największym ośrodku przemysłu metalowego, jakim w tym czasie była Warszawa, kapitał zagraniczny pojawił się dopiero w 1886 r., kiedy przedsiębiorca niemiecki Gustaw Siegiel przejął w 75% przedsiębiorstwo R. Plewkowicza, produkujące wyroby posrebrzane i polacane³². Zdecydowana ekspansja kapitału zagranicznego w przemyśle metalowo-maszynowym Królestwa Polskiego, w tym głównie niemieckiego i częściowo francusko-belgijskiego, nastąpiła w końcu lat dziewięćdziesiątych XIX w. Jednym z pierwszych zakładów, w którym zaangażowany był kapitał francusko-belgijski było założone w 1895 r. w Belgii „Société Anonyme des Emailleries et Ateliers de Varsovie”, produkujące naczynia emaliowane i przybory toaletowe. Przedsiębiorstwo to przyjęło nazwę „Labor”³³. W 1899 r. w Warszawie powstały dwie kolejne firmy o kapitale francusko-belgijskim, a mianowicie: „Société Anonyme Tréfileries, Pointeries et Clouteries de Varsovie” oraz druga spółka „Société Anonyme Boulonneries et Tréfileries de Varsovie”, która przejęła istniejące od 1874 r. zakłady Meiera Wolanowskiego. Powyższe przedsiębiorstwa produkowały drut i gwoździe³⁴. Kapitał francuski Tow. „Huta Bankowa”, w 1898 r. uruchomił w Radomsku (ówcześnie Noworadomsk) wielkie przedsiębiorstwo produkujące konstrukcje stalowe, blachę, odlewy żelazne, które w 1905 r. zatrudniało 3200 robotników³⁵.

Kapitał niemiecki, jak już wspomniano wyżej, inwestował w przemyśle metalowym, głównie w Zagłębiu Dąbrowskim, gdzie przedsiębiorstwa związane z koncernem „Oberbedarf” uruchamiały produkcję konstrukcji metalowych w Nivce, Zawierciu i Sielcach k. Sosnowca. Natomiast koncern niemiecki „Obereisen” w 1898 r. przejął warszawskie Tow. Akc. Zakładów Metalowych „B. Hantke”, a wraz z nim hutę „Częstochowa” oraz zakłady metalowe w Rosji w Saratowie i Jarosławiu. Z kolei w 1899 r. Firmy „Bracia Brüner” z Wiednia i „Hugo Schneider” z Lipska przejęły Warszawską Fabrykę Lamp R. Dietmara, tworząc Tow. Akc. „Bracia Brüner i Hugo Schneider”, przedsiębiorstwo to zatrudniało w 1905 r. 600 robotników³⁶.

Ogółem udział kapitału zagranicznego w przemyśle metalowym Królestwa Polskiego nie był tak znaczny, jak w górnictwie i hutnictwie. Na podstawie ustaleń Z. Pustuły w latach 1884 i 1900 przedsiębiorstwa zagraniczne, których liczba w tym czasie wzrosła z 4 do 12 firm, stanowiły odpowiednio od 3,8% do 4,2% ogółu zakładów, skupiały 7,0% do 30,8% globalnej

³² Pustuła, *Początki...*, s. 100.

³³ Tamże, s. 102; PHKP za 1914, nr 1942.

³⁴ Pustuła, *Początki...*, s. 106.

³⁵ KAPFKP z 1906 r., nr 467.

³⁶ Pustuła, *Początki...*, s. 104–105; KAPFKP z 1906 r., nr 857.

wartości produkcji, zatrudniały od 5,2% do 21,8% robotników tej gałęzi produkcji³⁷. Natomiast według naszych obliczeń, w 1913 r. 17 przedsiębiorstw metalowych pozostających w rękach kapitału zagranicznego, stanowiło zaledwie 3,6% ogółu zakładów, ich udział w globalnej produkcji wynosił 28,2%, w zatrudnieniu 18,8%, natomiast w ogólnej ilości mocy energetycznej 31%³⁸. Powyższe wskaźniki pozwalają na stwierdzenie, że w przemyśle metalowym Królestwa Polskiego zdecydowanie przeważał kapitał krajowy.

W największej gałęzi przemysłu Królestwa Polskiego, jaką było włókiennictwo, poza wykupem Zakładów Żyrardowskich w 1857 r. przez Niemców sudeckich – Hillego i Dietricha, kapitał zagraniczny zaczął inwestować dopiero po wprowadzeniu „złoty cel” w 1877 r. Zasadniczą formą przenikania kapitału obcego do przemysłu tekstylnego było instalowanie w Królestwie Polskim całkowicie urządzonych, nowych fabryk, stanowiących najczęściej oficjalne filie przedsiębiorstw zagranicznych. Kapitały te lokowano prawie wyłącznie w nowych, nieznanych dotąd na tym obszarze branżach produkcji włókienniczej, a mianowicie: w przedzalnictwie wełny chesankowej, przędzy wigoniowej (bawełna farbowana z kilkuprocentowym dodatkiem wełny) oraz w przemyśle jutowo-konopnym i jedwabnictwie.

Głównym obszarem penetracji kapitału zagranicznego w przemyśle tekstylnym był kształtujący się w latach osiemdziesiątych XIX w. nowy okręg sosnowiecko-częstochowski (Zawiercie, Sosnowiec, Częstochowa) oraz w mniejszym stopniu region łódzki i warszawski³⁹.

W okresie od drugiej połowy lat osiemdziesiątych XIX w. do 1913 r., w Królestwie Polskim kapitał zagraniczny założył lub przejął 19 przedsiębiorstw tekstylnych. W tej liczbie 9 firm zostało zbudowanych przez kapitał niemiecki, były to następujące zakłady: Tow. Akc. „Zawiercie” powstałe w 1877 r., którego właścicielami byli Bernard i Adolf Ginsbergowie, kupcy żydowscy z Berlina, którzy już od 1869 r. posiadali w Zawierciu przedzalnię bawełny; przedzalnia wełny chesankowej w Sosnowcu założona w 1879 r. przez H. Dietla, pochodzącego z Alzacji; dwie przedzalnie – wełny chesankowej i przędzy wigoniowej Braci Schön również w Sosnowcu, założone w 1879 r.; Tow. Akc. Zgierskiej Manufaktury H. Kürzel w Zgierzu, założone przez firmę niemiecką z Krimischau w Saksonii; zakłady sukna i trykotażu Leonhardta, Woelkera i Girbardta zbudowane w 1878 r. w Dąbrówce pod Łodzią; farbiarnia „Brass i Synowie” w Częstochowie założona w 1881 r.; przedzalnia wigoniowa A. Schmeltzera w Myszkowie, powstała w 1883 r.; fabryka jutowo-konopna „Braci Goldstein, Oderfeld, Oppenheim” w Częstochowie, założona w 1884 r. oraz Tow. Akc. „Manufaktury Drezdeńskiej

³⁷ Pustuła, *Początki...*, s. 108, tab. XXI.

³⁸ Obliczono na podstawie: PHKP za 1914 i FZPR za 1914 r.

³⁹ W. Puś, *Przemysł włókienniczy w Królestwie Polskim w latach 1870–1900*, Łódź 1976, s. 21–22.

Tiulu, Koronek i Firanek” w Warszawie, założone w 1899 r. (powiązane było z Bankiem Drezdeńskim)⁴⁰.

Poza firmami niemieckimi w przemyśle tekstylnym Królestwa Polskiego, w okresie do 1913 r., działało także 7 przedsiębiorstw założonych przez kapitał francusko-belgijski. Pierwszą firmą francuską była przedsiębiorstwo wełny czesankowej w Łodzi założone w 1878 r. przez L. Allarta, Rousseau i Skę, która była filią przedsiębiorstwa w Roubaix (Francja), następna także przedsiębiorstwo wełny czesankowej „Peltzer i Synowie”, założone przez kapitał belgijski w 1887 r. w Częstochowie. Trzecim zakładem była wybudowana przez firmę „Motte i Ska” z Roubaix w latach 1889–1890 przedsiębiorstwo czesankowa w Częstochowie. W 1900 r. właściciele wymienionego przedsiębiorstwa założyli jedną z największych firm bawełnianych, a mianowicie „La Czenstochovienne”. Z kolei w 1890 r. powstała w Łodzi następna firma francuska – P. Desurmont, składająca się z przedsiębiorstwa czesankowej i farbiarni. Kapitał belgijski zainwestował w 1898 r. w budowę w Warszawie zakładu produkującego filc i kapelusze, pod nazwą „Belgijskie Tow. Anonimowe Rosyjskiej Manufaktury Filcu i Kapeluszy”, zarząd firmy znajdował się w Brukseli. W 1900 r. kapitał belgijski przejął z kolei przedsiębiorstwo bawełny E. Haeblera w Łodzi, tworząc „Rosyjskie Przemysłowo-Handlowe Tow. Anonimowe”, którego zarząd również znajdował się w Brukseli⁴¹.

Kapitał angielski także inwestował w produkcję zakładów wełnianych. W latach 1883–1884 w Markach k. Warszawy została zbudowana przedsiębiorstwo czesankowa Briggsa i Posselta, która była powiązana z angielskim przedsiębiorstwem „J. Briggs and Co” w Bredford w Anglii. Warto dodać, że udziałowiec firmy w Markach E. Posselt był także współwłaścicielem Warszawskiej Fabryki Dywanów, jak również powstałego w 1898 r. w Warszawie Rosyjsko-Włoskiego Tow. Akc. WYROBÓW WŁÓKNISTYCH (jedwab). Włoski i angielski kapitał zaangażowane były także w powstanie Tow. Akc. Łódzkiej Fabryki Nici, powstałej w 1897 r.⁴²

Rozpatrując zagadnienie udziału kapitału zagranicznego w przemyśle tekstylnym Królestwa Polskiego, należy stwierdzić, że w porównaniu z sytuacją w przemyśle ciężkim, kapitał ten we włókiennictwie nie odegrał tak znaczącej

⁴⁰ WAPŁ, RGP, Wydz. Adm., sygn. 1269, k. 1–5; Koszutski, *op. cit.*, s. 54; „Przegląd Techniczny” 1879, t. I, s. 184; *Ukazatel diejstwujuuszczich w Impierii akcjoniernych przedprijatii*, opr. B. A. Dimitriew-Mamonow, wyd. 2, S. Peterburg 1905, s. 461.

⁴¹ B. Pełka, *Działalność francuskiego przedsiębiorstwa Allart, Rousseau i Ska w przemyśle włókienniczym Łodzi w latach 1879–1944* (mpis), Łódź 1971, s. 65–66; B. Puczyński, „Częstochowianka”. *Gospodarka kapitału francuskiego i hitlerowskiego zarządu powierniczego w latach 1900–1944*, Częstochowa 1961, s. 17–20; I. Ichnatowicz, *Przemysł łódzki 1860–1900*, Wrocław 1965, s. 140; WAPWW, AFI, sygn. 1244, nlb; *Ukazatel...*, s. 1710, 1676.

⁴² E. Litten, *Promyslnost Rossii w slowach i kartinach*, Łódź 1897, s. 24; *Otcziot za 1885 god fabricznogo inspietora warszawskiego okruga A. M. Blumenfelda*, S. Peterburg 1886, cz. II, s. 23; *Ukazatel...*, s. 516; PHKP za 1914 r., nr 12005.

roli. Biorąc pod uwagę dane statystyczne dla lat 1884, 1900 i 1913, dostrzegamy, iż do 1900 r. wzrasta udział przedsiębiorstw o kapitale zagranicznym w ogólnej liczbie zakładów z 1,8% do 3,2%, w globalnej wartości produkcji z 12% do 22,9%, w zatrudnieniu z kolei z 14,9% do 18,9%⁴³. Natomiast na początku XX w. w okresie do 1913 r. udział kapitału zagranicznego w tej gałęzi przemysłu ponownie obniżył się, i w ogólnej liczbie przedsiębiorstw firmy zagraniczne stanowiły 2,7%, w globalnej wartości produkcji 15,6%, a w zatrudnieniu 16,9%⁴⁴. Powyższe dane wyraźnie wskazują na zdecydowaną przewagę w produkcji tekstylnej kapitału krajowego, głównie przedsiębiorstw regionu łódzkiego.

Napływ kapitału zagranicznego zaznaczył się również w przemyśle chemicznym, gałęzi, która zaczęła się dynamicznie rozwijać dopiero na przełomie XIX i XX w. Najwcześniej kapitały obce pojawiły się w gazownictwie. Pierwszą gazownię zbudowało i eksploatowało do 1914 r. – Niemieckie Kontynentalne Tow. Gazowe w Dessau, uruchomienie produkcji gazu, smoły, siarczanu i węglanu amonu nastąpiło w Warszawie w 1855 r. Z kolei gazownię łódzką w 1869 r. założyła inna niemiecka firma z Berlina. Natomiast Tow. Zjednoczonych Gazowni w Augsburgu w Niemczech uruchomiło zakłady gazownicze w latach 1872–1900 w kolejnych miastach Królestwa Polskiego, a mianowicie w Kaliszu, Lublinie, Piotrkowie i Tomaszowie Mazowieckim⁴⁵. Z powyższych danych możemy wysnuć wniosek, że w okresie do I wojny światowej, na obszarze Królestwa Polskiego kapitał niemiecki zmonopolizował produkcję gazu. Kapitał ten inwestował także w produkcję kwasu solnego i octowego, chlorku wapna, chloroformu oraz sody kaustycznej. W 1883 r. Mogunckie Tow. Przemysłu Chemicznego z Frankfurtu nad Menem uruchomiło w Sielcach k. Sosnowca wytwórczość tych produktów, zakładając spółkę „Gzichów”⁴⁶. Z kolei w produkcję nawozów sztucznych oraz barwników anilinowych inwestował kapitał francuski. W 1895 r. w uruchomieniu fabryki – Łowickiego Tow. Przetworów Chemicznych i Nawozów Sztucznych w Łowiczu uczestniczył kapitał francuski, głównie jako dostawca technologii. Własnością przedsiębiorców francuskich z Paryża były Pruszkowskie Zakłady Chemiczne Tow. Akc., założone w 1899 r., gdzie wytwarzano barwniki anilinowe, esencje owocowe i sacharynę⁴⁷.

W powstaniu nowoczesnego przemysłu farmaceutycznego w Królestwie Polskim istotną rolę odegrał kapitał szwajcarski. Przedsiębiorcy szwajcarscy

⁴³ Puś, *op. cit.*, s. 25, tab. 7.

⁴⁴ Obliczono na podstawie: PHKP za 1914 r. i FZPR za 1914 r.

⁴⁵ WAPWW, AFI, sygn. 692, k. 3–8; WAPŁ, AMmŁ, sygn. 6410, nlb; E. Trepka, *Wielki przemysł chemiczny*, [w:] *Prace Polskiej Narady Ekonomicznej w Petersburgu*, t. 3 – *Przemysł w Polsce*, cz. I, Warszawa 1919, s. 98.

⁴⁶ WAPŁ, PIS, sygn. 15958, nlb.

⁴⁷ AGAD WKP sygn. 81, k. nlb; KAPFKP, nr 1455.

z Bazylei, których reprezentował Herman Georg, w 1899 r. współtworzyli wraz z miejscowymi właścicielami z Pabianic – L. Schweikertem i E. Frelichem, niewielkiej firmy produkującej barwniki, Pabianickie Tow. Przemysłu Chemicznego. Nowo powstałe przedsiębiorstwo obok wytwarzania barwników dla przemysłu włókienniczego, produkowało przede wszystkim leki. Pabianicka firma w okresie do 1914 r. była największym zakładem w Królestwie Polskim, który dzięki kapitałowi z Bazylei otrzymał nowoczesne urządzenia techniczne oraz najnowszą ówczesnie technologię produkcji medykamentów. Udział kapitału szwajcarskiego w tym przedsiębiorstwie sięgał 44% kapitału zakładowego⁴⁸.

W kolejnej branży przemysłu chemicznego, która powstała na zachodzie Europy w latach osiemdziesiątych XIX w., w produkcji włókien sztucznych, poważną rolę w Królestwie Polskim odegrał kapitał belgijski. Otóż kapitał ten reprezentowany przez firmę „Fabrique de Soie Artificielle de Tubise” z Tubise w Belgii już w 1904 r. badał możliwości założenia przedsiębiorstwa wytwarzającego jedwab sztuczny na obszarze Cesarstwa Rosyjskiego. Ostatecznie dzięki inicjatywie przemysłowców z Tomaszowa Maz. (A. i F. Landsbergowie, E. Bornstein i K. Bartke) oraz dyrektora technicznego firmy w Tubise Feliksa Wiślickiego, w lipcu 1910 r. powstało Tow. Akc. „Tomaszowska Fabryka Sztucznego Jedwabiu”. Kapitał zakładowy wynosił 1125 tys. rb, z czego 2/3 wnieśli kapitaliści polscy, natomiast 1/3 stanowił udział firmy belgijskiej, jako równowartość urządzeń technicznych w całości sprowadzonych z Tubise. Uruchomione do 1912 r. przedsiębiorstwo było pierwszą i największą fabryką wytwarzającą sztuczny jedwab w Cesarstwie Rosyjskim, w 1913 r. pracowało tam 800 robotników⁴⁹. Kolejnym zakładem włókien sztucznych w Królestwie Polskim była uruchomiona w 1913 r. przez Belgijskie Anonimowe Tow. Sztucznego Jedwabiu w Boryszewie k. Sosnowca. Od momentu uruchomienia produkcji przedsiębiorstwo to zatrudniało 600 robotników⁵⁰.

Ogółem w przemyśle chemicznym Królestwa Polskiego w latach 1900–1913 kapitał zagraniczny (niemiecki, belgijski, francuski i szwajcarski) skupiał od 14,2% do 7,7% zakładów, 27% do 19,2% globalnej produkcji, 20,5% do 33,6% ogólnej liczby zatrudnionych oraz posiadał w 1913 r. 12,4% mocy energetycznej maszyn zainstalowanych w tej gałęzi produkcji⁵¹. Powyższe dane wskazują iż na początku XX w. nastąpił dynamiczny rozwój produkcji

⁴⁸ WAPŁ, SFIGP, sygn. 2328, k. 30–31; WAPŁ PIS, sygn. 16302, nlb; W. Puś, *Przemysł Pabianic w latach 1865–1914*, „Pabianiciana” 1992, nr 1, s. 82–83.

⁴⁹ W. Puś, *Tomaszowska Fabryka Sztucznego Jedwabiu w latach 1911–1919*, [w:] *60 lat Zakładów Włókien Sztucznych „Wistom”*, red. B. Wachowska, Łódź 1971, s. 16; tenże, *Przemysł Tomaszowa Maz. w okresie kapitalizmu (1831–1939)*, [w:] *200 lat tomaszowskiego przemysłu*, red. R. Kołodziejczyk, Tomaszów Maz. 1989, s. 43–44.

⁵⁰ WAPWW, AFI, sygn. 563, k. 1–4.

⁵¹ Obliczono na podstawie: SFZ za 1900 r.; FZPR za 1914 r.; PHKP za 1914 r.

przedsiębiorstw pozostających w ręku kapitału krajowego, w związku z czym wskaźniki udziału w zatrudnieniu i globalnej wytwórczości firm zagranicznych zdecydowanie się obniżyły.

W kolejnej gałęzi wytwórczości, a mianowicie w produkcji materiałów budowlanych (cegła, cement, terrakota, płytki ceramiczne), wyrobów ze szkła, fajansu i porcelany, w ówczesnej nomenklaturze nazywanej przemysłem mineralnym, udział kapitału zagranicznego był niewielki. Pierwszą firmą założoną przez kapitał niemiecki była cegielnia w Sielcach k. Sosnowca powstała w 1876 r. W latach dziewięćdziesiątych XIX w. wraz z całym Gwarectwem „Hr. Renard” przeszła w posiadanie kapitału francuskiego. W cegielni tej w 1900 r. pracowało 59 robotników, a w 1913 100 osób. W 1880 r. niemieccy przedsiębiorcy B. Schlössing i E. Pringsheim założyli w Sosnowcu hutę szkła, produkującą m. in. szkło kryształowe. W 1900 r. przedsiębiorstwo to zatrudniało 463 robotników⁵². W przemyśle szklarskim kapitał belgijski skupiony w „Rosyjskim Przemysłowym i Handlowym Anonimowym Towarzystwie dawnych przedsiębiorstw E. Haeblera” z siedzibą w Brukseli, w latach 1893 i 1907 przejął i rozbudował dwie huty szkła w Piotrkowie – „Kara” i „Hortensja”, które w 1913 r. zatrudniały łącznie 410 robotników⁵³. Kapitał belgijski z Verviers oraz z Leodium założyli w 1896 r. Tow. Akc. „Marywil”, które uruchomiło w Radomiu duży zakład produkujący posadzki terakotowe i kostki klinkierowe. Przedsiębiorstwo „Marywil” zatrudniało w 1900 r. 201 osób, a w 1913 r. 550 pracowników⁵⁴.

Z kolei w szybko rozwijającym się pod koniec XIX w. przemyśle cementowym inwestował kapitał francuski zaangażowany wcześniej w przemyśle węglowym. W 1897 r. Francuzi przemysłowcy skupieni w Tow. Węglowym „Hr. Renard” uruchomili wielką cementownię w Kluczach, powołując Tow. Akc. „Klucze”. Cementownia ta zatrudniała w latach 1900–1913 od 261 do 600 robotników. Francuzi założyli także cementownię „Rudniki” w 1894 r., która funkcjonowała do 1904 r.⁵⁵

Ogółem w przemyśle mineralnym Królestwa Polskiego między 1900 r. a 1913 r. udział kapitału zagranicznego nieco się obniżył. W ogólnej liczbie zakładów zmniejszył się z 2,3% do 2,2%, w globalnej wartości produkcji z 9,7% do 6,1%, w zatrudnieniu z 8,4% do 6,6%⁵⁶.

Podobna sytuacja miała miejsce w przemyśle drzewnym, gdzie w badanym okresie zostały założone przez kapitał obcy jedynie dwa przedsiębiorstwa

⁵² SFZ, s. 384–385.

⁵³ K. Badziak, W. Puś, S. Pytlas, *Szklana Hortensja. Dzieje huty w Piotrkowie Trybunalskim*, Łódź 1982, s. 15–17.

⁵⁴ WAPR, RGUFG, sygn. 48, k. 1–2; KAPFKP, nr 1222.

⁵⁵ W. Sommer, *Rozwój przemysłu cementowego, wapiennego, kredowego i gipsowego na ziemiach polskich*, [w:] *Prace...*, s. 146; SFZ, s. 365; PHKP, nr 3057; KAPFKP, nr 1045; Pietrzak-Pawłowska, *Królestwo Polskie...*, s. 154

⁵⁶ Obliczone na podstawie: SFZ za 1900 r.; FZPR za 1914 r.; PHKP za 1914 r.

meblarskie. Otóż w 1881 r. członkowie rodziny M. Thoneta – austriackiego wynalazcy mebli giętych (wiedeńskich) założyli w Radomsku (ówczesny Noworadomsk) firmę „Bracia Thonet”, która była jednym z największych przedsiębiorstw meblarskich w Królestwie Polskim, zatrudniająca w latach 1900–1913 od 976 do 980 robotników. Trzy lata później w 1884 r. także w Radomsku, również kapitaliści austriaccy założyli drugi zakład produkujący meble wiedeńskie, a mianowicie Tow. Akc. Fabryki Mebli Wiedeńskich „Jakób i Józef Kon”, który w latach 1900–1913 zatrudniał od 1000 do 972 pracowników⁵⁷. Wydaje się, iż wybór Radomska przez kapitał austriacki wynikał z dogodnego położenia tego miasta – przy linii kolejowej warszawsko-wiedeńskiej, jak również stosunkowo blisko granicy pruskiej i austriackiej.

Ogółem w latach 1900–1913 te dwa przedsiębiorstwa meblarskie zbudowane przez kapitał obcy skupiały od 14,7% do 7,7% globalnej wartości produkcji, 22,1% do 12% ogółu zatrudnionych oraz w 1913 r. 9% mocy maszyn napędowych w przemyśle drzewnym Królestwa Polskiego⁵⁸. Powyższe dane statystyczne, podobnie jak w przemyśle chemicznym i mineralnym, świadczą o dynamicznym rozwoju zakładów przemysłu drzewnego kontrolowanych przez kapitał krajowy na początku XX w.

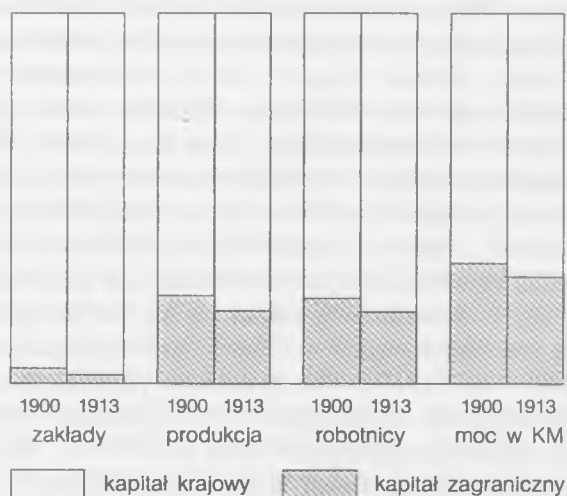
Wśród pozostałych gałęzi produkcji przemysłowej kapitał zagraniczny posiadał jeszcze niewielkie udziały w wytwórczości artykułów spożywczych. Były to jednak niewielkie firmy powstające najczęściej na marginesie działalności gospodarczej niektórych grup kapitału obcego. I tak francuskie Tow. Akc. „Hr. Renard” obok wydobycia węgla i produkcji cementu prowadziło w Sielcach k. Sosnowca młyn zatrudniający ponad 50 robotników, browar „Sielce”, gdzie pracowały w 1913 r. 54 osoby, jak również wielką piekarnię zatrudniającą w 1900 r. 56 pracowników. Podobnie inne francuskie przedsiębiorstwo, a mianowicie Sosnowieckie Tow. Kopalń Węgla i Zakładów Hutniczych, uruchomiło w 1894 r. w Będzinie własny młyn, gdzie w 1913 r. pracowało 17 osób, ponadto również niemiecka firma chemiczna „Gzichów” prowadziła młyn w Gzichowie zatrudniający w 1900 r. 30 robotników⁵⁹. Ogółem kilka zakładów spożywczych, które pozostawały w rękach kapitału obcego w latach 1900–1913 skupiało od 1,9% do 0,5% globalnej produkcji, od 1,2% do 0,2% ogólnej liczby zatrudnionych, jak również w 1913 r. posiadało 1% mocy energetycznej zainstalowanej w przemyśle spożywczym Królestwa Polskiego⁶⁰. Tak więc rola kapitału zagranicznego w dynamicznie rozwijającej się produkcji rolno-spożywczej na przełomie XIX i XX w. była znikoma.

⁵⁷ APŁ, SFIGP, sygn. 2330, k. 141–142; APŁ, PIS, sygn. 15959, nłb.

⁵⁸ Obliczono na podstawie: SFZ za 1900 r.; FZPR za 1914 r.; PHKP za 1914 r.: *Ukazatiel...*, s. 146.

⁵⁹ SFZ, s. 611; PHKP, nr 6723.

⁶⁰ Obliczono na podstawie: SFZ za 1900 r.; FZPR za 1914 r.; PHKP za 1914 r.

Wykres 1. Udział kapitału zagranicznego w przemyśle Królestwa Polskiego w latach 1900 i 1913 (w %)

Udział kapitału zagranicznego, łącznie w całym przemyśle Królestwa Polskiego, obliczono w odniesieniu do dwóch przedziałów chronologicznych, a mianowicie dla lat 1900 i 1913. Otóż biorąc pod uwagę te obliczenia, możemy przyjąć, że w 1900 r. na ogólną liczbę 2761 zakładów przemysłowych tylko 94 firmy należały do kapitału obcego, co stanowiło 3,4% wszystkich przedsiębiorstw. Jednakże posiadały one znaczny udział w globalnej wartości produkcji przemysłowej Królestwa Polskiego, bowiem na ogólną sumę ponad 405 mln rb, firmy zagraniczne skupiały ponad 93 mln rb, co stanowiło 23% udziału. Kolejne wskaźniki świadczą o poważnej pozycji kapitału obcego w procesie industrializacji Królestwa Polskiego. Otóż w zatrudnieniu, gdzie w całym przemyśle w 1900 r. pracowało ponad 254 tys. osób, firmy „zagraniczne” grupowały ponad 76 tys. robotników, a więc ponad 22% ogółu. Z kolei w ogólnej mocy maszyn napędowych funkcjonujących w przemyśle, która wynosiła 200 tys. KM udział tych przedsiębiorstw w liczbie 63 tys. KM sięgał 31,5% (zob. wykres 1 i tab. 66).

W okresie do 1913 r. znaczenie przedsiębiorstw przemysłowych, w których dominował kapitał zagraniczny, uległo kilkupunktowemu ograniczeniu. W ogólnej liczbie zakładów, których w całym przemyśle było 3940, firmy „obce” stanowiły zaledwie 2,1% (83 przedsiębiorstwa). W produkcji globalnej na ogólną sumę ponad 897 mln rb, zakłady te skupiały ponad 169 mln rb, a więc prawie 19% udziału. Natomiast w ogólnej liczbie robotników przemysłowych, która przekraczała 412 tys. osób, w firmach zagranicznych pracowało ponad 76 tys., co stanowiło 18,5% ogółu. Podobnie, jak w produkcji

i zatrudnieniu, spadł o kilka punktów, w stosunku do 1900 r., udział przedsiębiorstw obcych w ogólnej mocy maszyn napędowych, gdzie na ogólną ilość 406 tys. KM w całym przemyśle, funkcjonowało 113 tys. KM, a więc 27,8% (zob. wykres 1 i tab. 66).

Powyższe dane statystyczne pozwalają na sformułowanie następujących wniosków: po pierwsze należy stwierdzić, że kapitał zagraniczny przy znikomym udziale w ogólnej liczbie przedsiębiorstw, skupiał w latach 1900–1913 ok. 1/5 globalnej wartości produkcji oraz ogólnej liczby robotników, a także prawie 30% mocy maszyn napędowych, co świadczy o nowoczesności tych zakładów, jak również o ich znaczącej roli w procesie industrializacji Królestwa Polskiego; po drugie – obliczenia wskazują na wzrastającą rolę kapitału krajowego w procesach inwestycyjnych, w okresie przed 1914 r.

Należy jednak zwrócić uwagę na fakt, iż przedstawione tu ustalenia dotyczące wielkości udziału kapitału zagranicznego w ogólnej liczbie przedsiębiorstw, globalnej produkcji, zatrudnienia, zdecydowanie odbiegają od dotychczas przyjętych i wielokrotnie powtarzanych w historiografii powojennej wskaźnikach. Przyjęto bowiem, nie prowadząc szczegółowych (poza ustaleniami Z. Pustuły w odniesieniu do przemysłu hutniczo-metalowego do 1900 r., S. Jasiczka obejmujące przemysł górniczo-hutniczy Zagłębia Dąbrowskiego do 1914 r. oraz badaniami W. Pusia w stosunku do włókiennictwa Królestwa Polskiego do 1900 r., z którymi zresztą przedstawione tu wyliczenia są zgodne), że na początku XX w. kapitał zagraniczny w Królestwie Polskim posiadał w swym ręku 25% wszystkich zakładów, zatrudniał 55% robotników oraz skupiał 60% ogólnej wartości produkcji⁶¹. Warto zwrócić uwagę, że powyższe dane ugruntowane już w polskiej historiografii są prawie identyczne z ustaleniami S. Koszutkiego z początku XX w., który jednocześnie był niezwykle ostro krytykowany przez współczesnych historyków za wyolbrzymianie roli kapitałów zagranicznych w Królestwie Polskim. Otóż kiedy podsumujemy informacje statystyczne S. Koszutkiego za 1901 r., to udział kapitału zagranicznego w ogólnej liczbie zakładów wynosił – 40,8%, globalnej produkcji – 60,1%, natomiast w zatrudnieniu – 54,3%⁶². Tak więc współczesna polska literatura historyczna, obejmująca dzieje gospodarcze Królestwa Polskiego, odrzuciła jako wyolbrzymione, dane S. Koszutkiego dotyczące liczby przedsiębiorstw, natomiast mimo wielu słów krytyki na temat jego

⁶¹ W. Rusiński, *Rozwój gospodarczy ziem polskich w zarysie*, Warszawa 1963, s. 317; Kołodziejczyk, Gradowski, *op. cit.*, s. 148; J. Kostrowicka, Z. Landau, J. Tomaszewski, *Historia gospodarcza Polski XIX i XX w.*, Warszawa 1984, s. 187; W. Puś, *Rola kapitału zagranicznego i krajowego w przemyśle*, [w:] *Historia kultury materialnej Polski w zarysie*, red. B. Baranowski, B. Bartyś, T. Sobczak, Wrocław 1979, s. 296; A. Jezierski, C. Leszczyńska, *Dzieje gospodarcze Polski w zarysie do 1939 r.*, Warszawa 1994, s. 81.

⁶² Koszutski, *op. cit.*, s. 65 – obliczenia własne.

metody badawczej (narodowość przemysłowca decydowała o zaliczeniu przedsiębiorstwa do kapitału krajowego lub obcego), przyjęła proponowane przez niego wskaźniki udziału kapitału zagranicznego w zatrudnieniu i globalne wartości produkcji jako w pełni wiarygodne. Wydaje się, że powodem przyjęcia wyżej prezentowanych błędnych danych, był brak szczegółowych badań statystycznych nad udziałem kapitału zagranicznego we wszystkich gałęziach przemysłu w Królestwie Polskim. Natomiast niejako pośrednio fakt dominacji kapitału obcego potwierdzały badania nad jego udziałem i rolą w przemyśle górniczo-hutniczym i metalowym⁶³.

Istotną sprawą jest ukazanie roli poszczególnych grup narodowych kapitału zagranicznego w przemyśle Królestwa Polskiego. W dotychczasowej literaturze przedmiotu dwukrotnie podjęto taką próbę. Otóż Z. Pustuła biorąc pod uwagę kapitał zakładowy spółek akcyjnych należących do kapitału obcego w przemyśle hutniczym i metalowym przedstawił za lata 1880–1900 procentowy udział kapitału niemieckiego i francusko-belgijskiego w tych gałęziach produkcji. Według tych obliczeń w przemyśle hutniczym w 1900 r. kapitał niemiecki posiadał 56,9% udziału, a francusko-belgijski 43,1%. Natomiast w przemyśle metalowym dominacja kapitału niemieckiego była jeszcze bardziej wyraźna i jego udział wynosił 79,2%, a francuskiego – 20,8%⁶⁴. Z kolei w badaniach nad kapitałem zagranicznym w przemyśle tekstylnym Królestwa Polskiego, ukazano ten problem dla 1900 r. biorąc pod uwagę udział w globalnej produkcji i zatrudnieniu wszystkich firm obcych poszczególnych grup kapitału wg pochodzenia narodowego. Na podstawie tych wyliczeń okazało się, że najwyższy udział w globalnej produkcji tych przedsiębiorstw miał kapitał niemiecki – 54,4%, następnie francusko-belgijski – 33,5%, angielski – 9,2% i włoski – 2,9%⁶⁵.

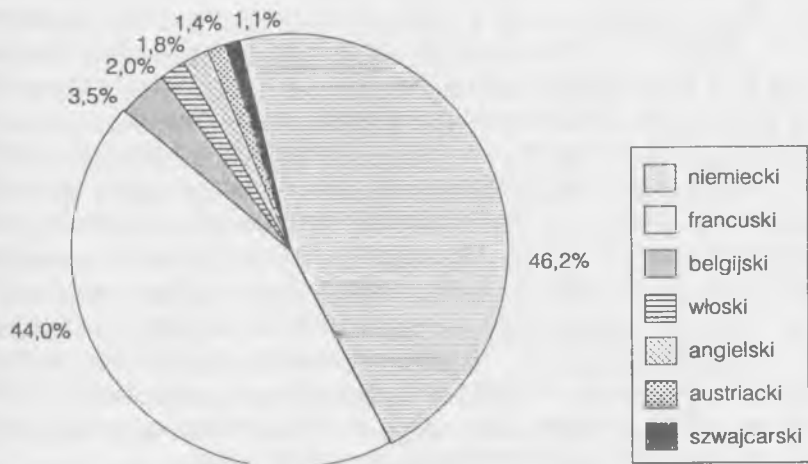
W badaniach przyjęto jako podstawę wyliczeń udział poszczególnych grup narodowych kapitału obcego w globalnej wartości produkcji wszystkich przedsiębiorstw zagranicznych w kolejnych gałęziach produkcji oraz w przemyśle ogółem w 1913 r. W przemyśle wydobywczym na ogólną sumę 35 mln rb wartości produkcji tych zakładów, ponad 90% udziału posiadał kapitał francuski, natomiast 10% – niemiecki. W produkcji hutniczej firm obcych zdecydowanie przeważał kapitał niemiecki skupiając prawie 77% produkcji, francuski – 23%, której wartość wynosiła ponad 31 mln rb. W wytwórczości metalowo-maszynowej Królestwa Polskiego w globalnej wartości produkcji przedsiębiorstw zagranicznych wynoszącej ponad 35 mln rb, także pierwszą pozycję zajmowały firmy założone przez kapitał niemiecki z udziałem prawie 62%, na drugiej zakłady o kapitale francusko-belgijskim – 38%. W przemyśle

⁶³ Jasiczek, *Kapitał francuski...*; tenże, *Kapitał niemiecki...*; Pustuła, *Początki...*

⁶⁴ Pustuła, *Początki...*, s. 116, tab. XXIV.

⁶⁵ Puś, *Przemysł włókienniczy...*, s. 24, tab. 6.

tekstylnym w globalnej kwocie 56 mln rb wartości produkcji również na pierwszej pozycji znajdował się kapitał niemiecki, skupiając 50,2% tej sumy, następnie francuski z udziałem 33,6%, włoski – 6,3%, angielski – 5,4% i belgijski – 4,5%. W rozwijającym się niezwykle dynamicznie na przełomie XIX i XX w. przemyśle chemicznym, w globalnej produkcji firm obcych, której wartość sięgała prawie 18 mln rb, na miejscu pierwszym plasował się także kapitał niemiecki z udziałem 31,5%, drugie zajmował kapitał belgijski – 28%, trzecie francuski – 23,9% oraz czwarte szwajcarski – 16,6%. Z kolei w przemyśle mineralnym (cement, szkło i cegielnie) dominował kapitał belgijski, który skupiał 59,5% globalnej wartości produkcji tych zakładów, która wynosiła 2 mln rb, drugie miejsce zajmowały firmy francuskie – 28% i trzecie niemieckie – 12,5%. Jak już wspomniano wyżej, w przemyśle drzewnym funkcjonowały tylko dwie fabryki założone przez kapitał austriacki, pozostałe były kontrolowane przez kapitał krajowy.

Wykres 2. Kapitały zagraniczne w przemyśle Królestwa Polskiego według pochodzenia narodowego w 1913 r. (w %)

Ogółem we wszystkich gałęziach przemysłu Królestwa Polskiego w 1913 r. 83 przedsiębiorstwa należące do kapitału zagranicznego dawały produkcję o wartości 169,5 mln rb. Najwyższy udział w tej kwocie posiadały firmy należące do kapitału niemieckiego – 46,2%, na drugim miejscu znajdował się kapitał francuski – 44%, dalej belgijski – 3,5%, włoski – 2%, angielski – 1,8%, austriacki 1,4%, oraz szwajcarski – 1,1% (zob. wykres 2)⁶⁶. Dane zawarte w wykresie 2 wskazują, że dominującą pozycję w przemyśle Królestwa

⁶⁶ Obliczeń dokonano na podstawie: FZPR za 1914 r.; PHKP za 1914 r.

Polskiego, wśród przedsiębiorstw „zagranicznych”, w okresie do I wojny światowej, zajmowały firmy założone przez kapitał niemiecki i francuski.

W dotychczasowych badaniach nad napływem kapitałów obcych do przemysłu polskiego, zwracano uwagę na poważną rolę w finansowaniu inwestycji w Królestwie Polskim, zagranicznych banków. Jak wiadomo najpoważniejsze udziały w kredytowaniu rozbudowy przemysłu ciężkiego miały banki francuskie: Credit Lyonnais oraz Francusko-Włoski bank z Lyonu, a także Société du Credit Industrial et Commercial z Paryża. Zwracano uwagę na podobną rolę głównych banków niemieckich: Deutsche Bank w Berlinie i Dresdner Bank, które uczestniczyły w finansowaniu przedsięwzięć inwestycyjnych kapitału niemieckiego w Królestwie Polskim. Jednocześnie wskazując na współpracę banków zachodnioeuropejskich z bankami akcyjnymi w Warszawie i Łodzi (Bank Handlowy warszawski, Bank Dyskontowy oraz Bank Handlowy łódzki) przesadnie akcentowano negatywne strony tej współpracy, sugerując nawet bezpośrednią zależność banków polskich od niemieckich, a co za tym idzie faktyczne podporządkowanie kapitałowi obcemu⁶⁷. Trudno zgodzić się z tego rodzaju interpretacją, jak się wydaje były to normalne na przełomie XIX i XX w. kontakty ekonomiczne polegające m. in. na kredytowaniu przez banki zagraniczne zakupów maszyn czy surowców. Było to typowe w wypadku wielkich przedsiębiorstw włókienniczych w Łodzi, które za pośrednictwem banków angielskich i niemieckich poprzez kredyty krótko- i średnioterminowe sprowadzali z Zachodu surowce i najnowocześniejsze maszyny⁶⁸. Nie doprowadziło to jednak do uzależnienia przedsiębiorstw K. Scheiblera, I. K. Poznańskiego i innych od kapitałów obcych. Należy się więc zgodzić ze stwierdzeniem Z. Landaua i J. Tomaszewskiego, powtórzonym przez Z. Pustułę, że kredyty zagraniczne nie musiały prowadzić do zależności ekonomicznej dłużnika od wierzyciela⁶⁹. Kredyty bankowe po prostu splanowano, natomiast, co było istotne, pozwalały one na płynne funkcjonowanie przedsiębiorstw przemysłowych.

Niezwykle ważną kwestią jest ocena roli kapitału zagranicznego w przemyśle Królestwa Polskiego do 1914 r. W dotychczasowej literaturze ekonomicznej i historycznej dominują następujące poglądy:

1. Kapitał zagraniczny odegrał najważniejszą rolę w rozbudowie przemysłu w Królestwie Polskim, bowiem posiadał dostęp do nowoczesnej techniki i technologii. Tak twierdzili autorzy opracowań ekonomicznych z przełomu XIX i XX w., dodając niekiedy (S. Koszutski), że firmy zagraniczne posiadały przewagę w produkcji i zatrudnieniu nad krajowymi. Zgodnie z przedstawionymi tu obliczeniami, były to tezy błędne, oparte na niewłaściwych

⁶⁷ Pietrzak-Pawłowska, *Królestwo Polskie...*, s. 210–211.

⁶⁸ Ichnatowicz, *Przemysł łódzki...*, s. 120; Puś, *Przemysł włókienniczy...*, s. 28.

⁶⁹ Z. Landau, J. Tomaszewski, *Kapitały obce w Polsce 1918–1939. Materiały i dokumenty*, Warszawa 1964, s. 16; Pustuła, *Początki...*, s. 89.

kryteriach (brzmienie nazwiska przemysłowca miało decydować o jego przynależności lub nie do kapitału obcego)⁷⁰. Generalnie, poza L. Janowiczem⁷¹, autorzy prac na temat przemysłu Królestwa Polskiego z przełomu XIX i XX w. oraz z okresu międzywojennego pozytywnie lub zdecydowanie pozytywnie oceniali rolę kapitału zagranicznego.

2. W historiografii polskiej po drugiej wojnie światowej dominującą stała się teza wskazująca na eksploatorską rolę kapitału zagranicznego, który zyski wywoził za granicę⁷². Warto przypomnieć, że nawet ci autorzy, którzy dostrzegali zdecydowanie pozytywną rolę kapitału obcego, jednocześnie zwracali uwagę na negatywy, polegające głównie na tym, iż „głównym motywem inwestycji przemysłowych tego kapitału były cele eksploatorskie, zapewniające w rezultacie maksymalne zyski. Zyski te, jak wiadomo, w postaci oficjalnych dochodów oraz ukrytych sum w formie różnych rachunków i zobowiązań przekazywano do dyspozycji centrali znajdującej się za granicą”⁷³.

3. W niektórych opracowaniach historycznych po 1945 r. powróciła teza o decydującej roli kapitału zagranicznego w przemyśle Królestwa Polskiego. J. Jedlicki stwierdził nawet, że kapitał obcy „był w końcu głównym demiurgiem industrializacji Królestwa, industrializacji typu kolonialnego”. Inni autorzy powtarzali wręcz za S. Koszutkim opinie o przewadze kapitału obcego w polskim przemyśle, powołując się na jego dane statystyczne⁷⁴.

Jak już wykazano wyżej kapitał zagraniczny w przemyśle Królestwa Polskiego w okresie do 1914 r., w sensie ilościowym, odgrywał istotną rolę skupiając ok. 20% produkcji globalnej oraz ogólnej liczby robotników, nie była to jednak pozycja dominująca, poza górnictwem i hutnictwem. Jednakże o roli kapitału obcego nie decydowały jedynie względy ilościowe, ale także jakościowe. Jest sprawą oczywistą, że kapitał zachodnioeuropejski w okresie po 1877 r., inwestował w Królestwie Polskim (podobnie jak w Rosji) ze względu na oczekiwane zyski. Osiąganie wysokich zysków było możliwe dzięki taniej sile roboczej oraz niezwykle chłonnym rynkom rosyjskim. Należy pamiętać, że wraz z inwestycjami dokonywanymi przez kapitał obcy, napływały do Królestwa nowoczesna technika i technologia wytwarzania. Poza górnictwem i hutnictwem, kapitał zagraniczny umożliwił także wpro-

⁷⁰ Brandt, *op. cit.*, s. 78; Koszutski, *op. cit.*, s. 39; Janzułt, *op. cit.*, s. 84; Luksemburg, *op. cit.*, s. 35; Pietkiewicz, *op. cit.*, s. 32; S. Kempner, *Rozwój gospodarczy Polski od rozbiorów do niepodległości*, Warszawa 1924, s. 89, 142.

⁷¹ Janowicz, *op. cit.*, s. 3.

⁷² Pietrzak-Pawłowska, *Królestwo Polskie...*, s. 16, 135, 209; Kołodziejczyk, Gradowski, *op. cit.*, s. 148; Kula, *Historia...*, s. 51-92.

⁷³ Puś, *Rola...*, s. 299; Pustuła, *Początki...*, s. 99; Puś, *Przemysł włókienniczy...*, s. 26.

⁷⁴ Jedlicki, *op. cit.*, s. 347; L. Baumgarten, *Dzieje Wielkiego Proletariatu*, Warszawa 1966, s. 49; R. Gradowski, *Polska 1918-1939. Niektóre zagadnienia kapitalizmu monopolistycznego*, Warszawa 1959, s. 177-179; K. Bajer, *Przemysł włókienniczy na ziemiach polskich od początku XIX w. do 1939 r.*, Łódź 1958, s. 173-178.

wadzenie w przemyśle chemicznym – fabrycznej produkcji leków, wytwarzanie włókien sztucznych, a także unowocześnienie takich wyrobów, jak barwniki oraz nawozy sztuczne. Firmy zagraniczne przyczyniły się do powiększenia asortymentu produkcji tekstylnej (wełna czesankowa i wyroby jutowe). W przemyśle drzewnym z kolei, dzięki kapitałowi austriackiemu rozpoczęto w Królestwie Polskim fabryczną produkcję (masową) mebli wiedeńskich. Przedsiębiorstwa obce zintensyfikowały także produkcję cementu oraz wyrobów szklarskich. Wydaje się więc, że ostateczna ocena roli kapitału zagranicznego w Królestwie Polskim musi być pozytywna. Niewątpliwie przyspieszał on proces industrializacji na tym obszarze w okresie przed 1914 r.

2. Inwestycje

Na temat procesu inwestowania w przemyśle Królestwa Polskiego w interesującym nas okresie pisano już wielokrotnie. Przede wszystkim w literaturze ekonomicznej z przełomu XIX i XX w. wiele miejsca tej problematyce poświęcił S. Koszutski, R. Luksemburg, E. Rose, L. Janowicz i inni. W nowszej literaturze, szczególnie powojennej, zagadnienia te znalazły się w pracach I. Pietrzak-Pawłowskiej, J. Jezierskiego, E. Kaczyńskiej, W. Długoborskiego, R. Kołodziejczyka, I. Ichnatowicza, J. Łukasiewicza, Z. Pustuły, W. Prussa, R. Gradowskiego, G. Missalowej, K. Bajera, K. Badziaka, S. Pytłasa i W. Pusia⁷⁵. Należy zaznaczyć, że problematyka inwestycji w głównych gałęziach przemysłu Królestwa Polskiego w latach 1864–1914, a mianowicie w górnictwie, hutnictwie, produkcji metalowo-maszynowej, włókiennictwie, jak również w przemyśle chemicznym została w miarę dobrze opracowana. Problematyce tej zostało między innymi poświęcone zbiorowe dzieło pod red. I. Pietrzak-Pawłowskiej, *Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX w.*⁷⁶

W związku z wyżej przedstawioną opinią, w naszych rozważaniach na temat procesu inwestowania w przemyśle Królestwa Polskiego w latach 1870–1914, chcemy zwrócić uwagę przede wszystkim na etapy wzmoczonego inwestowania w poszczególnych gałęziach produkcji, jak również globalnie w całym przemyśle. W tym celu całość interesującego nas okresu 1870–1914 podzieliliśmy na pięć etapów: pierwszy to lata przed 1870 r., drugi 1871–1880, trzeci 1881–1890, czwarty 1891–1900 i piąty 1901–1913. Podstawowym źródłem, umożliwiającym przeprowadzenie badań nad chronologią powstawania

⁷⁵ Wykaz prac wymienionych autorów – zob. Bibliografia.

⁷⁶ *Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX w. Studia i materiały*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław 1970.

poszczególnych zakładów przemysłowych, były spisy i księgi adresowe za 1914 r.⁷⁷ Przydatność tego typu źródła polega przede wszystkim na tym, iż rejestruje ono datę powstania przedsiębiorstwa, jak również określa jego wielkość (zatrudnienie i wartość produkcji). Istotne jest także to, że spisy zakładów zawierają dane na temat tych firm, które założone w okresach wcześniejszych przetrwały do 1913 r., tak więc nasza analiza obejmuje jedynie te przedsiębiorstwa, które były stałym elementem życia gospodarczego w Królestwie Polskim do wybuchu I wojny światowej.

Analiza procesu inwestycyjnego w poszczególnych gałęziach produkcji przedstawiona w poniższym zestawieniu⁷⁸, wskazuje, że w przemyśle wydobywczym okresem najintensywniejszej rozbudowy były lata 1891–1900, kiedy powstało ponad 34% ogółu przedsiębiorstw. Kolejnymi etapami znacznego inwestowania w tej gałęzi produkcji były lata 1881–1890, kiedy powstała ponad czwarta część zakładów (25,6%), jak również okres przed 1870 r., kiedy uruchomiono ponad 20% przedsiębiorstw górniczych funkcjonujących w 1913 r. Natomiast okresem najniższych inwestycji w przemyśle wydobywczym były lata 1901–1913, kiedy powstało zaledwie 5,9% ogółu firm. Wiązało się to niewątpliwie z faktem zagospodarowania większości złóż węgla i innych dóbr naturalnych na obszarze Zagłębia Dąbrowskiego i Staropolskiego przez przedsiębiorstwa powstałe w okresach wcześniejszych. Warto dodać, że w okresie szczególnego nasilenia inwestycji w górnictwie w latach 1881–1900 (prawie 60% ogółu firm) powstały takie przedsiębiorstwa, jak – Tow. Akc. „Hr. Renard”, Tow. Akc. „Saturn”, Sosnowieckie Tow. Kopalń Węgla i Zakładów Hutniczych, a także Grodzieckie Tow. Kopalń Węgla, które należały do największych i zatrudniały od 1000 do ponad 3000 robotników każde⁷⁹.

Gałęzie produkcji	Etapy powstawania przedsiębiorstw				
	do 1870	1871–1880	1881–1890	1891–1900	1901–1913
Wydobywczy	20,4%	13,8%	25,6%	34,3%	5,9%
Hutniczy	38,4%	23,1%	23,1%	7,7%	7,7%
Metalowy	11,0%	11,0%	18,6%	26,7%	32,7%
Chemiczny	14,7%	12,3%	18,8%	24,6%	29,6%
Mineralny	14,7%	12,3%	13,2%	33,2%	26,5%
Drzewny	14,4%	22,6%	20,5%	16,4%	26,1%
Papierniczo-poligraficzny	16,4%	15,4%	18,3%	23,7%	26,1%
Włókienniczy	10,3%	12,7%	24,1%	27,1%	25,8%
Konfekcyjny	17,1%	19,8%	20,1%	34,3%	8,7%
Skórzany	22,2%	15,5%	14,9%	23,7%	23,7%
Spożywczy	38,3%	8,2%	14,6%	13,4%	25,5%
Przemysł ogółem	18,1%	13,7%	19,2%	25,4%	23,6%

⁷⁷ PHKP za 1914 r.; FZPR za 1914 r.

⁷⁸ Opracowano na podstawie: FZPR za 1914 r.; PHKP za 1914 r.

⁷⁹ PHKP za 1914 r., nr 163–199.

W przemyśle hutniczym, w którym w 1913 r. funkcjonowało zaledwie 13 przedsiębiorstw, najwięcej zakładów powstało w okresie przed 1870 r., a mianowicie ponad 38,4% (5 firm). Natomiast w kolejnych dwóch etapach 1871–1880 oraz 1881–1900 zbudowano 6 hut. Z kolei w dalszych latach do 1913 r. powstały zaledwie 2 przedsiębiorstwa. Wśród zakładów hutniczych uruchomionych przed 1870 r. do największych należało Starachowickie Tow. Akc. Natomiast w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych powstały lub zostały gruntownie zmodernizowane największe huty w Królestwie Polskim, a mianowicie: Tow. Akc. „Huta Bankowa”, huty Katarzyna i Milowice, Tow. Akc. Sosnowieckich Fabryk Rur i Żelaza oraz Tow. Akc. Zakładów Ostrowieckich. W latach dziewięćdziesiątych XIX w. i na początku XX w. powstały natomiast dwie następne wielkie huty, a mianowicie Tow. Akc. „Puszkini” oraz huta „Zawiercie”⁸⁰.

W kolejnej gałęzi przemysłu, a mianowicie w produkcji metalowo-maszynowej, okresami szczególnie intensywnego inwestowania były lata dziewięćdziesiąte XIX w. oraz początek XX w. W latach 1891–1913 powstało bowiem prawie 60% wszystkich przedsiębiorstw tej gałęzi przemysłu, funkcjonujących do 1914 r. Intensywna rozbudowa i szybki przyrost produkcji w przemyśle metalowym na przełomie XIX i XX w. były rezultatem rosnącego zapotrzebowania na rynku wewnętrznym, jak również rosyjskim, na takie wyroby, jak: szyny kolejowe, różnego typu odlewy metalowe, naczynia emaliowane, urządzenia grzewcze (kaloryfery), narzędzia i maszyny rolnicze, rury, maszyny dla przemysłu cukrowniczego, browarów oraz gorzelnii, maszyny włókiennicze, kotły i konstrukcje budowlane, meble, przybory stołowe i narzędzia lekarskie. Warto wspomnieć, że w omawianym okresie powstały takie zakłady jak, Tow. Akc. „Gerlach i Pulst”, produkujące obrabiarki do metali i drzewa; „Ursus” – Fabryka Armatur i Motorów pod Warszawą wytwarzająca silniki spalinowe, w tym Diesla oraz lokomobile na ropę; firma Rohn, Zieliński i Ska w Warszawie produkująca wszelkiego rodzaju pompy; Tow. Akc. „Parowóz” w Kole k. Warszawy, wytwarzające lokomotywy i wagony; Tow. Akc. „Włochy” we Włochach pod Warszawą, produkujące maszyny rolnicze; Tow. Akc. „Syrena” w Warszawie oferujące rury wodociągowe i kanalizacyjne, jak również konstrukcje żelazne; walcownia blachy w hucie „Częstochowa” należącej do Tow. Akc. B. Hantke; Tow. Akc. „Głowno”, produkujące blachy i wyroby miedziane i wiele innych. Natomiast w okresach wcześniejszych, a więc przed 1870 r. i w latach siedemdziesiątych XIX w. powstało jedynie 22% ogółu zakładów metalowo-maszynowych. Warto dodać, że były wśród nich największe przedsiębiorstwa, a przede wszystkim Tow. Akc. Lilpop, Rau i Loewenstein, powstałe jeszcze w 1818 r., gdzie wytwarzano maszyny parowe, mosty, wagony kolejowe;

⁸⁰ Tamże, nr 214–226.

Tow. Akc. „K. Rudzki i Ska”, założone w 1858 r., wytwarzające wszelkiego rodzaju odlewy, szyny, mosty kolejowe; czy też Tow. Akc. „Bormann, Szwede i Ska”, powstałe w 1875 r., gdzie produkowano kompletne urządzenia cukrowni, gorzelnii, w tym urządzenia rektyfikacyjne, a także dla browarów i krochmalni⁸¹.

W przemyśle chemicznym, który należał do najmłodszych gałęzi produkcji, podobnie jak w wytwórczości maszynowej, boom inwestycyjny przypadł na przełom XIX i XX w. Ogółem w tym czasie rozpoczęło działalność 55% przedsiębiorstw chemicznych funkcjonujących do 1914 r. W latach osiemdziesiątych XIX w. prawie 19%, natomiast w okresach wcześniejszych, kiedy dominowały wytwórnie mydła i pierwsze gazownie 27% ogółu zakładów. Wśród przedsiębiorstw uruchomionych na przełomie XIX i XX w., warto wymienić Łowickie Tow. Przetworów Chemicznych i Nawozów Sztucznych, produkujące kwasy – azotowy, solny i siarczany, a także nawozy sztuczne – sole potasowe i saletrę czylijską; Tow. Akc. „Strem”, posiadające swoje zakłady w Strzemieszycach oraz Tarchominie i wytwarzające wszelkie kleje, stearyny i glicerynę; Tow. Akc. „Żelatyna” w Winnicy pod Warszawą, które produkowało żelatynę spożywczą i techniczną oraz różnorodne kleje; Pabianickie Tow. Akc. Przemysłu Chemicznego, specjalizujące się w produkcji barwników oraz najnowocześniejszych ówczasie w Królestwie Polskim leków; Tow. Akc. Barwników Anilinowych i Przetworów Chemicznych w Zgierzu, wytwarzające barwniki dla przemysłu włókienniczego; Częstochowskie Tow. Akc. Zakładów Chemicznych, gdzie produkowano tlenki metali, boraks i sole cynowe; Tow. Akc. „Elektryczność” w Żąbkowicach, w zakładach którego wytwarzano chlorek wapna, sodę kaustyczną, karbid i węgle do łukowych lamp elektrycznych; Tow. Akc. „Rędziny” w Rudnikach-Rędzinach produkujące kwasy – siarkowy, solny, azotowy oraz nawozy sztuczne; Tow. Akc. Tomaszowskiej Fabryki Sztucznego Jedwabiu wytwarzające pierwsze na ziemiach polskich włókno sztuczne, a mianowicie tzw. nić kolodionową. Wśród przedsiębiorstw chemicznych założonych w okresach wcześniejszych, na wyróżnienie zasługują, przede wszystkim gazownie, w tym Gazowe Zakłady Warszawskie zbudowane w latach pięćdziesiątych XIX w., następnie zakłady Kijewski, Scholtze i Ska w Warszawie wytwarzające nawozy sztuczne, ponadto zakłady produkujące zapalki Sachsa i Piescha w Częstochowie⁸².

Następna gałąź produkcji, a mianowicie przemysł mineralny (cegła, cement, wyroby ceramiczne i szkło) również przeżywała swój rozkwit w latach dziewięćdziesiątych XIX w. i na początku XX stulecia. Niewątpliwie było to następstwem szybkiego procesu urbanizacji w tym czasie. Szybki

⁸¹ Tamże, nr 1001–2696.

⁸² Tamże, nr 4001–4317.

przyrost ludności miejskiej, głównie w wielkich ośrodkach (Warszawa i Łódź), jak również w innych miastach przemysłowych, a także postępujący proces industrializacji na tym obszarze, był czynnikiem przyspieszającym budownictwo i tym samym zwiększał produkcję materiałów budowlanych.

W trzech pierwszych etapach inwestowania w przemyśle mineralnym, a więc do 1870 r. powstawało od 12% do prawie 15% ogółu firm funkcjonujących do 1914 r. Natomiast w latach 1891–1913 uruchomiono prawie 60% przedsiębiorstw tej gałęzi produkcji. Wśród zakładów zbudowanych w tym okresie należy wymienić przede wszystkim wielkie cementownie: Tow. Akc. „Łazy”; Tow. Akc. „Wrzosowa” k. Częstochowy; Tow. Akc. „Ogrodzieniec” k. Zawiercia; Tow. Akc. „Klucze” w Kluczach. Natomiast wśród przedsiębiorstw powstałych w okresach wcześniejszych, na uwagę zasługuje cementownia „Grodziec”, a także huty szkła S. Reicha i Ski w Zawierciu oraz Ząbkowicka Fabryka Szkła w Ząbkowicach w Zagłębiu Dąbrowskim⁸³.

W produkcji drzewnej w mniejszym stopniu jak w poprzednich gałęziach przemysłu trudniej jest wyróżnić etap szczególnie intensywnej rozbudowy. Najmniejsza ilość zakładów powstała w okresie pierwszym do 1870 r., tylko ponad 14%, także stosunkowo niewiele w latach 1891–1900, a mianowicie ponad 16%. Natomiast w latach siedemdziesiątych uruchomiono ponad 22% firm, a w osiemdziesiątych ponad 20%. Najwięcej przedsiębiorstw w przemyśle drzewnym powstało na początku XX w., ponad 26%. Otóż produkcja w tej gałęzi przemysłu była ściśle związana z rozwojem budownictwa (tartaki, zakłady stolarskie i ciesielskie), jak również z postępującym zapotrzebowaniem na wyposażenie mieszkań (produkcja mebli, ram i listew). Szybki rozwój produkcji w przemyśle drzewnym, jaki nastąpił w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych związany był z inwestycjami w produkcji meblarskiej. Szczególną rolę odegrały w tym czasie takie firmy, jak Tow. Akc. „Wojciechów” oraz dwie wielkie fabryki mebli giętych, a mianowicie Tow. Akc. „Jakób i Józef Kohn” w Radomsku, jak również firma Bracia Thonet także w Radomsku. Znaczną rolę odgrywała także fabryka M. Rubinsteina „Wiedeń” założona w Warszawie⁸⁴.

Na początku XX w. powstało najwięcej zakładów produkujących meble, jak również ramy i listwy ozdobne. Wśród tych przedsiębiorstw na uwagę zasługują, fabryka mebli giętych w Radomiu Johanna Kohna i Ski oraz firma Zipsera i Ski w Chełmie, także wytwarzająca meble wiedeńskie⁸⁵.

W przemyśle papierniczo-poligraficznym zdecydowanie wyróżniają się dwa końcowe etapy w procesie inwestowania, a mianowicie lata dziewięćdziesiąte XIX w. oraz początek XX stulecia. W tym czasie zostało urucho-

⁸³ Tamże, nr 3001–3681.

⁸⁴ Tamże, nr 9522, nr 9643, nr 9655, nr 9657.

⁸⁵ Tamże, nr 9660, nr 9726.

mionych prawie 50% wszystkich przedsiębiorstw w tej gałęzi produkcji. Wiązało się to niewątpliwie ze wzrostem zapotrzebowania ze strony przemysłu (różnych gałęzi) na opakowania papierowe i tekturowe, jak również rozwój czasopiśmiennictwa oraz wydawnictw książkowych. Wśród najstarszych zakładów papierniczych należy wymienić fabrykę C. A. Moesa w Pilicy; zakład K. Thiesa w Warszawie produkujący papier azurowy oraz wszelkiego rodzaju pudła; największą Mirkowską Fabrykę Papieru w Jeziornej k. Warszawy, wytwarzającą różne rodzaje papieru oraz fabrykę celulozy I. Cassirera we Włocławku, a także Tow. Akc. „Soczewka”, produkujące papier wszelkiego gatunku, papier dokumentowy, wekslowy, akcyjny ze znakami wodnymi⁸⁶.

W okresie szczególnego nasilenia inwestycji w przemyśle papierniczym na przełomie XIX i XX w., powstały takie firmy, jak Tow. Akc. „Klucze” w Kluczach wytwarzające głównie papier drukarski; Tow. Akc. „Steinlagen, Wehr i Ska” w Myszkowie k. Zawiercia produkujące papier gazetowy i pakiety; fabryka pudełek tekturowych „Ryszard” w Warszawie⁸⁷.

W przemyśle poligraficznym do największych firm należały przedsiębiorstwa powstałe przed 1870 r., jak również w latach osiemdziesiątych XIX w. Pierwszoplanową rolę odgrywało Tow. Akc. „S. Orgelbrand i Synowie”, w Warszawie założone w 1844 r., następne to drukarnia Jermułowicza i Bergmana w Sosnowcu, powstała w 1881 r. oraz drukarnia J. Petersiliego w Łodzi, funkcjonująca od 1862 r.⁸⁸

W przemyśle tekstylnym, który był największą gałęzią produkcji w Królestwie Polskim, wyróżnić można trzy etapy szczególnie intensywnej rozbudowy. Jak już wielokrotnie podkreślano to w literaturze fachowej, najwięcej przedsiębiorstw powstało w dziesięcioleciu 1891–1900, ponad 27%⁸⁹. W latach 1901–1913 uruchomiono prawie 26% zakładów tekstylnych, a w okresie 1881–1890 ponad 24%. W sumie w tych trzech etapach zbudowano i uruchomiono 77% ogółu przedsiębiorstw włókienniczych, które funkcjonowały do 1914 r.

Charakterystyczną cechą rozwoju przemysłu tekstylnego jest fakt, iż połowa wielkich przedsiębiorstw zatrudniających ponad 1000 robotników i więcej, które istniały w 1913 r. w liczbie 30 firm, powstała w pierwszym etapie, a więc przed 1870 r. Były to m. in. Zakłady Żyrardowskie zbudowane na początku lat trzydziestych XIX w., Tow. Akc. „L. Geyer” w Łodzi, Tow. Akc. „Krusche i Ender”, Tow. Akc. „L. Grohman”, Tow. Akc. „K. Scheibler”, Tow. Akc. „R. Kindler”, Tow. Akc. „M. Silberstein”, Tow. Akc. „I. K., Poznański”, wszystkie z okręgu łódzkiego⁹⁰. Powyższe dane

⁸⁶ KAPFKP za 1905 r., nr 3076, nr 3078, nr 3079, nr 3094.

⁸⁷ PHKP za 1914 r., nr 10023, nr 10028, nr 10230.

⁸⁸ KAPFKP za 1905 r., nr 3263, nr 3306, nr 3329.

⁸⁹ Zob. Puś, *Przemysł włókienniczy...*, s. 100–101.

⁹⁰ PHKP za 1914 r., nr 11002, nr 11023, nr 11027, nr 11070, 11091, 11472, 11384.

świadczą o trwałości inwestycji dokonywanych w produkcji tekstylnej przed 1870 r., w niektórych przypadkach jeszcze w latach dwudziestych i trzydziestych XIX w. Niewątpliwie opłacalność inwestycji w tej gałęzi przemysłu związana była z doskonałą koniunkturą na rynku Królestwa Polskiego najpierw na wyroby bawełniane, a po otwarciu rynków wschodnich w 1851 r., a szczególnie po wprowadzeniu tzw. złotych ceł, także na inne produkty tekstylne, głównie na niezwykle chłonnym rynku rosyjskim.

W okresie najwyższej koniunktury w produkcji włókienniczej, a więc w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX w., wśród nowopowstałych firm tekstylnych dominowały zakłady duże zatrudniające od 100 do 200 robotników oraz od 201 do 500 osób. Natomiast spośród wielkich przedsiębiorstw zatrudniających powyżej 1000 pracowników, w latach siedemdziesiątych XIX w. powstała szóstą część ogółu tych firm. W latach osiemdziesiątych 20%, w dziewięćdziesiątych zaledwie 10%, a na początku XX w. tylko jedno przedsiębiorstwo. Dane te potwierdzają wyżej wyrażoną opinię o trwałości inwestycji tej gałęzi przemysłu dokonanych przed 1870 r. Firmy z tradycjami zajęły większość rynku, w związku z tym dalsze inwestycje możliwe były jedynie w tych działach produkcji, które dotąd w Królestwie Polskim nie istniały (przedza wigoniowa, przedza czesankowa, wyroby jutowe i konopne, jedwab, dywany)⁹¹.

Przemysł konfekcyjny, a więc produkcja odzieży oraz przedmiotów toaletowych i galanteria, na dobre zaczął rozwijać się dopiero w latach siedemdziesiątych XIX w. W okresie przed 1870 r. powstało tylko 17% ogółu zakładów istniejących do 1914 r. W latach siedemdziesiątych uruchomiono już prawie 20% firm, w osiemdziesiątych ponad 20%, a w dziewięćdziesiątych ponad 34%. Natomiast na początku XX w. tylko niecałe 9%, co świadczy już o wyraźnym nasyceniu rynku wyrobami konfekcyjnymi. Warto dodać, że w produkcji konfekcyjnej dominowały firmy małe zatrudniające do 20 robotników, w 1913 r. stanowiły one ponad 70% wszystkich zakładów tej gałęzi produkcji. Największe przedsiębiorstwa zatrudniały poniżej 500 robotników. Największą firmą był zakład B. Herse w Warszawie, wytwarzający ubiory kobiece, gdzie pracowało w 1913 r. 450 robotników, drugą co do wielkości Tow. Akc. „H. Schlee”, w Łodzi, produkujące kapelusze, które zatrudniało 400 osób⁹².

Kolejną gałąź przemysłu, a mianowicie produkcja skórzana rozwijała się w miarę równomiernie. W okresie przed 1870 r. uruchomiono ponad 20% ogółu firm. Następnie w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX w. zbudowano po około 15%. W latach dziewięćdziesiątych nastąpiło wyraźne

⁹¹ FZPR za 1914 r.; PHKP za 1914 r.; P u ś, *Przemysł włókienniczy...*, s. 31-59.

⁹² FZPR za 1914 r., s. 175; WAPŁ, SFIGP, sygn. 861, k. nlb.

przyspieszenie inwestowania w tej gałęzi przemysłu, powstaje wtedy prawie 24% zakładów, podobnie na początku XX w. także prawie 24% przedsiębiorstw skórzanych. W tej gałęzi produkcji zdecydowanie przeważały zakłady małe i średnie zatrudniające do 100 robotników, które w 1913 r. stanowiły prawie 75% ogółu przedsiębiorstw. Największym zakładem była garbarnia Pfeiffera i Braci Temler w Warszawie, powstała jeszcze w XVIII w., w której pracowało 530 robotników. Ponadto jeszcze garbarnie: I. Blunka w Warszawie zatrudniająca 500 osób oraz Tow. Akc. „Temler i Szwede” z 300 pracownikami⁹³.

W przemyśle spożywczym podobnie jak w hutnictwie największa liczba zakładów funkcjonujących w 1913 r. została zbudowana i uruchomiona przed 1870 r., było to ponad 38% wszystkich firm. W następnych okresach, a mianowicie w latach siedemdziesiątych, osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX w. inwestycje sięgały zaledwie kilkunastu procent. Natomiast na początku XX w. miał miejsce ponowny szybki przyrost inwestycji w produkcji spożywczej, bowiem powstało w tym czasie 25,5% ogółu przedsiębiorstw.

Największa liczba uruchomionych zakładów w okresie przed 1870 r. była rezultatem znacznych inwestycji w produkcji gorzelnianej, jak również w cukrownictwie. Spośród 445 gorzelnii funkcjonujących w 1913 r. ponad połowa powstała w okresie od lat dwudziestych do sześćdziesiątych XIX w. Podobnie spośród 52 cukrowni, które istniały w 1913 r. 29 powstało przed 1870 r. Wśród wielkich przedsiębiorstw spożywczych, które powstały na przełomie XIX i XX w. możemy wymienić jedynie 4 cukrownie, a mianowicie: Tow. Akc. „Lublin”, zatrudniająca 1200 robotników, Tow. Akc. „Garbów”, w którym pracowało 300 osób, cukrownię hrabiów Zamoyskich w Klemensowie z 508 robotnikami oraz Tow. Akc. „Borowiczka”, zatrudniająca ponad 300 pracowników⁹⁴.

Analizując etapy powstawania przedsiębiorstw we wszystkich gałęziach przemysłu Królestwa Polskiego należy wskazać na szczególne przyspieszenie inwestowania w ostatnim dziesięcioleciu XIX w. W latach 1891–1900 zostało bowiem zbudowanych i uruchomionych 25,4% wszystkich zakładów funkcjonujących w 1913 r. Proces wzmożonego inwestowania nieco osłabł na początku XX w., jednakże był także stosunkowo wysoki ponieważ powstało wtedy 23,6% ogółu przedsiębiorstw. Tak więc w ostatnim dziesięcioleciu XIX w. oraz w pierwszych latach XX stulecia uruchomiono 49%, a więc prawie połowę wszystkich przedsiębiorstw przemysłowych w Królestwie Polskim.

⁹³ PHKP za 1914 r., nr 8017, nr 8023, nr 8001.

⁹⁴ Tamże, nr 5852, nr 5850, nr 5851, nr 5864.

Grupy zakładów	Etapy powstawania przedsiębiorstw				
	przed 1870	1871-1880	1881-1890	1891-1900	1901-1913
1.	20,4%	13,8%	17,9%	22,4%	25,5%
2.	6,9%	15,5%	18,1%	26,4%	26,1%
3.	11,3%	9,7%	19,6%	33,2%	26,2%
4.	13,7%	12,7%	23,5%	29,2%	20,8%
5.	25,6%	14,0%	19,8%	27,0%	13,5%
6.	36,0%	14,0%	24,4%	17,4%	8,1%
7.	32,8%	17,2%	25,9%	17,2%	6,9%

Interesująca jest także analiza procesu inwestycyjnego w przemyśle Królestwa Polskiego przeprowadzona według grup wielkości przedsiębiorstw. Zgodnie z ustaleniami Inspekcji Fabrycznej z przełomu XIX i XX w. zakłady przemysłowe dzielimy na siedem grup wielkości⁹⁵. Dane procentowe zamieszczone w poniższym zestawieniu wskazują, że w grupach zakładów małych zatrudniających do 20 i 50 robotników oraz średnich, w których pracowało do 100 i 200 osób, zdecydowana większość firm od 65% do niemal 80% została zbudowana i uruchomiona w okresie od 1881 r. do 1913 r., a więc w latach intensywnej industrializacji⁹⁶. Natomiast zakłady duże zatrudniające od 201 do 500 robotników, poza latami siedemdziesiątymi oraz początkiem XX w., kiedy powstało ich najmniej, były budowane i uruchamiane głównie przed 1870 r. – ponad czwarta część oraz w latach dziewięćdziesiątych XIX w., kiedy założono 27% tych firm funkcjonujących do 1914 r. Wśród przedsiębiorstw wielkich zatrudniających od 501 do 1000 osób oraz przeciętnie ponad 1000 robotników w trzeciej części pochodziły jeszcze z okresu sprzed 1870 r. Kolejnym okresem budowy i uruchamiania wielkich firm były lata osiemdziesiąte XIX w., kiedy powstała ich czwarta część. Natomiast najmniej, niecałe 7% na początku XX w. Powyższe dane potwierdzają postawioną już wcześniej tezę (w odniesieniu do włókiennictwa), że w podstawowych gałęziach przemysłu Królestwa Polskiego, jakimi były – górnictwo, hutnictwo, przemysł metalowy, przemysł tekstylny i spożywczy, przedsiębiorstwa wielkie, które decydowały o wielkości produkcji, powstały w początkowej fazie industrializacji przed 1870 r., albo w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX w., a więc jeszcze przed okresem wielkiego boomu inwestycyjnego lat dziewięćdziesiątych XIX w. W okresie tym i na początku XX w. powstało niewiele wielkich firm, ponieważ wielkie przedsiębiorstwa założone wcześniej, w poważnym stopniu opanowały wewnętrzne i rosyjskie rynki zbytu.

Kończąc rozważania na temat kapitałów i inwestycji w przemyśle Królestwa Polskiego w latach 1870-1914, należy przypomnieć, że około

⁹⁵ Wyróżniono następujące grupy zakładów: 1) do 20 osób, 2) 21-50, 3) 51-100, 4) 101-200, 5) 201-500, 6) 501-1000, 7) ponad 1000 osób.

⁹⁶ Zestawienie opracowano na podstawie: PHKP za 1914 r.; FZPR za 1914 r.

80% udziału w produkcji i zatrudnieniu posiadał kapitał krajowy. Kapitały zagraniczne w okresie do 1914 r. posiadały jedynie 20% udział w globalnej produkcji oraz w ogólnej liczbie zatrudnionych, a więc o wiele mniej aniżeli przyjęto w dotychczasowej literaturze historycznej. Jednakże znaczenie kapitałów zagranicznych było istotne ze względu na transfer tą drogą nowoczesnej techniki i technologii. Nasilenie inwestycji przypadło na lata dziewięćdziesiąte XIX w., jednakże firmy decydujące o wielkości produkcji, w większości powstały przed 1870 r. i w latach osiemdziesiątych XIX w. Intensywny rozwój przemysłu w końcu XIX w. decydował o przemianach w strukturze przestrzennej i wielkościowej, a także o koncentracji produkcji.

OKRĘGI I OŚRODKI PRZEMYSŁOWE

Jednym z istotnych następstw przewrotu technicznego w przemyśle był proces koncentracji przestrzennej i powstanie okręgów oraz aglomeracji przemysłowych. Wśród czynników, które oddziaływały na koncentrację przestrzenną, obok postępu technicznego, w literaturze przedmiotu najczęściej wymienia się: środowisko geograficzne (bogactwa kopalne i zasoby wodne) szczególnie ważne w pierwszej fazie industrializacji, środki transportu, dostęp do bazy surowcowej, rynki zbytu, siłę roboczą. Ponadto ważną rolę odgrywały także czynniki polityczne (polityka gospodarcza państwa, podziały administracyjne)¹.

W końcu XIX w. na obszarze Królestwa Polskiego ukształtowały się cztery podstawowe okręgi przemysłowe: staropolski, łódzki, warszawski i sosnowiecko-częstochowski. W dotychczasowej literaturze historycznej i geograficznej, obejmującej problematykę dziejów przemysłu na ziemiach polskich, poza zgodnością co do istnienia czterech wymienionych okręgów, występują poważne różnice dotyczące ich zasięgu terytorialnego, jak również nazewnictwa (w odniesieniu do okręgu sosnowiecko-częstochowskiego). Powyższe różnice są następstwem przyjęcia przez autorów różnych definicji okręgu przemysłowego oraz różnorodnych kryteriów wyznaczających granice okręgów².

W niniejszej pracy pod pojęciem okręgu przemysłowego (gospodarczego) rozumiemy historycznie ukształtowany na określonym terytorium kompleks

¹ S. Misztal, *Przemiany w strukturze przestrzennej przemysłu na ziemiach polskich w latach 1860–1965*, Warszawa 1970, s. 21–26; I. Pietrzak-Pawłowska, *Przewrót techniczny i typy industrializacji w Europie Środkowowschodniej XIX wieku*, [w:] *Gospodarka przemysłowa i początki cywilizacji technicznej. Studia i materiały*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław 1977, s. 60; H. B. Rodgers, *Okręg przemysłowy Lancashire i brytyjski przemysł bawełniany*, „Przegląd Geograficzny” 1958, t. XXX, z. 2, s. 343.

² Szczególne zróżnicowanie terminologiczne w odniesieniu do pojęcia „okręg przemysłowy”, „aglomeracja przemysłowa”, „region gospodarczy” czy wreszcie „ośrodek przemysłowy” istnieje w literaturze geograficznej – por. Misztal, *op. cit.*, s. 26–39. Autor powyższej pracy przedstawił krytyczny przegląd definicji i poglądów na kryteria wyznaczające okręgi i ośrodki przemysłowe w literaturze – polskiej, radzieckiej, angielskiej, francuskiej i niemieckiej – w związku z tym w niniejszej pracy pomijamy tę sprawę, konstatując jedynie, że pojęcia te w dalszym ciągu są stosowane wymiennie, a ich różnorodne definicje nie prowadzą do ostatecznego ujednoczenia terminologii.

produkcyjny o wyraźnej specjalizacji wytwórczości i wymiany (więzi kooperacyjne, surowcowe i rynkowe między poszczególnymi ośrodkami), charakteryzujący się odrębną strukturą społeczno-zawodową ludności³. Specjalizacja produkcyjna charakterystyczna dla większości okręgów przemysłowych (np. górniczo-hutniczych albo włókienniczych), kształtujących się w okresie przewrotu przemysłowego, z biegiem lat uległa zróżnicowaniu, bowiem następowało zjawisko przyciągania innych gałęzi przemysłu, głównie maszynowego, chemicznego, mineralnego i spożywczego – spełniających funkcje kooperacyjne i usługowe⁴.

Z kolei pod pojęciem aglomeracji przemysłowej (w środowisku geografów używanym zamiennie z pojęciem okręgu) rozumiemy kompleks gospodarczy, skupiający zabudowę, potencjał ekonomiczny (przemysłowy) i ludność, powstały w długim procesie łączenia wielu różnorodnych przedsięwzięć gospodarczych na określonym terenie. Na obszarze aglomeracji, obok powiązań poszczególnych ośrodków więzami gospodarczymi (kooperacja, rynek siły roboczej itp.) istnieje rozbudowana infrastruktura (komunikacja w ramach aglomeracji, energetyka, zakłady użyteczności publicznej itp.). Aglomeracje przemysłowe powstawały w procesie rozwoju okręgów przemysłowych, wokół ośrodków centralnych w tych okręgach (np. aglomeracja warszawska lub łódzka). Stąd też zasięg terytorialny aglomeracji jest węższy aniżeli okręgu przemysłowego i raczej ogranicza się do strefy podmiejskiej wielkiego ośrodka przemysłowego. Wydaje się jednak, że w okresie do 1914 r. pojęcia aglomeracji należy używać ostrożnie i to tylko w odniesieniu do Łodzi i Warszawy, bowiem wiele czynników wpływających na powstanie aglomeracji przemysłowych zaistniało dopiero w następnym okresie⁵.

W prezentowanej analizie struktury przestrzennej przemysłu Królestwa Polskiego przedmiotem naszych zainteresowań będą więc okręgi i ośrodki przemysłowe. Przy czym pod pojęciem ośrodka rozumiemy jednostkę przestrzenno-gospodarczą (miasto, osadę lub wieś) funkcjonującą w ramach okręgu przemysłowego lub poza jego zasięgiem i specjalizującą się w określonej gałęzi (gałęziach) produkcyjnej⁶.

³ G. Missalowa, *Studia nad powstaniem łódzkiego okręgu przemysłowego*, t. 1 – *Przemysł*, Łódź 1964, s. 10.

⁴ Rodgers, *op. cit.*, s. 244; Misztal, *op. cit.*, s. 22.

⁵ Do tych czynników należy zaliczyć: wspólny system komunikacyjny i sieć przewozową, usługi i system energetyczny – por. E. M. Hoover, *Lokalizacja działalności gospodarczej*, Warszawa 1962, s. 161.

⁶ K. Badziak, *Struktura przestrzenna przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim 1900–1913*, ZNUL 1978, S. I, z. 18, s. 94; Misztal, *op. cit.*, s. 36 – autor współcześnie za ośrodek przemysłowy uważa: „miejscowość (miasto, osiedle lub wieś), w której znajduje się co najmniej jeden średniej wielkości zakład przemysłowy lub zespół zakładów drobnych o łącznym zatrudnieniu 100 osób”.

Jak już wspomniano, obok definicji najpoważniejsze różnice w literaturze przedmiotu dotyczą zasięgu terytorialnego poszczególnych okręgów przemysłowych w Królestwie Polskim. W literaturze historycznej, a także w pracach geografów, niezwykle dyskusyjna jest wielkość obszaru staropolskiego okręgu przemysłowego⁷. Wśród historyków najszersze granice okręgu przyjął J. Łukasiewicz, który zaliczył do okręgu staropolskiego „gub. radomską, kielecką bez pow. olkuskiego oraz pow. janowski i puławski w gub. lubelskiej”. Podobnie A. Żarnowska przyjęła gub. radomską i kielecką (bez pow. olkuskiego) jako obszar Zagłębia Staropolskiego⁸. Natomiast J. Pazdur ograniczył zasięg okręgu do jednolitego w sensie geologicznym, tzw. regionu świętokrzyskiego⁹. Na podstawie tej tezy J. Zieliński współcześnie (lata sześćdziesiąte XX w.) określił obszar okręgu staropolskiego do takich ośrodków przemysłu, jak: Kielce, Ostrowiec, Skarżysko, Starachowice oraz powiaty – iłżecki, kielecki, konecki, opatowski, przysuski i szydłowiecki. Tak więc poza okręgiem pozostał Radom, poważny ośrodek produkcyjny, który już w drugiej połowie XIX w. rozwijał się niezależnie od okręgu¹⁰.

Do okresu przed 1914 r. obszar staropolskiego okręgu przemysłowego, zgodny z poglądem J. Zielińskiego, w najnowszej literaturze historycznej określił Z. Pustuła, zaliczając do niego w gub. radomskiej powiaty: konecki, iłżecki, opatowski i południową część (poniżej prawego brzegu rzeki Radomki) pow. opoczyńskiego i radomskiego oraz w gub. kieleckiej powiat kielecki¹¹. W prezentowanej pracy obszar okręgu staropolskiego przyjmujemy w wyżej wymienionych granicach.

Podobnie dyskusyjny, mimo wyraźnego określenia w pracy G. Missalowej, pozostaje zasięg terytorialny okręgu łódzkiego¹². Część badaczy rozszerza jego granice w kierunku zachodnim, włączając w obszar okręgu także Kalisz wraz z całą gub. kaliską, jak również w kierunku północno-wschodnim, zaliczając do okręgu Łowicz, Skierniewice, a także Żyrardów¹³.

⁷ J. Zieliński, *Staropolskie zagłębie przemysłowe*, Wrocław 1965, s. 25–33 – autor przytacza poglądy na temat zasięgu terytorialnego okręgu staropolskiego w literaturze geograficznej i częściowo historycznej.

⁸ J. Łukasiewicz, *Przewrót techniczny w przemyśle Królestwa Polskiego w latach 1852–1866*, Warszawa 1963, s. 229; A. Żarnowska, *Klasa robotnicza Królestwa Polskiego 1870–1914*, Warszawa 1974, s. 41.

⁹ J. Pazdur, *Przemysł metalowy Zagłębia Staropolskiego w I połowie XIX w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1954, R. 2, nr 1/2, s. 24.

¹⁰ Zieliński, *op. cit.*, s. 32–33.

¹¹ Z. Pustuła, *Dynamika liczebności proletariatu przemysłowego*, [w:] *Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów*, red. S. Kalabiński, t. I, cz. 2, s. 121, tab. 9, przyp. d.

¹² Missalowa, *op. cit.*, s. 11–14 – autorka uznała, iż obszar leżący w granicach trójkąta: Łęczyca na północy, Sieradz na południo-zachodzie, Tomaszów na południo-wschodzie, stanowił w latach siedemdziesiątych XIX w. zwarty kompleks społeczno-ekonomiczny zwany łódzkim okręgiem przemysłowym.

¹³ Żarnowska, *op. cit.*, s. 39; K. Bajer, *Przemysł włókienniczy na ziemiach polskich od początku XIX w. do 1939 r.*, Łódź 1958, s. 197–199; Badziak, *op. cit.*, s. 96.

Z kolei Z. Pustuła zawęża obszar okręgu do Łodzi, pow. łódzkiego, brzezińskiego, północnej części pow. łaskiego w gub. piotrkowskiej oraz dwóch miast w gub. kaliskiej – Ozorkowa i Zduńskiej Woli¹⁴.

Powyższe poglądy, mimo że krańcowo rozbieżne, są zapewne następstwem przyjęcia jedyne kryterium dla określenia granicy okręgu łódzkiego, a mianowicie specjalizacji produkcyjnej (włókiennictwa). Tak więc część badaczy, dostrzegając wzrastającą rolę Łodzi w produkcji tekstylnej Królestwa Polskiego, zalicza do okręgu także ośrodki włókiennicze leżące poza jej bezpośrednim oddziaływaniem, takie jak Kalisz czy Żyrardów. Natomiast inni, w granicach okręgu dostrzegają jedynie ośrodki tekstylne, leżące w bezpośredniej bliskości Łodzi.

Wydaje się, że autorzy powyższych koncepcji terytorialnego zasięgu łódzkiego okręgu przemysłowego pomijają istotne kryteria, decydujące o wytyczeniu granic okręgów gospodarczych. Jak wspomniano wyżej, poza specjalizacją, ważnymi kryteriami decydującymi o wyodrębnieniu okręgów były także powiązania komunikacyjne (koleje, drogi bite, kolejki dojazdowe), kooperacja produkcyjna (w tym wzajemna zależność różnych branż i gałęzi przemysłowych), wreszcie wspólny rynek siły roboczej. Ponadto należy przyjąć, że tak jak Łódź była ośrodkiem ciężenia dla okolicznych miast i osad przemysłowych, podobną rolę w odniesieniu do najbliższej okolicy odgrywały ośrodki satelitarne w stonku do Łodzi, takie jak: Tomaszów, Zduńska Wola, Bełchatów czy Żelów. Tak więc nie można do okręgu zaliczyć jedynie miast przemysłowych, tak jak w wypadku Ozorkowa i Zduńskiej Woli proponuje Z. Pustuła, ale także obszary bezpośrednio związane z tymi ośrodkami.

Ostatecznie więc w naszych rozważaniach zasięg łódzkiego okręgu przemysłowego przyjęto w następujących granicach: Łódź i powiaty: łódzki, brzeziński, piotrkowski i łaski w gub. piotrkowskiej oraz sieradzki i łęczycki w gub. kaliskiej.

Pewne kontrowersje w literaturze historycznej wywołuje także ustalenie obszaru warszawskiego okręgu przemysłowego. W pracach S. Misztala z zakresu geografii ekonomicznej okręg ten już przed 1914 r. miał obejmować Warszawę i kilka sąsiednich powiatów z ośrodkiem żyrardowskim¹⁵. W literaturze ekonomicznej z początku XX w. okręg warszawski utożsamiano nawet z gub. warszawską¹⁶. Natomiast szczegółowe badania historyczne (analiza rozmieszczenia zakładów przemysłowych i zatrudnienia) wykazały, że między powiatami otaczającymi pow. warszawski i Warszawą brak widocznych powiązań gospodarczych. Żyrardów w okresie do I wojny

¹⁴ Pustuła, *op. cit.*, s. 121, tab. 9, przyp. a.

¹⁵ S. Misztal, *Warszawski okręg przemysłowy. Studium rozwoju i lokalizacji przemysłu*, Warszawa 1962; tenże, *Przemiany...*, s. 85.

¹⁶ S. Koszutski, *Nasz przemysł wielki na początku XX stulecia*, Warszawa 1905, s. 50.

światowej nie był związany z Warszawą. W związku z tym w literaturze historycznej za obszar warszawskiego okręgu przemysłowego przyjęto Warszawę i pow. warszawski¹⁷. Okręg warszawski w powyższych granicach przyjęto także w niniejszej pracy.

W odniesieniu do najpóźniej ukształtowanego (koniec XIX w.) okręgu sosnowiecko-częstochowskiego, w literaturze historycznej nie występują w zasadzie różnice co do jego terytorium. Na ogół przyjmuje się, że w skład tego okręgu wchodziły powiaty: częstochowski i będziński w gub. piotrkowskiej oraz pow. okulski w gub. kieleckiej. Różnice dotyczyły jedynie nazewnictwa, bowiem część badaczy używa nazwy Zagłębie Dąbrowskie. Wydaje się jednak, że postępujący proces zróżnicowania gałęziowo-branżowego w tym okręgu (poza przemysłem górniczo-hutniczym, dynamicznie rozwijały się gałęzie przemysłu włókienniczego, chemicznego, mineralnego i metalowego) i wzrost znaczenia Sosnowca i Częstochowy uzasadnia przyjęcie nazwy sosnowiecko-częstochowskiego okręgu przemysłowego¹⁸.

W niektórych pracach podjęto próbę podziału powyższego okręgu na dwa odrębne kompleksy gospodarcze, a mianowicie – Zagłębie Dąbrowskie i okręg częstochowski¹⁹. Wydaje się jednak, że powyższa koncepcja jest nieuzasadniona, bowiem obszary te były ze sobą zbyt ściśle powiązane (surowce, siła robocza, rynki zbytu, komunikacja, kooperacja produkcyjna), aby można było w okresie przed 1914 r. wyodrębnić dwa oddzielne okręgi przemysłowe.

W naszych rozważaniach nad strukturą przestrzenną zaliczono do okręgu sosnowiecko-częstochowskiego obszar powiatów – częstochowskiego i będzińskiego w gub. piotrkowskiej oraz pow. olkuskiego w gub. kieleckiej.

Podstawowym źródłem dla analizy zmian w rozmieszczeniu przestrzennym przemysłu w Królestwie Polskim były skorowidze i spisy zakładów przemysłowych za lata 1879, 1884, 1893 i 1900, wydane przez P. A. Orłowa i W. E. Warzara²⁰ oraz Księgi adresowe za lata 1904 i 1913 opracowane przez L. Jeziorańskiego, A. R. Srokę i D. P. Kandaurowa²¹.

¹⁷ I. Pietrzak-Pawłowska, *Wielki przemysł Warszawy i okręgu (1864–1918)*, „Rocznik Warszawski” 1966, t. VII, s. 379; M. Nietyksza, *Warszawski okręg przemysłowy w świetle danych o zatrudnieniu w końcu XIX wieku*, „Rocznik Warszawski” 1966, t. VII, s. 411; Z. Pustuła, *Typy zakładów i przedsiębiorstw w przemyśle metalowym warszawskiego okręgu przemysłowego 1870–1913*, [w:] *Zakłady przemysłowe w Polsce XIX i XX w. Studia i materiały*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław 1967, s. 69.

¹⁸ J. Łukasiewicz, *Przemysł Królestwa Polskiego w początkach XX wieku*, [w:] *Źródła do dziejów klasy robotniczej na ziemiach polskich*, red. S. Kalabiński, t. III, cz. 1, Warszawa 1968, s. 595; tenże, *Przewrót...*, s. 229; Pustuła, *Dynamika liczebności...*, s. 121, tab. 9, przyp. c – autor zalicza do okręgu sosnowiecko-częstochowskiego, poza powiatami: będzińskim i częstochowskim, jedynie południowo-zachodnią część pow. olkuskiego.

¹⁹ Misztal, *Przemiany...*, s. 86–91; Żarnowska, *op. cit.*, s. 40, tab. 11, przyp. c i e.

²⁰ UFZ, 1879 r.; UFZ, 1884 r.; UFZ, 1893 r.; SFZ, 1900 r.

²¹ KAPFKP, 1904 r.; PHKP, 1913 r.; FZPR, 1913 r.

Przydatność wymienionych źródeł do badań nad dziejami przemysłu w Rosji i Królestwie Polskim w dotychczasowej literaturze była wielokrotnie podkreślana²². Skorowidze i spisy zakładów przemysłowych w przeciwieństwie do sumarycznych danych oficjalnej statystyki, gdzie najczęściej do przemysłu zaliczano także zakłady rzemieślnicze i chałupnicze, zawierały wyszczególnienie każdego zakładu oddzielnie z podaniem daty założenia, nazwiska właściciela, adresu, niby zatrudnionych, asortymentu i wartości produkcji, liczby maszyn parowych i ich mocy. W ten sposób źródło to pozwala na zastosowanie dodatkowych kryteriów dla wyodrębnionych zakładów drobnych. Ponadto, w odniesieniu do zagadnienia struktury przestrzennej przemysłu pozwala na wyodrębnienie poszczególnych ośrodków i okręgów, co jest niemożliwe przy wykorzystaniu statystyki oficjalnej (także źródeł w miarę obiektywnych, jakimi były wydane od 1901 r. przez Inspekcję fabryczną *Svody otczetow fabricznych Inspiekorow* czy *Statisticzeskije Jezegodniki*, które zawierały materiał statystyczny, grupowany jedynie wg guberni i gałęzi przemysłu²³).

Przedstawione wyżej wydawnictwa P. A. Orłowa za lata 1879, 1884 i 1893 oraz W. E. Warzara za rok 1900 nie zawierają jednak spisów zakładów przemysłu górniczego i hutniczego. W związku z tym wykorzystano wydawnictwo Górniczego Komitetu Naukowego Departamentu górnictwa, którym był *Zbiór wiadomości statystycznych o przemyśle górniczo-hutniczym w Rosji*²⁴. Wydawnictwo to posiada układ, jak skorowidze i spisy zakładów przemysłowych, zawiera bowiem dane dla każdego przedsiębiorstwa oddzielnie. Informacje podane przez ww. wydawnictwo oparte były na informacjach właścicieli zakładów, które były następnie korygowane przez terenową inspekcję górnictwa, w związku z czym można uznać, iż są to materiały w miarę wiarygodne.

Na podstawie wyżej scharakteryzowanych skorowidzów, spisów, zbiorów i ksiąg adresowanych zakładów przemysłowych dokonano szczegółowych wyliczeń, biorąc pod uwagę w przemyśle tylko zakłady zatrudniające 5 robotników i więcej. Jedynie w wypadku zakładów przemysłu spożywczego (młynarstwo, przemysł gorzelniany) i drzewnego (tartaki) brano pod uwagę także zakłady zatrudniające 4 robotników²⁵.

²² I. Ichnatowicz, J. Łukasiewicz, *W sprawie badań statystycznych nad historią przemysłu na ziemiach polskich*, [w:] *Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX w.*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław 1970, s. 27–41.

²³ Z. Pustuła, *Początki kapitału monopolistycznego w przemyśle hutniczo-metalowym Królestwa Polskiego (1882–1900)*, Warszawa 1968, s. 117–124. Autorzy powyższych prac przedstawili gruntowną krytykę rosyjskich źródeł statystycznych, podkreślając walory skorowidzów, spisów i ksiąg adresowych zakładów przemysłowych – por. także W. Puś, *Przemysł włókienniczy w Królestwie Polskim w latach 1870–1900. Zagadnienia struktury i dynamiki rozwoju*, ZNUŁ 1976, s. I, z. 5, s. 30.

²⁴ GPR, 1879 r.; GPR, 1884 r.; SSSGPR, 1893 r.; SSSGPR, 1900 r.; SSSGPR, 1904 r.

²⁵ Na temat typologii zakładów przemysłowych, porównaj dyskusję i referaty w pracy: *Zakłady przemysłowe w Polsce XIX i XX w. Studia i materiały*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław 1967.

Przy analizie zmian w strukturze przestrzennej przemysłu jako podstawowe mierniki udziału poszczególnych okręgów i ośrodków przyjęto liczbę zakładów, liczbę robotników, wartość produkcji oraz liczbę koni mechanicznych. Strukturę przestrzenną przemysłu Królestwa Polskiego przedstawiono w sześciu przekrojach chronologicznych – 1879, 1884, 1893, 1900, 1904, 1913.

1. Zmiany w rozmieszczeniu przemysłu (ogółem) w Królestwie Polskim

W rozmieszczeniu przestrzennym zakładów wszystkich gałęzi przemysłu w latach 1879–1913 następowała wyraźna koncentracja w okręgach przemysłowych. Kiedy w 1879 r. 41,2% zakładów skupione było poza głównymi okręgami, a w 1884 r. (ostry kryzys w przemyśle włókienniczym) nawet 51,6%, to w latach późniejszych następował wyraźny spadek tego wskaźnika do 31,1% w 1913 r. (tab. 1).

W okręgach przemysłowych w procesie koncentracji zakładów zachodziły w okresie do 1913 r. interesujące zmiany. W największym z okręgów – łódzkim – udział w ogólnej liczbie zakładów uległ dość istotnym wahaniom, od 27,9% w 1879 r. do 17,8% w kryzysowym 1884 r. i 31,3% w 1904 r. W tych latach okręg ten w porównaniu z pozostałymi skupiał największą liczbę zakładów. Natomiast w 1913 r. przy udziale w ogólnej liczbie zakładów 22,4% wyprzedził go okręg warszawski, który skupiał w tym czasie 32,9% przedsiębiorstw. Okręg ten w latach 1879–1913 systematycznie powiększał swój udział w ogólnej liczbie zakładów przemysłu Królestwa z 16,9% do 32,9% (tab. 1). Tak znaczny wzrost był rezultatem szybkiego rozwoju na początku XX w. wielobranżowego przemysłu Warszawy²⁶.

Z kolei okręg sosnowiecko-częstochowski w okresie do 1913 r. zwiększył udział w globalnej liczbie przedsiębiorstw z 6,4% do 11,4%. Natomiast okręg staropolski w tym czasie systematycznie tracił swoją pozycję z 6,5% do 5,3% w 1913 r. (tab. 1).

Udział poszczególnych okręgów w ogólnej liczbie zakładów przemysłowych nie jest jednak miarodajnym miernikiem ich pozycji w globalnej produkcji przemysłowej Królestwa. Stąd też wysoki udział obszarów słabo uprzemysłowionych, leżących poza głównymi okręgami, gdzie w latach 1879–1913 w rozproszeniu funkcjonowało od 1/2 do 1/3 zakładów głównie drobnych.

²⁶ W. Pruss, *Rozwój przemysłu warszawskiego w latach 1864–1914*, Warszawa 1977, s. 90–218; tenże, *Wielobranżowy przemysł stołecznych miast na ziemiach polskich*, [w:] *Gospodarka przemysłowa i początki cywilizacji technicznej. Studia i materiały*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław 1977, s. 198–200.

Tabela 1

Struktura przestrzenna przemysłu ogółem w Królestwie Polskim w latach 1879–1913 (w %)

Okręgi	Mierniki udziału	Lata					
		1879	1884	1893	1900	1904	1913
Łódzki	Z	27,4	17,8	23,2	25,3	31,3	22,4
	P	41,6	33,3	36,6	35,6	41,2	37,2
	R	27,0	25,8	30,6	33,4	35,4	33,5
	KM	16,5	18,2	29,7	.	35,9	31,1
Warszawski	Z	16,9	17,1	18,3	17,9	22,9	32,9
	P	24,6	21,5	13,6	18,3	21,2	22,0
	R	19,3	17,5	13,8	16,9	19,6	21,4
	KM	10,5	10,1	5,2	.	10,0	9,7
Sosnowiecko-częstochowski	Z	7,5	6,4	7,2	11,4	8,2	8,3
	P	11,7	14,6	18,9	23,2	19,6	19,8
	R	16,0	17,8	24,8	24,2	22,8	22,7
	KM	31,9	46,9	45,9	.	38,3	41,6
Staropolski	Z	6,5	7,1	5,8	7,4	6,2	5,3
	P	4,5	3,1	4,1	5,3	3,4	3,4
	R	8,2	6,0	6,1	6,6	5,4	5,0
	KM	20,2	7,7	4,0	.	5,7	4,0
Pozostałe ośrodki	Z	41,2	51,6	45,5	38,0	31,4	31,1
	P	17,6	27,5	26,8	16,6	14,6	17,6
	R	29,5	32,9	24,7	18,9	16,8	17,4
	KM	20,9	17,1	15,2	.	10,1	13,6

Źródło: UFZ, 1879 r., 1884 r., 1893 r.; SFZ, 1900 r.; KAPFKP, 1904 r.; PHKP, 1913 r.; FZPR, 1913 r.; GPR, 1879 r., 1884 r.; SSSGPR, 1893 r., 1900 r., 1904 r.

Z – zakład, P – produkcja, R – robotnicy, KM – konie mechaniczne.

Z kolei pod względem udziału w globalnej produkcji przemysłu Królestwa, w całym okresie przodował zdecydowanie okręg łódzki. Jego udział w ogólnej sumie wartości produkcji przemysłowej przekraczał zawsze 1/3 i wynosił w 1879 r. 41,6%, a w 1913 r. – 37,2%. Okręg warszawski skupiający jeszcze w 1879 r. prawie 1/4 produkcji przemysłowej, w następnych latach systematycznie tracił drugą pozycję, osiągając w 1893 r. zaledwie 13,6%. Natomiast na początku XX w., wraz z rozwojem przemysłu Warszawy (głównie metalowego i maszynowego) okręg ten odzyskał drugą pozycję w Królestwie Polskim, dystansując okręg sosnowiecko-częstochowski i uzyskał w 1913 r. 21,4% globalnej wartości produkcji. Tymczasem wspomniany okręg sosnowiecko-częstochowski w latach 1879–1900 bardzo szybko zwiększył swój udział w globalnej produkcji z 11,7% do 23,2% i w tym czasie wyprzedził zdecydowanie okręg warszawski. W następnych latach jednak

do 1913 r. pozycja okręgu sosnowiecko-częstochowskiego ustabilizowała się na poziomie powyżej 19%, co dawało mu trzecie miejsce za okręgiem warszawskim.

Ostatni z okręgów – staropolski, posiadał niewielki udział w globalnej produkcji przemysłowej Królestwa. Udział ten oscylował w latach 1879–1900 między 3,1 – 5,3%, aby następnie obniżyć się do 3,4% w 1904 i 1913 r. (tab. 1).

W sumie 4 okręgi w latach 1879–1913 skupiały od 72,5% do 85,4% globalnej produkcji przemysłowej. Natomiast udział pozostałych ośrodków po okresie pewnego wzrostu w latach 1884–1893 (27,5% i 26,8%), na początku XX w. wyraźnie się obniżył do 14,6% (tab. 1).

Ważnym elementem analizy rozmieszczenia przestrzennego przemysłu jest liczba zatrudnionych²⁷. Według tego miernika pierwsze miejsce wśród okręgów zajmował także okręg łódzki, którego udział wzrósł z 27% w 1879 r. do 33,5% w 1913 r. Natomiast okręg warszawski tylko w 1879 r. zajmował drugą pozycję skupiając 19,3% robotników, a następnie udział jego wyraźnie spadał do 13,8% w 1893 r. i mimo wyraźnego wzrostu w 1913 r. do 21,4% nie odzyskał drugiej pozycji, będąc w dalszym ciągu na miejscu trzecim za okręgiem sosnowiecko-częstochowskim. Ten ostatni z kolei w latach 1879–1913 zdecydowanie powiększył swój udział w ogólnej liczbie robotników przemysłowych z 16% do 22,7%. Okręg staropolski, podobnie jak w wypadku udziału w globalnej produkcji, również w zatrudnieniu wyraźnie zmniejszył swój udział z 8,2% w 1879 r. do 5% w 1913 r. (tab. 1).

Zdecydowany spadek udziału w ogólnej liczbie zatrudnionych nastąpił także w pozostałych ośrodkach, leżących poza głównymi okręgami, a mianowicie z 29,5% do 17,4% (tab. 1).

Interesującym kryterium rozwoju przemysłu poszczególnych okręgów jest udział w ogólnej liczbie mocy maszyn i silników elektrycznych (KM). Miernik ten jest jednocześnie wskaźnikiem postępu technicznego w przemyśle.

²⁷ Por. R. Kołodziejczyk, Z. Pustuła, *Rozmieszczenie terytorialne robotników przemysłowych*, [w:] *Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów*, t. I, cz. 2, s. 142–155 – autorzy opracowali strukturę gałęziową robotników przemysłowych Królestwa Polskiego według okręgów. Dyskusyjne są jednak niektóre liczby i wskaźniki podawane przez autorów. Otóż twierdzą oni, że w 1913 r. okręg warszawski skupiał 23,2% (99 292 osoby) ogółu robotników Królestwa, zajmując drugie miejsce po okręgu łódzkim. Zdaniem autorów okręg warszawski zdystansował tym samym okręg sosnowiecko-częstochowski, który skupiał w tym czasie 21,9% (93 816 osób) ogółu zatrudnionych. Twierdzenie to polega jednak na nieporozumieniu, bowiem autorzy błędnie zsumowali liczbę robotników okręgu warszawskiego za 1913 r. w tab. 19, myląc się o 10 tys. osób. Tak więc liczba robotników okręgu warszawskiego wynosiła tylko ok. 89 tys. osób. Wydaje się ponadto, że autorzy przy obliczeniach liczby robotników stosowali szacunki, często zawyżające dane. Przykładowo bowiem liczba robotników przemysłu metalowego i maszynowego w Królestwie jest raczej zawyżona, jest zresztą niezgodna z danymi zawartymi w pracach: Pustuła, *Początki...*, s. 139, tab. XXX; s. 142, tab. XXXI; tenże, *Typy zakładów...*, s. 72, tab. 1; s. 75, tab. 2.

Najpoważniejszy udział w globalnej liczbie KM w całym okresie posiadał okręg sosnowiecko-częstochowski od 31,9% w 1879 r. do 41,6% w 1913 r. Decydujący wpływ na powyższe wskaźniki miała niewątpliwie koncentracja w tym okręgu przemysłu górniczo-hutniczego. Drugą pozycję zajmował okręg łódzki, którego udział w ogólnej ilości mocy KM w latach 1879–1913 systematycznie wzrastał z 16,5% do ponad 31%. Tymczasem okręg warszawski, mimo znacznego rozwoju przemysłu (liczba zakładów i robotników) skupiał prawie niezmiennie na przestrzeni całego okresu ok. 10% liczby KM. Natomiast w okręgu staropolskim nastąpił pięciokrotny spadek udziału w globalnej mocy urządzeń energetycznych w przemyśle Królestwa z 20,2% do 4%. Warto wskazać, że niższy spadek nastąpił w tym czasie w ośrodkach leżących poza głównymi okręgami, a mianowicie z 20,9% w 1879 r. (o tak stosunkowo wysokim wskaźniku decydował Żyrardów i przemysł cukrowniczy) do 13,6% w 1913 r. (tab. 1).

O czołowej pozycji przemysłu okręgu sosnowiecko-częstochowskiego świadczy także wskaźnik mechanizacji (liczba KM na 1 robotnika), który w latach 1879–1913 zawsze przewyższał dwukrotnie średni wskaźnik mechanizacji w całym przemyśle.

Drugie miejsce zajmował okręg łódzki, natomiast trzecie staropolski, w którym w latach 1874–1893 nastąpił spadek średniej liczby KM na 1 robotnika, co było spowodowane likwidacją wielu drobnych zakładów hutniczych²⁸. Natomiast najniższe wskaźniki mechanizacji w całym okresie posiadał okręg warszawski (tab. 2).

Tabela 2

Wskaźnik mechanizacji przemysłu (liczba KM na 1 robotnika) w Królestwie Polskim i w poszczególnych okręgach w latach 1879–1913

Lata	Królestwo Polskie	Okręg łódzki	Okręg warszawski	Okręg sosnowiecko-częstochowski	Okręg staropolski
1879	0,19	0,11	0,10	0,38	0,47
1884	0,26	0,18	0,15	0,69	0,33
1893	0,46	0,45	0,17	0,86	0,30
1904	0,67	0,67	0,34	1,12	0,80
1913	0,98	0,91	0,44	1,81	0,78

Źródło: por. tab. 1.

²⁸ I. Pietrzak-Pawłowska, *Przewrót przemysłowy i warunki kapitalistycznej industrializacji na ziemiach polskich do 1918 r.*, [w:] *Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX w.*, s. 73; Kołodziejczyk, *op. cit.*, s. 146; Misztal, *Przemiany...*, s. 87.

Na podstawie powyższej analizy udziału poszczególnych okręgów w rozwoju przemysłu Królestwa Polskiego nasuwają się następujące wnioski:

– najpoważniejszy udział w produkcji i zatrudnieniu posiadał niezmiennie okręg łódzki;

– drugą pozycję w produkcji zajmował okręg warszawski, gdzie występowało jednak poważne rozdrobnienie zakładów, dzięki czemu w 1913 r. okręg ten zajął I miejsce w ogólnej liczbie zakładów;

– pod względem wielkości zatrudnienia drugie miejsce od lat osiemnastu dziesiątych zajmował okręg sosnowiecko-częstochowski, gdzie występowała duża koncentracja zakładów. Okręg ten charakteryzował się ponadto największym udziałem w globalnej liczbie mocy maszyn parowych i silników gazowych i elektrycznych zainstalowanych w całym przemyśle, co potwierdza wysuwane już w literaturze tezy o nowoczesności przemysłu tego okresu w skali Królestwa²⁹;

– niezmiennie ostatnią pozycję zajmował okręg staropolski, którego udział w globalnej produkcji, zatrudnieniu, liczbie zakładów, jak również ilości siły mechanicznej w całym okresie 1879–1913 zdecydowanie spadał. Proces ten był następstwem spadku znaczenia najstarszego ośrodka górnictwa i hutnictwa w Królestwie, w związku z szybkim rozwojem Zagłębia Dąbrowskiego.

2. Zmiany w rozmieszczeniu przestrzennym poszczególnych gałęzi przemysłu w Królestwie Polskim

W celu otrzymania bardziej precyzyjnego obrazu struktury przestrzennej przedstawiono analizę udziału poszczególnych okręgów w podstawowych gałęziach przemysłu Królestwa Polskiego. Analizie poddano 10 gałęzi przemysłu (wydobywczy, hutniczy, metalowy i maszynowy, chemiczny, mineralny, drzewny, papierniczo-poligraficzny, włókienniczy, skórzaný i spożywczy), uwzględniając – podobnie jak poprzednio – liczbę zakładów, wartość produkcji, liczbę robotników i siłę mechaniczną.

Przemysł wydobywczy

Przemysł wydobywczy (górnictwo węgla, rud żelaza i cynku oraz kamieniołomy, wydobywanie siarki i warzelnie soli) skupiony był głównie w okręgu sosnowiecko-częstochowskim i staropolskim. Zdecydowana

²⁹ M. Orłowski, *Żelazny przemysł hutniczy na ziemiach polskich do 1914 r.*, Warszawa 1931, s. 94–95; Łukasiewicz, *Przewrót techniczny...*, s. 357.

przewagę w produkcji, zatrudnieniu oraz liczbie KM przemysłu wydobywczego w całym okresie 1879–1913 posiadał okręg sosnowiecko-częstochowski. W okręgu tym pracowało od 81,1% do 91,8% ogólnej liczby górników. Udział w globalnej wartości produkcji wynosił od 94,1% do 98,3%. Zakłady wydobywcze Zagłębia Dąbrowskiego skupiały ponadto od 100% w 1879 r. do 99,6% w 1913 r. ogólnej liczby sił mechanicznych zainstalowanych w przemyśle wydobywczym Królestwa Polskiego (tab. 3). Powyższe wskaźniki świadczące o monopolistycznej pozycji okręgu sosnowiecko-częstochowskiego są następstwem skupienia na jego obszarze górnictwa węgla kamiennego. W latach 1879–1913 w górnictwie węgla kamiennego i brunatnego pracowało od 54,9% (6,5 tys. osób) do 73,8% (25 tys. osób) robotników całego przemysłu wydobywczego w Królestwie. Natomiast udział w globalnej wartości produkcji tej gałęzi przemysłu wynosił w tym czasie od 44,1% (2650 tys. rb do 71% 35 700 tys. rb³⁰). Poza górnictwem węglowym w okręgu sosnowiecko-częstochowskim w końcu XIX i na początku XX w. intensywnie rozwijało się wydobywanie rud żelaza i galmanu. Ponadto na tym obszarze funkcjonowało kilkadziesiąt (w 1900 r. – 80) kamieniołomów. Kopalnie rudy

Tabela 3

Struktura przestrzenna przemysłu wydobywczego w Królestwie Polskim w latach 1879–1913 (w %)

Okręgi	Mierniki udziału	Lata					
		1879	1884	1893	1900	1904	1913
Łódzki	Z	–	–	–	3,7	0,9	–
	P	–	–	–	0,02	0,04	–
	R	–	–	–	0,1	0,5	–
	KM	–	–	–	–	0,1	–
Sosnowiecko-częstochowski	Z	70,5	56,7	72,2	42,7	23,1	59,3
	P	94,1	95,8	95,4	93,5	99,2	98,3
	R	81,1	81,8	84,2	81,2	88,1	91,8
	KM	100,0	98,8	99,3	98,1	99,6	99,6
Staropolski	Z	24,7	42,3	27,8	27,9	43,0	39,4
	P	5,9	3,7	4,6	5,7	0,5	1,6
	R	17,2	17,2	15,8	14,8	10,7	7,9
	KM	–	1,0	0,7	1,4	–	0,3
Pozostałe ośrodki	Z	4,8	1,0	–	25,7	33,0	13,0
	P	–	0,5	–	0,8	0,2	1,0
	R	1,7	4,4	–	3,9	0,7	0,3
	KM	–	1,9	–	0,5	0,3	0,1

Źródło: por. tab. 1.

³⁰ GPR, 1879 r.; FZPR, 1913 r.

oraz kamieniołomy skupiały ponad 4 tys. robotników³¹. Jedyne udziały okręgu sosnowiecko-częstochowskiego w ogólnej liczbie zakładów był zmienny i wahał się od 23,1% do 72,2% (tab. 3). O powyższych wskaźnikach decydowała jednak w różnych latach liczba niewielkich zakładów wydobywania rud żelaza oraz kamieniołomów w innych okręgach i ośrodkach. Natomiast w omawianym okręgu przemysł wydobywczy (górnictwo węgla) podlegał ciągłej koncentracji produkcji w zakładach wielkich (ponad 500 robotników).

Drugą pozycję w przemyśle wydobywczym Królestwa Polskiego w latach 1870–1913 zajmował okręg staropolski. W tym okręgu funkcjonowało od 24,7% do 43% zakładów. O tak wysokim udziale decydowały, jak wspomniano wyżej, liczne, ale drobne kopalnie rud żelaza oraz kamieniołomy. Potwierdzają to dalsze wskaźniki obejmujące udział w produkcji, zatrudnieniu oraz mocy. Otóż zakłady wydobywcze okręgu staropolskiego skupiały od 5,9% (1879) do 1,6% (1913) globalnej wartości produkcji, 17,2% do 7,9% robotników oraz zaledwie od 1,4% do 0,3% siły mechanicznej tej gałęzi przemysłu (tab. 3).

Poza wyżej omówionymi okręgami znajdowała się pewna liczba zakładów wydobywczych, takich jak kamieniołomy w pow. piotrkowskim, rawskim, radomskim, sandomierskim i w gub. lubelskiej oraz kilka kopalń rudy żelaznej w gub. kaliskiej (pow. wieluński), a także kopalnia siarki w Czar-kowach (pow. sandomierski) i warzelnia soli w Ciechocinku. Zakłady te jednak skupiały zaledwie od 0,5% do 1% globalnej wartości produkcji, od 4,4% do 0,3% ogólnej liczby robotników oraz od 1,9% do 0,1% mocy w KM silników funkcjonujących w przemyśle wydobywczym Królestwa Polskiego (tab. 3).

Przemysł hutniczy

Przemysł hutniczy Królestwa Polskiego był gałęzią produkcji w jeszcze większym stopniu, aniżeli górnictwo, skoncentrowaną przestrzennie. W latach 1870–1913, poza okresem 1879–1889 r., kiedy dynamicznie rozwijał się ośrodek hutniczy w Warszawie³², hutnictwo rozwijało się wyłącznie w okręgach sosnowiecko-częstochowskim i staropolskim. W okresie do połowy lat osiemdziesiątych poza wymienionymi okręgami pozostawała niewielka grupa drobnych zakładów, której udział w produkcji spadł w latach 1879–1884 z 7,6% do 2,2%, a zatrudnienie z 4,6% do 4,4% (tab. 4).

³¹ SSSGPR, 1900 r., s. 275–278; s. 478–479; *Zarys dziejów górnictwa na ziemiach polskich*, red. J. Pazdur, t. II, Katowice 1961, s. 84, 103–104.

³² J. Łukasiewicz, Z. Pustuła, *Warszawskie zakłady hutnicze w latach 1867–1889*, „Rocznik Warszawski” 1962, t. III, s. 222–237; Pustuła, *Początki...*, s. 216–219.

Tabela 4

Struktura przestrzenna przemysłu hutniczego w Królestwie Polskim
w latach 1879–1913 (w %)

Okręgi	Mierniki udziału	Lata					
		1879	1884	1893	1900	1904	1913
Warszawski	Z	4,9	4,3	—	—	—	—
	P	13,3	31,6	—	—	—	—
	R	14,2	19,1	—	—	—	—
	KM	15,1	17,6	—	—	—	—
Sosnowiecko-częstochowski	Z	31,1	35,6	36,1	35,3	33,3	61,5
	P	46,4	42,8	63,6	55,0	73,1	73,1
	R	25,0	34,3	55,8	54,2	64,9	69,9
	KM	26,2	57,5	77,3	58,0	73,2	79,9
Staropolski	Z	57,3	50,9	63,9	64,7	66,7	38,5
	P	32,7	23,4	36,4	45,0	26,9	26,9
	R	56,2	42,2	44,2	45,8	35,1	30,1
	KM	58,7	23,0	22,7	42,0	26,8	20,1
Pozostałe ośrodki	Z	6,7	9,0	—	—	—	—
	P	7,6	2,2	—	—	—	—
	R	4,6	4,4	—	—	—	—
	KM	—	1,9	—	—	—	—

Źródło: por. tab. 1.

W okresie tym (1879 i 1884), jak już wspomniano, poważną rolę w hutnictwie Królestwa odgrywał ośrodek warszawski. Otóż trzy zakłady warszawskie (Stalownia Warszawska, Walcownia „Koszyki” i „Cyklop”), których udział w ogólnej liczbie przedsiębiorstw hutniczych wahał się między 4,9% a 4,3%, posiadały znaczny udział w globalnej produkcji 13,3% w 1879 r. do 31,6% w 1884 r. Podobnie wskaźnik zatrudnienia zwiększył się z 14,2% do ponad 19%, a udział w ilości siły mechanicznej wzrósł z 15% do 17,6% (tab. 4).

Po upadku zakładów warszawskich w końcu lat osiemdziesiątych XIX w. hutnictwo rozwijało się wyłącznie w okręgu staropolskim i sosnowiecko-częstochowskim. Ten ostatni systematycznie zwiększał swój udział w przemyśle hutniczym Królestwa. Kiedy w 1879 r. w okręgu tym skupiało się 31,1% przedsiębiorstw hutniczych, których produkcja stanowiła 46,4% wytwórczości globalnej, to w 1913 r. 61,5% zakładów osiągnęło 73% wartości produkcji tej gałęzi przemysłu w Królestwie. Z kolei udział w zatrudnieniu wzrósł z 26% do 80% (tab. 4).

Odwrotny proces zachodził w okręgu staropolskim, gdzie większość zakładów w końcu XIX w. była przestarzała i zacofana technicznie. Stąd

też, mimo unowocześnienia niektórych (Starachowice, Ostrowiec, Stąporków), następował spadek udziału okręgu w całym hutnictwie Królestwa. Charakterystycznym następstwem przewrotu technicznego w przemyśle hutniczym (zastosowanie paliwa mineralnego) było stopniowe zanikanie wielkopieczownictwa skupionego głównie w Zagłębiu Staropolskim³³.

W latach 1879–1913 udział okręgu staropolskiego w przemyśle hutniczym Królestwa systematycznie spadał. W ogólnej liczbie zakładów hutnictwo tego okręgu zmniejszyło swój udział z 57,3% do 38,5%, w globalnej wartości produkcji z 32,7% do 26,9%. Natomiast najważniejszy spadek wskaźników nastąpił w ogólnej liczbie robotników z 56,2% do 30,1% oraz w ilości siły mechanicznej (KM) z 58,7% do 20,1% (tab. 4).

Przemysł metalowo-maszynowy

Przemysł metalowy i maszynowy Królestwa Polskiego nie charakteryzował się tak dużą koncentracją przestrzenną jak hutnictwo. Jednakże w tej gałęzi przemysłu na przestrzeni całego okresu zaznaczyła się wyraźnie dominacja okręgu warszawskiego. W latach 1879–1913 w okręgu tym skoncentrowana była ponad połowa (od 59% do 56,6%) wszystkich zakładów metalowych. Przemysł metalowy Warszawy i okręgu skupiał ponadto od 88% do 51% globalnej wartości produkcji, a także od 77% do ponad 51% ogółu metalowców oraz od 72% do 33% siły mechanicznej zainstalowanej w tej gałęzi przemysłu (tab. 5). Powyższe dane, potwierdzające dominującą pozycję okręgu warszawskiego, wskazują jednocześnie na malejący udział tego okręgu w latach 1879–1913 w produkcji, zatrudnieniu oraz mocy w przemyśle metalowo-maszynowym Królestwa Polskiego.

Malejący udział okręgu warszawskiego (mimo ciągłej dominacji) w rozwoju przemysłu metalowego był następstwem szybkiego wzrostu produkcji wyrobów metalowych w okręgu sosnowiecko-częstochowskim w latach dziewięćdziesiątych XIX w. Szczególnie dynamicznie rozwijały się w tym czasie dwa największe zakłady metalowe tego okręgu – Tow. Akc. Sosnowieckich Fabryk Rur i Żelaza w Sosnowcu oraz Tow. „W. Fitzner i K. Gamper” w Sielcach i Dąbrowie. W tym ostatnim przedsiębiorstwie w latach 1892–1897 liczba

³³ A. Jezierski, *Niektóre problemy rozwoju hutnictwa żelaznego w Królestwie Polskim w latach 1864–1910*, [w:] *Ekonomika górnictwa i hutnictwa w Królestwie Polskim 1840–1910*, Warszawa 1910, s. 259, 268–272; E. Kaczyńska, *Inwestycje przemysłowe w Zakładach Ostrowieckich w końcu XIX wieku*, [w:] *Ekonomika górnictwa i hutnictwa...*, s. 326–353; W. Długoborski, *Górnictwo i hutnictwo do 1918 r.*, [w:] *Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX w. ...*, s. 137.

robotników wzrosła prawie czterokrotnie (z 450 do 1665 osób), a wartość produkcji ponad 5 razy z ok. 1 mln rb do ponad 5,5 mln rb. W zakładach Tow. Akc. Sosnowieckich Fabryk Rur i Żelaza w latach 1893–1900 liczba robotników wzrosła trzykrotnie (z 600 do 1800 osób), a wartość produkcji ponad czterokrotnie z 1 mln rb do ponad 4,4 mln rb³⁴.

Tabela 5

Struktura przestrzenna przemysłu metalowo-maszynowego
w Królestwie Polskim w latach 1879–1913 (w %)

Okręgi	Mierniki udziału	Lata					
		1879	1884	1893	1900	1904	1913
Łódzki	Z	10,0	8,5	15,9	16,5	24,6	12,4
	P	7,1	3,6	7,0	5,5	10,0	10,7
	R	8,1	4,3	11,1	8,2	10,2	10,0
	KM	12,1	12,9	6,8		12,0	10,6
Warszawski	Z	59,0	51,8	48,3	52,8	48,3	56,6
	P	81,2	88,0	66,1	55,3	62,4	51,0
	R	77,2	81,5	64,4	56,7	56,9	51,3
	KM	72,0	73,9	53,1		57,3	33,4
Sosnowiecko-częstochowski	Z	–	–	6,3	10,2	11,1	12,2
	P	–	–	21,5	33,0	17,8	23,3
	R	–	–	13,6	22,4	17,2	20,9
	KM	–	–	30,9		21,8	37,0
Staropolski	Z	6,0	5,5	9,2	3,9	3,0	4,5
	P	1,3	1,3	2,6	2,3	4,1	4,4
	R	1,8	2,7	5,5	5,8	7,7	7,8
	KM	0,8		5,2		3,4	7,7
Pozostałe ośrodki	Z	25,0	34,2	20,3	16,6	13,0	14,3
	P	10,4	7,1	2,8	3,9	5,7	10,6
	R	12,9	11,5	5,4	6,9	8,0	10,0
	KM	15,1	13,2	4,0		5,5	11,3

Źródło: por. tab. 1.

Udział zakładów metalowych okręgu sosnowiecko-częstochowskiego w produkcji, zatrudnieniu oraz liczbie KM tej gałęzi przemysłu w latach 1893–1913 był znaczny i plasował ten okręg na drugiej pozycji, za warszawskim. Przez cały omawiany okres skoncentrowane tam było od 6% do ponad 12% wszystkich zakładów, na które przypadało od 21% do ponad 23%

³⁴ WAPŁ, SFIGP, sygn. 2343, k. 111; tamże, PIS, sygn. 15958, k. nlb; UFZ, 1893 r.; SFZ, 1900 r.; Pustuła, *Początki...*, s. 103, 153; omawiane przedsiębiorstwa należały do kapitału niemieckiego i zostały przekształcone w spółki akcyjne w 1897 r.

globalnej wartości produkcji, od 13% do 21% ogólnej liczby metalowców oraz od 30% do 37% mocy silników maszyn parowych przemysłu metalowo-maszynowego Królestwa Polskiego (tab. 5).

Trzecią pozycję w przemyśle metalowym zajmował w latach 1879–1913 okręg łódzki. Udział zakładów metalowych tego okręgu (które stanowiły od 10% do ponad 12% ogółu przedsiębiorstw metalowych) w globalnej wartości produkcji wzrósł z 7% do prawie 11%, w zatrudnieniu z 8% do 10%, natomiast w licznie KM obniżył się z ponad 12% do 10,6% (tab. 5). O wzrastającej roli okręgu łódzkiego w rozwoju przemysłu Królestwa decydowały zakłady produkujące maszyny i urządzenia. Tow. Akc. J. Johna w Łodzi, w którym liczba robotników w latach 1894–1913 wzrosła 10 razy (z 150 do 1500 osób). Ponadto zakłady „Bracia Lange” w Łodzi zatrudniające w 1913 r. 500 osób oraz przedsiębiorstwo J. Hoffmann w Zgierzu, w którym liczba robotników w latach 1893–1913 wzrosła ponad siedmiokrotnie z 60 do 500 osób oraz kilka innych zakładów zatrudniających przed 1914 r. przeciętnie ponad 200 robotników³⁵.

Przemysł metalowy okręgu staropolskiego zajmował ostatnią pozycję wśród 4 okręgów w produkcji tej gałęzi przemysłu Królestwa. Mimo iż w ogólnej liczbie zakładów udział ten zmniejszył się w latach 1879–1913 z 6% do 4,5%, to jednak wskaźniki wartości wzrosły w tym czasie z 1,3% do 4,4%, zatrudnienia z 1,8% do 7,8% oraz siły mechanicznej z 0,8% do 7,7% (tab. 5). Powyższe wskaźniki świadczą o rozwoju przemysłu metalowego w okręgu staropolskim na przełomie XIX i XX w. Stosunkowo szybko rozwijały się tam zakłady emalierskie i odlewnicze, związane bezpośrednio z przemysłem hutniczym. W okresie do 1913 r. szczególnie dynamicznie rozwijały się zakłady emalierskie J. Witwickiego w Kamiennej k. Skarżyska, w których liczba robotników między 1893 a 1913 r. wzrosła ponad sześciokrotnie ze 120 do 750 osób. Ponadto odlewnia i emaliernia „Słowianin” M. G. Haenberga, gdzie liczba zatrudnionych wzrosła w latach 1900–1913 siedmiokrotnie, ze 100 do 700 osób, zakład Nowy Bzin, Suchedniów, Białogon i Bodzechów³⁶.

Ogółem w czterech okręgach przemysłowych w latach 1879–1913 skoncentrowane było od 75% do ponad 85% zakładów metalowych, których udział w globalnej wartości produkcji wynosił ponad 89% w całym okresie, a w zatrudnieniu od 87% do 90% oraz w ilości KM od 85% do ponad 88% (tab. 5). Powyższe informacje wskazują, że mimo koncentracji tej gałęzi przemysłu w podstawowych okręgach, pewna liczba zakładów metalowych była rozproszona na obszarze całego Królestwa. Były to głównie zakłady drobne, produkujące narzędzia rolnicze. Warto jednak wskazać, iż znaczny

³⁵ WAPŁ, SFIGP, sygn. 2328, k. 7; FZPR, 1913 r.

³⁶ WAPR, RGUFG, sygn. 47, k. 1–6; SFZ, 1900 r.; FZPR, 1913 r.

rozwój tej gałęzi przemysłu nastąpił w gub. lubelskiej (Lublin, Rejowiec, Chełm), gdzie między 1879 r. a 1913 r. liczba zakładów wzrosła ponad dwukrotnie (z 6 do 16), a liczba zatrudnionych prawie pięciokrotnie (z 490 do 2400 osób). Udział zakładów metalowych tej guberni w przemyśle metalowym w Królestwie w 1913 r. wg liczby robotników wynosił prawie 4%³⁷.

Przemysł chemiczny

Rozmieszczenie przestrzenne następnej gałęzi, przemysłu chemicznego, w latach 1879–1913 uległo dość istotnym zmianom. Zmiany te były rezultatem szybkiego rozwoju nowoczesnych branż tego przemysłu (nawozy sztuczne, włókna sztuczne, wyroby farmaceutyczne) na początku XX w.³⁸. Niemniej jednak w całym okresie pod względem koncentracji przestrzennej przemysłu chemicznego przodował okręg warszawski. W okręgu tym funkcjonowało od 38% do ponad 45% ogółu zakładów chemicznych. Mimo wzrostu liczby przedsiębiorstw następował dość znaczny spadek ich udziału w globalnej wartości produkcji chemicznej z 73% w 1884 r. do ok. 45% w 1913 r. oraz w ogólnej ilości mocy z ponad 69% do prawie 26%. Udział przemysłu chemicznego okręgu warszawskiego w zatrudnieniu tej gałęzi produkcji w Królestwie Polskim – poza 1884 r. (56%) – utrzymał się na poziomie od ponad 48,1% do 46% (tab. 6).

Stopniowy spadek udziału przemysłu chemicznego okręgu warszawskiego, w globalnej produkcji tej gałęzi, był następstwem powstania w końcu XIX w. i na początku XX w. kilku dużych przedsiębiorstw w okręgu sosnowiecko-częstochowskim, łódzkim oraz w gub. warszawskiej (poza okręgiem).

Okręg sosnowiecki już od połowy lat osiemdziesiątych XIX w. zajmował drugie miejsce pod względem produkcji chemicznej i zatrudnienia. Pozycję tę utrzymał do 1904 r. skupiając w latach 1893–1904 od 41% do 23% globalnej produkcji oraz od 33% do ponad 24% ogółu zatrudnionych. Ponadto do 1913 r. najwyższy udział w liczbie KM od 50% do prawie 55% (tab. 6). Wśród zakładów chemicznych okręgu sosnowiecko-częstochowskiego na uwagę zasługują: Tow. Akc. „Elektryczność” w Żąbkowicach, założone w 1895 r. produkujące chlorek wapna, sodę kaustyczną, karbid i węgle do lamp łukowych, w którym pracowało w 1913 r. 300 robotników, a wartość produkcji osiągnęła 1200 tys. rb. Następnie Tow. Akc. Fabryki Superfosfatu „Strzemieszyce” 1889 r., zatrudniające w 1913 r. 100 robotników, jak również Tow. Akc. „Rędziny” w 1899 r. produkujące superfosfaty

³⁷ UFZ, 1879 r.; FZPR, 1913 r.

³⁸ S. Misztal, *Przemysł chemiczny w latach 1864–1918–1939*, [w:] *Uprzemysłowienie ziem polskich...*, s. 363–369.

i kwasy: solny, siarkowy i azotowy, gdzie pracowało w 1913 r. 150 robotników. Ponadto czynne od początku lat osiemdziesiątych dwie fabryki zapalek w Częstochowie – „Gehlich i Huch”, zatrudniające w 1913 r. 130 pracowników oraz „Sachs i Piesch”, gdzie pracowało 300 robotników³⁹.

Tabela 6

Struktura przestrzenna przemysłu chemicznego w Królestwie Polskim w latach 1879–1913 (w %)

Okręgi	Mierniki udziału	Lata					
		1879	1884	1893	1900	1904	1913
Łódzki	Z	17,2	9,4	12,4	14,3	19,1	15,4
	P	14,9	3,1	5,2	11,2	17,1	21,5
	R	7,8	3,9	4,9	9,2	12,1	21,7
	KM	–	4,4	6,3	–	7,9	12,3
Warszawski	Z	37,9	37,7	43,4	39,7	43,3	45,5
	P	62,1	72,9	47,7	50,6	48,1	44,8
	R	46,9	56,0	44,9	48,6	47,3	45,9
	KM	69,2	55,5	38,6	–	23,2	25,7
Sosnowiecko-częstochowski	Z	3,4	6,6	10,6	20,6	15,6	16,8
	P	9,2	15,5	41,1	25,6	23,3	20,3
	R	8,8	24,5	33,4	27,7	24,5	19,8
	KM	30,8	16,0	50,5	–	58,7	54,8
Staropolski	Z	–	3,8	6,2	4,8	4,3	3,5
	P	–	1,5	0,7	0,6	3,1	4,0
	R	–	0,9	2,0	1,4	4,3	2,8
	KM	–	–	–	–	3,8	1,4
Pozostałe ośrodki	Z	41,5	42,5	27,4	20,6	17,7	18,8
	P	13,8	7,0	5,3	12,0	8,4	9,4
	R	36,5	14,7	14,8	13,1	11,8	9,8
	KM	–	24,1	4,6	–	6,4	5,8

Źródło: por. tab. 1.

W ostatnich latach przed wybuchem I wojny światowej drugie miejsce wśród okręgów przemysłowych w produkcji i zatrudnieniu przemysłu chemicznego w Królestwie Polskim zajął okręg łódzki. Przemysł chemiczny tego okręgu w latach 1879–1913 zwiększył swój udział w globalnej wartości produkcji z prawie 15% do 21,5%, a w zatrudnieniu z 7,8% do 21,7%. Natomiast udział w ogólnej liczbie zakładów nieznacznie się zmniejszył z 17,2% do 15,4%. Z kolei pod względem liczby KM wskaźniki uległy

³⁹ E. Trepka, *Wielki przemysł chemiczny*, [w:] *Prace Polskiej Narady Ekonomicznej w Petersburgu*, t. 3, cz. 1, Warszawa 1919, s. 96–101.

zwiększeniu z 4,4% w 1884 r. do 12,3% w 1913 r. (tab. 6). Wzrost udziału w produkcji oraz liczbie robotników, przy równoczesnym spadku udziału w ogólnej ilości przedsiębiorstw, świadczy o postępującej koncentracji tej gałęzi przemysłu w okręgu łódzkim. Na proces koncentracji miały wpływ trzy duże przedsiębiorstwa, które powstały pod koniec XIX w. i w ostatnich latach przed I wojną światową. Fabryka zapalek „Sachs i Piesch” w Tomaszowie Maz., która powstała w 1896 r. i w latach 1899–1909 zatrudniała od 117 do 183 robotników⁴⁰. Następnie Pabianickie Tow. Akc. Przemysłu Chemicznego założone w 1899 r. z niewielkiej spółki firmowej „Schweikert i Frelich”. Zakład ten przy udziale kapitału zagranicznego z Bazylei (Szwajcaria) rozpoczął na dużą skalę produkcję barwników i leków. W latach 1899–1913 liczba robotników w tym przedsiębiorstwie wzrosła z 74 do 425⁴¹. Trzecim zakładem, który miał poważny wpływ na produkcję przemysłu chemicznego w okręgu łódzkim i w Królestwie Polskim, była Tomaszowska Fabryka Sztucznego Jedwabiu, zbudowana przy udziale kapitału belgijskiego w latach 1910–1912. W 1913 r. w tym przedsiębiorstwie pracowało 800 robotników, a na początku 1914 r. zatrudnienie wzrosło do 1216 osób⁴².

Okręg staropolski posiadał w całym okresie najniższy udział w produkcji przemysłu chemicznego. W okręgu tym funkcjonowało od 6,2% do 3,5% zakładów, których wartość produkcji stanowiła od 0,7% do 4% produkcji globalnej. Udział w zatrudnieniu wynosił od 0,9% do 4,3%, a w ilości KM od 1,4% do 3,8% (tab. 6). Największym zakładem chemicznym była uruchomiona w 1900 r. Kielecka Fabryka Superfosfatów, w której pracowało w latach 1903–1913 od 100 do 150 robotników⁴³.

Jak już wspomniano, pewna liczba przedsiębiorstw chemicznych znajdowała się poza głównymi okręgami przemysłowymi. Ogółem w latach 1879–1913 w innych ośrodkach funkcjonowało od ponad 41% do 19% zakładów, których udział w globalnej produkcji także spadał z ok. 14% do ponad 9%, podobnie zatrudnienie z ponad 36,5% do 10% oraz udział w liczbie KM z 24% do około 6% (tab. 6).

Poza okręgami największe dwa przedsiębiorstwa chemiczne znajdowały się w gub. warszawskiej. Pierwszym były zakłady Łowickie Tow. Przetworów Chemicznych i Nawozów Sztucznych, które zostały zbudowane przy udziale kapitału francuskiego w latach 1895–1897. W 1913 r. pracowało tam 350

⁴⁰ WAPŁ, SFIGP, sygn. 1824, k. 3, 18, 23.

⁴¹ Tamże, sygn. 1682, k. 88.

⁴² W. Puś, *Tomaszowska Fabryka Sztucznego Jedwabiu w latach 1911–1919*, [w:] *60 lat Zakładów Włókien Sztucznych „WISTOM”*, red. B. Wachowska, Łódź 1971, s. 15–18; tenże, *Przemysł w okresie wielkokapitalistycznym*, [w:] *Tomaszów Mazowiecki, Dzieje miasta*, red. B. Wachowska, Warszawa–Łódź 1980, s. 169.

⁴³ WAPK, KGK, sygn. 1772, k. 27; O. Wyszomirska, *Przemysł i klasa robotnicza ziemi radomsko-kieleckiej (1870–1914)*, Warszawa 1970, s. 73; Trepka, *op. cit.*, s. 96–101.

robotników, a wartość produkcji wynosiła 1,5 mln rb⁴⁴. Drugie przedsiębiorstwo zostało uruchomione w grudniu 1913 r. w Boryszewie k. Sochaczewa. Były to zakłady Belgijskiego Anonimowego Tow. Sztucznego Jedwabiu, które zatrudniały 600 robotników⁴⁵.

Ogółem w latach 1879–1913 w czterech głównych okręgach przemysłowych Królestwa Polskiego znajdowało się od 58,5% do 81,2% ogółu zakładów, w których pracowało od 63,5% do 90,2% robotników. Wartość produkcji przemysłu chemicznego tych okręgów stanowiła od 86,2% do 90,6% globalnej produkcji, a liczba KM od 75,9% do 94,2% ogólnej mocy silników i maszyn zainstalowanych w całym przemyśle chemicznym Królestwa Polskiego (tab. 6).

Przemysł mineralny

Przemysł mineralny (cegielnie, produkcja cementu, gipsu, szkła, kamieniarstwo, wyroby ceramiczne) Królestwa Polskiego w okresie do 1913 r. był w poważnym stopniu rozproszony. Wśród okręgów przemysłowych najwyższe wskaźniki udziału w produkcji i zatrudnieniu posiadał okręg warszawski. W latach 1879–1913 następował jednak systematyczny spadek udziału tego okręgu w ogólnej liczbie zakładów przemysłu mineralnego z 28,6% do 22,8%, w globalnej produkcji z 41,5% do 27,8%, w zatrudnieniu z 47,5% do 24,2% oraz w ilości KM z 20,5% (1893 r.) do 13,3% (tab. 7). Największe przedsiębiorstwa przemysłu mineralnego w tym okręgu znajdowały się poza Warszawą w pow. warszawskim. Były to przede wszystkim cegielnie w Kawęczynie, Pustelniku i Ząbkach, zatrudniające w 1913 r. od 350 do 500 robotników. Ponadto dwa zakłady w Pruszkowie: fabryka fajansu J. Teichfelda, gdzie pracowało w 1913 r. 250 robotników oraz wytwórnia ołówków Tow. Akc. „St. Majewski i Ska” z 350 pracownikami⁴⁶.

Powodem wspomnianego wyżej spadku udziału okręgu warszawskiego w produkcji i zatrudnieniu przemysłu mineralnego Królestwa był szybki rozwój przemysłu cementowego na przełomie XIX i XX w. Lokalizacja cementowni związana była z zasobami surowcowymi (margle i wapienie), stąd też do 1913 r. przedsiębiorstwa tego typu były budowane głównie w okręgu sosnowiecko-częstochowskim, staropolskim oraz w gub. lubelskiej.

Udział okręgu sosnowiecko-częstochowskiego w ogólnej liczbie zakładów przemysłu mineralnego był niewielki i wynosił od 12% w 1879 r. do 16% w 1904 r. Szybko jednak wzrastał udział w produkcji z 11,2% w 1879 r. do 28,3% w 190 r. oraz w zatrudnieniu w tym czasie z 11,5% do 23,8%.

⁴⁴ AGAD, WKP, sygn. 81, k. nb; Trepka, *op. cit.*, s. 100.

⁴⁵ WAPWW, SFIGW, sygn. 563, k. 1–4.

⁴⁶ Tamże, sygn. 262, k. 25–30; sygn. 328, k. 1–2; Koszutski, *op. cit.*, s. 23–24.

W latach następnych do 1913 r. następował z kolei stopniowy spadek udziału tego okręgu w przemyśle mineralnym do 18,1% w produkcji oraz 18,6% w ogólnej liczbie robotników. Zmniejszył się także wskaźnik udziału w ogólnej mocy maszyn i silników energetycznych w tej gałęzi produkcji z 69,2% w 1879 r. do 47,1% w 1913 r. (tab. 7).

Tabela 7

Struktura przestrzenna przemysłu mineralnego w Królestwie Polskim
w latach 1879–1913 (w %)

Okręgi	Mierniki udziału	Lata					
		1879	1884	1893	1900	1904	1913
Łódzki	Z	8,2	8,4	15,2	18,5	17,2	14,7
	P	9,8	9,3	12,1	9,3	11,7	8,0
	R	4,6	11,0	13,9	9,0	9,9	8,7
	KM	–	–	0,5	.	2,9	2,3
Warszawski	Z	28,6	28,2	18,3	15,8	18,7	22,8
	P	41,5	31,1	24,3	22,4	26,6	27,8
	R	47,5	30,9	19,5	19,8	21,6	24,2
	KM	–	–	20,5	.	10,9	13,3
Sosnowiecko-częstochowski	Z	12,0	10,5	12,6	14,2	16,0	13,0
	P	11,2	17,1	26,3	28,3	21,6	18,1
	R	11,5	15,3	25,1	23,8	20,8	18,6
	KM	69,2	–	58,8	.	52,9	47,1
Staropolski	Z	8,2	7,3	5,8	7,7	11,1	11,1
	P	5,0	7,5	2,7	9,8	14,8	14,6
	R	4,5	4,2	2,5	9,3	13,9	15,2
	KM	–	–	1,7	.	15,7	11,2
Pozostałe ośrodki	Z	43,0	45,6	48,1	43,8	37,0	38,4
	P	32,5	35,0	34,6	30,2	25,3	31,5
	R	31,9	38,6	39,0	38,1	33,8	33,4
	KM	30,8	–	18,5	.	17,6	26,1

Źródło: por. tab. 1.

Szybki wzrost udziału w globalnej produkcji oraz liczbie robotników do 1900 r. związany był z uruchomieniem w latach dziewięćdziesiątych XIX w. na obszarze okręgu sosnowiecko-częstochowskiego 5 dużych cementowni („Kłucze”, „Rudniki”, „Łazy”, „Wrzosowa” i „Ogrodzieniec”). Natomiast późniejszy spadek udziału tego okręgu w wytwórczości mineralnej spowodowany był ograniczaniem produkcji przez syndykat cementowy⁴⁷.

⁴⁷ W. Sommer, *Rozwój przemysłu cementowego, wapiennego, kredowego i gipsowego na ziemiach polskich*, [w:] *Prace Polskiej Narady Ekonomicznej...*, s. 145–147.

Następną pozycję wśród okręgów w produkcji przemysłu mineralnego zajmował okręg staropolski. Trzecie miejsce okręg ten jednak zajął dopiero w 1900 r., poprzednio bowiem był wyprzedzany przez okręg łódzki. Ogółem w latach 1879–1913 udział przemysłu mineralnego okręgu staropolskiego we ogólnej liczbie zakładów wzrósł z 8,2% do 11,1% w globalnej wartości produkcji nastąpił prawie trzykrotny wzrost z 5% do 14,6%. W zatrudnieniu natomiast udział ten zwiększył się ponad trzy razy, a w ogólnej liczbie KM nastąpił wzrost z 1,7% w 1893 r. do 11,2% w 1913 r. (tab. 7).

Przyczyną znacznego wzrostu udziału tego okręgu w produkcji przemysłu mineralnego Królestwa Polskiego był także rozwój przemysłu cementowego. W końcu XIX w. zbudowano tam dwie cementownie („Kielce” i „Opoczno”), które w 1900 r. zatrudniały ponad 400 robotników. Ponadto w wielu zakładach rozwijała się produkcja cegły ogniotrwałej, a także porcelany, głównie w zakładzie w Ćmielowie, który w 1913 r. zatrudniał 583 robotników⁴⁸.

Przemysł mineralny okręgu łódzkiego posiadał stosunkowo niewielki udział w produkcji i zatrudnieniu tej gałęzi przemysłu w Królestwie. Najwyższe wskaźniki w globalnej wartości produkcji – 12,1% oraz w ogólnej liczbie robotników – 13,9% zanotowano w 1893 r. Natomiast w okresie do 1913 r. nastąpił wyraźny spadek do 8% w produkcji i 8,7% w zatrudnieniu. Tymczasem w ogólnej liczbie zakładów udział okręgu łódzkiego systematycznie wzrastał z 8,2% w 1879 r. do prawie 15% w 1913 r. (tab. 7). Powyższe dane wskazują na duże rozdrobnienie zakładów przemysłu mineralnego w tym okręgu. Były to głównie cegielnie zatrudniające od kilku do kilkadziesiąt robotników. W 1905 r. w okolicach Łodzi funkcjonowało 30 takich zakładów⁴⁹. Natomiast największymi zakładami przemysłu mineralnego w Łodzi i okręgu były trzy huty szkła. Dwie w Piotrkowie – „Hortensja” zatrudniająca w 1913 r. 300 robotników i „Kara”, w której w 1905 r. pracowało także 300 osób. Trzeci zakład szklarski, to mianowicie huta szkła M. L. Fiszmana, zatrudniająca w 1913 r. 177 robotników⁵⁰.

Mimo dość znacznego udziału w produkcji i zatrudnieniu przemysłu mineralnego okręgów: warszawskiego, sosnowiecko-częstochowskiego i staropolskiego, koncentracja przestrzenna tej gałęzi (poza niektórymi branżami – np. przemysł cementowy) była niewielka. Otóż na przestrzeni całego okresu 1879–1913 ponad 1/3 zakładów, prawie 1/3 globalnej wartości produkcji i zatrudnienia znajdowała się poza głównymi okręgami gospodarczymi (tab. 7). Do najpoważniejszych ośrodków i obszarów przemysłu mineralnego na tym obszarze należały: Włocławek w gub. warszawskiej, Lublin i gubernia, Koło w gub. kaliskiej oraz gub. siedlecka. Włocławek był głównym ośrodkiem

⁴⁸ WAPK, KGK, sygn. 1772, k. 26–28; WAPR, RGUFG, sygn. 55, k. 3.

⁴⁹ KAPFKP, 1904 r., nr 1270–1301.

⁵⁰ K. Badziak, W. Puś, S. Pytłak, *Szklana Hortensja. Dzieje huty w Piotrkowie Trybunalskim*, Łódź 1982, s. 26, tab. 5; s. 27, tab. 6; FZR, 1913 r.

produkcji fajansu. Na początku XX w. funkcjonowały tam trzy duże zakłady ceramiczne: L. Czamańskiego – 350 robotników, Teichfelda i Asterbluma – 360 robotników oraz Z. Froma i Ski – 150 robotników. We Włocławku znajdowała się także duża cegielnia Z. Bojańczyka zatrudniająca w 1913 r. – 400 osób⁵¹.

Drugim ośrodkiem wyrobów fajansowych było Koło w gub. kaliskiej, gdzie w latach 1879–1913 znajdowało się od czterech do dwóch zakładów produkujących wyroby fajansowe i majolikowe. Największym z nich było przedsiębiorstwo A. Frendenreicha zatrudniająca w latach 1904–1913 180–190 robotników⁵².

Z kolei w gub. lubelskiej funkcjonowała duża cementownia Tow. Akc. „Firlej” zatrudniająca w 1905–1913 r. – 100 robotników. Ponadto wielka huta szkła „Ruda Opalin” w pow. chełmskim, gdzie do 1913 r. pracowało 500 osób. Znajdowało się tam także kilka dużych cegielni, m. in. A. Pfeifera w Zamościu, w 1913 r. – 133 robotników oraz A. Krauzego w Hrubieszowie – 100 robotników⁵³.

Znaczny udział w produkcji szkła miały huty szklane skupione w gub. siedleckiej. Na początku XX w. znajdowało się tam pięć hut, z których trzy należały do dużych i wielkich przedsiębiorstw. Największą była huta szkła Ignacego Hordliczki we wsi Czechy k. Pilawy, założona w 1822 r. i zatrudniająca w 1905 r. 800 osób, ponadto huta „Dąbrowa” (pow. puławski), gdzie w 1913 r. pracowało 600 robotników oraz huta J. Szulberga „Dubeczno” w pow. włodawskim – 500 pracowników⁵⁴.

Powyższa analiza rozmieszczenia przestrzennego zakładów przemysłu mineralnego wskazuje na znaczne rozproszenie tej gałęzi produkcji w stosunku do poprzednio omawianych. Główne okręgi przemysłowe w latach 1879–1913 skupiały łącznie od 57% do 61,6% ogółu przedsiębiorstw, których produkcja stanowiła od 67,5% do 74,7% globalnej wartości produkcji, a liczba zatrudnionych robotników od 68,1% do 61,0% w 1893 r. oraz 66,6% w 1913 r. ogółu zatrudnionych, natomiast udział w ogólnej mocy maszyn i silników energetycznych wahał się od 69,2% do ponad 82% (tab. 7).

Przemysł drzewny

W następnej gałęzi produkcji – w przemyśle drzewnym

– w całym okresie 1879–1913 widoczna była dekoncentracja przestrzenna. Cechą charakterystyczną tego przemysłu było bowiem późne oddzielenie się

⁵¹ WAPWW, sygn. 1156, k. 17–18; sygn. 1160, k. 1–2; sygn. 1359, k. 50.

⁵² KAPFKP, 1904 r.; FZPR, 1913 r.

⁵³ PHKP, 1913 r.; FZPR, 1913 r.

⁵⁴ Tamże.

od rzemiosła (koniec XIX w.) oraz poziom rozdrobnienia⁵⁵. Jeszcze w 1913 r. zakłady zatrudniające do 200 robotników skupiały ponad 61% produkcji oraz 52% ogółu zatrudnionych (tab. 76). Jedną z przyczyn rozproszenia przemysłu drzewnego na obszarze całego kraju był bezpośredni związek z bazą surowcową. Jak wiadomo większość tartaków znajdowała się w majątkach ziemskich posiadających lasy⁵⁶.

Wśród okręgów przemysłowych znaczny udział w rozwoju przemysłu drzewnego miały okręgi warszawski i łódzki. Udział okręgu warszawskiego był najwyższy i w latach 1879–1913 wynosił w ogólnej liczbie zakładów od 26,7% do 24%, w globalnej wartości produkcji od 32,5% do 28,8%, a w zatrudnieniu ulegał wyraźnemu obniżeniu z 49,7% do 29,7%. Natomiast w ogólnej liczbie KM wynosił od 21,4% do 11,1% (tab. 8). Znaczny udział tego okręgu w produkcji i zatrudnieniu przemysłu drzewnego był następstwem rozwoju od początku lat siedemdziesiątych XIX w. zakładów meblarskich (Tow. Akc. „Wojciechów”, fabryka mebli Z. Szczerbińskiego) oraz budowlano-stolarskich (Tow. Akc. A. E. Martens i A. Daab) w Warszawie⁵⁷.

Z kolei przemysł drzewny okręgu łódzkiego w latach 1879–1913 systematycznie zwiększał swój udział w produkcji tej gałęzi w Królestwie Polskim. W okręgu funkcjonowało od 7% do 23,8% ogółu zakładów, których produkcja stanowiła od 4,6% do 24,4% globalnej wartości produkcji, a zatrudnienie od 5,2% do ponad 21% ogólnej liczby robotników (tab. 8). Powyższe wskaźniki świadczą o dynamicznym rozwoju przemysłu drzewnego w okręgu łódzkim. O znacznym wzroście udziału tego okręgu w globalnej produkcji tej gałęzi przemysłu na początku XX w. zdecydował rozwój dużych i wielkich zakładów meblarskich. Szczególną rolę odegrał zakład meblarski w Kamieńsku O. Gelicha zatrudniający w 1900 r. – 289 robotników, który został przejęty w latach 1905–1906 przez Tow. Akc. „Wojciechów”, produkujące meble gięte. W 1913 r. w przedsiębiorstwie tym pracowało 1400 robotników⁵⁸.

Pozostałe dwa okręgi górniczo-hutnicze nie odgrywały istotnej roli w rozwoju przemysłu drzewnego. Okręg sosnowiecko-częstochowski skupiał od 5,3% do 7,9% ogółu zakładów, których udział w globalnej produkcji wahał się od ok. 3% do 11,6%, a w ogólnej liczbie zatrudnionych następował systematyczny spadek z 13% do 3,3%. Podobnie udział w ilości KM zmniejszył się z 6,6% do 5,5% (tab. 8).

⁵⁵ Pruss, *Rozwój...*, s. 176.

⁵⁶ *Stosunki rolnicze Królestwa Kongresowego*, red. S. Janicki, Warszawa 1918, s. 452–453; *Historia kultury materialnej Polski w zarysie*, red. W. Hensel i J. Pazdur, t. VI, red. B. Baranowski, J. Bartyś, T. Sobczak, Wrocław 1979, s. 209.

⁵⁷ WAPWW, SFIGW, sygn. 262, k. 42–43; sygn. 582, k. 1–7; Pruss, *Rozwój...*, s. 179–182.

⁵⁸ WAPŁ, SFIGP, sygn. 2328, k. 58; KAPFKP, 1904 r., nr 2950; PHKP, 1913 r., nr 9657.

Tabela 8

Struktura przestrzenna przemysłu drzewnego w Królestwie Polskim
w latach 1879–1913 (w %)

Okręgi	Mierniki udziału	Lata					
		1879	1884	1893	1900	1904	1913
Łódzki	Z	7,0	9,1	16,4	18,3	23,8	14,6
	P	11,5	4,6	18,1	15,8	21,4	24,4
	R	5,2	6,6	12,9	14,2	19,8	21,3
	KM	–	–	20,1	–	23,7	17,7
Warszawski	Z	26,7	13,6	22,6	13,6	25,4	23,9
	P	32,5	24,6	33,1	29,1	35,3	28,8
	R	49,7	23,1	30,7	26,9	35,3	29,7
	KM	–	–	9,8	–	21,4	11,1
Sosnowiecko-częstochowski	Z	5,6	5,3	5,5	7,9	7,6	5,3
	P	2,9	11,6	6,3	4,2	4,6	6,9
	R	5,0	12,9	7,2	3,6	3,6	3,3
	KM	–	–	6,6	–	4,8	5,5
Staropolski	Z	5,6	6,1	5,5	7,5	5,8	10,0
	P	2,6	1,1	2,5	6,2	6,3	6,3
	R	1,9	1,7	2,4	5,0	5,0	6,7
	KM	–	–	4,6	–	11,1	12,4
Pozostałe ośrodki	Z	55,1	65,9	50,0	52,7	37,4	46,2
	P	50,5	58,1	40,0	44,7	32,4	33,6
	R	38,2	55,7	46,8	50,3	36,3	39,0
	KM	–	–	58,9	–	39,0	53,3

Źródło: por. tab. 1.

Przemysł drzewny okręgu staropolskiego również posiadał niewielki udział w produkcji, jak również w zatrudnieniu tej gałęzi w Królestwie. Jednak w odróżnieniu od okręgu sosnowiecko-częstochowskiego, następował tam systematyczny wzrost tego udziału. Okręg ten w latach 1879–1913 skupiał od 5,6% do 10% ogółu zakładów, które zatrudniały od ok. 2% do 6,7% robotników, a ich wartość produkcji stanowiła od 1,1% do 6,3% produkcji globalnej. Znaczny wzrost udziału zanotowano także w ogólnej mocy maszyn i silników energetycznych z 4,6% w 1893 r. do ponad 12% w 1913 r. (tab. 8). O stosunkowo szybkim wzroście udziału tego okręgu w produkcji przemysłu drzewnego decydowały głównie tartaki. Szczególny rozwój tartaków parowych nastąpił na początku XX w. w pow. koneckim i opoczyńskim, gdzie w 1913 r. istniało kilkanaście tartaków zatrudniających przeciętnie od 20–50 robotników⁵⁹.

⁵⁹ WAPR, RGUG, sygn. 47, k. 1–6; sygn. 53, k. 2–4.

Jak już wspomniano, znaczny odsetek przedsiębiorstw przemysłu drzewnego znajdował się poza głównymi okręgami. W latach 1879–1913 od ponad 55% do 46% funkcjonujących zakładów skupiało od 55,7% do 39% robotników oraz od 58% do 33,6% globalnej wartości produkcji. Ponadto ośrodki przemysłu drzewnego, leżące poza okręgami przemysłowymi, posiadały wysoki udział w ogólnej liczbie KM od 59% w 1893 r. do 53,3% w 1913 r. (tab. 8). Wśród tych ośrodków na uwagę zasługują przede wszystkim Radomsko (Noworadomsk), gdzie bardzo dynamicznie rozwijały się założone w latach osiemdziesiątych XIX w. dwa zakłady meblarskie Tow. Akc. J. Kohna i fabryka mebli giętych Braci Thonet, które zatrudniały w latach 1904–1913 po ok. 1000 robotników⁶⁰. Ponadto także Radom, gdzie założony w 1905 r. zakład mebli wiedeńskich J. Kohna i Ski zatrudniał w 1913 r. 1000 robotników⁶¹.

Powyższa analiza wykazała, że przemysł drzewny w okresie do 1914 r. w niewielkim stopniu podlegał koncentracji przestrzennej. Większość zakładów małych i średnich (zatrudniających do 100 robotników) rozsiana była na obszarze całego kraju. Znaczna koncentracja przestrzenna objęła jedynie branżę meblarską oraz budowlaną. Zakłady tego typu skoncentrowane były głównie w wielkich ośrodkach miejskich (Warszawa i Łódź) oraz w miejscowościach położonych przy liniach kolejowych (Kamińsk i Radomsko).

Przemysł papierniczo-poligraficzny

W następnej gałęzi produkcji – przemyśle papierniczo-poligraficznym procesy koncentracji przestrzennej były w znacznym stopniu zaawansowane. W latach 1879–1913 następowała stopniowa koncentracja produkcji i zatrudnienia w trzech głównych okręgach przemysłowych: warszawskim, sosnowiecko-częstochowskim i łódzkim. Okręg warszawski skupiał od 38% do ponad 64% ogółu zakładów, których udział w globalnej produkcji zwiększył się z około 26% do 49% w 1904 r., a w ogólnej liczbie robotników z 44% do 53,5%. Znaczny udział, mimo systematycznego spadku, zakłady papierniczo-poligraficzne tego okręgu posiadały w ogólnej ilości mocy KM od 100% w 1879 r. do ponad 24% w 1913 r. (tab. 9). Na koncentrację ok. 2/3 zakładów oraz ponad połowy robotników tej gałęzi produkcji w okręgu warszawskim szczególny wpływ miał rozwój Mirkowskiej Fabryki Papieru w Jeziornie oraz szybki wzrost liczby zakładów poligraficznych w Warszawie na przełomie XIX i XX w. Tow. Akc. Mirkowskiej Fabryki Papieru w latach 1900–1913 zatrudniało od 500 do 1400 robotników i było

⁶⁰ WAPŁ, SFIGP, sygn. 2343, k. 17; sygn. 2328, k. 65.

⁶¹ WAPR, RGUFG, sygn. 48, k. 4.

największym przedsiębiorstwem papierniczym w Królestwie Polskim⁶². Natomiast w przemyśle poligraficznym Warszawa zdecydowała, będąc głównym centrum wydawniczym. W latach 1896–1913 liczba zakładów tej branży w Warszawie zwiększyła się z 46 do 96 przedsiębiorstw. Największym przedsiębiorstwem były zakłady Tow. Akc. S. Orgelbranda i Synów, gdzie w 1904 r. pracowało 700 robotników⁶³.

Poważną rolę w rozwoju przemysłu papierniczego odgrywał okręg sosnowiecko-częstochowski. Mimo spadku udziału w ogólnej ilości zakładów z ponad 22% w 1894 r. do 8,8% w 1913 r., skupiały one ponad 1/4 globalnej wartości produkcji oraz od 16 do 25% ogólnej liczby robotników. Ponadto duże papiernie tego okręgu posiadały znaczny udział w ilości KM, który w latach 1884–1913 zwiększył się dwukrotnie z 18,5% do ok. 39% (tab. 9).

Tabela 9

Struktura przestrzenna przemysłu papierniczo-poligraficznego
Królestwa Polskiego w latach 1879–1913 (w %)

Okręgi	Mierniki udziału	Lata					
		1879	1884	1893	1900	1904	1913
Łódzki	Z	14,2	11,1	22,6	14,9	23,1	12,8
	P	4,4	6,1	13,6	15,2	17,4	13,1
	R	10,7	7,0	9,7	12,0	15,2	12,9
	KM	–	–	14,0	–	12,3	17,5
Warszawski	Z	38,1	33,3	41,5	44,1	43,1	64,3
	P	26,3	14,7	28,2	44,1	49,0	45,6
	R	44,0	16,7	34,7	42,8	50,8	53,5
	KM	100,0	5,7	28,2	–	30,5	24,3
Sosnowiecko-częstochowski	Z	14,2	22,2	17,0	14,2	11,6	8,8
	P	21,8	13,7	28,9	24,8	23,2	27,8
	R	16,2	17,1	24,5	25,1	21,1	19,8
	KM	–	18,5	22,8	–	38,5	38,7
Staropolski	Z	–	3,7	1,9	3,1	1,9	1,2
	P	–	0,1	0,05	0,2	0,2	2,4
	R	–	0,2	0,2	0,8	0,7	2,8
	KM	–	–	1,7	–	–	6,1
Pozostałe ośrodki	Z	33,5	29,7	17,0	23,7	20,3	12,9
	P	47,5	65,4	29,3	15,7	10,2	11,1
	R	29,1	59,0	30,9	19,3	12,2	11,0
	KM	–	75,8	33,3	–	18,7	13,4

Źródło: por. tab. 1.

⁶² WAPWW, SFIGW, sygn. 334, k. 1–6.

⁶³ Pruss, *Rozwój...*, s. 183–191; KAPFKP, 1904 r., nr 3263.

Największe zakłady papiernicze tego okręgu zlokalizowane były w pow. olkuskim – dwa zakłady C. A. Moesa w Pilicy i wsi Werbka gm. Pilica połączone na pocz. XX w. w jeden zakład, gdzie pracowało w 1913 r. 900 robotników oraz fabryka „Klucze” Ludwika Mauve zatrudniająca w 1913 r. ponad 140 pracowników⁶⁴. Ponadto dwa zakłady papiernicze znajdowały się w Częstochowie – firmy „H. I. Markusfeld”, „W. Kohn i Oberfeld” oraz „K. Ginsburg i Kohn”, w których w latach 1900–1913 przeciętnie pracowało od 100 do 280 robotników. Dużym przedsiębiorstwem była także firma „Steinhagen, Wehr i Ska” w Myszkowie, gdzie w 1913 r. zatrudnionych było 300 pracowników⁶⁵.

Trzecią pozycję w strukturze przestrzennej przemysłu papierniczo-poligraficznego zajmował okręg łódzki. W latach 1879–1913 nastąpił w ogólnej ilości produktów papierniczo-poligraficznych z ok. 11% do 1884 r. do ponad 23% w 1904 r. Udział w produkcji w tym czasie zwiększył się czterokrotnie z 4,4% do 17,4%, a w zatrudnieniu dwukrotnie z 7% do ponad 15%. Wpływ na powyższy wzrost był następstwem rozwoju kilku dużych zakładów papierniczych kooperujących z przemysłem włókienniczym. Największym przedsiębiorstwem było Tow. Akc. Pabianickiej Fabryki Papieru R. Saengera, produkujące papier pakowy, tekturę, gilzy i szpule dla przedzalni, gdzie w latach 1904–1913 pracowało 400 robotników. Znanymi zakładami papierniczymi były łódzkie przedsiębiorstwa L. Toepflera i Ch. Bigge, również produkujące szpule i gilzy dla włókiennictwa, które w 1913 r. zatrudniały 180 i 140 robotników.

Poza zakładami papierniczymi w Łodzi i okręgu na przełomie XIX i XX w. powstało kilkanaście firm drukarskich i litograficznych. Do większych przedsiębiorstw tego typu należała drukarnia i litografia R. Resigera w Łodzi, gdzie w 1913 r. pracowało 180 robotników. Dużą firmą były zakłady drukarskie „Neue Lodzer Zeitung” zatrudniające w 1913 r. 170 pracowników⁶⁶.

Okręg staropolski posiadał niewielki udział w przemyśle papierniczo-poligraficznym. Mimo wzrostu w latach 1879–1913, udział ten w globalnej produkcji osiągnął jedynie 2,4%, a w zatrudnieniu 2,8%, nieco wyższy był odsetek siły mechanicznej KM 6,1% (tab. 9). Jedynym wielkim zakładem była papiernia w Bodzechowie „Następcy Kotkowskiego i Jankowskiego” powstała w 1910 r., gdzie w 1913 r. pracowało 300 robotników⁶⁷.

Ośrodki przemysłu papierniczego, leżące poza głównymi okręgami, które w 1879 r. skupiały 1/3 ogółu zakładów, 47,5% globalnej produkcji, prawie 30% zatrudnienia i ponad 75% mocy KM, stopniowo traciły swoje znaczenie.

⁶⁴ WAPK, RGK, Wydz. Adm., Ref. II, sygn. 297, k. 123–144; tamże, SFIGK, sygn. 6, k. 2–19.

⁶⁵ WAPŁ, SFIGP, sygn. 2330, k. 133–150; FZPR, 1913 r.

⁶⁶ WAPŁ, SFIGP, sygn. 2328, k. 9, 11, 42, 53; FZPR, 1913 r.

⁶⁷ WAPR, RGUFG, sygn. 55, k. 3.

W 1913 r. nastąpił prawie trzykrotny spadek udziału w ogólnej liczbie przedsiębiorstw do 12,9%, ponad czterokrotny spadek w produkcji do 11%, podobnie w zatrudnieniu wskaźnik udziału tych ośrodków wynosił jedynie 11%, natomiast w ogólnej ilości KM nastąpiło ponad pięciokrotne zmniejszenie udziału do 13,4% (tab. 9).

Największymi przedsiębiorstwami papierniczymi leżącymi poza okręgami przemysłowymi były: Tow. Akc. fabryki papieru „Soczewka” w pow. gostynińskim, gdzie w 1904 r. pracowało 600 robotników oraz fabryka celulozy M. i I. Cassirerów we Włocławku, w której zatrudnionych było w 1913 r. 700 pracowników⁶⁸.

Postępująca koncentracja przemysłu papierniczo-poligraficznego w trzech okręgach przemysłowych związana była ze wzrastającym zapotrzebowaniem na wyroby z papieru (papier pakowy, tektura, gilzy i szpule) ze strony innych gałęzi przemysłu (głównie włókiennictwa i konfekcji) oraz handlu. Ponadto istotną rolę w koncentracji branży poligraficznej odegrała funkcja kulturotwórcza dużych ośrodków miejskich (Warszawa, Łódź), polegająca w tym wypadku na działalności wydawniczej (prasa, książki).

Przemysł włókienniczy

Kolejna gałąź przemysłu Królestwa Polskiego – włókiennictwo, obok górnictwa i hutnictwa, charakteryzowała się największą koncentracją przestrzenną. W całym okresie 1879–1913 zdecydowana większość zakładów, produkcji, robotników, jak również KM, znajdowała się w okręgu łódzkim⁶⁹.

Udział okręgu łódzkiego charakteryzują następujące wskaźniki: w ogólnej liczbie zakładów od ponad 95% w 1879 r. do 80,3% w 1913 r., w globalnej wartości produkcji prawie 90% do 79%, w zatrudnieniu od 73% do prawie 71% oraz w ilości mocy maszyn i silników energetycznych przemysłu włókienniczego od 83,6% do ponad 73% (tab. 10). Powyższe dane, obok potwierdzenia faktu dominacji w strukturze przestrzennej przemysłu tekstylnego okręgu łódzkiego, wskazują również na niewielki, jednakże zauważalny spadek jego udziału w rozwoju tej gałęzi produkcji w okresie do 1914 r.

⁶⁸ KAPFKP, 1904 r., nr 3079; PHKP, 1913 r., nr 10002.

⁶⁹ W. Puś. *Rozmieszczenie przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim w latach 1870–1900*, ZNUŁ, S. I, z. 96, 1973, s. 3–16; Badziak, *op. cit.*, s. 93–104; – w powyższych pracach autorzy przeprowadzili szczegółową analizę zmian w lokalizacji przestrzennej włókiennictwa w latach 1870–1913. W związku z tym w prezentowanej pracy ograniczono się jedynie do charakterystyki ogólnej tych zmian, bez szczegółowej egzemplifikacji. Pewne niewielkie różnice udziału procentowego poszczególnych okręgów w cytowanych pracach, w stosunku do przedstawionego obecnie tekstu, są następstwem różnic w zasięgu terytorialnym okręgów przemysłowych. Natomiast zasadnicze tendencje zmian zachodzących w latach 1879–1913 są zgodne z rezultatami analizy przedstawionej w wyżej wymienionych artykułach.

Struktura przestrzenna przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim w latach 1879–1913 (w %)

Okręgi	Mierniki udziału	Lata					
		1879	1884	1893	1900	1904	1913
Łódzki	Z	95,3	79,8	80,3	78,4	86,8	80,3
	P	89,7	76,3	75,6	72,4	78,7	79,3
	R	72,9	61,9	65,1	67,6	72,4	71,7
	KM	83,6	59,4	65,8	-	71,4	73,4
Warszawski	Z	2,3	6,7	12,6	9,8	5,4	9,4
	P	0,7	1,6	3,6	6,9	5,4	4,5
	R	1,1	2,2	4,9	7,6	5,1	5,5
	KM	-	0,07	0,6	-	4,8	4,0
Sosnowiecko-częstochowski	Z	0,8	2,8	2,1	2,7	2,2	2,5
	P	4,0	15,7	13,2	15,2	11,8	10,5
	R	6,0	15,0	15,6	13,8	14,0	14,0
	KM	5,4	16,8	23,9	-	18,6	17,2
Staropolski	Z	-	-	-	0,1	0,1	-
	P	-	-	-	-	0,06	-
	R	-	-	-	0,03	0,01	-
	KM	-	-	-	-	-	-
Pozostałe ośrodki	Z	1,6	10,7	4,4	9,0	5,5	7,8
	P	5,6	6,4	7,6	5,5	4,1	5,7
	R	20,0	20,9	14,4	11,0	8,5	8,8
	KM	11,0	23,7	9,7	-	5,2	5,4

Źródło: por. tab. 1.

Powyzsza tendencja byla rezultatem powstania w ostatnim dwudziestoleciu XIX w. dynamicznie rozwijajacego sie ośrodka włókienniczego w okręgu sosnowiecko-częstochowskim. Od kilku do kilkunastu zakładów tekstylnych tego okręgu, których udział w ogólnej liczbie przedsiębiorstw wahał się zaledwie od 0,8% do 2,5%, posiadał znaczący udział w globalnej produkcji od 4% do ponad 15% w latach 1884 i 1900 i 10,5% w 1913 r. Z kolei liczba włóknarzy tego okręgu stanowiła od 6% do 14–15% ogółu robotników tej gałęzi przemysłu. Przedsiębiorstwa włókiennicze tego okręgu budowane przez kapitał zagraniczny niemiecki i francuski w okresie już po przewrocie przemysłowym, charakteryzowały się wysokim poziomem technicznym⁷⁰. Stąd też ich udział w ogólnej mocy silników i maszyn parowych osiągnął w 1893 r. wskaźnik prawie 24%, a w 1913 ponad 17% (tab. 10).

⁷⁰ Puś, *Przemysł włókienniczy...*, s. 22–23; K. B ad z i a k, *Przemysł włókienniczy Królestwa Polskiego w latach 1900–1918*, ZNUŁ 1979, S. I, nr 60, s. 104–105.

Okręg warszawski posiadał niewielki udział w rozwoju przemysłu włókienniczego. Najwyższe wskaźniki udziału w globalnej wartości produkcji – 6,9% oraz w zatrudnieniu – 7,6% zanotowano w 1900 r. Wtedy bowiem (lata 1898–1900) powstało w Warszawie kilka dużych i wielkich przedsiębiorstw tekstylnych⁷¹. Tymczasem w okresie do 1913 r. wskaźniki te kształtowały się następująco: w ogólnej liczbie zakładów – 9,4%, produkcji – 4,5%, zatrudnieniu – 5,5% oraz w ilości KM – 4% (tab. 10).

Ostatni z okręgów przemysłowych – staropolski – nie odgrywał żadnej roli w produkcji tekstylnej Królestwa Polskiego (tab. 10). Natomiast pewien udział w produkcji i zatrudnieniu w przemyśle włókienniczym, w początkowym okresie dość znaczny, posiadały ośrodki leżące poza głównymi okręgami przemysłowymi. Najwyższe wskaźniki udziału tych ośrodków zanotowano w ogólnej liczbie włóknarzy, które w latach 1879 i 1884 wynosiły ponad 20%, aby następnie ulec zmniejszeniu do 8,8% w 1913 r. Ponadto znaczny udział posiadały one w ogólnej mocy silników i maszyn parowych w 1884 r. – 23,7%, a w 1913 r. – 5,4%. Z kolei udział w globalnej produkcji wahał się w granicach od 7,6% do 4,1%, a w ogólnej ilości przedsiębiorstw od 1,6% w 1879 r. do 10,7% w 1884 r. oraz 7,8% w 1913 r. (tab. 10).

Decydujący wpływ na powyższe wskaźniki posiadały Zakłady Żyrardowskie, gdzie w latach 1879–1913 pracowało od 5 tys. do ok. 9 tys. robotników⁷². Ponadto pewną rolę odgrywał także ośrodek kaliski, skupiający w tym okresie ok. 700 do ponad 4,2 tys. włóknarzy⁷³.

Ogółem w trzech okręgach przemysłowych w latach 1879–1913 skoncentrowane było od 98,4% do 92,2% ogółu przedsiębiorstw tekstylnych, 94,4% do 94,3% globalnej wartości produkcji, 80% do 91,2% włóknarzy oraz od 76,3% do 94,6% ogólnej mocy silników i maszyn energetycznych zainstalowanych w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego (tab. 10).

Przemysł skórzany

Przemysł skórzany był gałęzią produkcji charakteryzującą się również wysokim stopniem koncentracji przestrzennej. Wśród okręgów przemysłowych najpoważniejszą rolę w rozwoju wytwórczości skórzanej odgrywał okręg warszawski. W latach 1879–1913 skupiał on od 40% do 58% ogółu zakładów, których udział w globalnej wartości produkcji wynosił

⁷¹ Puś, *Rozmieszczenie...*, s. 14–15.

⁷² Tenże, *Zakłady Żyrardowskie w strukturze przestrzennej przemysłu włókienniczego Polski 1870–1939*, [w:] *Żyrardów 1829–1945*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Warszawa 1980, s. 227, tab. 2.

⁷³ UFZ, 1879 r.; FZPR, 1913 r.

od 84% do ponad 72%, w zatrudnieniu od 67% do 74% oraz w liczbie KM od 100% do ponad 75% (tab. 11). O przodującej roli okręgu warszawskiego decydowały duże i wielkie przedsiębiorstwa garbarskie oraz galanterii skórzaney i obuwia, zlokalizowane głównie w Warszawie. W 1913 r. było tam 7 zakładów garbarskich zatrudniających przeciętnie ponad 100 robotników. Największymi były: firma „Pfeiffer Bracia i Templer”, gdzie pracowało 570 robotników, „I. C. Blunck” – 500 robotników oraz najstarsza garbarnia warszawska Tow. Akc. „Templer i Szwede” z 300 pracownikami. Ponadto wśród zakładów obuwniczych do największych należały: zakłady „Syrena” – A. Ujazdowskiego i L. Niemczyńskiego zatrudniające w 1913 r. – 400 robotników, W. Leisermana, gdzie pracowało także 400 robotników oraz Tow. Akc. „Brochis i Synowie” z 320 robotnikami⁷⁴. Pozostałe okręgi przemysłowe nie odgrywały żadnej roli w rozwoju przemysłu skórzanego. Jedynie w okręgu łódzkim znajdowało się w latach 1879–1913 od 9,8% do 6,8% ogółu zakładów, których produkcja stanowiła od 3,9% do 1,4% wartości produkcji globalnej, zatrudnienie zaś od 9,8% do 2,7% ogólnej liczby robotników (tab. 11).

Znaczna część produkcji skórzaney zlokalizowana była w ośrodkach poza głównymi okręgami przemysłowymi. W latach 1879–1913 ośrodki te skupiały od 45,5% do 35% ogółu zakładów, których udział w produkcji wyraźnie wzrasta z ponad 11% do prawie 32% w 1900 r. i 26,4% w 1913 r. oraz w zatrudnieniu z 20% do 35,8% w 1904 r. i ponad 22% w 1913 r. Ponadto zakłady te posiadały znaczny udział w ilości KM sięgający ponad 30% w 1904 r. (tab. 11). Przemysł skórzany zlokalizowany poza głównymi okręgami przemysłowymi nie był jednak rozproszony, jak np. branża przemysłu mineralnego na obszarze całego Królestwa. Drugim, po Warszawie, dużym ośrodkiem tej gałęzi przemysłu był bowiem Radom i okolice. W latach 1879–1913 znajdowało się tam od 4% do 12% ogółu przedsiębiorstw, których produkcja stanowiła od 6% do 20% wartości produkcji globalnej, zatrudnienie zaś utrzymywało się na poziomie ok. 10%. Natomiast udział w ogólnej mocy silników i maszyn energetycznych tej gałęzi przemysłu w 1913 r. wynosił ponad 11%⁷⁵. Do największych zakładów skórzanych w Radomiu należały następujące firmy: S. Adlera w Żakowicach pod Radomiem, gdzie w latach 1904–1913 pracowało 100 robotników, J. Borkowskiego w Zamłynie k. Radomia zatrudniające w tym czasie 80–150 pracowników oraz przedsiębiorstwo T. Karscha, w którym pracowało w latach 1904–1913 100 robotników⁷⁶.

⁷⁴ PHKP, 1913 r., nr 8017, 8001, 8023, 14145, 14221.

⁷⁵ UFZ, 1879 r.; FZPR, 1913 r.

⁷⁶ WAPR, KGR, sygn. 2980, k. 4.

Tabela 11

Struktura przestrzenna przemysłu skórzanego
w Królestwie Polskim w latach 1879–1913 (w %)

Okręgi	Mierniki udziału	Lata					
		1879	1884	1893	1900	1904	1913
Łódzki	Z	9,8	2,1	3,4	4,2	10,9	6,8
	P	3,9	1,5	1,2	2,7	2,9	1,4
	R	9,8	4,4	1,4	1,9	3,4	2,7
	KM	–	–	–	–	0,9	4,6
Warszawski	Z	40,8	41,2	29,1	41,1	42,6	57,6
	P	83,9	83,9	74,8	60,1	65,9	72,2
	R	67,0	71,6	54,9	57,6	59,4	74,0
	KM	100,0	–	68,4	–	68,9	75,2
Sosnowiecko-częstochowski	Z	1,3	1,4	3,4	2,1	1,9	0,5
	P	0,5	0,5	1,8	4,9	–	–
	R	2,2	2,1	9,3	4,5	0,4	0,1
	KM	–	–	10,1	–	–	–
Staropolski	Z	2,6	7,0	7,8	1,4	1,3	–
	P	0,4	2,1	1,1	0,4	0,3	–
	R	1,0	2,3	1,1	0,9	1,0	–
	KM	–	–	–	–	–	–
Pozostałe ośrodki	Z	45,5	48,3	56,3	51,2	43,3	35,1
	P	11,3	12,0	21,1	31,9	30,9	26,4
	R	20,0	19,6	33,3	35,1	35,8	22,2
	KM	–	–	21,5	–	30,2	20,2

Źródło: por. tab. 1.

Ogółem przemysł skórzanym w latach 1879–1913 był zlokalizowany w okręgu warszawskim oraz w ośrodku radomskim. Łącznie znajdowało się tam od 45% do 70% zakładów, których wartość produkcji stanowiła od 90% do 92% produkcji globalnej, a zatrudnienie od 77% do 84% ogólnej liczby robotników oraz liczba KM od 100% do 86% ogólnej mocy silników i maszyn energetycznych zainstalowanych w przemyśle skórzanym Królestwa Polskiego.

Przemysł spożywczy

Struktura przestrzenna następnej gałęzi produkcji – przemysłu spożywczego – charakteryzowała się największym rozproszeniem na obszarze całego kraju. Udział czterech głównych okręgów przemysłowych w rozwoju tej gałęzi – poza warszawskim – był niewielki.

W okręgu warszawskim w latach 1879–1913 znajdowało się od 11,4% do 11% ogółu zakładów, których produkcja stanowiła od ponad 37% do 23% globalnej wartości produkcji, a zatrudnienie od 19,4% do 16,4% ogólnej liczby robotników przemysłu spożywczego. W okresie do I wojny światowej nastąpił w tym okręgu wyraźny przyrost mocy maszyn i silników energetycznych od 1,5% do ponad 18% w 1904 r. i prawie 12% w 1913 r. (tab. 12).

Tabela 1.

Struktura przestrzenna przemysłu spożywczego w Królestwie Polskim w latach 1879–1913 (w %)

Okręgi	Mierniki udziału	Lata					
		1879	1884	1893	1900	1904	1913
Łódzki	Z	3,8	5,1	6,7	7,8	10,8	7,9
	P	8,4	6,2	8,9	7,3	8,3	8,3
	R	7,1	6,1	6,6	6,0	6,3	6,2
	KM	8,1	15,0	10,7		8,1	7,8
Warszawski	Z	11,4	8,9	8,6	10,9	11,8	11,0
	P	37,3	20,3	11,2	20,7	22,6	23,1
	R	19,4	14,1	12,9	16,4	16,7	16,4
	KM	1,5	12,5	9,9		18,2	11,8
Sosnowiecko-częstochowski	Z	2,9	1,9	3,6	3,0	3,6	4,3
	P	1,4	1,6	3,7	2,6	3,9	3,2
	R	0,7	0,9	1,6	1,7	2,1	1,6
	KM	–	1,9	3,6		3,9	5,3
Staropolski	Z	5,4	4,2	4,3	4,0	3,6	4,3
	P	2,4	1,6	2,2	2,9	3,2	2,6
	R	1,7	1,5	1,9	3,2	2,8	2,8
	KM	4,0	–	2,1		1,4	3,3
Pozostałe ośrodki	Z	76,5	79,9	76,8	74,3	70,2	73,4
	P	50,5	70,3	74,0	66,5	62,0	62,8
	R	71,1	77,4	77,0	72,7	72,1	72,9
	KM	86,4	70,6	73,7		68,4	71,8

Źródło: por. tab. 1.

Znaczny udział (mimo tendencji malejącej) w produkcji i zatrudnieniu – przy niewielkim odsetku zakładów – przemysłu spożywczego, wskazują na znaczną koncentrację wytwórczości spożywczej w okręgu warszawskim. Inną charakterystyczną cechą była wielobranżowość przemysłu spożywczego Warszawy i okręgu. Wśród różnych rodzajów produkcji spożywczej na uwagę zasługują: przemysł tytoniowo-tabaczny, browarnictwo, produkcja wódki i spirytusu, młynarstwo, wyroby cukiernicze. Do największych przed-

siębiorstw spożywczych okręgu warszawskiego należały 4 wielkie zakłady tytoniowe: firma Braci Polakiewicz, zatrudniająca w 1913 r. 700–800 robotników, zakłady „Nobless”, gdzie pracowało 650 robotników, fabryka „T. Brin i Ska” – 385 pracowników oraz firma „Progress” z 220 robotnikami. Ponadto browary Tow. Akc. „Haberbusch i Schiele”, gdzie pracowało w 1913 r. 250 robotników oraz K. Majchelda zatrudniający 120 robotników. Znaczącymi zakładami były młyny Karola Michlera w Warszawie z 230 pracownikami w 1913 r. oraz młyn w Młocinach St. Kropiwnickiego, zatrudniający 110 robotników⁷⁷.

Przemysł spożywczy okręgu łódzkiego w całym okresie 1879–1913 posiadał niewielki udział w produkcji globalnej, który wahał się od 6,2% w 1884 r. do 8,9% w 1893 r. i 8,2% w 1913 r. Zatrudnienie w stosunku do ogólnej liczby robotników tej gałęzi przemysłu stanowiło od 7,1% do 6,2%. Pewien wzrost udziału nastąpił jedynie w ogólnej liczbie zakładów, a mianowicie z 3,8% w 1879 r. do 10,85 w 1904 r. (tab. 12).

Największymi przedsiębiorstwami spożywczymi w okręgu łódzkim były cukrownie. W 1879 r. do znanych fabryk cukru należał zakład Lewenberga w Rudzie Pabianickiej, gdzie pracowało 513 robotników. W latach następnych przedsiębiorstwo to ograniczało zatrudnienie w 1900 r. – 168 robotników, aby ostatecznie na początku XX w. przerwać produkcję⁷⁸.

Rozwijały się natomiast cukrownie w pow. łęczyckim. W zakładzie Tow. Akc. „Leśmierz” powstały w 1888 r. W latach 1893–1913 zatrudnienie w tym przedsiębiorstwie utrzymywało się na poziomie od 400 do 500 osób. Drugim dużym zakładem cukrowniczym w pow. łęczyckim była forma „Młynów” założona w 1847 r. W latach 1893–1913 liczba robotników w tym zakładzie wzrosła z 270 do ponad 340 osób⁷⁹.

Pozostałe dwa okręgi miały znikomy udział w produkcji i zatrudnieniu przemysłu spożywczego. Okręg sosnowiecko-częstochowski w latach 1879–1913 partycypował w produkcji tej gałęzi w granicach od 1,4% do 3,9%, a w ogólnej liczbie robotników od 0,7% do 2,1%. Podobnie udział okręgu staropolskiego zamykał się w produkcji w granicach od 2,4% do 3,2% oraz w globalnym zatrudnieniu 1,5% do 3,2% (tab. 12).

W sumie wszystkie 4 okręgi skupiały od 20,1% do 29,8% ogółu zakładów spożywczych, w których pracowało 49,5% do 26% ogólnej liczby zatrudnionych. Natomiast wartość produkcji stanowiła od 28,9% do 22,6% produkcji globalnej, a moc maszyn i silników energetycznych od 13,6% do 31,6% ogólnej liczby KM. Powyższe dane wskazują na najniższą koncentrację spośród wszystkich analizowanych gałęzi przemysłu na obszarze okręgów przemysłowych.

⁷⁷ WAPWW, SFIDW, sygn. 262, k. 20–35; sygn. 627, k. 2–51; Pruss, *Rozwój...*, s. 141–151.

⁷⁸ WAPL, KPGUA, sygn. 11, k. 10–15; UFZ, 1879 r.; KAPFKP, 1904 r., nr 2046.

⁷⁹ KAPFKP, 1904 r., nr 2020, 2021; PHKP, 1913 r., nr 5844, 5845.

W związku z tym zdecydowana większość zakładów spożywczych od ponad 2/3 do ok. 4/5 zlokalizowana była poza obszarami wspomnianych okręgów. Zakłady te dawały od połowy do 3/4 globalnej produkcji oraz zatrudniały średnio ok. 73% ogólnej liczby robotników. Wysoki był również udział w ogólnej ilości mocy KM, który wahał się w granicach od ponad 86% do ok. 68% (tab. 12).

Mimo poważnego rozproszenia przemysłu spożywczego na obszarze Królestwa Polskiego poza głównymi okręgami, głównie drobnych zakładów młynarskich i gorzelnianych, znaczna część tej gałęzi wytwórczości koncentrowała się w guberniach: warszawskiej (poza okręgiem) oraz lubelskiej. Ogółem w latach 1879–1913 w gub. warszawskiej (poza okręgiem) znajdowało się od 5,8% do 15,3% ogółu zakładów, które zatrudniały od 38,4% do 23,8% ogólnej liczby robotników, a ich produkcja stanowiła od 25,6% do 26% wartości globalnej produkcji przemysłu spożywczego. Natomiast gub. lubelska w tym czasie skupiała od 23% do 15,3% zakładów, 11,8% do 20,4% ogółu zatrudnionych oraz od 7,9% do 15,3% globalnej wartości produkcji spożywczej w Królestwie Polskim.

Na koncentrację przemysłu spożywczego na obszarze gub. warszawskiej i lubelskiej najpoważniejszy wpływ miał przemysł cukrowniczy, charakteryzujący się najwyższym odsetkiem zakładów dużych i wielkich. Otóż w latach 1879–1913 w gub. warszawskiej (poza okręgiem) znajdowało się od 45% (19 zakładów) do 34,6% (18 zakładów) ogółu cukrowni, które zatrudniały od 61,7% do 36,4% ogólnej liczby robotników oraz dawały od 72,6% do 47,6% globalnej wartości produkcji przemysłu cukrowniczego. W gub. lubelskiej w tym okresie funkcjonowało od 11,9% (5 zakładów) do 26,9% (14 zakładów), których produkcja stanowiła 3,4% do 23,8% produkcji globalnej, a zatrudnienie od 9,1% do ponad 28% ogółu robotników⁸⁰.

Rozwój przemysłu cukrowniczego był bezpośrednio związany z uprawą buraka cukrowego, która koncentrowała się na obszarze dobrych gruntów, co najmniej I, II i III klasy.

Najwyższy stopień koncentracji przestrzennej przemysłu cukrowniczego miał miejsce w pow. kutnowskim gub. warszawskiej, gdzie w całym okresie 1879–1913 r. czynnych było 8 wielkich cukrowni od 19% do 15,4% ogółu zakładów. W zakładach tych pracowało od 28% (3879 osób) do 14,8% (3372 osoby) ogółu robotników, a produkcja stanowiła od 22,1% (2281 tys. rb) do 32,2% (21 712 tys. rb) globalnej wartości produkcji przemysłu cukrowniczego w Królestwie Polskim⁸¹. Do największych cukrowni w Królestwie Polskim

⁸⁰ UFZ, 1879 r.; FZPR, 1913 r.

⁸¹ Powiat kutnowski był więc swoistym okręgiem przemysłowym w produkcji spożywczej Królestwa Polskiego – por. M. Chudzyński, *Wieś południowo-zachodniego Mazowsza 1864–1907*, Warszawa 1983, s. 5, 103–133 – autor wyodrębnia region kutnowsko-łowicki, biorąc pod uwagę znaczny rozwój przemysłu rolno-spożywczego oraz wysokotowarowego rolnictwa na tym obszarze.

zlokalizowanych w pow. kutnowskim należały: Cukrownia „Łanięta” Warszawskiego Tow. Akc. Mejnsterowskich Cukrowni, powstała w 1846 r., która w latach 1894–1913 zatrudniała od 300 do 400 osób, a jej wartość produkcji w 1913 r. wynosiła 8 mln rb, ponadto zakład Tow. Akc. Fabryki Cukru w Dobrzelinie, gdzie w 1913 r. było zatrudnionych 600 robotników, a wartość produkcji wynosiła 9 mln rb⁸².

*

Powyższa analiza struktury przestrzennej dziesięciu głównych gałęzi przemysłu w Królestwie Polskim wskazuje na stopniową ich koncentrację poza przemysłem spożywczym w głównych okręgach przemysłowych. Średnio najwyższy udział w większości gałęzi produkcji (z wyłączeniem przemysłu wydobywczego i hutniczego po 1884 r.) posiadał okręg warszawski. W 1913 r. okręg ten skupiał ponad 72% produkcji przemysłu skórzanego, 51% – metalowego i maszynowego, 45% – papierniczo-poligraficznego, ponad 44% – chemicznego, prawie 29% – drzewnego, 28% – mineralnego, 23% – spożywczego oraz tylko ponad 4% włókienniczego (tab. 3–12). Warto zwrócić uwagę na fakt, że okręg warszawski w 1913 r. przy niewielkim udziale w ogólnej liczbie ludności kraju – 8,9% (1167 tys. osób: 13 058 tys. osób) zatrudniał 21,4% ogółu robotników⁸³.

W okręgu łódzkim, który zdecydowanie dominował w produkcji włókienniczej, skupiając w latach 1879–1913 od 89,7% do 79,3% globalnej produkcji, z biegiem lat dochodziło jednak do znacznego rozwoju innych gałęzi przemysłu, kooperujących z przemysłem tekstylnym. I tak w 1913 r. obok włókiennictwa okręg ten posiadał znaczny udział w produkcji przemysłu drzewnego – 24,4%, chemicznego – 21,5%, papierniczo-poligraficznego – 13% oraz metalowo-maszynowego – 10,7% (tab. 5, 6, 8, 9). Okręg łódzki w 1913 r. przy udziale w ogólnej liczbie ludności Królestwa Polskiego 12,4% (1621 tys. osób) posiadał jednocześnie najwyższy udział w ogólnej liczbie zatrudnionych w całym przemyśle Królestwa Polskiego – 33,5% (tab. 1).

Następny z okręgów, sosnowiecko-częstochowski, którego lokalizacja związana była głównie z zasobami surowcowymi, dominował w przemyśle wydobywczym, skupiając w latach 1879–1913 od 94,15 do 98,3% produkcji tej gałęzi. Znaczący udział, a od początku lat dziewięćdziesiątych XIX w. dominujący, posiadał ten okręg również w produkcji hutniczej, który w 1913 r. wynosił prawie 3/4 produkcji globalnej. W latach 1879–1913 także w tym okręgu nastąpił znaczny rozwój innych gałęzi produkcji. Świadczy o tym udział w 1913 r. okręgu sosnowiecko-częstochowskiego w produkcji przemysłu papierniczo-poligraficznego – 27,8%, metalowo-maszynowego

⁸² WAPWW, SFIGW, sygn. 1132, k. 3–6; sygn. 1329, k. 1–9; PHHP, 1913 r., nr 5726, 5830.

⁸³ Dane statystyczne dotyczące liczby ludności pochodzą z pracy: A. Krzyżanowski, K. Kumaniecki, *Statystyka Polski*, Kraków 1915, s. 41–49, tab. 35.

– 23,3%, chemicznego – 20,3%, mineralnego – 18,1% oraz włókienniczego – 10,5% (tab. 5, 6, 7, 9, 10). W 1913 r. okręg ten przy udziale w ogólnej liczbie ludności Królestwa Polskiego 6,6% (865 tys. osób) skupiał 22,7% ogółu robotników przemysłowych (tab. 1).

Wreszcie ostatni z okręgów – staropolski – w całym badanym okresie posiadał znaczny udział w produkcji hutniczej, który wynosił w latach 1879–1913 od 32,7% do 26,9%. W pozostałych gałęziach przemysłu udział tego okręgu był niewielki lub znikomy. Na uwagę zasługuje jedynie wzrost udziału w produkcji przemysłu mineralnego do 14,6% w 1913 r. oraz drzewnego do 6,3% (tab. 7 i 8). Ogółem jednak okręg ten w porównaniu z pozostałymi cechował powolny rozwój produkcji przemysłowej. Świadczy o tym porównanie udziału w ogólnej liczbie ludności kraju, który w 1913 r. wynosił 4,9% (637 tys. osób) z udziałem w zatrudnieniu wynoszącym 5% (tab. 1).

Powyższe tendencje zmian w koncentracji przestrzennej przemysłu Królestwa Polskiego potwierdza tzw. wskaźnik uprzemysłowienia (liczba robotników przypadająca na 1000 mieszkańców) obliczony dla całego Królestwa oraz czterech podstawowych okręgów. Otóż najwyższym wskaźnikiem uprzemysłowienia charakteryzował się okręg sosnowiecko-częstochowski od 89 robotników w 1893 r. do 107 robotników w 1913 r. Drugie miejsce zajmował okręg łódzki, gdzie wskaźnik uprzemysłowienia wynosił odpowiednio 53 i 85 robotników na 1000 mieszkańców, trzeci okręg – warszawski 43 i 76 zatrudnionych. Ostatnie miejsce zajmował okręg staropolski, gdzie wskaźniki uprzemysłowienia były najniższe od 17 w 1893 r. do 33 w 1913 r. Ogólny wskaźnik uprzemysłowienia dla całego Królestwa wynosił w latach 1893–1913 od 18 do 32 robotników na 1000 mieszkańców⁸⁴.

Postępującą koncentrację w czterech okręgach potwierdza także analiza udziału w rozwoju produkcji i zatrudnienia w przemyśle głównych ośrodków przemysłowych Królestwa Polskiego. Otóż wśród 17 miejscowości, miast i osady, które w 1913 r. skupiały przeciętnie ponad 3 tys. robotników, 11 zlokalizowanych było w okręgach przemysłowych. Natomiast 6 ośrodków znajdowało się poza obszarem okręgów (Żyrardów, Kalisz, Lublin, Radomsko, Włocławek i Radom). Jednakże ich udział w przemyśle Królestwa był niewielki. W latach 1879–1913 skupiały one od 2,8% do 5,2% ogółu zakładów, 3,6% do 5,6% globalnej wartości produkcji, około 7% ogólnej liczby robotników oraz od 1,9% do 4,3% KM (tab. 13). Tymczasem w tym okresie główne ośrodki przemysłowe zlokalizowane w okręgach powiększyły swój udział w ogólnej liczbie zakładów z 39,6% do 53%, w globalnej produkcji z 66,9% prawie do 70%, zatrudnieniu z 42,6% do 66,3% oraz w ogólnej ilości mocy silników i maszyn energetycznych z 29,3% do 60,1% (tab. 13).

⁸⁴ Obliczono na podstawie: UFZ, 1893 r.; FZPR, 1913 r.; PHKP, 1913 r.; Krzyżanowski, Kumaniecki, *op. cit.*, s. 42–49.

Tabela 13

Udział głównych ośrodków przemysłowych w przemyśle Królestwa Polskiego w latach 1879 i 1913
(ośrodki zatrudniające w 1913 r. ponad 3 tys. robotników)

Ośrodki	Lata	Wskaźniki procentowe			
		zakłady	produkcja	robotnicy	KM
Łódź	1879	15,8	27,9	16,6	14,3
	1913	14,8	30,1	25,0	28,1
Warszawa	1879	14,5	22,2	15,4	9,7
	1913	31,1	20,9	19,1	7,8
Częstochowa	1879	0,5	0,3	0,2	-
	1913	1,7	4,1	4,6	5,7
Sosnowiec	1879	0,1	0,4	0,7	3,4
	1913	0,9	3,9	3,6	6,3
Dąbrowa Górnicza	1879	0,1	4,7	1,5	-
	1913	0,4	2,7	2,7	2,9
Pabianice	1879	0,2	3,7	1,8	-
	1913	0,7	2,3	2,4	3,1
Zawiercie	1879	0,1	1,5	1,8	0,6
	1913	0,3	1,7	2,4	2,7
Żyrardów	1879	0,05	1,7	5,5	1,7
	1913	0,02	1,3	2,2	1,5
Tomaszów Maz.	1879	4,8	3,6	2,1	0,4
	1913	1,1	1,6	1,4	1,1
Kalisz	1879	0,4	0,2	0,3	-
	1913	1,9	1,0	1,4	0,4
Zduńska Wola	1879	-	-	-	-
	1913	1,0	0,6	1,3	0,1
Lublin	1879	1,1	0,8	0,7	-
	1913	1,1	1,3	1,1	0,6
Zgierz	1879	3,4	2,8	1,8	0,4
	1913	0,9	0,8	0,9	0,8
Ostrowiec	1879	0,05	0,4	0,7	0,9
	1913	0,1	0,9	0,9	1,5
Radomsko	1879	0,1	0,06	0,02	-
	1913	0,3	0,7	0,8	0,8
Włocławek	1879	0,3	0,3	0,3	-
	1913	0,9	0,7	0,8	0,8
Radom	1879	0,9	0,6	0,3	0,2
	1913	1,0	0,6	0,7	0,2

Źródło: por. tab. 1.

Wśród 17 ośrodków przemysłowych skupiających w 1913 r. przeciętnie ponad 3 tys. robotników, 5 zlokalizowanych było w okręgu łódzkim: Łódź, Pabianice, Tomaszów Maz., Zgierz i Zduńska Wola, 4 ośrodki w okręgu sosnowiecko-częstochowskim: Częstochowa, Sosnowiec, Dąbrowa Górnicza i Zawiercie oraz po jednym w okręgu warszawskim – Warszawa i staropolskim – Ostrowiec.

W okręgu łódzkim wymienione ośrodki w latach 1879–1913 koncentrowały od 86,9% do 82,6% ogółu zakładów, 89,7% do 95,4% globalnej produkcji, 82,5% do 92,8% ogólnej liczby robotników tego okręgu. Główny ośrodek, jakim była Łódź, zdecydowanie dominował w całym okresie we wszystkich wskaźnikach. W Łodzi w latach 1879–1913 znajdowało się 56,7% do 66% wszystkich zakładów, 61,2% do 74,4% zatrudnionych oraz 65,45 do 81% globalnej wartości produkcji okręgu łódzkiego. Powyższa analiza wskazuje na postępującą koncentrację przestrzenną także w ramach okręgu. Przy czym największa koncentracja następowała w ośrodku centralnym tego okręgu, jakim była Łódź.

W okręgu warszawskim dominującą pozycję zajmowała Warszawa, która skupiała od 85,5% do 94,6% ogółu zakładów, 90,3% do 95,3% globalnej produkcji, 79,9% do 89,3% robotników tego okręgu. W tym wypadku podobnie, a raczej jeszcze wyraźniej zaznaczyła się dominacja ośrodka centralnego.

Tymczasem w dwu pozostałych okręgach sytuacja była odmienna. W okręgu sosnowiecko-częstochowskim cztery główne ośrodki (por. tab. 13) skupiały w latach 1879–1913 11,7% do 40,5% ogółu zakładów, 59,3% do 63,3% globalnej wartości produkcji oraz 26,2% do 59,2% ogólnej liczby zatrudnionych w przemyśle tego okręgu. Tak więc, mimo że proces koncentracji przestrzennej był dość znaczny, poważny odsetek zakładów i robotników pozostawał poza głównymi ośrodkami. Ponadto nie wykształcił się tam jeden dominujący ośrodek centralny. Częstochowa i Sosnowiec posiadały zbliżony udział w produkcji i zatrudnieniu, podobnie Dąbrowa Górnicza i Zawiercie (tab. 13).

Podobna sytuacja miała miejsce w okręgu staropolskim. Otóż Ostrowiec, który w 1913 r. skupiał 3,8 tys. robotników, nie zajmował decydującej pozycji w skali okręgu. W latach 1879–1913 udział tego osiedla w przemyśle okręgu staropolskiego był następujący: 0,8% do 1,9% ogółu zakładów, 10,0% do 27,5% globalnej wartości produkcji, 8,0% do 18,2% ogólnej liczby zatrudnionych⁸⁵.

Analiza koncentracji przestrzennej w ramach poszczególnych okręgów, potwierdza tezę, iż w Królestwie Polskim występowały dwa typy okręgów przemysłowych, a mianowicie okręgi odznaczające się dominacją jednego

⁸⁵ Obliczono na podstawie danych z tab. 13 oraz UFZ, 1879 r., SFZ, 1900 r.; FZPR, 1913 r.

ośrodka przemysłowego, który skupiał od 50% do ponad 90% produkcji i zatrudnienia. Okręgi tego typu skupiały głównie przemysł przetwórczy, a ich powstanie następowało w oparciu o duże ośrodki miejskie (warszawski), albo związane było z rozwijającą się produkcją chałupniczą i manufakturą, jeszcze przed przewrotem przemysłowym (Łódź).

Drugim typem były okręgi, które powstały w oparciu o występujące na ich obszarze surowce kopalne (staropolski i częstochowsko-sosnowiecki). Charakterystyczną cechą tego typu okręgu była dominacja przemysłu górniczo-hutniczego oraz brak ośrodka centralnego, a raczej występowanie kilku lub więcej ośrodków o równorzędnym znaczeniu⁸⁶.

Przedstawiona analiza struktury przestrzennej przemysłu Królestwa Polskiego w latach 1879–1914, a więc w okresie zakończenia przewrotu przemysłowego i początkach kapitalizmu monopolistycznego, wskazuje na postępującą koncentrację w czterech okręgach przemysłowych. Z kolei w ramach okręgów (łódzki i warszawski) następowała zdecydowana koncentracja w ośrodkach centralnych. Powyższy proces koncentracji przestrzennej pogłębiał istniejące dysproporcje w uprzemysłowieniu Królestwa Polskiego. Mimo bowiem pewnego rozwoju przemysłu na terenach poza okręgami przemysłowymi, udział tych obszarów w produkcji i zatrudnieniu do 1914 r. zdecydowanie się obniżył (tab. 1).

Spośród 5 znacniejszych ośrodków przemysłowych, które rozwinęły się poza głównymi okręgami, tylko Lublin i Włocławek miały położenie peryferyjne. Natomiast Kalisz i Żyrardów rozwijały się, jako ośrodki włókiennicze i konfekcyjne, których geneza sięgała okresu polityki gospodarczej rządu Królestwa Polskiego z lat dwudziestych i trzydziestych XIX w. Były one ponadto luźno związane z okręgiem łódzkim. Następny ośrodek – Radomsko – posiadał dogodne położenie przy linii kolejowej na styku okręgów łódzkiego i częstochowsko-sosnowieckiego. Stąd też jego rozwój wiązał się bezpośrednio z oddziaływaniem tych okręgów.

Warto także zaznaczyć, że jedynie Lublin leżał na obszarze na wschód od linii Wisły, gdzie industrializacja w początkowej fazie I poł. XIX w. nie dotarła. Był on jednak pewnym wyjątkiem, a jego rozwój wiązał się bezpośrednio z potrzebami przemysłu rolno-spożywczego tego regionu, głównie cukrownictwa.

W sumie więc, szybki rozwój przemysłu w okręgach przemysłowych w latach 1870–1914 niejako utrwalił, a nawet zaostrzył różnice w rozwoju gospodarczym poszczególnych regionów Królestwa Polskiego⁸⁷.

⁸⁶ Misztal, *Przemiany...*, s. 43–44.

⁸⁷ E. Kaczyńska, *Spoleczeństwo i gospodarka północno-wschodnich ziem Królestwa Polskiego w okresie rozkwitu kapitalizmu*, Warszawa 1974, s. 301–306; autorka analizując sytuację gospodarczą zacofanych obszarów północno-wschodnich, zwraca uwagę na fakt, że znaczny rozwój przemysłu w okręgach przemysłowych do 1914 r. utrwalił nierównomierność rozwoju gospodarczego całego kraju.

STRUKTURA GAŁĘZIOWA

Rozwój procesu industrializacji w Królestwie Polskim w latach 1870–1914, powodował nie tylko zmiany w rozmieszczeniu przemysłu, ale także przeobrażenia jego struktury gałęziowej. Czynniki, które w omawianym okresie decydowały o zmianach w strukturze gałęziowej przemysłu były:

- postęp w eksploatacji i stosowaniu w produkcji surowców naturalnych (mineralnych, roślinnych i zwierzęcych);
- postęp w produkcji bardziej zróżnicowanych asortymentów wyrobów gotowych i półfabrykatów, poprzez stosowanie nowych technologii;
- stosowanie nowych źródeł energii i nowoczesnych urządzeń energetycznych (silniki elektryczne, gazowe i spalinowe).

Istotną rolę w rozwoju poszczególnych gałęzi odgrywał popyt ze strony przemysłu, jak również, w wypadku gałęzi produkujących wyroby konsumpcyjne i powszechnego użytku (przemysł lekki, spożywczy, chemiczny, meblarski, papierniczo-poligraficzny), rosnące potrzeby ze strony ludności¹.

Analizę zmian w strukturze gałęziowej przeprowadzono w odniesieniu do obszaru całego Królestwa, jak również odrębnie w ramach poszczególnych okręgów przemysłowych. W wypadku Królestwa Polskiego przeobrażenia gałęziowe analizowano w siedmiu przekrojach chronologicznych (1870, 1879, 1884, 1893, 1900, 1904, 1913), natomiast w okręgach – w sześciu (poza 1870 r.). Miernikami analizy, podobnie jak w rozdziale poprzednim, były: liczba zakładów, wartość produkcji, liczba robotników oraz moc energetyczna w KM. Pod uwagę brano zakłady zatrudniające przeciętnie 5 i więcej robotników (poza przemysłem spożywczym i drzewnym, gdzie wliczano także zakłady, w których pracowało 4 robotników).

Materiały statystyczne opracowano na podstawie omówionych już skorowidzów, spisów i wykazów zakładów przemysłowych².

¹ I. Pietrzak-Pawłowska, *Przewrót przemysłowy i warunki kapitalistycznej industrializacji na ziemiach polskich do 1918 r.*, [w:] *Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX w. Studia i materiały*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław 1970, s. 82.

² Por. przyp. 20, 21 i 24, rozdz. II.

1. Zmiany w strukturze gałęziowej przemysłu Królestwa Polskiego w latach 1870–1913

W latach 1870–1913 w strukturze gałęziowej przemysłu Królestwa zaszły poważne zmiany. W 1870 r. wśród 12 gałęzi przemysłu pozycję pierwszoplanową zajmował przemysł spożywczy. Zakłady tej gałęzi stanowiące prawie 63% ogółu firm przemysłowych skupiały ponad 54% globalnej wartości produkcji oraz prawie 40% robotników. Na drugiej pozycji znajdował się przemysł włókienniczy, który przy niewielkim udziale w ogólnej liczbie zakładów (8%) skupiał ponad 31% ogółu robotników oraz ok. 24% wartości produkcji. Wśród pozostałych gałęzi przemysłu najpoważniejszy udział w ogólnej liczbie robotników posiadał przemysł wydobywczy 6,4%, który jednak skupiał niewiele ponad 2% globalnej wartości produkcji. Podobnie przemysł mineralny skupiający ponad 10% zakładów i 6% robotników dawał poniżej 3% globalnej produkcji. Stosunkowo znaczącą pozycję w produkcji posiadały zakłady przemysłu skórzanego, wynoszącą 6%, przy nieco ponad 3% udziale w ogólnej liczbie robotników. Kilkoprocentowy udział w produkcji i zatrudnieniu miały jeszcze przemysły: metalowo-maszynowy, ponad 4% i prawie 5% oraz hutniczy 3% i prawie 4%. Natomiast przemysł chemiczny, drzewny i poligraficzno-papierniczy nie odgrywały większej roli, skupiając od 0,4% do 1,7% globalnej produkcji i zatrudnienia (tab. 14).

W okresie do 1879 r., w związku z szybkim rozwojem przemysłu ciężkiego (wydobywczy, hutniczy, metalowy) i włókienniczego, radykalnie zmieniły się wskaźniki udziału poszczególnych gałęzi w globalnej produkcji oraz ogólnej liczbie robotników¹. Pierwszą pozycję w produkcji i zatrudnieniu zajął przemysł włókienniczy skupiając ponad 42% globalnej wartości produkcji, tj. powyżej 32% robotników oraz 16,8% KM. Na drugim miejscu znalazł się przemysł spożywczy, w którym pracowało ponad 25% ogółu zatrudnionych, 21% KM, a udział w produkcji wynosił ponad 1/5 jej wartości globalnej. Tak więc w stosunku do 1870 r. nastąpił poważny spadek udziału tej gałęzi

¹ W latach 1870–1879 produkcja węgla kamiennego wzrosła ponad trzykrotnie z 329,2 tys. t do 1086,1 tys. t – por. J. Jaros, *Historia górnictwa węglowego w Zagłębiu Górnśląskim do 1914 r.*, Wrocław 1965, s. 44; w tym okresie wzrosła także ponad czterokrotnie produkcja żelaza i stali w hutach Królestwa Polskiego z 12,3 tys. t do 54,7 tys. t – por. J. Łukasiewicz, *Przewrót techniczny w przemyśle Królestwa Polskiego w latach 1852–1886*, Warszawa 1963, s. 218, 240; natomiast w przemyśle włókienniczym w latach 1870–1879 wartość produkcji zwiększyła się 3,5 raza, a zatrudnienie ponad dwukrotnie – por. W. Puś, *Przemysł włókienniczy w Królestwie Polskim w latach 1870–1900. Zagadnienia struktury i dynamiki rozwoju*, ZNUŁ, S. 1, nr 5, 1976, s. 83, tab. 25; podobnie w przemyśle budowy maszyn nastąpił ponad trzykrotny wzrost zatrudnienia i wartości produkcji – por. Łukasiewicz, *op. cit.*, s. 255; Z. Pustuła, *Początki kapitału monopolistycznego w przemyśle hutniczo-metalowym Królestwa Polskiego (1882–1900)*, Warszawa 1968, s. 17, tab. II.

Struktura gałęziowa przemysłu Królestwa Polskiego w latach 1870–1913 (w %)

Gałęzie przemysłu	Lata	Liczba zakładów	Wartość produkcji	Liczba robotników	Liczba KM
1	2	3	4	5	6
Wydobywczy	1870	1,7	2,3	6,4	.
	1879	5,5	4,4	13,2	21,8
	1884	4,4	3,0	8,9	23,2
	1893	2,9	3,9	12,3	21,7
	1900	12,6	4,8	10,5	.
	1904	6,2	4,5	8,8	10,9
	1913	4,2	5,6	8,2	18,2
Hutniczy	1870	1,1	3,1	3,7	.
	1879	3,2	10,5	8,9	32,9
	1884	2,1	9,0	8,4	32,3
	1893	1,3	8,1	7,1	14,2
	1900	1,2	8,5	7,1	.
	1904	0,7	6,1	5,6	16,2
	1913	0,3	4,7	4,6	8,4
Metalowo-maszynowy	1870	1,4	4,4	4,9	.
	1879	5,2	7,7	8,4	5,4
	1884	6,5	6,5	7,5	3,6
	1893	8,8	6,6	7,4	3,6
	1900	10,3	13,3	11,9	.
	1904	14,6	11,6	13,8	5,9
	1913	11,9	13,9	15,0	9,1
Chemiczny	1870	0,4	0,5	0,4	.
	1879	3,0	1,6	0,8	0,1
	1884	4,2	2,0	1,1	0,4
	1893	4,2	2,1	1,3	0,5
	1900	2,3	3,0	1,4	.
	1904	3,9	4,1	1,9	2,3
	1913	3,6	4,6	2,3	3,4
Mineralny	1870	10,4	2,9	6,0	.
	1879	6,9	2,4	5,1	0,7
	1884	7,6	2,0	5,7	.
	1893	7,0	1,6	4,6	1,4
	1900	9,4	2,6	5,8	.
	1904	9,1	3,2	6,2	3,5
	1913	7,8	3,6	6,9	5,3
Drzewny	1870	4,7	0,8	1,4	.
	1879	3,7	1,3	1,8	.
	1884	5,2	1,6	2,8	.
	1893	5,4	1,6	3,2	2,2
	1900	7,7	2,1	3,4	.
	1904	9,1	2,9	5,0	2,0
	1913	7,6	2,7	4,0	2,6

Tabela 14 (cd.)

1	2	3	4	5	6
Papierniczo-poligraficzny	1870	0,5	1,1	1,7	.
	1879	1,1	1,1	0,9	0,2
	1884	1,1	1,1	1,9	3,0
	1893	1,9	1,6	2,5	2,0
	1900	4,6	2,6	3,2	.
	1904	6,0	2,6	3,3	3,8
	1913	6,3	2,9	3,4	4,8
Włókienniczy	1870	8,0	24,1	31,6	.
	1879	24,7	42,5	32,6	16,8
	1884	16,7	40,4	37,0	27,2
	1893	19,6	43,3	41,8	41,7
	1900	21,4	44,8	44,8	.
	1904	21,2	46,3	42,4	46,7
	1913	17,5	39,8	39,7	37,2
Konfekcyjny	1870
	1879
	1884
	1893
	1900
	1904	3,0	1,5	2,0	0,4
	1913	10,0	1,6	2,8	0,4
Skórzany	1870	8,4	6,0	3,2	.
	1879	7,9	6,5	2,7	0,9
	1884	5,7	3,8	2,6	.
	1893	7,6	2,6	2,2	0,9
	1900	5,1	3,2	1,9	.
	1904	4,3	3,1	1,6	0,5
	1913	4,5	3,9	2,4	1,0
Spożywczy	1870	62,8	54,2	39,7	.
	1879	37,7	21,5	25,1	21,0
	1884	45,0	30,3	23,6	10,3
	1893	40,2	28,4	17,2	11,7
	1900	25,4	15,1	10,0	.
	1904	21,6	14,1	9,3	7,1
	1913	24,4	16,0	9,9	9,4
Inne	1870	0,6	0,6	1,0	.
	1879	1,1	0,5	0,5	0,2
	1884	1,5	0,3	0,5	.
	1893	1,1	0,2	0,4	0,1
	1900
	1904	0,3	0,1	0,1	.
	1913	1,8	0,7	0,8	0,2

Źródło: por. tab. 1; D. Bociarski, *Rys statystyczny przemysłu Królestwa Polskiego*, „Biblioteka Warszawska” 1873, t. II, s. 51.

w globalnej produkcji (o ponad 32 pkt) oraz w zatrudnieniu (o ponad 14 pkt). Znacznie wzrosły natomiast wskaźniki udziału przemysłu ciężkiego. I tak przemysł wydobywczy zwiększył swój udział w produkcji o ponad dwa punkty do 4,4% oraz w ogólnej liczbie robotników do 13,2%. Ponadto ta gałąź przemysłu skupiała ponad 1/5 ogólnej ilości mocy energetycznej. Wyraźnie wzrosła także pozycja przemysłu hutniczego, który skupiał ponad 10% globalnej wartości produkcji, prawie 9% ogółu robotników oraz ok. 1/3 ogólnej liczby KM. Znaczny rozwój tej gałęzi przemysłu związany był z zamówieniami rządowymi na produkcję szyn w Hucie Bankowej, Tow. Starachowickim oraz zakładach Tow. Akc. „Lilpop, Rau i Loewenstein” w Warszawie⁴. Również trzecia gałąź przemysłu ciężkiego, przemysł metalowo-maszynowy, znacznie zwiększył swój udział w produkcji globalnej do 7,7% oraz w zatrudnieniu 8,4% (tab. 14).

W następnych pięciu latach do 1884 r. nie zaszły zbyt istotne zmiany w strukturze gałęziowej przemysłu Królestwa. Kryzys nadprodukcji, który obejmował kolejno główne gałęzie przemysłu w latach 1882–1886, doprowadził jedynie do niewielkiego spadku ich udziału w produkcji i zatrudnieniu⁵. W przemyśle włókienniczym zanotowano obniżenie udziału w ogólnej ilości zakładów do 16,7%, co bezpośrednio wiązało się z masowym bankructwem głównie drobnych zakładów tkackich w okręgu łódzkim⁶. Nastąpił także spadek o ponad 2 pkt udziału tego przemysłu w globalnej wartości produkcji. Wzrosły natomiast wskaźniki udziału w zatrudnieniu do 37% oraz ogólnej liczbie KM do ponad 27%.

Przemysł spożywczy zajmował w dalszym ciągu drugą pozycję, przy czym w omawianych latach nastąpił wyraźny wzrost udziału w ogólnej liczbie zakładów do 45% oraz w globalnej produkcji do ponad 30%. Natomiast nastąpił spadek udziału w ogólnej ilości KM do ok. 10% oraz w zatrudnieniu do 23,6%.

W przemyśle wydobywczym, a przede wszystkim w górnictwie węgla kamiennego, gdzie w kryzysowym 1882 r. zanotowano spadek produkcji o ponad 23 tys. ton węgla⁷, zaznaczył się w 1884 r. także spadek udziału w globalnej wartości produkcji o 1,4 pkt w stosunku do 1879 r. oraz w ogólnym zatrudnieniu o ponad 4 pkt. Jednocześnie, w związku z ciągłą

⁴ Z. Pustuła, *Monopoli w metalurgicznej promyślności Carstwa Polskiego i ich uczestnictwo w „Produmetie”*, „Istoriczeskije Zapiski” 1958, t. 62, s. 88.

⁵ Kryzys lat osiemdziesiątych XIX w. został omówiony w następujących pracach: L. Mendelson, *Teoria i historia kryzysów i cykli ekonomicznych*, Warszawa 1960, s. 179–279; Pustuła, *Początki...*, s. 187–188; Puś, *op. cit.*, s. 93–94.

⁶ M. Wałęska, *Kryzys w przemyśle włókienniczym Łodzi w latach osiemdziesiątych XIX w.* (mpis pracy magisterskiej w Zakładzie Historii Polski Nowożytnej UŁ), Łódź 1968, s. 40 – autorka podaje, że w latach 1880–1884 w Łodzi i w innych miastach okręgu łódzkiego liczba zakładów wełnianych zmniejszyła się o 40%.

⁷ Jaros, *op. cit.*, s. 44.

mechanizacją wydobycia węgla, wzrósł wskaźnik udziału w ogólnej mocy KM do ponad 23% (tab. 14).

Przemysł hutniczy utrzymał trzecią pozycję w globalnej produkcji, gdzie jednak nastąpił spadek wskaźnika o 1,5 pkt oraz czwarte miejsce w ogólnym zatrudnieniu, gdzie spadek udziału był nieznaczny i wyniósł w stosunku do 1879 r. 0,5 pkt. Zakłady hutnicze skupiały nadal największy odsetek mocy maszyn i silników energetycznych,⁸ który wynosił ponad 32% (tab. 14).

W przemyśle metalowo-maszynowym zanotowano także pewien spadek udziału w globalnej produkcji o 1,2 pkt, w zatrudnieniu prawie o 1 pkt oraz w ogólnej ilości KM o 1,8 pkt. Jednakże ta gałąź produkcji utrzymała piątą pozycję w strukturze gałęziowej przemysłu.

Wśród pozostałych gałęzi na uwagę zasługuje przemysł chemiczny, którego udział w stosunku do wyjściowego 1870 r. wzrósł kilkakrotnie. I tak w ogólnej liczbie zakładów udział ten wyniósł ponad 4% (w stosunku do 1870 r. 10-krotny wzrost), w globalnej produkcji 2%, w zatrudnieniu ponad 1% (tab. 14). Wzrost znaczenia przemysłu chemicznego wiązał się z rozwojem gazowni oraz zakładów produkujących barwniki dla przemysłu tekstylnego oraz odczynniki garbarskie, jak również, głównie w Warszawie, zakłady wyrobów kosmetycznych⁸.

W następnym okresie do 1893 r. w strukturze gałęziowej przemysłu Królestwa Polskiego utrwaliła się pierwsza pozycja włókiennictwa. Zakłady tej gałęzi produkcji, które stanowiły ok. 1/5 ogółu przedsiębiorstw i zakładów przemysłowych, skupiały ponad 43% globalnej wartości produkcji, prawie 42% zatrudnionych i ponad 41% ogólnej ilości KM. Szczególnie ten ostatni wskaźnik świadczy o szybkiej mechanizacji przemysłu włókienniczego w końcowej fazie przewrotu technicznego, co doprowadziło do wyprzedzenia przemysłu ciężkiego (wydobywczy, hutniczy i metalowo-maszynowy), który skupiał wtedy 39,5% ogólnej ilości KM (tab. 14).

Drugie miejsce w produkcji i zatrudnieniu w dalszym ciągu zajmował przemysł spożywczy, który niezmiennie skupiał największy odsetek zakładów – 40,2%. W stosunku do 1884 r. udział w produkcji zmniejszył się prawie o 2 pkt, a w ogólnej liczbie robotników o ponad 6 pkt. Wzrost nastąpił jedynie w ogólnej ilości KM do 11,7% (tab. 14).

Przemysł wydobywczy zajmował w dalszym ciągu trzecią pozycję w ogólnym zatrudnieniu, skupiając ponad 12% robotników. W stosunku do 1884 r. nastąpił tu wzrost o ponad 3 pkt. Ponadto przemysł ten posiadał drugie miejsce po włókiennictwie pod względem udziału w ogólnej liczbie KM – 21,7% (tab. 14).

⁸ S. Koszutski, *Rozwój ekonomiczny Królestwa Polskiego w ostatnim trzydziestoleciu 1870–1900*, Warszawa 1905, s. 274–275; W. Pruss, *Rozwój przemysłu warszawskiego w latach 1864–1914*, Warszawa 1977, s. 160–161.

Przemysł hutniczy, mimo że w globalnej produkcji zajmował w dalszym ciągu trzecie miejsce (8,1%), to jednak stracił pierwszą pozycję w ogólnej ilości KM, spadając tutaj na miejsce trzecie po włókiennictwie i przemyśle wydobywczym. A ponadto w ogólnym zatrudnieniu stracił pozycję czwartą na rzecz przemysłu metalowo-maszynowego. W stosunku do 1884 r. udział tego przemysłu w strukturze gałęziowej obniżył się we wszystkich wskaźnikach przy czym, najwięcej w ogólnej ilości mocy energetycznej o ponad 18 pkt (tab. 14). Powyższa sytuacja w przemyśle hutniczym związana była z procesem unowocześnienia tej gałęzi produkcji, a w związku z tym likwidacją wielu drobnych przedsiębiorstw, głównie w okręgu staropolskim. Ponadto poważny wpływ na obniżenie wskaźników udziału przemysłu hutniczego w globalnej produkcji, zatrudnieniu i mechanizacji miała likwidacja trzech przedsiębiorstw warszawskich, w tym dwóch wielkich zakładów: Stalowni Warszawskiej i Walcowni „Koszyki”, na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX w.⁹

Przemysł metalowo-maszynowy poprawił swoją pozycję w ogólnym zatrudnieniu, zajmując po włókiennictwie, przemyśle spożywczym i wydobywczym, czwarte miejsce ze wskaźnikiem 7,4%. Również w globalnej produkcji zakłady tej gałęzi zajmowały czwartą lokatę, skupiając 6,6% jej wartości. W odróżnieniu od hutnictwa w przemyśle metalowo-maszynowym zaznaczyła się stała tendencja wzrostu udziału w ogólnej liczbie zakładów. W 1893 r. udział ten wynosił prawie 9%, co stawiało tę gałąź przemysłu na miejscu trzecim po przemyśle spożywczym i włókienniczym (tab. 14).

W 1893 r. dostrzegalny był dalszy wzrost znaczenia przemysłu chemicznego do ponad 2% w globalnej produkcji oraz 1,3% w zatrudnieniu. Wyraźny postęp zaznaczył się także w przemyśle drzewnym – ponad 3% ogółu zatrudnionych, a także w przemyśle papierniczo-poligraficznym 2,5% ogółu robotników (tab. 14).

W latach 1893–1900, w okresie ożywienia po kryzysie lat 1890–1892, w następstwie rozkwitu cyklicznego końca lat dziewięćdziesiątych, zaznaczył się w Królestwie Polskim szybki wzrost produkcji w przemyśle ciężkim, głównie metalowo-maszynowym, a także we włókiennictwie¹⁰.

Powyższe procesy miały poważny wpływ na dalsze zmiany w strukturze gałęziowej przemysłu. I tak przemysł włókienniczy utrzymał pierwsze miejsce w produkcji i zatrudnieniu, zwiększając swój udział prawie do 45%. Włókiennictwo skupiało także ponad 1/5 ogółu zakładów przemysłowych (tab. 14).

W 1900 r. nastąpił zdecydowany spadek znaczenia przemysłu spożywczego. Jedynie w ogólnej liczbie zakładów zajmował on pierwszą pozycję, skupiając

⁹ Pustuła, *Początki...*, s. 218–220.

¹⁰ Tamże, s. 135, tab. XXIX, Puś *op. cit.*, s. 100.

już jednak tylko nieco ponad 1/4 wszystkich firm. Natomiast w produkcji nastąpił w stosunku do 1893 r. spadek udziału o ponad 12 pkt. Mimo iż przemysł spożywczy utrzymał drugą pozycję w globalnej produkcji, to warto zaznaczyć, że wyprzedzał przemysł metalowo-maszynowy zaledwie o 1,8 pkt. Pod względem udziału w ogólnym zatrudnieniu przemysł spożywczy spadł na miejsce czwarte, po włókiennictwie, przemyśle metalowo-maszynowym oraz wydobywczym, skupiając już tylko 10% ogółu robotników (tab. 14).

Najpoważniejszy wzrost wszystkich wskaźników zanotowano w przemyśle metalowo-maszynowym. W stosunku do 1893 r. udział w ogólnej liczbie zakładów wzrósł do ponad 10%, w globalnej produkcji o ponad 6 pkt oraz w zatrudnieniu o 4,5 pkt. Pod względem liczby robotników przemysł ten znajdował się na drugim miejscu po włókiennictwie, skupiając prawie 12% ogółu zatrudnionych. Natomiast w produkcji globalnej wskaźnik udziału wynosił ponad 13%, co plasowało przemysł metalowo-maszynowy na trzeciej pozycji, po włókiennictwie i przemyśle spożywczym (tab. 14).

Pewien wzrost udziału w globalnej produkcji nastąpił w hutnictwie, do 8,5%, co jednak nie pozwoliło na utrzymanie trzeciej pozycji w strukturze gałęziowej. W tej gałęzi następowały daleko idące procesy koncentracji produkcji w wielkich przedsiębiorstwach, stąd też możemy odnotować systematyczny spadek wskaźnika udziału w ogólnej liczbie zakładów przemysłowych do 1,2% (tab. 14).

Przemysł wydobywczy zajmował w dalszym ciągu wysokie czwarte miejsce w ogólnej liczbie zatrudnionych, jednakże w stosunku do sytuacji z 1893 r. stracił trzecią lokatę skupiając 10,5 ogółu robotników przemysłowych. W tej gałęzi przemysłu zanotowano także wzrost udziału w globalnej wartości produkcji o 1 pkt do 4,8% (tab. 14).

Wśród pozostałych gałęzi przemysłu, dalszy wzrost udziału w globalnej produkcji nastąpił w przemyśle chemicznym do 3% jej wartości. Podobnie zauważalny postęp odnotować możemy w przemyśle papierniczo-poligraficznym, który skupiał już ponad 4% ogółu zakładów, 2,6% produkcji oraz ponad 3% robotników. Znaczny wzrost udziału w ogólnej ilości zakładów prawie 8%, globalnej wartości produkcji – ponad 2% oraz w zatrudnieniu do 3,4% nastąpił w przemyśle drzewnym (tab. 14).

Rozwój tych trzech gałęzi przemysłu pod koniec XIX w. wiązał się ze wzrostem popytu na rynku wewnętrznym. Odbiorcą wyrobów przemysłu chemicznego były bowiem – włókiennictwo, przemysł skórzaný i spożywczy, rolnictwo (nawozy sztuczne) oraz ludność, której zapotrzebowanie na produkty chemiczne (mydło, kosmetyki, zapalaki) szczególnie w dużych aglomeracjach miejskich wyraźnie rosło. Znaczny postęp w produkcji przemysłu drzewnego związany był z rozwojem budownictwa (w tym przemysłowego) oraz zapotrzebowaniem ludności na wyroby branży meblarskiej. Z kolei przemysł papierniczy również rozwijał się pod wpływem zapotrzebowania

ze strony przemysłu i handlu (papier pakowy, tektura itp.) oraz w związku ze wzrostem produkcji wydawniczej.

W następnym okresie do 1904 r., mimo na ogół zbliżonej struktury gałęziowej przemysłu do 1900 r., zaszły jednak dalsze dość istotne zmiany. Przyczyny tych zmian były związane z następstwami światowego kryzysu nadprodukcji, który wybuchł także w Królestwie Polskim. Kryzys ten w niektórych gałęziach przemysłu rozpoczął się już w 1899 r. i trwał do 1903 r. W konsekwencji doprowadził on do dalszej koncentracji produkcji szczególnie w przemyśle hutniczym, górnictwie, metalowo-maszynowym mineralnym i włókienniczym¹¹.

W strukturze gałęziowej w 1904 r. w dalszym ciągu dominowało włókiennictwo, które zwiększyło swój udział w globalnej produkcji do ponad 46% natomiast wskaźnik udziału w ogólnym zatrudnieniu uległ zmniejszeniu o ponad 2 pkt. Ponadto przemysł włókienniczy koncentrował największą liczbę sił mechanicznych – prawie 47% ogólnej ilości KM (tab. 14).

Drugie miejsce pod względem udziału w globalnej produkcji zajmował nadal przemysł spożywczy, który koncentrował ponad 14% jej wartości. Przemysł ten w dalszym ciągu skupiał największą liczbę zakładów sięgając prawie 22% ogółu. Jednakże wskaźnik udziału w zatrudnieniu obniżył się do ok. 9% oraz w ogólnej liczbie KM do 7% (tab. 14).

Zdecydowanie umocnił swoją pozycję przemysł metalowo-maszynowy, który pod względem udziału w zatrudnieniu zajmował drugą pozycję skupiając prawie 14% ogółu robotników przemysłowych. Natomiast w produkcji przemysł ten znajdował się na trzecim miejscu, koncentrując ok. 12% jej globalnej wartości. Wyraźnie wzrosły także wskaźniki udziału tej gałęzi przemysłu w ogólnej liczbie zakładów – do ponad 14% oraz w ogólnej ilości KM – prawie 6% (tab. 14).

Obniżenie wszystkich wskaźników nastąpiło w przemyśle wydobywczym. Przemysł ten pod względem udziału w ogólnym zatrudnieniu w dalszym ciągu zajmował czwarte miejsce, skupiając prawie 9% ogółu robotników. W produkcji natomiast przemysł górniczy znalazł się na miejscu piątym – 4,5%, podobnie w liczbie zakładów, gdzie skupiał nieco ponad 6% ogółu przedsiębiorstw. Jedynie w ogólnej ilości siły mechanicznej ta gałąź produkcji zajmowała trzecią pozycję koncentrując prawie 11% KM (tab. 14).

Powyższe obniżenie udziału przemysłu wydobywczego w produkcji, zatrudnieniu i ogólnej liczbie zakładów spowodowane było gwałtownym spadkiem produkcji rudy żelaznej w Królestwie Polskim w latach 1900–1903.

¹¹ I. Pietrzak-Pawłowska, *Królestwo Polskie w początkach imperializmu 1900–1905*, Warszawa 1955, s. 113–166; E. Tomaszewski, *Przemysł hutniczy w Królestwie Kongresowym* [w:] *Prace Polskiej Narady Ekonomicznej w Petersburgu*, t. 3, cz. 2, Warszawa 1919, s. 5–7; K. Badziak, *Przemysł włókienniczy Królestwa Polskiego w latach 1900–1918*, ZNUŁ, S. 1, nr 60, 1979, s. 49–51.

W tym okresie liczba zakładów tej branży zmniejszyła się o 54% (z 41 do 19), natomiast produkcja o ponad 65% (z 29,4 mln pudów do 10,2 mln pudów)¹².

Znaczny spadek udziału w produkcji, zatrudnieniu i ogólnej ilości przedsiębiorstw nastąpił również w przemyśle hutniczym. Otóż ta gałąź przemysłu w 1904 r. skupiała zaledwie 0,7% ogółu zakładów, ok. 6% globalnej wartości produkcji oraz 5,6% ogólnej liczby robotników. Pod względem udziału w produkcji przemysł hutniczy w dalszym ciągu zajmował czwarte miejsce, natomiast w zatrudnieniu spadł z piątej w 1900 r. na pozycję szóstą. Jedynie w ogólnej ilości KM zakłady hutnicze zajmowały drugie miejsce po włókiennictwie, koncentrując prawie 17% KM (tab. 14).

Spadek wskaźników udziału w produkcji, zatrudnieniu i ogólnej ilości przedsiębiorstw przemysłu hutniczego był spowodowany likwidacją w latach 1900–1904 w hutnictwie żelaza 10 przestarzałych zakładów (Stara Kuźnia, Skórnice, Borkowice, Blachownia Mała, Przysłucha, Rejów, Mroczków, Fidor, Krasna, Szczecno, Fałków i Skarżysko). W związku z tym w 1902 r. produkcja surówki zmniejszyła się o ponad 8% w stosunku do 1901 r., a liczba zatrudnionych w 1903 r. w porównaniu z 1900 r. o ponad 17% (z 17 494 osób do 14 395)¹³.

Kolejną, szóstą pozycję w produkcji zajmował przemysł chemiczny, skupiając ponad 4% jej wartości. Udział ten był znaczny w stosunku do partycypacji tej gałęzi przemysłu w ogólnym zatrudnieniu, która wynosiła niecałe 2%. Wskaźniki te świadczą o dużej wydajności w produkcji tego przemysłu. Ponadto przemysł chemiczny wydatnie zwiększył swój udział w ogólnej liczbie zakładów, który wynosił prawie 4% (tab. 14).

Dalszy wzrost wskaźników udziału w przemyśle Królestwa Polskiego gałęzi chemicznej był spowodowany rozwojem na początku XX w. produkcji nawozów sztucznych, kwasu siarkowego, zapalek oraz wyrobów farmaceutycznych¹⁴.

Wzrost udziału w produkcji i zatrudnieniu nastąpił także w przemyśle mineralnym. Przemysł ten, skupiając znaczny odsetek zakładów – ponad 9%, koncentrował ponad 6% robotników oraz powyżej 3% globalnej wartości produkcji. Zwiększenie wskaźników udziału w produkcji i zatrudnieniu w stosunku do 1900 r. było następstwem (mimo kryzysu w latach 1901–1902) wzrostu produkcji przemysłu cementowego w związku z ożywieniem budownictwa w latach 1903–1904¹⁵.

¹² Pietrzak-Pawłowska, *Królestwo Polskie...*, s. 114; *Statisticzeskij Jeżegodnik na 1913 god.*, t. II, S. Peterburg 1913, s. 157, tab. XXXII.

¹³ Tomaszewski, *op. cit.*, s. 18–19; Pietrzak-Pawłowska, *Królestwo Polskie...*, s. 119.

¹⁴ E. Trepka, *Wielki przemysł chemiczny*, [w:] *Prace Polskiej Narady Ekonomicznej w Petersburgu*, t. 3, cz. 1, Warszawa 1919, s. 28–39.

¹⁵ W. Sommer, *Rozwój przemysłu cementowego, wapiennego, kredowego i gipsowego na ziemiach polskich*, [w:] *Prace Polskiej Narady Ekonomicznej w Petersburgu*, t. 3, cz. 1, s. 144–147; Pietrzak-Pawłowska, *Królestwo Polskie...*, s. 155.

Poza wyżej omówionymi gałęziami przemysłu, stosunkowo duży wzrost w 1904 r. nastąpił w przemyśle drzewnym. Przede wszystkim wskaźnik udziału w ogólnej ilości zakładów przekroczył 9%, przy 7,7% w 1900 r. Ponadto przemysł ten skupiał 5% ogółu robotników oraz koncentrował prawie 3% globalnej wartości produkcji (tab. 14).

W 1913 r. nastąpiły dalsze istotne zmiany w strukturze gałęziowej przemysłu Królestwa Polskiego. Otóż, mimo iż przemysł włókienniczy zachował przodującą pozycję w produkcji, zatrudnieniu oraz w ilości siły mechanicznej – KM, to jednak w stosunku do lat poprzednich, jego udział zmniejszył się o kilka punktów. W porównaniu z 1904 r. odsetek ilości zakładów zmniejszył się prawie o 4 pkt, wartości produkcji o 6,5 pkt, zatrudnienia prawie o 3 pkt oraz liczby KM o ponad 9 pkt (tab. 14).

Drugą pozycję pod względem udziału w globalnej produkcji oraz ogólnej liczby zakładów zajmował w dalszym ciągu przemysł spożywczy. Przy czym w stosunku do 1904 r. wskaźniki te wzrosły w ogólnej ilości przedsiębiorstw prawie o 3 pkt oraz w globalnej wartości produkcji o ok. 2 pkt (tab. 14).

Pewien wzrost udziału w produkcji globalnej przemysłu spożywczego w 1913 r. w stosunku do 1904 r. był spowodowany szybkim przyrostem produkcji przemysłu cukrowniczego o 46,7% (z 150 700 t do 221 100 t) oraz produkcji branży tytoniowej i cukierniczej¹⁶.

Na drugim miejscu pod względem udziału w zatrudnieniu, a na trzecim w globalnej produkcji oraz ogólnej ilości zakładów, znajdował się przemysł metalowo-maszynowy. Zakłady tej gałęzi przemysłu, stanowiąc prawie 12% ogółu przedsiębiorstw, skupiały ok. 14% globalnej wartości produkcji, 15% ogólnej liczby robotników oraz ponad 9% KM (tab. 14). Przyczyną wzrostu znaczenia przemysłu metalowo-maszynowego w Królestwie Polskim w okresie 1904–1913 był dynamiczny rozwój branży maszynowej, głównie w Warszawie i okręgu warszawskim¹⁷.

Przemysł wydobywczy znajdował się na czwartej pozycji pod względem udziału w globalnej produkcji oraz w ogólnej liczbie zatrudnionych. Skupiając ponad 4% ogółu przedsiębiorstw przemysł ten koncentrował 5,6% wartości produkcji, nieco powyżej 8% robotników oraz ponad 18% siły mechanicznej. Ten ostatni wskaźnik stawiał górnictwo na drugim miejscu po przemyśle włókienniczym w Królestwie. O wysokiej w dalszym ciągu pozycji przemysłu wydobywczego decydował dynamiczny wzrost wydobycia węgla kamiennego

¹⁶ *Dzieje cukrownictwa w Polsce*, red. Cz. Łuczak, Poznań 1981, s. 122, tab. 36; Pruss, *op. cit.*, s. 149–151.

¹⁷ Z. Pustuła, *Typy zakładów i przedsiębiorstw w przemyśle metalowym warszawskiego okręgu przemysłowego (1870–1913)*, [w:] *Zakłady przemysłowe w Polsce XIX i XX w. Studia i materiały*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław 1967, s. 70, 75, tab. 2; Pruss, *op. cit.*, s. 121, tab. 35.

w Zagłębiu Dąbrowskim, gdzie w latach 1904–1913 wzrost produkcji wyniósł ponad 45% (z 4706 tys. t do 6834 tys. t)¹⁸.

W przemyśle hutniczym w 1913 r. nastąpił dalszy spadek wszystkich wskaźników udziału w strukturze gałęziowej Królestwa Polskiego. Przede wszystkim udział w ogólnej liczbie przedsiębiorstw zmniejszył się do 0,3%, co bezpośrednio wiązało się ze spadkiem liczby hut żelaza i stali do 9 zakładów. Mimo wyraźnego wzrostu produkcji hutnictwa żelaznego, który w latach 1905–1913 wynosił 162% w wytwórczości surowki, 182% stali i 138% wyrobów walcowanych¹⁹, to jednak w strukturze gałęziowej nastąpił spadek udziału w stosunku do 1904 r. o ponad 1 pkt. Podobnie w zatrudnieniu hutnictwo zmniejszyło swój udział o 1 pkt. W związku z tym w globalnej produkcji przemysł hutniczy znajdował się na miejscu piątym, a w ogólnym zatrudnieniu na pozycji szóstej. Najpoważniejsze obniżenie udziału tej gałęzi przemysłu miało miejsce w ilości mocy maszyn i silników energetycznych, gdzie w stosunku do 1904 r. nastąpił spadek o ponad 8 pkt. W związku z tym przemysł hutniczy w ilości KM spadł z miejsca drugiego, które zajmował zaraz po włókiennictwie, na pozycję piątą po włókiennictwie, przemysłu wydobywczym, spożywczym i metalowo-maszynowym (tab. 14). Powyższe wskaźniki były następstwem unieruchomienia produkcji w Tow. Starachowickim w okresie lat 1909–1913, co jak wiadomo było rezultatem odpowiedniej polityki polskiej grupy przedsiębiorstw hutniczych w syndykacie „Prodamet”²⁰.

W produkcji przemysłowej Królestwa Polskiego szóste miejsce zajmował w 1913 r. przemysł chemiczny, skupiając 4,6% jej globalnej wartości. W stosunku do 1904 r. nastąpił także dalszy wzrost udziału tej gałęzi przemysłu w ogólnym zatrudnieniu do ponad 2% oraz w ilości KM do 3,4%. Powyższe wskaźniki są dowodem dalszego, dynamicznego rozwoju tego nowoczesnego przemysłu. Szczególnie ważną rolę we wzroście produkcji przemysłu chemicznego odegrały zakłady nawozów sztucznych, kwasu siarkowego oraz włókien sztucznych²¹.

Stosunkowo wysoką pozycję w strukturze gałęziowej zajmował w 1913 r. przemysł mineralny. Zakłady tej gałęzi produkcji stanowiły prawie 8% ogółu przedsiębiorstw, skupiając jednocześnie niemal 7% robotników, ponad 5%

¹⁸ *Statisticzeskij Jeżegodnik 1913*, s. 130, tab. XIV; Jaros, *op. cit.*, s. 45.

¹⁹ A. Dzik, *Hutnictwo żelazne w Polsce*, Warszawa 1931, s. 19–20.

²⁰ M. Orłowski, *Żelazny przemysł hutniczy na ziemiach polskich do 1914 r.*, Warszawa 1931, s. 101–102; Pietrzak-Pawłowska, *Królestwo Polskie...*, s. 131; Pustuła, *Monopoli...*, s. 115.

²¹ S. Misztal, *Przemysł chemiczny w latach 1864–1918–1939*, [w:] *Uprzemysłowienie ziem polskich...*, s. 367–369; W. Puś, *Tomaszowska Fabryka Sztucznego Jedwabiu w latach 1911–1919*, [w:] *60 lat Zakładów Włókien Sztucznych „WISTOM”*, red. B. Wachowska, Łódź 1971, s. 16–18.

KM oraz 3,6% globalnej wartości produkcji (tab. 14). Znaczny rozwój przemysłu mineralnego w ostatnich latach przed I wojną światową był następstwem rozbudowy przemysłu cementowego oraz szklarskiego²².

Wśród pozostałych gałęzi na uwagę zasługuje także przemysł papierniczo-poligraficzny. Udział tej gałęzi produkcji wzrósł w stosunku do 1904 r. we wszystkich wskaźnikach. Zakłady papiernicze i poligraficzne, stanowiąc ponad 6% ogółu firm, koncentrowały prawie 3% globalnej produkcji, 3,4% zatrudnionych oraz prawie 5% siły mechanicznej (tab. 14).

Powyższa analiza struktury gałęziowej przemysłu Królestwa Polskiego w latach 1870–1913 pozwala na wysunięcie pewnych wniosków i określenie cech procesu industrializacji na tym obszarze w okresie rozwiniętego kapitalizmu.

Niewątpliwie najpoważniejszą rolę w produkcji, zatrudnieniu i poziomie mechanizacji od końca lat siedemdziesiątych XIX w. odgrywał przemysł włókienniczy. Przy czym najwyższe wskaźniki udziału, przekraczające w globalnej produkcji i ilości KM 46% oraz w zatrudnieniu sięgające prawie 45% ogółu robotników przemysłowych, zostały osiągnięte na przełomie XIX i XX w. Natomiast pod koniec badanego okresu udział włókiennictwa w całości przemysłu Królestwa spada do poziomu poniżej 40%²³.

Wskaźniki udziału przemysłu spożywczego, który w produkcji zachował do 1913 r. drugą pozycję (po włókiennictwie), zdecydowanie się obniżyły. W stosunku do 1870 r., w 1913 r. udział produkcji tej gałęzi przemysłu zmniejszył się ponad trzykrotnie, w zatrudnieniu prawie czterokrotnie. Natomiast w ogólnej ilości KM w stosunku do 1879 r. nastąpił dwukrotny spadek udziału.

Tendencja spadkowa przemysłu spożywczego doprowadziła do poważnego wzrostu udziału w ogólnym zatrudnieniu przemysłu metalowo-maszynowego. Udział tej gałęzi w globalnej produkcji oraz w zatrudnieniu w latach 1870–1913 powiększył się trzykrotnie. Pozostałe gałęzie przemysłu ciężkiego, wydobywczy i hutniczy, najwyższe wskaźniki udziału w produkcji i zatrudnieniu osiągnęły w końcu XIX w. Natomiast na początku XX w., szczególnie w hutnictwie, w związku ze wzrostem konkurencyjności przemysłu rosyjskiego, wystąpiła tendencja spadkowa. Jednakże, łącznie przemysł ciężki w latach 1870–1913 zdecydowanie zwiększył swój udział w globalnej produkcji z 9,8% do 24,2%, a w zatrudnieniu z 15% do 27% (tab. 14).

²² Sommer, *op. cit.*, s. 147; K. Badziak, W. Puś, S. Pytlas, *Szklana Hortensja. Dzieje huty w Piotrkowie Trybunalskim*, Łódź 1982, s. 27–29.

²³ Powyższe wskaźniki różnią się od dotychczas prezentowanych w literaturze historycznej, gdzie stwierdzono, że w 1913 r. włókiennictwo skupiało 32,8% ogółu zakładów oraz 45,6% zatrudnionych – por. I. Pietrzak-Pawłowska, *Przemiany gospodarczo-społeczne na ziemiach polskich na początku XX w.*, [w:] *Historia Polski*, t. 3, cz. 2, red. Ż. Kormanowa, W. Najdus, Warszawa 1972, s. 53; Badziak, *op. cit.*, s. 52; wydaje się, że tak wysokie wskaźniki udziału włókiennictwa w strukturze gałęziowej przemysłu wynikają z tego, iż autorzy oparli się na danych inspekcji fabrycznej, które nie zawierały informacji na temat przemysłu górniczo-hutniczego.

Najwyższą dynamikę wzrostu udziału w globalnej produkcji oraz w zatrudnieniu osiągnął przemysł chemiczny. W latach 1870–1913 wskaźnik udziału tej gałęzi w produkcji zwiększył się ponad dziesięciokrotnie, a w ogólnej liczbie robotników ponad pięciokrotnie (tab. 14).

Ogółem jednak należy stwierdzić, że w Królestwie Polskim do 1914 r. przewagę w strukturze gałęziowej posiadał przemysł lekki i spożywczy, skupiając od 74,5% do 54,8% ogółu robotników, od 84,3% do 61,3% globalnej wartości produkcji oraz od 38,7% do 48% mocy energetycznej w KM (tab. 14). Tego typu struktura przemysłu z przewagą gałęzi produkujących dobra konsumpcyjne była charakterystyczna dla obszarów opóźnionych pod względem industrializacji²⁴.

Pozostałe ziemie polskie (zabór pruski i austriacki), charakteryzowały się korzystniejszą strukturą gałęziową przemysłu, gdzie włókiennictwo nie odgrywało tak znacznej roli. W całym zaborze pruskim (według badań S. Misztala) między 1882 r. a 1907 r. udział przemysłu w ogólnym zatrudnieniu obniżył się z 12,6% do 10,2%. Natomiast gałęzią przodującą był przemysł metalowy (razem z hutnictwem), który skupiał w tym okresie od 20,1% do 25% robotników. W przemyśle ciężkim łącznie pracowało od 33,8% do 40,1% ogółu zatrudnionych. Jednakże przemysł lekki wraz ze spożywczym koncentrowały w tym czasie również znaczny odsetek robotników, od 40,2% do 27,8%²⁵. Szczegółowe badania S. Michalkiewicza, obejmujące strukturę gałęziową przemysłu na Śląsku według rejencji i okręgów w latach 1875–1907, wskazują na poważne postępy procesu industrializacji w okręgu górnośląskim, gdzie w tym czasie przemysł ciężki skupiał od 85,6% do 71,8% ogółu robotników, a więc miał bezwzględna przewagę w całym okresie. Natomiast w okręgach wrocławskim i sudeckim przewagę miały gałęzie przemysłu lekkiego i spożywczego, skupiając w pierwszym od 50% do 48,4%, a w drugim od 66,4% do 50,1% ogółu zatrudnionych²⁶.

W innej części zaboru pruskiego, a mianowicie w Wielkopolsce, w strukturze gałęziowej w latach 1875–1907 najpoważniejszy udział posiadał przemysł spożywczy i lekki. Gałęzie te skupiały w 1875 r. 73,5% ogółu zakładów i 49,6% robotników, a po 37 latach 59,1% zakładów oraz 30,5% ogółu zatrudnionych. Przy czym w 1907 r. wśród 14 gałęzi przemysłu na pierwszą pozycję wyszedł przemysł budowlany, w którym pracowało 32,4% ogółu

²⁴ Pietrzak-Pawłowska, *Przewrót przemysłowy...*, s. 83.

²⁵ S. Misztal, *Przemiany w strukturze przestrzennej przemysłu na ziemiach polskich w latach 1860–1965*, Warszawa 1870, s. 201, tab. 6.

²⁶ S. Michalkiewicz, *Rozmieszczenie i struktura gałęziowa przemysłu i rzemiosła na Śląsku w drugiej połowie XIX w.*, „Studia i Materiały z Dziejów Śląska”, t. XII, Wrocław 1973, s. 79–96, tab. I–VI; tenże, *Struktura przestrzenna i gałęziowa przemysłu i rzemiosła na Śląsku*, [w:] *Gospodarka przemysłowa i początki cywilizacji technicznej. Studia i materiały*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław 1977, s. 170–171, tab. 26.

Zmiany w strukturze gałęziowej przemysłu Rosji w latach 1879–1912
wg liczby robotników (w %)

Gałęzie	1879		1912	
	liczba robotników w tys.	%	liczba robotników w tys.	%
Wydobywczy	292	26,5	325	11,7
Hutniczy			290	10,5
Metalowo-maszynowy	86	7,8	339	12,3
Chemiczny	19	1,7	78	2,8
Naftowy	–	–	30	1,1
Mineralny	59	5,4	198	7,2
Drzewny	17	1,5	124	4,5
Papierniczo-poligraficzny	14	1,3	100	3,6
Włókienniczy	37	34,2	882	31,9
Skórzany	33	3,0	51	1,8
Spożywczy	198	18,0	341	12,3
Inne	6	0,5	9	0,3
Razem	1100	100,0	2767	100,0

Źródło: *Otcziot otdiela promyszlenosti za 1912 god*, Ministerstwo Torgowli i Promyszlenosti, S. Peterburg 1913, s. 155; *Statisticzeskij Jeżegodnik na 1913 god*, S. Peterburg 1913, s. 135–169; tab. XVI, XXXI, XXXII, XXXIII, XXXIV, XXXV; UFZ, 1879 r.

robotników, drugie miejsce zajmował przemysł spożywczy z 15,2% zatrudnionych, a trzecie metalowy – skupiając 14,2% pracowników przemysłu²⁷.

W zaborze austriackim, przy znacznym zacofaniu w rozwoju przemysłu (poza Śląskiem Cieszyńskim), udział poszczególnych gałęzi w ogólnym zatrudnieniu był stosunkowo równomierny. W okresie 1882–1910 zaszły tam korzystne zmiany w strukturze gałęziowej. Włókiennictwo, które skupiało w 1882 r. 25% ogółu robotników, w 1910 r. koncentrowało już tylko 16% zatrudnionych. Natomiast przemysł metalowy (wraz z hutnictwem) zwiększył w tym czasie swój udział z 13,3% do 16%. Łącznie przemysł ciężki skupiał od 24,2% do 30% ogółu zatrudnionych. Znaczny udział posiadał także przemysł spożywczy, gdzie pracowało od 19,6% do 12,3% pracowników przemysłowych, a także przemysł mineralny zatrudniający od 9,9% do 17% ogółu robotników²⁸.

Według najnowszych badań statystycznych nad przemysłem Galicji (bez Śląska Cieszyńskiego), w latach 1880–1910 przemysł ciężki skupiał od 6,8%

²⁷ Cz. Łuczak, *Przemysł Wielkopolski w latach 1871–1914*, Poznań 1960, s. 129–133; W. Szulc, *Położenie klasy robotniczej w Wielkopolsce w latach 1871–1914*, Poznań 1970, s. 64, tab. 14.

²⁸ Misztal, *Przemiany...*, s. 201, tab. 6.

do 9,8% ogółu robotników tego obszaru²⁹. Tak więc ta część zaboru austriackiego posiadała zacofaną strukturę gałęziową przemysłu, charakterystyczną dla obszarów opóźnionych w procesie industrializacji.

Interesująco kształtowała się struktura gałęziowa przemysłu rosyjskiego. Otóż biorąc pod uwagę lata 1879–1912, dostrzegamy tam powolne zmiany. Przemysł górniczo-hutniczy i metalowy posiadał prawie niezmienny udział w ogólnym zatrudnieniu od 34,3% do 34,5%.

Natomiast wyraźne zmniejszenie udziału w ogólnej liczbie robotników nastąpiło w przemyśle włókienniczym z 34,2% do 31,9%, oraz w przemyśle spożywczym z 18% do 12,3%. Najpoważniejszy postęp miał miejsce w przemyśle papierniczo-poligraficznym z 1,3% do 3,6%. Znaczny wzrost udziału miał także miejsce w przemyśle chemicznym i mineralnym (tab. 15). Ogółem przemysł ciężki zwiększył swój udział w zatrudnieniu z 36% do 38,4%, natomiast w przemyśle lekkim i spożywczym obserwujemy spadek z 55,2% do 46% (tab. 15). Tak więc mimo właściwej tendencji, tj. szybszego wzrostu udziału w strukturze gałęziowej przemysłu ciężkiego, w badanym okresie w przemyśle rosyjskim przewagę miały gałęzie przemysłu lekkiego i spożywczego. W stosunku do sytuacji w Królestwie Polskim struktura gałęziowa przemysłu całej Rosji była nieco korzystniejsza, jednakże i w tym wypadku należy stwierdzić, iż była to struktura charakterystyczna dla krajów opóźnionych w procesie industrializacji kapitalistycznej³⁰.

2. Zmiany w strukturze gałęziowej przemysłu w okręgach przemysłowych Królestwa Polskiego w latach 1879–1913

Okręg łódzki

W strukturze gałęziowej przemysłu okręgu łódzkiego w całym badanym okresie utrzymywała się zdecydowana przewaga włókiennictwa. Jednakże mimo dominacji tej gałęzi przemysłu, która skupiała od ponad

²⁹ A. Burzyński, *Informator statystyczny do dziejów przemysłu w Galicji. Górnictwo, hutnictwo i przemysł rafineryjny*, red. H. Madurewicz-Urbańska, Kraków 1982, s. 224–225, tab. 82.

³⁰ W związku z powyższą analizą, poważne zastrzeżenia muszą budzić dane zawarte w pracy S. G. Strumilina, *Oczerki ekonomicznej historii Rosji*, Moskwa 1960, s. 504–513, gdzie autor dzieląc cały przemysł Rosji na dwie grupy – przemysł ciężki i lekki – podaje, iż w latach 1887–1913 udział w ogólnym zatrudnieniu przemysłu ciężkiego wzrósł z 40,7% do 52,6% (obliczenia własne na podstawie danych Strumilina).

92% do 84,3% globalnej wartości produkcji i od 90,6% do 84,8% ogółu robotników, w okresie do 1913. r. zaznaczyła się tendencja spadkowa udziału przemysłu tekstylnego w całym przemyśle okręgu. Najpoważniejszy spadek nastąpił w ogólnej liczbie zakładów o ponad 21 pkt, w produkcji o ponad 7 pkt, zatrudnieniu prawie o 6 pkt (tab. 16). Wyraźne zmniejszenie tej gałęzi w ogólnej ilości przedsiębiorstw było następstwem z jednej strony postępującej koncentracji produkcji tekstylnej, a z drugiej znacznego wzrostu liczby zakładów w pozostałych gałęziach przemysłu. Powodem spadku udziału w produkcji i zatrudnieniu był stosunkowo szybki rozwój na początku XX w. przemysłu metalowo-maszynowego, chemicznego, drzewnego oraz papierniczo-poligraficznego.

Tabela 16

Struktura gałęziowa przemysłu okręgu łódzkiego w latach 1879–1913 (w %)

Gałęzie przemysłu	Lata	Liczba zakładów	Wartość produkcji	Liczba robotników	KM
1	2	3	4	5	6
Wydobywczy	1879	—	—	—	—
	1884	—	—	—	—
	1893	—	—	—	—
	1900	1,9	0,002	0,04	—
	1904	0,2	0,004	0,1	0,03
	1913	—	—	—	—
Metalowo-maszynowy	1879	2,3	1,8	2,7	4,0
	1884	3,1	0,7	1,2	2,6
	1893	6,0	1,3	2,7	0,8
	1900	6,7	2,0	2,9	—
	1904	11,6	2,8	3,9	2,0
	1913	6,6	4,0	4,5	3,1
Chemiczny	1879	1,9	0,5	0,2	—
	1884	2,2	0,2	0,2	0,1
	1893	2,2	0,3	0,2	0,1
	1900	1,3	0,9	0,4	—
	1904	2,4	1,7	0,7	0,5
	1913	2,5	2,6	1,5	1,4
Mineralny	1879	2,0	0,5	0,9	—
	1884	3,5	0,6	2,4	—
	1893	4,6	0,5	2,1	—
	1900	6,9	0,7	1,6	—
	1904	5,0	0,9	1,8	0,3
	1913	5,1	0,8	1,8	0,4

Tabela 16 (cd.)

1	2	3	4	5	6
Drzewny	1879	0,9	0,4	0,3	—
	1884	2,7	0,2	0,7	—
	1893	3,8	0,8	1,3	1,5
	1900	5,6	0,9	1,5	—
	1904	6,9	1,5	2,8	1,3
	1913	5,0	1,8	2,5	1,5
Papierniczo-poligraficzny	1879	0,6	0,1	0,3	—
	1884	0,7	0,2	0,5	—
	1893	1,9	0,6	0,8	0,9
	1900	2,7	1,1	1,1	—
	1904	4,4	1,1	1,4	1,3
	1913	3,6	1,0	1,3	2,7
Włókienniczy	1879	84,3	91,6	87,9	85,5
	1884	74,3	92,3	88,9	88,9
	1893	68,4	89,5	89,0	92,4
	1900	66,3	91,0	90,6	—
	1904	58,7	88,4	86,8	92,8
	1913	62,6	84,8	84,8	87,9
Konfekcyjny	1879	—	—	—	—
	1884	—	—	—	—
	1893	—	—	—	—
	1900	—	—	—	—
	1904	1,8	0,5	0,6	0,2
	1913	3,2	0,4	0,7	0,3
Skórzany	1879	2,8	0,6	1,0	—
	1884	0,7	0,2	0,4	—
	1893	1,1	0,1	0,1	—
	1900	0,8	0,2	0,1	—
	1904	1,5	0,2	0,2	0,01
	1913	1,4	0,1	0,2	0,1
Spożywczy	1879	5,2	4,3	6,6	10,5
	1884	12,8	5,6	5,6	8,4
	1893	11,6	6,9	3,7	4,2
	1900	7,8	3,1	1,8	—
	1904	7,5	2,8	1,7	1,6
	1913	8,6	3,6	1,8	2,3
Inne	1879	—	—	—	—
	1884	—	—	—	—
	1893	0,3	0,01	0,02	—
	1900	—	—	—	—
	1904	—	—	—	—
	1913	1,4	0,9	0,9	0,3

Źródło: por. tab. 1.

W latach 1879–1913 liczba zakładów metalowych w Łodzi i okręgu wzrosła prawie sześciokrotnie (z 10 do 58). W strukturze gałęziowej udział zakładów tej gałęzi produkcji wzrósł prawie trzykrotnie z 2,3% do 6,6%. W globalnej produkcji przemysł metalowy skupiał od 0,7% w 1884 r. do 4% jej wartości w 1913 r. Podobnie w ogólnym zatrudnieniu udział zakładów metalowych wyraźnie wzrastał z 2,7% w 1879 r. do 4,5% w 1913 r. (tab. 16).

Znaczny wzrost udziału przemysłu metalowo-maszynowego w globalnej produkcji i zatrudnieniu w okręgu łódzkim był związany z rozwojem na przełomie XIX i XX w. kilku dużych i wielkich przedsiębiorstw. Były to zakłady produkujące, głównie maszyny i urządzenia dla przemysłu włókienniczego³¹. Rozwój tej gałęzi przemysłu w okręgu łódzkim był następstwem zapotrzebowania ze strony przemysłu włókienniczego.

Następną gałęzią, której znaczenie w produkcji i zatrudnieniu wyraźnie wzrosło, był przemysł chemiczny. W latach 1879–1913 udział zakładów chemicznych w globalnej produkcji przemysłu okręgu łódzkiego zwiększył się ponad pięciokrotnie z 0,5% do 2,6%, w zatrudnieniu nastąpił ponad siedmiokrotny wzrost wskaźnika udział z 0,2% do 1,5%. Podobnie w ogólnej liczbie KM w latach 1884–1913 udział przemysłu chemicznego zwiększył się czterokrotnie z 0,1% do 1,4% (tab. 16). Znaczny wzrost udziału w strukturze gałęziowej przemysłu chemicznego, podobnie jak w wypadku przemysłu metalowego, wiązał się ze wzrastającym zapotrzebowaniem na wyroby chemiczne (barwniki, włókna sztuczne i inne specyfiki używane w wykończalnictwie), jak również z rosnącym popytem ze strony ludności dynamicznie rozwijającej się aglomeracji łódzkiej (zapałki, wyroby toaletowe, leki).

Kolejną szybko rozwijającą się gałęzią przemysłu w okręgu łódzkim był przemysł drzewny. W latach 1879–1913 wskaźnik udziału w ogólnej ilości zakładów wzrósł ponad pięć razy z 0,9% do 5%. Udział w globalnej produkcji zwiększył się ponad czterokrotnie z 0,4% do 1,8%, a w zatrudnieniu ponad osiem razy z 0,3% do 2,5% (tab. 16).

Poważny wzrost znaczenia w strukturze gałęziowej w okręgu łódzkim miał także miejsce w przemyśle papierniczo-poligraficznym. W omawianym okresie nastąpiło w tej gałęzi zwiększenie wszystkich wskaźników. Zakłady papierniczo-poligraficzne powiększyły swój udział w ogólnej liczbie przedsiębiorstw okręgu sześciokrotnie z 0,6% do 3,6%. Natomiast ich udział w globalnej wartości produkcji wzrósł dziesięciokrotnie z 0,1% do 1,0%, w zatrudnieniu czterokrotnie z 0,3% do 1,3% oraz w ogólnej ilości KM trzykrotnie z 0,9% do 2,7% (tab. 16). Mimo niewielkiego udziału w globalnej produkcji i zatrudnieniu, szybki rozwój tej gałęzi przemysłu, co potwierdza wzrost wyżej prezentowanych wskaźników, świadczy o wzrastającym zapo-

³¹ WAPŁ, SFIGP, sygn. 2328, k. 7; FZPR, 1913 r.

trzebowaniu ze strony handlu i przemysłu na wyroby zakładów papierniczych, jak również o rosnącej roli poligrafii w życiu społecznym.

Wśród pozostałych gałęzi przemysłu w okręgu łódzkim na uwagę zasługują przemysł spożywczy i mineralny. W pierwszej z wymienionych gałęzi w latach 1879–1913 wystąpiła tendencja systematycznego spadku wskaźników udziału w przemyśle okręgu do 1904 r., a następnie niewielki wzrost w 1913 r. Przemysł ten najwyższy udział w ogólnej liczbie zakładów posiadał w 1884 r. 12,8%, najniższy w 1904 r. – 7,5%. Natomiast wskaźnik udziału w globalnej wartości produkcji osiągał najwyższy poziom w 1893 r. – 6,9%, aby następnie spaść do 2,8% w 1904 r. Z kolei w ogólnym zatrudnieniu najwyższy udział przemysłu spożywczego miał miejsce w 1879 r. – 6,6%, najniższy w 1904 r. – 1,7%. Podobnie w ogólnej liczbie KM – w 1879 r. 10,5%, a w 1904 r. 1,6% (tab. 16). Mimo iż w latach 1879–1913 liczba robotników w tej gałęzi zwiększyła się o 57,7% z 1621 osób do 2556 osób, a wartość produkcji wzrosła ponad pięciokrotnie (z 2,1 tys. rb do 12 tys. rb), to jednak przemysł spożywczy w porównaniu z innymi gałęziami oraz całością przemysłu okręgu łódzkiego rozwijał się stosunkowo powoli. Dla przykładu warto podać, że liczba robotników wszystkich gałęzi przemysłu w tym okręgu, w badanym okresie zwiększyła się ponad 5 razy (z 24,5 tys. osób do 138,3 tys. osób)³².

Przemysł mineralny w okręgu łódzkim, w całym okresie, posiadał niewielki udział w produkcji (od 0,5% do 0,9%) oraz zatrudnieniu (od 0,9% do 2,4%). W tej gałęzi przemysłu w latach 1879–1913 nastąpił bardzo poważny wzrost liczby robotników z 213 osób do 2,5 tys., a więc ponad dziesięciokrotnie³³. Mimo to zakłady tej gałęzi przemysłu nie odgrywały poważniejszej roli w globalnej produkcji całego okręgu.

Ogółem w latach 1879–1913, oprócz bezwzględnej dominacji przemysłu włókienniczego, pozawłókiennicze gałęzi produkcji systematycznie powiększały swój udział w ogólnej liczbie zakładów z 15,7% do 37,4%, w produkcji globalnej z 7,7% do 15,2% oraz zatrudnieniu z 9,4% do 15,2% (tab. 16).

Powyższe zmiany dają podstawę do następujących wniosków:

- na przełomie XIX i XX w. w okręgu łódzkim nastąpił szybki rozwój pozawłókienniczych gałęzi przemysłu, w tym głównie przemysłu metalowo-maszynowego, chemicznego, drzewnego i papierniczo-poligraficznego,
- czynnikami powodującymi powyższy rozwój były głównie rosnące zapotrzebowanie na produkty przemysłu chemicznego, maszynowego i papierniczego ze strony włókiennictwa, a także zwiększający się popyt ludności na produkty chemiczne (leki), wyroby przemysłu drzewnego (meble), jak również wzrost społecznego zapotrzebowania na książki, prasę i innego rodzaju wydawnictwa.

³² UFZ, 1879 r.; FZPR, 1913 r.

³³ UFZ, 1879 r., PHKP, 1913 r.

Analiza struktury gałęziowej przemysłu okręgu łódzkiego w okresie do 1913 r., skłania ponadto do wniosku, że już przed I wojną światową rozpoczął się tutaj proces, powolnego co prawda, „przelamywania” jednostronności produkcyjnej regionu.

Okręg warszawski

W strukturze gałęziowej przemysłu okręgu warszawskiego w całym okresie 1879–1913, najpoważniejszy udział w zatrudnieniu i mocy energetycznej posiadał przemysł metalowo-maszynowy. Zakłady tej gałęzi przemysłu stanowiące od 18,2% do 20,5% ogółu przedsiębiorstw skupiały od 33,4% do 35,9% zatrudnionych oraz od 37,4% do 34,4% ogólnej liczby KM (tab. 17). Natomiast w globalnej wartości produkcji oraz w ogólnej liczbie przedsiębiorstw, w latach 1879–1884 pierwszą pozycję zajmował przemysł spożywczy, który koncentrował od 25,5% do 23,3% zakładów oraz od 32,6% do 28,5% produkcji. Jednakże w następnym okresie przemysł metalowo-maszynowy uzyskał także przewagę w globalnej produkcji koncentrując od 38% w 1900 r. do 32,2% w 1913 r. jej wartości³⁴ (tab. 17).

Przemysł spożywczy stopniowo tracił drugą pozycję w zatrudnieniu, zajmując kolejno w 1900 r. trzecie miejsce za przemysłem metalowym i włókienniczym, skupiając 9,7% robotników, w 1904 r. piąte miejsce za przemysłem metalowym, drzewnym, papierniczo-poligraficznym oraz włókienniczym – koncentrując 7,9% zatrudnionych, wreszcie w 1913 r. siódmą pozycję za przemysłem metalowym, mineralnym, papierniczo-poligraficznym, włókienniczym, konfekcyjnym i skórzanym, skupiając 7,6% ogółu robotników. Jedynie w globalnej produkcji przemysł spożywczy do końca badanego okresu zachował niezmiennie drugie miejsce za metalurgią (tab. 17).

Ważną pozycję w produkcji i zatrudnieniu przemysłu okręgu warszawskiego zajmował przemysł skórzanym. Mimo tendencji spadkowej w latach 1879–1913 w tej gałęzi produkcji czynnych było od 19% do 8% ogółu przedsiębiorstw, które koncentrowały od 22,4% do 13% globalnej wartości produkcji, od 9,3% do 8,2% zatrudnionych oraz od 8,8% do 7,9% ogólnej mocy maszyn i silników energetycznych tego okręgu. Pod względem udziału w produkcji okręgu warszawskiego przemysł skórzanym w 1913 r. zajmował trwale miejsce po metalurgii i przemyśle spożywczym (tab. 17).

³⁴ Pustuła, *Typy zakładów...*, s. 68 – twierdzenie autora, iż przemysł metalowy okręgu warszawskiego po 1879 r. skupiał od 50–60% globalnej wartości produkcji oraz około 60% robotników przemysłowych tego okręgu, jest zdecydowanie przesadzone.

Tabela 17

Struktura gałęziowa przemysłu okręgu warszawskiego w latach 1879–1913 (w %)

Gałęzie przemysłu	Lata	Liczba zakładów	Wartość produkcji	Liczba robotników	Liczba KM
1	2	3	4	5	6
Hutniczy	1879	0,9	5,7	6,6	47,6
	1884	0,7	13,3	9,1	56,6
	1893	—	—	—	—
	1900	—	—	—	—
	1904	—	—	—	—
	1913	—	—	—	—
Metalowo-maszynowy	1879	18,2	25,5	33,4	37,4
	1884	19,6	26,4	34,8	26,3
	1893	23,2	32,2	34,6	37,0
	1900	30,4	38,0	39,6	—
	1904	31,1	34,3	40,3	34,1
	1913	20,5	32,2	35,9	31,4
Chemiczny	1879	6,8	4,0	1,9	1,0
	1884	9,2	6,8	3,4	2,4
	1893	9,9	7,4	4,3	4,0
	1900	5,1	7,8	4,2	—
	1904	7,4	9,2	4,7	5,3
	1913	5,0	9,3	5,1	9,1
Mineralny	1879	11,7	4,0	12,6	—
	1884	12,5	2,9	10,2	—
	1893	7,0	2,8	6,5	5,5
	1900	8,3	3,0	6,8	—
	1904	7,4	4,0	6,9	3,9
	1913	5,4	4,6	7,8	7,2
Drzewny	1879	5,8	1,8	4,7	—
	1884	4,1	1,8	3,7	—
	1893	6,7	3,9	7,1	4,1
	1900	5,9	3,1	5,5	—
	1904	10,0	4,8	8,9	4,2
	1913	5,6	3,5	5,5	3,0
Papierniczo-poligraficzny	1879	2,5	1,2	2,0	2,1
	1884	2,1	0,8	1,8	1,7
	1893	4,4	3,4	6,2	11,0
	1900	11,3	6,0	8,0	—
	1904	11,3	6,0	8,4	11,6
	1913	12,4	6,0	8,4	12,0
Konfekcyjny	1879	—	—	—	—
	1884	3,2	0,4	0,9	—
	1893	—	—	—	—
	1900	—	—	—	—
	1904	8,1	5,4	6,8	2,1
	1913	26,5	4,7	9,9	1,7

1	2	3	4	5	6
Włókienniczy	1879	3,4	1,2	1,8	—
	1884	6,5	3,0	4,6	0,2
	1893	13,5	11,6	14,8	5,0
	1900	11,8	15,9	19,9	—
	1904	4,9	11,8	11,0	22,4
	1913	5,0	8,2	10,1	15,5
Skórzany	1879	19,1	22,4	9,3	8,8
	1884	13,6	15,0	10,5	—
	1893	12,1	14,4	8,6	11,1
	1900	11,8	10,0	6,3	—
	1904	8,0	9,4	4,9	3,6
	1913	7,9	13,0	8,2	7,9
Spożywczy	1879	25,5	32,6	25,3	3,1
	1884	23,3	28,5	18,9	12,8
	1893	18,9	23,3	16,1	22,1
	1900	15,4	16,2	9,7	—
	1904	11,0	15,0	7,9	12,8
	1913	8,2	16,8	7,6	11,5
Inne	1879	6,1	1,6	2,4	—
	1884	5,1	1,1	2,0	—
	1893	4,2	1,0	1,8	—
	1900	—	—	—	—
	1904	0,7	0,1	0,2	—
	1913	3,5	1,7	1,5	0,7

Źródło: por. tab. 1.

W latach dziewięćdziesiątych XIX w. w okręgu warszawskim znaczącą pozycję zajął przemysł włókienniczy. Najwyższe wskaźniki udziału w przemyśle okręgu osiągnęło włókiennictwo w 1900 r., kiedy zakłady tej gałęzi stanowiące prawie 12% ogółu przedsiębiorstw koncentrowały prawie 16% globalnej wartości produkcji oraz 20% zatrudnionych. W tym czasie przemysł włókienniczy zajmował drugą pozycję po metalurgii, tak pod względem udziału w produkcji, jak również w ogólnej liczbie robotników. W następnych latach zaznaczył się stopniowy spadek udziału tej gałęzi produkcji w przemyśle okręgu warszawskiego. Jednakże w 1913 r. zakłady włókiennicze skupiały jeszcze ponad 10% ogółu robotników oraz 15,5% ogólnej liczby KM całego przemysłu okręgu warszawskiego. Powyższe wskaźniki plasowały włókiennictwo na drugiej pozycji po przemyśle metalowo-maszynowym (tab. 17).

Powyższy wzrost udziału przemysłu włókienniczego w produkcji i zatrudnieniu okręgu warszawskiego był następstwem powstania w Warszawie i okręgu w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX w. kilku

wielkich i dużych przedsiębiorstw tekstylnych. Były to przede wszystkim przedsiębiorstwa wełny czesankowej w Markach k. Warszawy, Tow. Akc. N.S. Feinkinda produkujące koronki, Rosyjsko-Włoskie Tow. Akc. Wyrobów Włókienniczych, Belgijskie Anonimowe Tow. Rosyjskiej Manufaktury Filcu i Kapeluszy oraz Tow. Akc. Drezdeńskiej Manufaktury Tiulu, Koronek i Firanek³⁵.

Wśród pozostałych gałęzi przemysłu w okręgu warszawskim dynamiczny wzrost udziału w produkcji i zatrudnieniu miał miejsce przede wszystkim w przemyśle chemicznym oraz papierniczo-poligraficznym. Udział przemysłu chemicznego w globalnej wartości produkcji w latach 1879–1913 zwiększył się ponad dwukrotnie z 4% do 9,3%, podobnie w zatrudnieniu z 1,9% do 5,1%, natomiast w ogólnej liczbie KM wzrost udziału był ponad dziesięciokrotny z 1% do 9,1% (tab. 17). W 1913 r. przemysł chemiczny pod względem udziału w produkcji zajmował czwarte miejsce, a pod względem udziału w ogólnej ilości KM piątą pozycję w strukturze gałęziowej przemysłu okręgu warszawskiego. Przyczyną stosunkowo szybkiego wzrostu produkcji przemysłu chemicznego w tym okręgu był rozwój zakładów produkujących nawozy sztuczne, (chemikalia garbarskie, smary oraz farmaceutyki), jak również firm kosmetycznych, które produkowały poszukiwane na rynku mydła, pudry, perfumy i inne wyroby toaletowe³⁶.

Przemysł papierniczo-poligraficzny również znacznie zwiększył swój udział w przemyśle okręgu warszawskiego. W latach 1879–1913 udział tej gałęzi w ogólnej liczbie zakładów wzrósł prawie pięć razy z 2,5% do 12,4%, w globalnej produkcji także pięciokrotnie z 1,2% do 6%, w ogólnym zatrudnieniu ponad czterokrotnie z 2% do 8,4%, natomiast w ogólnej ilości mocy energetycznej prawie sześciokrotnie z 2,1% do 12% (tab. 17). Na tak dynamiczny wzrost udziału tej gałęzi przemysłu w całym przemyśle okręgu warszawskiego szczególny wpływ wywarł szybki rozwój poligrafii na początku XX w.³⁷

Poza wyżej przedstawionymi gałęziami przemysłu, w okręgu warszawskim pewną rolę odgrywały także: przemysł mineralny, drzewny i konfekcyjny oraz w okresie od końca lat siedemdziesiątych do początku dziewięćdziesiątych XIX w. – przemysł hutniczy. Gałęzie te posiadały kilkuprocentowy udział w globalnej produkcji i zatrudnieniu. W 1913 r. przemysł konfekcyjny skupiał prawie 10% ogółu robotników, zakłady mineralne 7,8%, a przemysł drzewny 5,5% zatrudnionych (tab. 17). Trzy zakłady hutnicze (Walcownia „Koszyki”, Stalownia Warszawska i Tow. Warszawskiej Fabryki Stali „Cyklop”) w 1884 r. skupiały ponad 13% globalnej wartości produkcji oraz

³⁵ W. Puś, *Rozmieszczenie przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim w latach 1870–1900*, ZNUŁ, S. I, z. 96, 1973, s. 8, 14–15.

³⁶ Pruss, *op. cit.*, s. 166–171.

³⁷ Tamże, s. 190–192.

9% ogółu robotników okręgu warszawskiego (tab. 17). Jednakże likwidacja hutnictwa warszawskiego, na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX w., doprowadziła do zaniku tej gałęzi przemysłu w okręgu warszawskim³⁸.

Analiza struktury gałęziowej przemysłu okręgu warszawskiego prowadzi do następujących wniosków:

– przemysł tego okręgu miał charakter wielogałęziowy o zdecydowanej przewadze gałęzi przetwórczych;

– rozwój poszczególnych gałęzi przemysłu był zależny głównie od potrzeb rynku lokalnego, jakim była Warszawa;

– mimo największego udziału przemysłu metalowego w produkcji 35,9% i zatrudnieniu 32,2% okręgu warszawskiego w 1913 r., to jednak gałęzie przemysłu lekkiego i spożywczego skupiały w tym czasie ponad 35% robotników oraz prawie 43% globalnej wartości produkcji (tab. 17). Tak więc w okręgu tym nie występowała dominacja jednej gałęzi produkcji, a raczej istniała pewna równowaga, o czym decydował popyt na rynku lokalnym i w Królestwie Polskim. Jedynie przemysł maszynowy i włókienniczy w części lokowały swoje wyroby na rynku rosyjskim³⁹.

Okręg sosnowiecko-częstochowski

Struktura gałęziowa przemysłu okręgu sosnowiecko-częstochowskiego w całym badanym okresie charakteryzowała się zdecydowaną przewagą przemysłu ciężkiego. W latach 1879–1913 przemysł wydobywczy skupiał od 35,2% do 27,9% globalnej wartości produkcji, 66,7% do 33,5% ogółu robotników oraz 68,4% do 43,7% ogólnej mocy w KM maszyn i silników energetycznych w całym okręgu. Spadek wskaźników udziału tej gałęzi przemysłu wiązał się głównie z rozwojem hutnictwa żelaza i stali, a także od początku lat dziewięćdziesiątych przemysłu metalowo-maszynowego, chemicznego i włókiennictwa. Hutnictwo mając niewielki udział w ogólnej liczbie zakładów (od 13,1% do 2,5%) koncentrowało od 41,6% do 17,4% globalnej produkcji, 14% do 14,2% robotników oraz od 27% do ponad 16% mocy w KM. Natomiast przemysł metalowo-maszynowy w latach 1893–1913 powiększył swój udział w ogólnej ilości zakładów z 7,7% do 17,5%, w globalnej wartości produkcji z 7,5% do 16,4%, w zatrudnieniu z ok. 4% do 14% oraz w ogólnej ilości mocy maszyn i silników energetycznych z 2,5% do ponad 8% (tab. 18). Ogółem przemysł ciężki (nie wliczając

³⁸ Pustuła, *Początki...*, s. 182–184.

³⁹ Pruss, *op. cit.*, s. 253.

Przemysłu chemicznego)⁴⁰ w okręgu sosnowiecko-częstochowskim w latach 1879–1913 obejmował od 64,1% do 50,1% ogółu zakładów, których udział w globalnej produkcji wynosił ok. 76,8% do 61,7% jej wartości. Ponadto koncentrowały one od 80,7% do 61,7% ogółu robotników oraz od 95,4% do 67,9% ogólnej liczby KM (tab. 18).

Tabela 18

Struktura gałęziowa przemysłu okręgu sosnowiecko-częstochowskiego w latach 1879–1913 (w %)

Gałęzie przemysłu	Lata	Liczba zakładów	Wartość produkcji	Liczba robotników	Liczba KM
1	2	3	4	5	6
Wydobywczy	1879	51,0	35,2	66,7	68,4
	1884	39,9	19,9	41,1	48,8
	1893	29,1	19,4	41,8	47,0
	1900	47,1	19,5	35,4	-
	1904	17,3	22,9	34,0	24,8
	1913	30,1	27,9	33,5	43,7
Hutniczy	1879	13,1	41,6	14,0	27,0
	1884	12,0	26,4	16,1	39,6
	1893	6,6	27,3	16,0	24,0
	1900	3,8	20,1	15,8	-
	1904	2,7	22,8	15,8	33,8
	1913	2,5	17,4	14,2	16,1
Metalowo-maszynowy	1879	-	-	-	-
	1884	-	-	-	-
	1893	7,7	7,5	4,1	2,5
	1900	9,2	18,9	11,0	-
	1904	20,0	10,6	10,5	3,5
	1913	17,5	16,4	14,0	8,1
Chemiczny	1879	1,4	1,2	0,4	0,1
	1884	4,4	2,1	1,4	0,2
	1893	6,1	4,6	1,8	0,6
	1900	4,1	3,3	1,7	-
	1904	7,5	4,8	2,1	3,7
	1913	7,4	4,7	2,1	4,5
Mineralny	1879	11,0	2,3	3,7	1,6
	1884	12,6	2,4	4,9	-
	1893	12,2	2,1	4,6	1,8
	1900	11,8	3,2	5,7	-
	1904	17,6	3,6	5,7	5,1
	1913	12,3	3,3	5,7	6,0

⁴⁰ Według obecnej klasyfikacji do przemysłu ciężkiego zalicza się: górnictwo, hutnictwo, energetykę, przemysł metalowy oraz chemiczny – por. *Mała encyklopedia ekonomiczna*, Warszawa 1974, s. 662.

1	2	3	4	5	6
Drzewny	1879	2,8	0,3	0,6	—
	1884	4,4	1,3	2,0	—
	1893	4,1	0,5	0,9	0,3
	1900	5,4	0,4	0,5	—
	1904	8,5	0,7	0,8	0,2
	1913	4,9	0,9	0,6	0,3
Papierniczo-poligraficzny	1879	2,1	2,1	0,9	—
	1884	3,8	1,1	1,8	1,2
	1893	4,6	2,5	2,4	1,0
	1900	5,7	2,8	3,3	—
	1904	8,5	3,1	3,0	4,0
	1913	6,7	4,1	2,9	4,4
Włókienniczy	1879	2,8	14,4	12,2	2,9
	1884	7,6	43,4	31,2	9,8
	1893	5,6	30,1	26,2	21,7
	1900	5,1	29,4	25,6	—
	1904	5,7	27,9	26,1	23,7
	1913	5,2	21,0	24,7	15,4
Konfekcyjny	1879	—	—	—	—
	1884	—	—	—	—
	1893	—	—	—	—
	1900	—	—	—	—
	1904	1,7	0,8	1,2	0,3
	1913	3,0	1,7	1,5	0,2
Skórzany	1879	1,4	0,3	0,4	—
	1884	1,3	0,1	0,3	—
	1893	3,6	0,3	0,8	0,2
	1900	0,9	0,7	0,4	—
	1904	1,0	—	0,02	—
	1913	0,3	—	0,01	—
Spożywczy	1879	14,4	2,6	1,1	—
	1884	13,9	3,3	1,2	0,4
	1893	19,9	5,5	1,1	0,9
	1900	6,7	1,7	0,7	—
	1904	9,5	2,8	0,8	0,8
	1913	10,1	2,5	0,7	1,2
Inne	1879	—	—	—	—
	1884	—	—	—	—
	1893	0,5	0,2	0,3	—
	1900	—	—	—	—
	1904	—	—	—	—
	1913	—	—	—	—

Źródło: por. tab. 1.

Wśród pozostałych gałęzi przemysłu na uwagę zasługują: włókiennictwo, przemysł chemiczny i papierniczo-poligraficzny. Rozwój przemysłu włókienniczego w tym okręgu był następstwem penetracji kapitału zagranicznego (niemieckiego i francuskiego) w deficytowych działach włókiennictwa (wełna czesankowa i przemysł jutowy) i budowy w latach 1877–1890 w Zawierciu, Sosnowcu i Częstochowie kilku wielkich przedsiębiorstw tekstylnych⁴¹. W latach 1879–1913 zakłady włókiennicze stanowiące tylko od 2,8% do 5,2% ogółu przedsiębiorstw, koncentrowały od 14,4% do 21% globalnej produkcji, 12,2% do 24,7% zatrudnionych oraz od 2,9% do 15,4% ogólnej mocy maszyn i silników w KM. Przy czym najwyższy udział przemysł tekstylny w produkcji 43,4% i zatrudnieniu 31,2% posiadał w 1884 r. (tab. 18).

Przemysł chemiczny mimo stosunkowo niewielkiego udziału w produkcji i zatrudnieniu, w latach 1879–1913 zdecydowanie zwiększył wszystkie wskaźniki. Wzrost udziału tej gałęzi w globalnej wartości produkcji był prawie czterokrotny z 1,2% do 4,7%, w ogólnej liczbie robotników ponad pięciokrotny z 0,4% do 2,1% oraz w ilości mocy energetycznej z 0,1% do 4,5%. Dynamiczny wzrost udziału przemysłu chemicznego związany był z rozwojem w okręgu sosnowiecko-częstochowskim produkcji zapalek, nawozów sztucznych, barwników, smarów i klejów⁴².

Znaczny wzrost wskaźników udziału w całym przemyśle okręgu zaznaczył się także w produkcji papierniczo-poligraficznej. Zakłady tej gałęzi przemysłu stanowiące od 2,1% do 0,7% ogółu przedsiębiorstw wyraźnie zwiększyły swój udział w globalnej wartości produkcji z 2,1% do 4,1%, zatrudnieniu z 0,9% do 2,9% oraz w ogólnej mocy energetycznej z 1,2% w 1884 r. do 4,4% w 1913 r. (tab. 18).

Inne gałęzie przemysłu, w całym badanym okresie posiadały niewielki udział w produkcji i zatrudnieniu, mniej więcej na jednakowym poziomie. Wśród tych gałęzi na uwagę zasługuje przemysł mineralny, który odgrywał dużą rolę w skali Królestwa Polskiego (cementownie i huty szkła). Jednakże wskaźniki udziału tej gałęzi w przemyśle okręgu w latach 1879–1913 nie ulegały zbyt wielkim zmianom. Przemysł mineralny obejmował od 11% do 12,3% ogółu przedsiębiorstw, które koncentrowały od 2,3% do 3,3% globalnej produkcji, 3,7% do 5,7% robotników oraz 1,6% do 6% ogólnej liczby KM całego okręgu (tab. 18).

Ogółem, jak już stwierdzono wyżej, zdecydowaną przewagę w strukturze gałęziowej okręgu sosnowiecko-częstochowskiego posiadał przemysł ciężki. Przemysł lekki i spożywczy łącznie w latach 1879–1913 obejmowały 18,6%

⁴¹ B. Puczyński, „Częstochowianka”. *Gospodarka kapitału francuskiego i hitlerowskiego zarządu powierniczego w latach 1900–1944*, Częstochowa 1961, s. 17–20; F. Sobalski, *Przemysł Częstochowy w latach 1882–1900*, „Studia i Materiały z Dziejów Śląska” 1971, t. XI, s. 19–26; Puś, *Przemysł włókienniczy...*, s. 21–23.

⁴² FZPR, 1913 r.; PHKP, 1913 r.

ogółu zakładów, które skupiały od 17,3% do 25,2% globalnej produkcji, od 13,2% do 26,9% ogółu robotników oraz od 2,9% do 16,6% ogólnej mocy energetycznej w KM (tab. 18).

Mimo wzrostu znaczenia przemysłu lekkiego i spożywczego, przemysł ciężki zachował pozycję dominującą. Ponadto ważną rolę pod koniec badanego okresu zaczęły odgrywać nowoczesne gałęzie, jakimi były przemysł chemiczny i poligraficzny. W przemyśle ciężkim, obok górnictwa i hutnictwa, coraz większego znaczenia nabierał rozwój produkcji przemysłu metalowo-maszynowego, a więc gałęzi produkcji o znaczeniu podstawowym dla dalszego rozwoju procesu industrializacji w skali całego Królestwa.

Na podstawie powyższej analizy zmian w strukturze gałęziowej przemysłu okręgu sosnowiecko-częstochowskiego możemy stwierdzić, że proces uprzemysłowienia w tym okręgu oparty na zasobach surowców mineralnych w latach 1870–1913 posiadał cechy industrializacji intensywnej (produkcja środków produkcji)⁴³. Okręg ten posiadał najbardziej korzystną z punktu widzenia dalszej industrializacji, strukturę gałęziową przemysłu.

Okręg staropolski

W strukturze gałęziowej przemysłu okręgu staropolskiego w latach 1879–1913 dominował przemysł ciężki (górnictwo, hutnictwo i przemysł metalowo-maszynowy). Przemysł wydobywczy, który obejmował głównie kopalnie rudy żelaznej oraz kamieniołomy, koncentrował w tym czasie od ponad 20% do 31% ogółu przedsiębiorstw, od 5,8% do 2,6% globalnej wartości produkcji, 27,7% do 12,9% zatrudnionych oraz od ponad 3% do 1,2% mocy energetycznej.

Tendencja spadkowa wskaźników udziału w przemyśle okręgu zaznaczyła się także w najważniejszej gałęzi, a mianowicie w hutnictwie. Zakłady hutnicze stanowiły od 28% w 1879 r. do 2,4% ogółu przedsiębiorstw w 1913 r. Skupiały one w tym czasie od 76% do 37,7% globalnej produkcji, 61,7% do 27,3% robotników oraz od 95,5% do 41,9% KM. Powyższe wskaźniki świadczą o procesie koncentracji produkcji w hutnictwie staropolskim na początku XX w., a jednocześnie o stosunkowo szybkim rozwoju innych gałęzi przemysłu.

Dynamicznie rozwijał się natomiast przemysł metalowo-maszynowy. W latach 1879–1913 zakłady tej gałęzi, stanowiące od 4,8% do 10% ogółu przedsiębiorstw, koncentrowały od 2,3% do 18,1% produkcji, 1,8% do 27,3% zatrudnionych oraz od 0,2% do 17,5% ogólnej ilości KM (tab. 19).

⁴³ I. Pietrzak-Pawłowska, *Przezwrot techniczny i typy industrializacji w Europie Środkowo-Wschodniej w XIX wieku*, [w:] *Gospodarka przemysłowa i początki cywilizacji technicznej...*, s. 54.

Ogółem w całym okresie powyższe trzy gałęzie przemysłu ciężkiego miały zdecydowaną przewagę, skupiając od 53,6% do 43,3% przedsiębiorstw, 84,1% do 58,4% globalnej produkcji, 91,2% do 63,4% ogółu robotników oraz od 95,7% do 60,6% mocy energetycznej (tab. 19).

Wśród pozostałych gałęzi na uwagę zasługuje przemysł mineralny, który szczególnie dynamicznie zaczął rozwijać się na początku XX w. Wpływ na wzrost produkcji i zatrudnienia w tej gałęzi przemysłu miało powstanie pod koniec XIX w. Cementowni „Opoczno” i „Kielce” oraz znaczny rozwój przemysłu ceramicznego⁴⁴. W latach 1879–1913 udział przemysłu mineralnego w ogólnej liczbie zakładów zwiększył się prawie dwukrotnie z 8,8% do 16,2%, w produkcji globalnej prawie sześciokrotnie z 2,7% do 15,8%, w ogólnym zatrudnieniu ponad siedem razy z 2,8% do 20,8% oraz w ogólnej mocy urządzeń energetycznych w latach 1893–1913 wzrost ten był ponad dwudziestoczekrotny z 0,6% do 14,7% (tab. 19).

Znaczny wzrost wskaźników udziału w produkcji i zatrudnieniu w okręgu staropolskim miał miejsce także w przemyśle drzewnym. Zakłady drzewne stanowiące od 3,2% do 14,3% ogółu firm przemysłowych, koncentrowały od 0,8% do 5% produkcji globalnej, od 0,4% do 5,2% robotników oraz od 2,5% w 1893 r. do 8% w 1913 r. ogólnej liczby KM (tab. 19).

Tabela 19

Struktura gałęziowa przemysłu okręgu staropolskiego w latach 1879–1913 (w %)

Gałęzie przemysłu	Lata	Liczba zakładów	Wartość produkcji	Liczba robotników	Liczba KM
1	2	3	4	5	6
Wydobywczy	1879	20,8	5,8	27,7	-
	1884	28,0	3,8	25,8	3,2
	1893	13,9	4,3	31,8	3,9
	1900	47,6	5,2	23,6	-
	1904	42,4	0,7	14,6	-
	1913	30,9	2,6	12,9	1,2
Hutniczy	1879	28,0	76,0	61,7	95,5
	1884	16,1	68,3	59,0	96,8
	1893	14,6	73,1	51,6	81,1
	1900	10,8	72,3	49,1	-
	1904	7,1	48,3	36,4	79,6
	1913	2,4	37,7	27,3	41,9

⁴⁴ WAPK, RGK, Wyd. Adm., Ref. II, sygn. 873, k. 1–6; Sommer, *op. cit.*, s. 146; A. Jezierski, S. M. Zawadzki, *Dwa wieki przemysłu w Polsce. Zarys dziejów*, Warszawa 1966, s. 219–220.

1	2	3	4	5	6
Metalowo-maszynowy	1879	4,8	2,3	1,8	0,2
	1884	5,4	2,8	3,3	-
	1893	13,9	4,2	6,7	4,8
	1900	5,4	5,9	10,4	-
	1904	7,1	14,0	19,9	3,6
	1913	10,0	18,1	23,2	17,5
Chemiczny	1879	-	-	-	-
	1884	2,4	0,9	0,2	-
	1893	4,4	0,4	0,4	-
	1900	1,5	0,3	0,3	-
	1904	2,7	3,7	1,6	1,5
	1913	2,4	5,5	1,3	1,2
Mineralny	1879	8,8	2,7	2,8	-
	1884	8,3	4,9	4,0	-
	1893	7,0	1,0	1,9	0,6
	1900	9,8	4,9	8,2	-
	1904	16,1	14,1	16,2	9,7
	1913	16,2	15,8	20,8	14,7
Drzewny	1879	3,2	0,8	0,4	-
	1884	4,8	0,6	0,8	-
	1893	5,1	0,9	1,3	2,5
	1900	7,8	2,5	2,6	-
	1904	8,5	5,4	4,6	3,8
	1913	14,3	5,0	5,2	8,0
Papierniczo-poligraficzny	1879	-	-	-	-
	1884	0,6	0,05	0,1	-
	1893	0,6	0,02	0,1	0,9
	1900	1,9	0,1	0,4	-
	1904	1,8	0,1	0,4	-
	1913	1,4	2,0	1,8	7,2
Włókienniczy	1879	-	-	-	-
	1884	-	-	-	-
	1893	-	-	-	-
	1900	0,5	0,009	0,2	-
	1904	0,4	0,1	0,1	-
	1913	-	-	-	-
Konfekcyjny	1879	-	-	-	-
	1884	-	-	-	-
	1893	-	-	-	-
	1900	-	-	-	-
	1904	0,4	0,1	0,9	-
	1913	1,4	0,2	0,6	-

Tabela 19 (cd.)

1	2	3	4	5	6
Skórzany	1879	3,2	0,7	0,3	—
	1884	5,9	2,6	1,0	—
	1893	10,1	0,7	0,4	—
	1900	0,9	0,2	0,3	—
	1904	0,9	0,3	0,3	—
	1913	—	—	—	—
Spożywczy	1879	31,2	11,7	5,3	4,3
	1884	28,5	16,0	5,8	—
	1893	29,7	15,1	5,5	6,2
	1900	13,8	8,5	4,8	—
	1904	12,5	13,2	5,0	1,8
	1913	19,5	12,3	5,5	7,6
Inne	1879	—	—	—	—
	1884	—	—	—	—
	1893	0,6	0,1	0,2	—
	1900	—	—	—	—
	1904	—	—	—	—
	1913	1,4	0,7	1,3	0,6

Źródło: por. tab. 1.

W końcu badanego okresu zdecydowany wzrost udziału, głównie w produkcji, miał miejsce w przemyśle chemicznym. W latach 1900–1913 udział tej gałęzi w globalnej wartości produkcji zwiększył się ponad osiemnaście razy z 0,3% do 5,5%, a w zatrudnieniu czterokrotnie z 0,3% do 1,3% (tab. 19). Wzrost znaczenia przemysłu chemicznego w okręgu staropolskim był następstwem rozwoju założonego w 1900 r. w Niewachlewie k. Kielc zakładu nawozów sztucznych Tow. Akc. „Kielce”, który w 1913 r. zatrudniał 150 robotników⁴⁵.

Przemysł spożywczy na obszarze okręgu staropolskiego w latach 1879–1913 posiadał prawie nie zmieniony udział w globalnej wartości produkcji od 11,7% do 12,3% oraz w ogólnym zatrudnieniu od 5,3% do 5,5%. Jednakże znaczny wzrost innych gałęzi spowodował, że pod względem udziału w produkcji okręgu przemysł spożywczy w latach 1879–1913 spadł z drugiej na czwartą pozycję, a w zatrudnieniu z trzeciego na piąte miejsce (tab. 19).

Ogółem przemysł lekki i spożywczy w omawianym okręgu nie odgrywał poważniejszej roli, koncentrując od 12,4% do 13,2% globalnej produkcji oraz od 5,6% do 7,4% ogółu zatrudnionych (tab. 19).

Analiza struktury gałęziowej przemysłu w okręgu staropolskim wskazuje na dominację w całym okresie przemysłu ciężkiego, w tym głównie hutniczego,

⁴⁵ WAPK, KGK, sygn. 1772, k. 80–85; Trepka, *op. cit.*, s. 96.

w poważnym stopniu rozwijającego się w oparciu o miejscowe zasoby surowcowe. W przemyśle ciężkim do 1913 r. zachodziły korzystne zmiany jakościowe, bowiem przy wyraźnym spadku udziału w produkcji i zatrudnieniu zacofanego przemysłu wydobywczego, a także hutnictwa, następował dynamiczny wzrost znaczenia przemysłu metalowo-maszynowego.

Ponadto, w okresie do 1913 r. w okręgu tym zaczęły stosunkowo szybko rozwijać się nowoczesne branże przemysłu chemicznego (nawozy sztuczne) i mineralnego (cementownie), mimo że w sensie ilościowym, tak w produkcji, jak również w zatrudnieniu jeszcze nie odgrywały one zbyt wielkiej roli. Były to jednak wyraźne symptomy korzystnych zmian w strukturze gałęziowej okręgu staropolskiego.

Analiza zmian w strukturze gałęziowej czterech okręgów przemysłowych w Królestwie Polskim w latach 1879–1913 wskazuje na poważne zróżnicowanie tych zmian w poszczególnych okręgach. Mimo różnic jedna cecha wydaje się wspólna, a mianowicie, że we wszystkich okręgach, oczywiście w różnym tempie, zanikała monogałęziowa struktura przemysłu. Z kolei różnice dotyczyły głównie odmiennych typów industrializacji. I tak charakterystyczną cechą okręgu łódzkiego były dominujące funkcje przemysłu włókienniczego. Dynamiczny rozwój tej gałęzi przemysłu, szczególnie w końcu XIX w., był jednocześnie przyczyną stosunkowo znacznych zmian w strukturze gałęziowej tego okręgu. Rozwijający się okręg łódzki stał się bowiem chłonnym rynkiem zbytu dla wielu gałęzi przemysłu wytwarzających wyroby niezbędne w procesie produkcji przemysłu tekstylnego (wyroby przemysłu chemicznego i maszynowego). Ponadto szybki proces urbanizacji w tym okręgu, będący również następstwem industrializacji, był czynnikiem rozwoju rynku zbytu dla tych gałęzi przemysłu, które produkowały towary konsumpcyjne i użytkowe (przemysł spożywczy, chemiczny, konfekcyjny, drzewny). Należy więc stwierdzić, że dominujący w okręgu łódzkim przemysł włókienniczy stał się katalizatorem rozwoju na tym obszarze innych gałęzi przemysłu, głównie jednak kooperujących z włókiennictwem lub pracujących na potrzeby miejscowej ludności.

Struktura przemysłu okręgu warszawskiego, który uformował się głównie w oparciu o duży ośrodek miejski, jakim była Warszawa (o jego siłę roboczą, rynek zbytu i infrastrukturę), w całym badanym okresie wykazywała poważne zróżnicowanie gałęziowe. Mimo przewagi w strukturze gałęziowej, tak w produkcji, jak również w zatrudnieniu przemysłu metalowo-maszynowego oraz spożywczego (na początku XX w. tylko w produkcji), żadna z tych gałęzi nie zdobyła pozycji dominującej (udziału ponad 50%). W latach 1879–1913 w okręgu tym nastąpił znaczny rozwój innych gałęzi przemysłu (chemiczny, włókienniczy, konfekcyjny, skórzaný, drzewny), które wyraźnie zwiększyły swój udział w globalnej produkcji oraz w zatrudnieniu. Ten wielobranżowy charakter przemysłu okręgu warszawskiego decydował o pewnej

równowadze w wytwórczości dóbr produkcyjnych i konsumpcyjnych. Niewątpliwie stymulatorem rozwoju przemysłu w tym okręgu, w tym zmian w strukturze gałęziowej, były potrzeby warszawskiej aglomeracji miejskiej. Rola Warszawy i całej aglomeracji nie wiązała się tylko z tym faktem, że był to największy ośrodek miejski w Królestwie Polskim, zachowujący w dalszym ciągu stołeczny charakter, ale także z tym, że stała się ona centrum pośrednictwa w wymianie handlowej między regionami Królestwa oraz Rosją⁴⁶.

Okręg sosnowiecko-częstochowski, rozwijający się głównie na bazie surowców mineralnych, przez cały okres lat 1879–1913 charakteryzował się zdecydowaną przewagą w strukturze gałęziowej przemysłu ciężkiego. Jednakże zachodziły tam istotne procesy powodujące dynamiczny rozwój innych gałęzi przemysłu. Od połowy lat osiemdziesiątych XIX w. poważne (pierwszą lub drugą) pozycje, tak w produkcji, jak również w zatrudnieniu, zajmował bardzo nowoczesny przemysł włókienniczy. Ponadto, w badanym okresie nastąpił kilkukrotny wzrost udziału w produkcji i zatrudnieniu przemysłu chemicznego i papierniczego. Natomiast w ramach przemysłu ciężkiego, od początku lat dziewięćdziesiątych XIX w. szybko rozwijał się przemysł metalowo-maszynowy, którego wskaźniki udziału w 1913 r. w globalnej produkcji oraz w ogólnej liczbie robotników były zbliżone do wskaźników hutnictwa (tab. 18).

Proces rozwoju przemysłu okręgu sosnowiecko-częstochowskiego, posiadającego najbardziej korzystne warunki (zasoby surowców mineralnych – węgla, rud żelaza i cynku, dobre połączenia komunikacyjne, chłonny rynek zbytu w Królestwie i Rosji, dogodne rynki surowcowe i paliwowe, penetracja kapitałów zagranicznych, tania siła robocza) wśród czterech okręgów w Królestwie Polskim, przebiegał w kierunku kształtowania wielogałęziowej jego struktury. Przy zachowaniu w 1913 r. przewagi przemysłu ciężkiego (65,0% produkcji), w tym przemysłu środków produkcji (33,8%), gałęzie wytwarzające dobra konsumpcyjne zwiększyły swój udział z ok. 21% do 35% globalnej produkcji (tab. 18). Czynnikiem rozwoju tych gałęzi przemysłu był niewątpliwie szybko postępujący proces urbanizacji tego regionu. Warto zaznaczyć, że w latach 1870–1910 ludność Częstochowy wzrosła ponad 5,5 raza (z 13,3 tys. osób do 74,8 tys. osób), Sosnowca ponad 15 razy (z 6,5 tys. do 98,7 tys. osób), Będzina 7,5 raza (z 6,5 tys. do 49,1 tys. osób), Dąbrowy Górniczej w latach 1880–1910 czterokrotnie (z 6 tys. do 24 tys. osób) oraz także w tym czasie Zawiercia dziesięciokrotnie (z 2,8 tys. do 28 tys. osób)⁴⁷. Na podstawie analizy kierunków zmian w strukturze gałęziowej przemysłu

⁴⁶ W. Pruss, *Miasto jako obszar produkcyjny*, [w:] *Wielkomijski rozwój Warszawy do 1918 r.*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Warszawa 1973, s. 155.

⁴⁷ Obliczono na podstawie: A. Jelonek, *Liczba ludności miast i osiedli w Polsce w latach 1810–1955*, Warszawa 1956.

okręgu sosnowiecko-częstochowskiego możemy stwierdzić, że proces industrializacji na tym obszarze miał charakter intensywny⁴⁸.

W okręgu staropolskim do końca XIX w. dominującą gałęzią produkcji przemysłowej było hutnictwo żelaza. Jakkolwiek do 1913 r. przemysł ten zachował pierwszą pozycję, to jednak jego udział w produkcji i zatrudnieniu spadł poniżej 50%. Zdecydowało o tym szybkie tempo rozwoju przemysłu metalowego, wyrastającego na bazie dawnych ośrodków hutniczych, które uległy likwidacji na przełomie XIX i XX w.

Poza przemysłem metalowym, szybki wzrost udziału w globalnej produkcji nastąpił w przemyśle mineralnym (pięciokrotny) i drzewnym (sześciokrotny). Mimo tych zmian w omawianym okręgu w całym okresie dominowały gałęzie przemysłu ciężkiego (od 84,1% do 58,4% globalnej produkcji – tab. 19). Trudno jednak zaliczyć okręg staropolski do regionów industrializacji intensywnej, ponieważ przemysł tego obszaru, głównie górnictwo rud oraz hutnictwo w końcu badanego okresu przeżywały poważny regres. Ponadto inne gałęzie przemysłu (metalowy, mineralny, drzewny, chemiczny) zwiększając swój udział w ogólnej produkcji i zatrudnieniu okręgu w sumie nie doprowadziły do zwiększenia roli tego regionu w skali Królestwa Polskiego⁴⁹.

Ogółem, analiza zmian w strukturze gałęziowej przemysłu w poszczególnych okręgach Królestwa Polskiego prowadzi do wniosku, że na tym obszarze występowały różne typy industrializacji. Jeżeli bowiem Królestwo jako całość możemy zaliczyć do obszaru ekstensywnej industrializacji (z przewagą produkcji środków konsumpcji), to jednak sytuacja w poszczególnych okręgach była odmienna. I tak okręg łódzki posiadał niewątpliwie cechy industrializacji ekstensywnej (dominacja włókiennictwa); natomiast w okręgu sosnowiecko-częstochoskim przeważały elementy intensywne (przewaga produkcji środków produkcji). Tymczasem okręg warszawski charakteryzował się względną równowagą w rozwoju produkcji dóbr konsumpcyjnych i środków produkcji. Ostatni, górniczo-hutniczy okręg staropolski należy zaliczyć również do obszarów industrializacji ekstensywnej.

⁴⁸ Problemy metodologiczne typologii procesu industrializacji zostały przedstawione w pracy Pietrzak-Pawłowska, *Przewrót techniczny...*, s. 52–54.

⁴⁹ Por. tab. 1.

ROZWÓJ POSZCZEGÓLNYCH GAŁĘZI PRZEMYSŁU

Poważny wpływ na rozwój odpowiednich gałęzi przemysłu miała ich struktura branżowa. Wraz z postępowaniem technicznym i technologicznym następowała intensyfikacja rozwoju wielu branż i działów produkcji przemysłowej. Bezpośrednim następstwem tych procesów były przeobrażenia struktury branżowej poszczególnych gałęzi produkcji, najczęściej powodujące znaczny rozwój całych gałęzi.

Wpływ na zmiany w strukturze branżowej miały, z jednej strony postęp techniczny, łatwo dostępne zasoby surowcowe, a z drugiej strony zapotrzebowanie ze strony rynku.

Zmiany w strukturze branżowej i rozwój produkcji przedstawiono oddzielnie w każdej gałęzi przemysłu. Podstawę materiałową opracowania statystycznego stałowiły wydawnictwa prezentowane w rozdz. II.

1. Przemysł wydobywczy

W strukturze przemysłu wydobywczego na obszarze Królestwa Polskiego wyróżnić należy siedem branż: górnictwo węgla kamiennego i brunatnego, górnictwo rud żelaza, rud cynku, ponadto kamieniołomy, glinki ogniotrwałe, siarka i warzelnia soli. Trudno jednak, ze względu na brak odpowiednich materiałów źródłowych, szczegółowo przedstawić udział poszczególnych rodzajów przemysłu wydobywczego pod względem liczby zakładów, wartości produkcji, liczby robotników oraz mocy energetycznej w KM. Wszelkie materiały statystyczne najczęściej ograniczały informacje do górnictwa węglowego, górnictwa rud żelaza i cynku, rzadko tylko podając informacje na temat np. kamieniołomów czy wydobycia gliniek ogniotrwałych. Stąd też strukturę branżową przemysłu wydobywczego przedstawiono jedynie na podstawie liczby robotników dla pięciu przekrojów

chronologicznych w latach 1884–1913 (tab. 20). Niezmiennie pierwszoplanową rolę odgrywało górnictwo węgla kamiennego i brunatnego. Najniższy wskaźnik udziału tej branży w globalnym zatrudnieniu w przemyśle wydobywczym w 1900 r. wynosił 58,6%, najwyższy natomiast w 1913 r. – 80,5%. W okresie do 1904 r. na drugim miejscu znajdowało się górnictwo rud żelaza, skupiając od 24,5% do 15% ogółu robotników. Jednakże wraz z postępującym zużyciem przez huty Królestwa Polskiego rudy krzyworskiej (jakościowo lepszej od rodzimej) oraz w związku z wyczerpywaniem się zasobów krajowych¹, liczba górników rud żelaza spadła z ponad 6,6 tys. w 1900 r. poniżej 2 tys. osób, co wyrażało się w 1913 r. wskaźnikiem 5,6% ogółu robotników przemysłu wydobywczego i trzecim miejscem w strukturze branżowej (tab. 20). Drugą pozycję w 1913 r. zajmowały kamieniołomy, których udział w ogólnym zatrudnieniu w latach 1893–1913 wynosił od 11% do 8,6%. Następne, czwarte miejsce, zajmowało górnictwo rud cynku. Zakłady tej branży w latach 1884–1913 skupiały od 3,8% do 4,4% ogółu robotników. Kolejną pozycję zajmowały kopalnie glinki ogniotrwałej skupione głównie w powiatach: opoczyńskim, opatowskim, itżeckim i koneckim, gdzie w 1912 r. funkcjonowało ok. 200 kopalni². Udział tej branży był niewielki i wynosił od 0,9% w 1884 r. do 0,6% w 1913 r. ogółu zatrudnionych w przemyśle wydobywczym (tab. 20).

Wydobycie siarki w Królestwie Polskim ograniczało się do jednej kopalni w Czarkowach pow. pińczowskim, gub. kieleckiej. Zakład ten (łącznie z wytopem siarki), funkcjonujący do końca XIX w., w latach 1884–1900 zatrudniał 110 do 112 robotników. Udział tej branży w ogólnym zatrudnieniu wahał się od 0,9% do 0,4% (tab. 20).

Znikomą rolę odgrywał przemysł solny, bowiem funkcjonowała tylko jedna warzelnia w Ciechocinku, zatrudniająca w badanym okresie od 30 do 63 robotników. Jej udział w ogólnym zatrudnieniu wynosił ok. 0,2% (tab. 20).

W badaniach nad dziejami poszczególnych gałęzi przemysłu ważnym miernikiem jest tempo ich rozwoju. W dotychczasowych badaniach wielokrotnie próbowano ukazać dynamikę wzrostu produkcji przy użyciu różnorodnych kryteriów. Jednym z kryteriów dość często używanym była liczba robotników. Jest to jednak miernik nie zawsze precyzyjny (mimo iż używany jest

¹ W. Długoborski, *Górnictwo i hutnictwo do 1918 r.*, [w:] *Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX w. Studia i materiały*, red. L. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław 1970, s. 137; J. Pazdur, *Górnictwo rud żelaza*, [w:] *Zarys dziejów górnictwa na ziemiach polskich*, red. J. Pazdur, Katowice 1961, s. 81 – autor podaje, że w 1911 r. wydobyte rudy krajowych wynosiło już tylko 37% produkcji z 1900 r.; E. Rose, *Wielki przemysł Królestwa Polskiego przed wojną*, Poznań 1918; s. 145. A. Jezierski, *Handel zagraniczny Królestwa Polskiego 1815–1914*, Warszawa 1967, s. 135–136.

² WAPR, OIROG, sygn. 12, nlb.

Struktura branżowa przemysłu wydobywczego w Królestwie Polskim
w latach 1884-1913 (robotnicy w tys. osób)

Branże	Lata		1884		1893		1900		1904		1913	
				%		%		%		%		%
Węgiel			7,6	71,7	13,5	62,1	15,80	62,1	20,3	70,7	27,3	80,5
Rudy żelaza			2,2	20,7	4,4	20,2	6,60	20,2	4,3	15,0	1,9	5,6
Rudy cynku			0,4	3,8	1,4	6,4	1,33	6,4	1,6	5,5	1,5	4,4
Kamieniołomy			0,2	1,9	2,4	11,0	2,80	11,0	2,3	8,0	2,9	8,6
Glinki			0,1	0,9	-	-	0,25	-	0,1	0,3	0,2	0,6
Siarka			0,1	0,9	-	-	0,11	-	-	-	-	-
Sól			-	-	0,05	0,1	0,05	0,1	0,1	0,3	0,06	0,2
Razem			10,6	100,0	21,75	100,0	26,94	100,0	28,7	100,0	33,9	100,0

Źródło: GPR 1884; SSSPR 1893, 1900, 1904; FZPR 1913.

współcześnie w pracach ekonomistów i geografów gospodarczych), bowiem nie uwzględnia postępu technicznego, a w związku z tym wzrostu wydajności pracy. Innym kryterium była wartość produkcji (szczególnie w badaniach nad dziejami przemysłu przetwórczego, kiedy brak w źródłach wielkości produkcji), która jest miernikiem zawodnym w jeszcze większym stopniu aniżeli liczba zatrudnionych, bowiem nie uwzględnia ruchu cen³. Wydaje się, że najbardziej wiarygodnym miernikiem w badaniach nad dynamiką wzrostu produkcji jest jej wielkość podana w tonach, metrach, litrach lub sztukach⁴. Ostatnio przy opracowaniu indeksu produkcji przemysłowej na ziemiach polskich w latach 1870–1913 – J. Łukasiewicz brał pod uwagę wielkość produkcji lub też wielkość zużycia surowca (włókiennictwo) plus ceny stałe z 1913 r., co w efekcie dało bardzo interesujące rezultaty, które mimo zastrzeżeń autora są niewątpliwie najbardziej wiarygodnym osiągnięciem w badaniach nad tempem produkcji przemysłu polskiego w okresie przed I wojną światową⁵. Stąd też w prezentowanej pracy, w zależności od możliwości źródłowych, ukazano wzrost produkcji w poszczególnych branżach i czasami jej wartości, zatrudnienia i mocy energetycznej w omawianych jedenastu gałęziach produkcji.

W przemyśle wydobywczym ukazano wielkość wydobycia (w tonach) w górnictwie węgla (kamienny i brunatny łącznie), górnictwie rud żelaza oraz rud cynkowych. Wydobycie węgla w Królestwie Polskim odznaczało się wysoką dynamiką wzrostu. W latach 1870–1913 nastąpił ponad dwudziestojednokrotny wzrost produkcji węgla (kamiennego łącznie z brunatnym – tab. 21). Tak szybki rozwój był następstwem dogodnej sytuacji rynkowej. Wzrastało bowiem, począwszy od lat siedemdziesiątych, zapotrzebowanie na węgiel przez dynamicznie rozbudowywane koleje żelazne. Rosło także zapotrzebowanie ze strony ludności miejskiej, ponadto rozwijający się przemysł stał się poważnym odbiorcą węgla jako paliwa oraz surowca.

³ Długoborski, *op. cit.*, s. 179, tab. 13; I. Pietrzak-Pawłowska, *Przewrót przemysłowy i warunki kapitalistycznej industrializacji na ziemiach polskich do 1918 r.*, [w:] *Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX w. Studia i materiały*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław 1970, s. 104, tab. 3; W. Puś, *Przemysł włókienniczy w Królestwie Polskim w latach 1870–1900. Zagadnienia struktury i dynamiki rozwoju*, ZNUŁ, S. I, nr 5, Łódź 1976, s. 83–88, tab. 25–28; K. Badziak, *Przemysł włókienniczy Królestwa Polskiego w latach 1900–1918*, ZNUŁ, S. I, nr 60, Łódź 1979, s. 50, tab. 1; A. Jezierski, S. M. Zawadzki, *Dwa wieki przemysłu w Polsce. Zarys dziejów*, Warszawa 1966, s. 196.

⁴ J. Jaros, *Historia górnictwa węglowego w Zagłębiu Górnśląskim do 1914 r.*, Wrocław 1965, s. 44–45; autor dynamikę produkcji węgla kamiennego przedstawił na podstawie wielkości wydobycia w tonach.

⁵ J. Łukasiewicz, *Dynamika rozwoju przemysłu na ziemiach polskich. Indeks produkcji przemysłowej w latach 1870–1913*, [w:] *Gospodarka przemysłowa i początki cywilizacji technicznej w rolniczych krajach Europy. Studia i materiały*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław 1977, s. 101–102.

Ogółem w okresie przed I wojną światową 90% wydobywanego węgla w Zagłębiu Dąbrowskim zbywane było na terenie Królestwa Polskiego. Według W. Długoborskiego 25% tego węgla zużywał przemysł, 31% ludność na cele opałowe, 14,2% koleje żelazne oraz 14% huty żelaza i cynku oraz kopalnie. Jedynie 10% wydobycia eksportowano, w tym głównie do zachodnich guberni Rosji oraz niewielkie ilości do Galicji i zaboru pruskiego⁶.

Tabela 21

Wydobycie węgla kamiennego i brunatnego oraz rud żelaza i cynku w Królestwie Polskim w latach 1870–1913 (w tys. t)

Lata	Węgiel kamienny i brunatny	%	Rudy żelaza	%	Rudy cynku galmonu	%
1	2	3	4	5	6	7
1870	330,9	4,7	109,8	42,7	40,0	57,9
1871	301,8*	4,3
1872	229,0*	3,3
1873	336,1	4,8	112,5	43,8	71,9	104,1
1874	402,6	5,7	128,4	49,9	100,5	145,4
1875	408,4	5,8	132,7	51,6	65,9	95,4
1876	453,7	6,5	188,3	73,3	61,3	88,7
1877	612,9	8,7
1878	907,2	13,0
1879	1086,5	15,5	118,2	45,9	95,5	138,2
1880	1286,6	18,4	147,4	57,3	50,0	72,3
1881	1406,7	20,1
1882	1383,0	19,8	161,1	62,7	96,5	139,6
1883	1676,9*	24,0	160,5	62,4	.	.
1884	1696,9	24,3	142,9	55,6	28,2	40,8
1885	1792,2	25,6	134,3	52,2	.	.
1886	1968,9	28,2	.	.	41,7	60,3
1887	1986,9	28,4
1888	2416,7	34,6
1889	2478,2	35,5
1890	2473,0	35,3	219,5	85,4	46,0	66,6
1891	2604,8	37,3
1892	2886,2	41,3	262,6	102,2	.	.
1893	3171,1	45,4	.	.	49,2	71,2
1894	3357,2	48,0	.	.	60,0	86,8
1895	3686,1	52,7	362,0	140,8	56,2	81,3
1896	3667,8	52,5	.	.	46,4	67,1
1897	3769,1	53,9	321,0	124,9	34,7	50,2
1898	4092,9	58,5	402,9	156,8	62,8	90,0
1899	3976,8	56,9	462,2	179,8	66,7	96,5

* Długoborski, *op. cit.*, s. 161–162.

1	2	3	4	5	6	7
1900	4 129,9	59,1	483,2	188,0	49,4	71,5
1901	4 348,6	62,2	324,3	126,2	57,3	82,9
1902	4 411,4	63,1			67,3	97,4
1903	4 929,8	70,5	167,1	65,0	74,9	108,4
1904	4 724,8	67,6	196,4	76,4	101,6	147,0
1905	3 668,5	52,5	265,4	103,3	99,4	143,8
1906	4 719,8	67,5	295,7	115,1	70,2	101,6
1907	5 503,6	78,7	206,4	80,3	67,2	97,2
1908	5 043,7	80,7	198,2	77,1	64,7	93,6
1909	5 697,0	81,5	122,9	47,8	54,7	79,2
1910	5 585,4	79,9	173,6	67,5	60,1	86,9
1911	5 908,3	84,5	257,2	100,1	56,1	81,2
1912	6 467,7	92,5			60,8	88,0
1913	6 988,7	100,0	257,0	100,0	69,1	100,0

* – tylko węgiel kamienny.

Źródło: GPR za lata 1878–1885; SSSGPR za lata 1886–1905, 1910; J. Jaros, *Historia górnictwa węglowego w zagłębiu górnośląskim do 1914 r.*, Wrocław 1965, s. 44–45; L. Tołłoczko, *Źródła energii na ziemiach polskich i sposoby ich wykorzystania*, [w:] *Prace Polskiej Narady Ekonomicznej w Petersburgu*, t. 1, Warszawa 1919, s. 58; *Statisticeskij Jeżegodnik na 1913 god.*, t. II, S. Peterburg 1913, s. 130–135; J. Poznański, *Proizwoditelielnye siły Carstwa Polskiego*, S. Peterburg 1906, s. 348–349; K. Srokowski, *Przemysł węglowy w Królestwie Polskim*, [w:] *Pamiętnik I Zjazdu Górników Polskich w Krakowie w 1906 r.*, Lwów 1906, s. 66–67; „Przegląd Techniczny” 1900, nr 52, s. 885; J. Dębicki, *Przemysł cynkowy*, Warszawa 1927, s. 13; S. Koszutski, *Rozwój ekonomiczny Królestwa Polskiego w ostatnim trzydziestoleciu (1870–1900)*, Warszawa 1905, s. 283–285; J. Pazdur, E. Pietraszek, *Górnictwo rud metali nieżelaznych*, [w:] *Zarys dziejów górnictwa na ziemiach polskich*, red. J. Pazdur, t. II, Katowice 1961, s. 104.

Przemysł węglowy Zagłębia Dąbrowskiego w latach 1879–1913 w skali trójzaborowej ziem polskich rozwijał się najbardziej dynamicznie. Otóż wydobycie węgla kamiennego w tym czasie na Górnym Śląsku wzrosło prawie 7,5 raza (z 5 854 tys. t do 43 801 tys. t). Natomiast w Zagłębiu Krakowskim (Galicja) nastąpiło 10,5-krotne zwiększenie wydobycia. Łącznie na ziemiach polskich w latach 1870–1913 wydobycie węgla kamiennego wzrosło ponad ośmiokrotnie (z 6 371 tys. t do 52 605 tys. t). Tymczasem w Królestwie Polskim wzrost ten był prawie dwudziestokrotny (z 329,9 tys. t do 6 833,6 tys. t). Udział produkcji Zagłębia Dąbrowskiego w ogólnym wydobyciu węgla kamiennego na ziemiach polskich systematycznie wzrastał. Kiedy w 1870 r. wynosił on 5,2% (329 tys. t i 6 371 tys. t), to w 1913 r. miał już prawie do 13% (6 834 tys. t i 52 605 tys. t).

Zagłębie Dąbrowskie odgrywało poważną rolę w wydobyciu węgla w skali cesarstwa rosyjskiego. W latach 1860–1914 według oficjalnej statystyki

⁷ Jaros, *op. cit.*, s. 44–45.

udział Królestwa Polskiego w ogólnej produkcji węgla w Rosji wahał się od 59% do 22,4% (tab. 22). Systematyczny spadek udziału w ogólnym wydobyciu węgla w państwie rosyjskim wiązał się z szybkim rozwojem w okresie od końca lat osiemdziesiątych XIX w. Zagłębia Donieckiego. Kiedy w latach 1880–1888 stosunek produkcji węgla w Zagłębiu Dąbrowskim do wydobycia w Zagłębiu Donieckim wynosił przeciętnie około 90%, a w latach 1884 i 1888 nawet 101,9% oraz 107,7%, to w następnych latach dynamicznie rozwijające się kopalnie donieckie osiągnęły prawie trzykrotną przewagę nad dąbrowskimi. W 1900 r. produkcja węgla w Królestwie Polskim stanowiła bowiem zaledwie 37,5% (4 129,9 tys. t do 11 001,6 tys. t), a w 1912 r. już tylko 30,3% (6 467,7 tys. t do 21 359,5 tys. t) wydobycia w Zagłębiu Donieckim⁸. Rozwój Zagłębia Donieckiego był następstwem szybkiego zwrotu zapotrzebowania na węgiel przez przemysł metalurgiczny okręgu południoworosyjskiego, a także przemysł okręgów moskiewskiego i petersburskiego oraz rozbudowywane kolejnictwo. Tempo wydobycia w całej Rosji w latach 1870–1913 było dwukrotnie wyższe aniżeli w Królestwie Polskim. W tym czasie nastąpił bowiem ponad czterdziestopięciokrotny wzrost produkcji węgla (z 694,5 tys. t do 31 199 tys. t)⁹.

Tabela 22

Stosunek wydobycia węgla w Zagłębiu Dąbrowskim
do ogólnego wydobycia w Rosji w latach 1860–1914
(w tys. t)

Lata	Rosja ogółem	Zagłębie Dąbrowskie	Udział w %
1860	299,7	176,9	59,0
1865	386,5	176,9	45,8
1870	694,5	330,9	47,6
1875	1 700,2	408,4	24,0
1880	3 285,8	1 286,6	39,1
1885	4 262,1	1 792,2	42,0
1890	6 019,6	2 473,0	41,1
1895	9 095,8	3 686,1	40,5
1900	16 162,1	4 129,9	25,5
1905	18 656,8	3 668,5	19,6
1911	28 497,9	5 908,3	20,7
1913	31 199,0	6 988,7	22,4

Źródło: *Statisticzeskij Jeżegodnik na 1913 god*, t. II, S. Peterburg 1913, s. 130; *Statisticzeskij Jeżegodnik na 1914 god*, S. Peterburg 1914, s. 144; obliczenia własne.

⁸ SSSGPR za 1893 i 1900 r.; Rose, *op. cit.*, s. 143 – obliczenia własne.

⁹ *Statisticzeskij Jeżegodnik na 1913 god*, t. II, S. Peterburg 1913, s. 130; *Statisticzeskij Jeżegodnik na 1914 god*, S. Peterburg 1914, s. 144.

W ogólnym wydobyciu węgla w Królestwie Polskim dominował węgiel kamienny. W strukturze wydobycia węgla stanowił on w latach 1880–1913 od 99,5% do 97,7%.

Węgiel brunatny, którego wydobycie stanowiło w badanym okresie od 0,1% do 2,3% ogólnej produkcji węgla, wydobywano w okolicach Zawiercia. Ogółem istniało tam (w pobliżu Mrzygłodu, Poręby Mrzygłodzkiej i Rokitna) 7 przedsiębiorstw. Z tej liczby w 1893 r. czynne były tylko dwie, w 1900 r. cztery, a w 1913 r. 5 kopalń. Produkcja rosła powoli, bowiem węgiel ten nie był popularny na rynku Królestwa Polskiego ze względu na gorsze właściwości energetyczne w stosunku do węgla kamiennego, a jednocześnie stosunkowo wysokie ceny¹⁰.

Tabela 23

Struktura produkcji górnictwa węglowego w Królestwie Polskim w latach 1880–1913 (w tys. t)

Lata	Węgiel ogółem	Węgiel brunatny	%
1880	1 286,6	17,2	1,3
1890	2 473,0	2,4	0,1
1900	4 129,9	20,9	0,5
1907	5 503,6	184,9	3,3
1913	6 988,7	155,1	2,2

Źródło: por. tab. 21; obliczenia własne.

Wydobycie rudy żelaza w Królestwie Polskim najszybciej rozwijało się w latach dziewięćdziesiątych XIX w. W okresie między 1870 r. a 1900 r. (najwyższe wydobycie) nastąpił ponad 4,4-krotny wzrost wydobycia z 109,8 tys. t do 483,2 tys. t (tab. 21). W 1900 r. najwięcej rudy produkowały kopalnie (9 zakładów) Tow. Akc. Ostrowieckiego – 49 746 t, Tow. Akc. Starachowickiego (16 zakładów) – 45 569 t w Zagłębiu Staropolskim oraz Tow. Akc. Hantke (7 kopalń) – 48 485 t w okręgu sosnowiecko-częstochowskim¹¹.

Na początku XX w. wydobycie rud żelaza w Królestwie Polskim, a szczególnie w okręgu staropolskim, wyraźnie spada. Najpoważniejszy spadek zanotowano w latach 1903–1904, a następnie w latach 1907–1910 (tab. 21). W okresie do 1913 r. wydobycie nieco spadło, jednakże stanowiło ono jedynie 53,2% (257,0 tys. t) w stosunku do najwyższej produkcji w 1900 r. (tab. 21).

¹⁰ SSSGPR za 1893 i 1900 r.; *Historia kultury materialnej Polski w zarysie*, red. B. Baranowski J. Bartyś, T. Sobczak, t. VI, Wrocław 1979, s. 103.

¹¹ SSSGPR, 1900 r., s. 275–278.

Główną przyczyną spadku produkcji rudy krajowej był wzrastający przywóz rudy z Krzywego Rogu. Mimo kosztów przewozu, ruda ta była bardziej ekonomiczna, zawierała bowiem 65% żelaza, natomiast ruda polska jedynie 33%¹². W latach 1905–1912 import rudy krzyworońskiej był zbliżony ilościowo do wielkości produkcji krajowej, a w latach 1911 i 1912 przekraczał tę produkcję o ponad 24% (tab. 24 i 25).

Tabela 24

Import rudy krzyworońskiej do Królestwa Polskiego
w latach 1905–1912

Lata	Ruda w tonach
1905	244 500
1907	245 700
1908	244 062
1909	183 456
1910	150 696
1911	321 048
1912	373 404

Źródło: E. Tomaszewski, *Przemysł hutniczy w Królestwie Kongresowym*, [w:] *Prace Polskiej Narady Ekonomicznej w Petersburgu*, t. 3, cz. II, Warszawa 1919, s. 5.

Wysoka jakość rudy z Krzywego Rogu oraz łatwość jej dowozu w związku z rozbudową kolei żelaznych, doprowadziła na przełomie XIX i XX w. do inwestowania kapitałów towarzystw hutniczych z Królestwa Polskiego w rozwój kopalnictwa rud w Krzywym Rogu. Własne kopalnie rudy w Zagłębiu Donieckim założyły Tow. Wielkich Pieców i Zakładów Ostrowieckich oraz Tow. Akc. Huta Bankowa¹³.

Górnictwo rud żelaza w Królestwie Polskim w latach 1870–1913 w skali ziem polskich posiadało znaczny udział w wydobyciu tego surowca. W okresie do lat dziewięćdziesiątych XIX w. pierwszą pozycję niezmiennie zajmował Śląsk, gdzie wydobywano ponad 81% ogółu rud żelaza na obszarze ziem polskich. Jednakże na początku XX w. w związku z wyczerpywaniem się złóż tych rud, oraz ekspansją kapitału śląskiego za granicę, wydobycie rud na Śląsku spada do 41,3%¹⁴. Natomiast udział wydobycia w Królestwie Polskim wzrasta z 18,3% w 1870 r. do 54,5% w 1913 r. Wzrost ten miał miejsce mimo, jak wykazano wyżej, ogólnego spadku wielkości wydobycia

¹² Jeziński, *op. cit.*, s. 136.

¹³ Pazdur, *op. cit.*, s. 81.

¹⁴ Tamże, s. 87–89.

rud żelaza w Królestwie na początku XX w. Wydobycie rud żelaza w Galicji stanowiło niewielki odsetek w skali ziem polskich. W latach 1870–1913 wynosił on od 0,1% w 1900 r. do 4% w 1913 r. (tab. 25).

Tabela 25

Wydobycie rud żelaza na ziemiach polskich. Królestwo Polskie, Śląsk, Galicja w latach 1870–1913 (w tys. t)

Lata	Ogółem	Królestwo Polskie	Udział w %	Śląsk	Udział w %	Galicja	Udział w %
1870/71	600,3	109,8	18,3	479,7	79,9	10,8	1,8
1880/81	812,4	147,4	18,1	660,8	81,3	4,2	0,5
1890/91	883,5	219,5	24,8	654,5	74,1	9,5	1,1
1900/1901	941,1	483,2	51,3	457,1	48,6	0,8	0,1
1907	501,0	206,4	41,2	282,2	56,4	12,1	2,4
1913	469,6	257,0	54,7	193,8	41,3	18,8	4,0

Źródło: por. tab. 21; J. Pazdur, *Górnictwo rud żelaza*, [w:] *Zarys dziejów górnictwa na ziemiach polskich*, t. II, red. J. Pazdur, Katowice 1961, s. 87; A. Burzyński, *Informator statystyczny do dziejów przemysłu w Galicji*; red. H. Madurowicz-Urbańska, Kraków 1982, s. 86–87, tab. 8.

Porównanie wydobycia wielkości rudy żelaza w Królestwie Polskim z produkcją tego surowca w Rosji wskazuje na systematyczny spadek udziału rudy polskiej. W latach 1870–1911 udział produkcji w Królestwie obniżył się z 14,5% do 3,7%. Przy czym najniższy poziom zanotowano w 1910 r., zaledwie 3% (tab. 26). Szybki spadek wydobycia w Królestwie w stosunku do ogólnej produkcji w Rosji związany był z intensywnym rozwojem przemysłu ciężkiego (hutnictwa i górnictwa) w Cesarstwie w okresie od lat dziewięćdziesiątych XIX w.¹⁵ W latach 1870–1911 wielkość wydobycia rudy żelaza w Rosji wzrosła ponad 9 razy (tab. 26), podczas gdy w Królestwie Polskim w tym czasie tylko ponad dwukrotnie (tab. 21).

Wydobycie rud cynkowo-olowiowych (galmanu i częściowo galeny) w Królestwie Polskim skupione było w okręgu sosnowiecko-częstochowskim, w pow. olkuskim. W latach 1870–1913 funkcjonowało tam od 4 do 3 kopalń: rządowe – „Józef”, „Ulisses” i „Jerzy” zakupione w latach dziewięćdziesiątych XIX w. przez Tow. Akc. Francusko-Rosyjskie oraz kopalnia „Bolesław”, należąca do przemysłowca śląskiego von Kramsty, następnie zakupiona przez Sosnowieckie Tow. Akc. Kopalni Węgla i Zakładów Hutniczych. Na początku XX w. czynne były tylko – „Józef” i „Ulisses” oraz „Bolesław”¹⁶.

¹⁵ S. G. Strumilin, *Oczerki ekonomiczkiej istorii Rossii*, Moskwa 1960, s. 505, tab. 104.

¹⁶ J. Pazdur, E. Pietraszek, *Górnictwo rud metali nieżelaznych*, [w:] *Zarys dziejów górnictwa na ziemiach polskich*, s. 103; SSSGPR, 1900 r., s. 216–217; SSSGPR, 1904 r., s. 258–259.

Tabela 26

Wydobycie rud żelaza w Rosji i w Królestwie Polskim w latach 1870–1911
(w tys. t)

Lata	Rosja	Królestwo Polskie	Udział KP w %
1870	753,5	109,8	14,5
1875	972,9	132,7	13,6
1880	986,1	147,4	14,9
1885	1067,9	134,3	12,6
1890	1744,5	219,5	12,6
1895	2756,7	362,0	13,1
1900	6018,0	483,2	8,0
1905	4891,1	265,4	5,4
1910	5757,6	173,6	3,0
1911	6963,1	257,2	3,7

Źródło: *Statisticzeskij Jeżegodnik na 1913 god*, t. II, S. Petersburg 1913, s. 157, tab. XXXII.

Tempo wydobycia rud cynkowych w Królestwie Polskim w badanym okresie było zmienne. W latach 1870–1913 można określić trzy punkty szczytowe produkcji tych rud. Były to lata 1874, 1882 oraz 1904 (tab. 21). Najpoważniejsze obniżenie wydobycia nastąpiło w latach osiemdziesiątych XIX w., w okresie kryzysu ekonomicznego lat 1884–1886 i na początku lat dziewięćdziesiątych. Z kolei najszybszy wzrost produkcji miał miejsce (po lekkim załamaniu w 1900 r.) na przełomie XIX i XX w. do 1904 r. W latach następnym wydobycie zaczęło spadać, głównie pod wpływem wyczerpywania się zasobów oraz spadku cen światowych na cynk w rezultacie konkurencji amerykańskiej, jak również w związku z rosnącym wydobyciem rud cynku w Rosji od 1907 r. (tab. 21)¹⁷.

Ogółem w latach 1870–1913, w stosunku do szczytowego poziomu wydobycia rudy cynku w 1904 r. wskaźnik wzrostu wyniósł 147% (tab. 21).

Wydobycie rud cynkowych w Królestwie Polskim odgrywało poważną rolę w skali trójzaborowej. W latach 1870–1913 najwyższy wskaźnik udziału w 1904 r. wyniósł 14,5%. Oczywiście bezapelacyjnie pierwszą pozycję zajmował Górny Śląsk, którego wielkość wydobycia zawsze przekraczała 84%, a w 1890 r. 90% ogólnej produkcji na ziemiach polskich. Natomiast niewielka produkcja w Galicji sięgała jedynie od 2,6% do 1,2% globalnej produkcji w skali trójzaborowej (tab. 27). Warto dodać, że istniała poważna różnica jakościowa między rudami wydobywanymi w Królestwie Polskim, które zawierały od 9–13% cynku, a rudami górnośląskimi zawierającymi od 15–25% czystego metalu¹⁸.

¹⁷ Długoborski, *op. cit.*, s. 150; *Statisticzeskij Jeżegodnik 1908*, s. 163, tab. XXXIV.

¹⁸ J. Dębski, *Przemysł cynkowy*, Warszawa 1927, s. 16.

Stosunek wydobycia rud cynkowych w Królestwie Polskim do ogólnej produkcji w skali ziem polskich (w tys. t) w latach 1870–1913

Lata	Ogółem	Królestwo Polskie	Udział w %	Śląsk	Udział w %	Galicja	Udział w %
1870	362,3	40,0	11,0	313,5	86,5	8,8	2,4
1880	591,9	50,0	8,4	530,0	89,5	11,9	2,0
1890	693,7	46,0	6,6	630,0	90,8	17,7	2,6
1900	556,3	49,4	8,9	500,0	89,9	6,9	1,2
1904	669,9	101,6	14,5	588,0	84,0	10,3	1,5
1910	598,0	60,1	10,1	530,0	88,6	7,9	1,3
1913	587,8	69,1	11,8	510,0	86,8	8,7	1,4

Źródło: por. tab. 21; Pazdur, Pietraszek, *op. cit.*, s. 102; Burzyński, *op. cit.* s. 88, tab. 9; Dębicki, *op. cit.*, s. 11.

W skali cesarstwa rosyjskiego, w okresie do 1907 r. w Królestwie Polskim wydobywano 100% rud cynkowych. W następnych latach jednak produkcja rudy cynku w Rosji systematycznie wzrasta. W związku z tym w latach 1907–1911 udział wydobycia rud cynku w Królestwie Polskim w stosunku do ogólnego wydobycia w Rosji systematycznie spada z 98,5% do 65,8% (tab. 28).

W Królestwie Polskim w latach 1870–1913 nie eksploatowano rud miedzi, bowiem zasoby w okolicach Kielc i Chęcina uważano za wyczerpane. Jednakże wg danych statystyki oficjalnej w latach 1906–1907 wydobyto prawdopodobnie w Miedziance Chęcińskiej ok. 688 t rud miedzi. Była to jednak ilość znikoma, w skali Rosji zaledwie 0,2% jej produkcji globalnej¹⁹.

Tabela 28

Udział Królestwa Polskiego w wydobyciu rud cynkowych w Rosji w latach 1907–1911 (w tys. t)

Lata	Rosja ogółem	Królestwo Polskie	Udział w %
1907	68,2	67,2	98,5
1908	73,4	64,7	88,1
1909	74,7	54,7	73,2
1910	78,4	60,1	76,6
1911	85,3	56,1	65,8

Źródło: *Statisticeskij Jeżegodnik 1913*, s. 163, tab. XXXIV – obliczenia własne.

¹⁹ *Statisticeskij Jeżegodnik 1908*, s. 162.

Próbie scharakteryzowania dynamiki rozwoju przemysłu wydobywczego ogółem podjęto w tab. 29, przy zastosowaniu takich mierników, jak: liczba zakładów, wartość produkcji, liczba robotników oraz liczba KM. Pomijając tak niewątpliwe kryterium porównawcze, jakim jest wartość produkcji oraz liczbę zakładów, której zmienność w tym wypadku wynikała zapewne z niedokładności materiałów źródłowych, na podstawie liczby zatrudnionych oraz miernika mechanizacji w KM, możemy stwierdzić, że ta gałąź produkcji przemysłowej w okresie przewrotu technicznego oraz w początkach epoki monopolistycznej rozwijała się szybko. Zatrudnienie w całym przemyśle wydobywczym wzrosło w tym czasie ponad ośmiokrotnie, natomiast moc maszyn i silników energetycznych zwiększyła się ponad 105 razy (tab. 29).

Tabela 29

Rozwój przemysłu wydobywczego w Królestwie Polskim w latach 1870–1913

Lata	Liczba zakładów	%	Wartość produkcji w mln rb	%	Liczba robotników w tys.	%	Liczba KM w tys.	%
1870	110	66,7	1,5	2,9	4,1	12,1	0,7	0,9
1879	105	63,6	5,1	10,1	11,9	35,1	3,8	5,1
1882	94	56,9	3,8	7,6	11,8	34,8	5,1	6,9
1884	111	67,3	5,5	10,9	10,6	31,3	7,2	9,7
1893	79	47,9	8,9	17,7	21,7	64,0	15,9	21,4
1900	347	210,3	19,6	38,9	26,9	79,3	23,6	31,8
1904	221	133,9	26,9	53,5	28,6	84,4	30,6	41,3
1913	165	100,0	50,3	100,0	33,9	100,0	74,1	100,0

Źródło: por. tab. 1 i tab. 14, ponadto: GPR, 1882; Jaros, *Historia górnictwa węglowego w Zagłębiu Górnśląskim do 1914 r.*, Wrocław 1965, s. 120.

2. Przemysł hutniczy

W przemyśle hutniczym Królestwa Polskiego w latach 1870–1913 należy wyróżnić przede wszystkim hutnictwo żelaza i stali oraz hutnictwo cynku. W okresie do końca lat osiemdziesiątych XIX w. w sprawozdaniach urzędowych wymieniano także hutnictwo miedzi. Niewielka produkcja trzech zakładów w Kolumnie, Koniecpolu i Józefowie (Osinach) w guberni piotrkowskiej ograniczała się raczej jednak do przetopu złomu na blachę

i miedź kutą²⁰. W następnym okresie do 1913 r. pewien rozwój nastąpił jedynie w przedsiębiorstwie w Osinach k. Główna, gdzie istniała duża walcownia (150 robotników w 1904 r.), wytwarzająca blachę i drut miedziany oraz walcowania w Koniecpolu hr. Potockiego, wytwarzająca blachę i sztaby miedziane (60 robotników w 1904 r.), były to jednak zakłady należące do przemysłu metalowego²¹.

Tabela 30

Struktura branżowa przemysłu hutniczego w Królestwie Polskim w latach 1879–1913

Lata	Zakłady					Liczba robotników				
	ogółem	huty żelaza i stali	%	huty cynku	%	ogółem	huty żelaza i stali	%	huty cynku	%
1879	61	56	91,8	5	8,2	8 113	7 443	91,8	670	8,2
1884	53	47	88,7	6	11,3	9 856	9 152	92,8	704	7,2
1893	36	32	88,9	4	11,1	11 156	10 513	94,2	643	5,8
1900	34	31	91,2	3	8,8	17 954	17 247	96,1	707	3,9
1904	24	21	87,7	3	12,5	18 074	17 270	95,6	804	4,4
1913	13	10	76,9	3	23,1	18 905	17 974	95,1	931	4,9

Źródło: GPR, 1879; GPR, 1884; SSSGPR, 1893; SSSGPR, 1900; SSSGPR, 1904; FZPR, 1913.

W związku z tym w rozważaniach nad strukturą branżową oraz tempem wzrostu produkcji hutniczej w Królestwie Polskim uwzględniono jedynie hutnictwo żelaza i stali oraz cynku. Biorąc pod uwagę liczbę zakładów oraz liczbę zatrudnionych, dostrzegamy, że w strukturze branżowej hutnictwa dominowało hutnictwo żelaza i stali skupiające w latach 1879–1913 od 91,8% do 76,9% ogółu przedsiębiorstw oraz od 91,8% do 95,1% ogólnej liczby robotników (tab. 30). Spadek udziału hutnictwa żelaza i stali w ogólnej ilości zakładów, przy jednoczesnym wzroście udziału w zatrudnieniu, świadczy o postępującej koncentracji produkcji w tej gałęzi przemysłu. Proces koncentracji produkcji następował także w hutnictwie cynku, gdzie liczba zakładów spadła o 50% z 6 do 3, przy wzroście zatrudnienia prawie o 39% (z 670 osób do 931 osób). Jednakże w strukturze branżowej całego hutnictwa udział hut cynku wzrósł w ogólnej ilości przedsiębiorstw, przy jednoczesnym spadku udziału w globalnym zatrudnieniu z 8,2% do 4,9% (tab. 30).

W latach 1870–1913 produkcja surówki w Królestwie Polskim zwiększyła się prawie 15 razy. W tym czasie nastąpił ponad trzydziestosześcioletni

²⁰ GPR, 1882, s. 282; SSSGPR, 1886, s. LVIII; J. Łukasiewicz, *Przewrót techniczny w przemyśle Królestwa Polskiego 1852–1886*, Warszawa 1963, s. 226–228.

²¹ KAPFKP, 1904, nr 702, 706.

wzrost produkcji żelaza i stali (tab. 31). W okresie tych 43 lat rozwoju hutnictwa żelaza i stali, tempo wzrostu produkcji tej gałęzi przemysłu było bardzo różne. Do roku 1877 w związku z liberalną polityką celną w Rosji, jak również w Królestwie Polskim, tempo rozwoju hutnictwa było powolne, bowiem rynek był zaspokojony tanim importem z Europy Zachodniej. Brak ochrony celnej był szczególnie widoczny w rozwoju hutnictwa stali, którego początki w Rosji miały miejsce w 1876 r., a w Królestwie w 1878 r. Dopiero przejście Rosji do nowej polityki celnej w 1877 r. („złote cła”) oraz znaczny wzrost zapotrzebowania na szyny stalowe przez szybko rozbudowywane kolejnictwo, spowodowały zmianę sytuacji. Podniesienie o 33% opłat celnych (w złotych) na importowane wyroby hutnicze, w szczególnej dogodnej sytuacji postawiło produkcję stali, bowiem na ten produkt cła były najwyższe (80 kop. za pud, przy 5 kop. za surówkę oraz 35 na żelaza). Stąd też w końcu lat siedemdziesiątych i na początku osiemdziesiątych dochodzi w Królestwie Polskim do poważnych inwestycji w wytwórczości stali (Huta Bankowa, Stalownia Warszawska, Tow. Akc. „Cyklop”)²². Obok ochrony celnej istotnym czynnikiem wzrostu produkcji w hutnictwie stali było cofnięcie jeszcze w 1876 r. zezwoleń rządowych na bezcłowy przywóz szyn stalowych z zagranicy oraz zobowiązanie powstających linii kolejowych do zakupu przynajmniej połowy niezbędnych szyn z przedsiębiorstw rosyjskich²³.

Dogodne warunki rynkowe spowodowały niezwykle dynamiczny wzrost produkcji stali. W latach 1878–1881 nastąpiło ponad dwudziestokrotne zwiększenie wytwórczości stali (z 3,1 tys. t do 71,0 tys. t)²⁴. Łącznie rosła także w szybkim tempie produkcja żelaza i stali, w latach 1878–1880 zwiększyła się ponad 3,5 raza (tab. 31).

Tabela 31

Produkcja surówki, żelaza i stali oraz cynku w Królestwie Polskim
w latach 1870–1913 (w tys. t)

Lata	Surówka	%	Żelazo i stal	%	Cynk	%
1	2	3	4	5	6	7
1870	28,4	6,8	12,3	2,7	3,8	46,9
1871	26,5	6,3	17,5	3,9	2,7	33,3
1872	27,6	6,6	16,4	3,7	3,0	37,0
1873	31,5	7,5	17,2	3,9	3,4	41,9
1875	31,5	7,5	19,5	4,4	4,0	49,4

²² Z. Pustuła, *Początki kapitalu monopolistycznego w przemyśle hutniczo-metalowym Królestwa Polskiego (1882–1900)*, Warszawa 1968, s. 23, 26–29.

²³ Tamże, s. 24.

²⁴ GPR, 1879; GPR, 1880; GPR, 1881.

1	2	3	4	5	6	7
1876	31,0	7,4	17,7	3,9	4,6	56,8
1877	31,8	7,6	18,5	4,3	4,1	50,6
1878	35,3	8,4	25,4	5,7	4,6	56,8
1879	32,7	7,8	54,7	12,3	4,3	53,1
1880	43,9	10,5	92,7	20,9	4,4	54,3
1881	48,1	11,5	88,5	19,9	4,6	56,8
1882	42,9	10,2	80,9	18,2	4,5	55,5
1833	44,6	10,6	90,6	20,4	3,7	45,6
1884	41,8	9,9	115,1	25,9	4,3	53,1
1885	45,1	10,8	110,6	24,9	4,6	56,8
1886	48,9	11,7	128,3	28,9	4,2	51,8
1887	64,4	15,3	114,1	25,7	3,6	44,4
1888	83,0	19,8	106,5	24,0	3,9	48,1
1889	92,4	22,0	107,1	24,1	3,7	45,6
1890	127,3	30,4	124,9	28,1	3,8	46,9
1891	126,5	30,2	122,8	27,7	3,7	45,6
1892	150,3	35,9	154,0	34,7	4,3	53,1
1893	164,9	39,3	180,2	40,6	4,5	55,5
1894	180,8	43,2	190,0	42,8	5,0	61,7
1895	189,9	45,3	212,9	47,9	5,0	61,7
1896	218,4	52,1	247,3	55,7	6,3	77,8
1897	228,6	54,6	270,3	60,9	5,9	72,8
1898	261,4	62,4	330,9	74,5	5,7	70,4
1899	308,1	73,5	340,7	76,7	6,3	77,8
1900	298,7	71,3	371,8	83,7	6,0	74,1
1901	324,1	77,3	376,7	84,9	6,1	75,3
1902	282,5	67,4	342,3	77,1	8,3	102,4
1903	308,1	73,5	330,9	74,5	9,9	122,2
1904	376,3	89,8	353,8	79,7	10,6	130,8
1905	244,9	58,4	276,8	62,3	7,6	93,8
1906	305,6	72,9	317,8	71,6	9,6	118,5
1907	272,1	64,9	324,3	73,1	9,7	119,7
1908	201,4	48,1	283,4	63,8	8,8	108,6
1909	216,6	51,7	281,7	63,4	7,9	97,5
1910	250,1	59,7	335,8	75,6	8,6	106,2
1911	347,0	82,8	370,2	83,4	9,9	122,2
1912	393,0	93,8	402,9	90,7	8,7	107,4
1913	419,0	100,0	443,9	100,0	8,1	100,0

Źródło: Dębicki, *op. cit.*, s. 45; W. Długoborski, *Górnictwo i hutnictwo do 1918 r.* [w:] *Uprzemysłowanie ziem polskich w XIX i XX wieku*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław 1970, s. 134, 135, tab. 9; s. 159–160, tab. 12; A. Jezierski, *Handel zagraniczny Królestwa Polskiego 1815–1914*, Warszawa 1967, s. 180, tab. 78; *Statistyczny Jeżegodnik 1913*, s. 163; *Jeżegodnik Rossii 1905*, s. 348; A. Dzik, *Hutnictwo żelazne w Polsce*, Warszawa 1931, s. 19; J. Łukasiewicz, *Przezwrot techniczny w przemyśle Królestwa Polskiego 1852–1886*, Warszawa 1963, s. 240.

Wzrost produkcji stali był możliwy dzięki wzrastającemu importowi surówki i żelaza. Import tych półproduktów był ułatwiony dzięki niskim opłatom celnym. W związku z tym w latach osiemdziesiątych mogły rozwijać się stalownie warszawskie. Ogółem import surówki do Królestwa w tym czasie systematycznie wzrastał. W 1882 r. import ten wynosił 65,5 tys. t w stosunku do 42,9 tys. t produkcji krajowej²⁵.

Zmiana niekorzystnej sytuacji dla produkcji surówki nastąpiła dopiero w latach 1884–1891, kiedy stopniowo podniesiono cło na import tego półproduktu do 30–35 kop. w złocie od puda. W związku z tym import surówki do Rosji i Królestwa Polskiego systematycznie się zmniejszał. W latach 1886–1901 przywóz surówki z zagranicy do Królestwa Polskiego obniżył się ze 103,1 tys. t do 1,7 tys. t²⁶.

Dobra koniunktura na produkcję surówki trwała z pewnymi wahaniami w latach 1887–1904. Lata następne, aż do 1910 r. przyniosły jednak poważny spadek produkcji. Spadek ten wynoszący w 1908 r. w stosunku do 1904 r. ponad 46% (tab. 31), jak słusznie stwierdza dotychczasowa literatura, był następstwem wzrastającej konkurencji okręgu południoworosyjskiego, przy jednoczesnym braku w Królestwie węgla koksującego oraz dobrej jakościowo rudy²⁷. O poważnym spadku produkcji surówki w Królestwie Polskim świadczy także znaczne obniżenie importu koksu ostrawskiego i górnośląskiego w latach 1905–1910. Kiedy w 1904 r. przywieziono 466,3 tys. t koksu, to w 1908 r. (najpoważniejsze załamanie w produkcji surówki) import wynosił jedynie 292,8 tys. t (spadek o 37,2%)²⁸.

Ponowny wzrost produkcji surówki miał miejsce w latach 1911–1913. Już w 1912 r. wielkość wytworzonej surówki w tonach była wyższa od poziomu sprzed okresu załamania w 1904 r. W ostatnim roku przed wybuchem wojny poziom produkcji był najwyższy w stosunku do całego badanego okresu (tab. 31). Ponowną koniunkturę w produkcji surówki oraz innych wyrobów hutniczych należy tłumaczyć zamówieniami rządowymi w związku ze zbliżającą się wojną.

Na początku XX w., szczególnie w latach 1905 i 1908–1919, wystąpiło także załamanie w produkcji żelaza i stali. Spadek produkcji w 1905 r. w okresie nasilenia walk rewolucyjnych w stosunku do 1904 r. wyniósł 21% (tab. 31). Po okresie pewnego ożywienia nastąpiło kolejne załamanie w latach 1908–1909, które w stosunku do 1907 r. wynosiło ponad 18% (tab. 31). Kryzys w produkcji żelaza i stali z lat 1908–1909, w odróżnieniu od załamania z 1905 r., nie dotyczył przemysłu hutniczego całej Rosji.

²⁵ Pustuła, *op. cit.*, s. 30.

²⁶ Tamże, s. 40, tab. VII; *Statystyczny Jeżegodnik 1914*, s. 193–194.

²⁷ *Sprawozdanie Warszawskiego Komitetu Gieldowego za 1908 r.*, Warszawa 1909, R. 13; Jezierski, *op. cit.*, s. 138.

²⁸ E. Tomaszewski, *Przemysł hutniczy w Królestwie Kongresowym*, [w:] *Prace Polskiej Narady Ekonomicznej w Petersburgu*, t. 3, cz. 2, Warszawa 1919, s. 5 – obliczenia własne.

W okresie tym bowiem produkcja żelaza i stali systematycznie rosła. W 1909 r. w stosunku do 1907 r. wzrost ten wynosił ponad 10% (z 2381,2 tys. t do 2621,3 tys. t)²⁹.

W wytwórczości żelaza i stali ożywienie nastąpiło już jednak w 1910 r. i w następnych latach do 1913 r. notowano szybki jej przyrost. W 1913 r. w stosunku do 1901 r. wzrost produkcji żelaza i stali wyniósł ponad 57,5% (tab. 31). Dobrą koniunkturę w ostatnich latach przed wybuchem I wojny, należy, podobnie jak w wypadku surówki, tłumaczyć wznowionymi zamówieniami rządowymi. Generalnie wysokość produkcji hutnictwa żelaza i stali w Królestwie Polskim w tym czasie zależna była od polityki ogólnorosyjskiego monopolu żelaznego „Prodameta”³⁰.

Produkcja cynku w Królestwie Polskim rozwijała się w tempie o wiele wolniejszym aniżeli wytwórczość żelaza i stali. Decydowały o tym dwa czynniki, a mianowicie popyt na rynku Królestwa i Rosji oraz określone zasoby rudy cynku. Ogółem w latach 1870–1913 nastąpił dwukrotny wzrost produkcji cynku. Najwyższy pułap w wytwórczości tego metalu osiągnięto w latach 1903–1904 i 1911. W 1904 r. w stosunku do 1870 r. produkcja wzrosła ponad 2,7 raza (tab. 31).

W skali trójzaborowej Królestwo Polskie w produkcji surówki wyraźnie ustępowało hutnictwu Górnego Śląska. Jednakże w latach 1870–1913 udział przemysłu hutniczego Królestwa wzrastał i w końcu badanego okresu osiągnął prawie 30% globalnej wartości surówki (tab. 32).

Tabela 32

Udział Królestwa Polskiego w produkcji surówki oraz cynku w skali ziem polskich w latach 1870–1913 (w tys. t)

Lata	Surówka żelaza			Cynk		
	ziemie polskie	Królestwo Polskie	%	ziemie polskie	Królestwo Polskie	%
1870	259,0	28,4	10,9	41,1	3,8	9,2
1880	379,9	43,9	11,6	70,4	4,4	6,2
1890	635,9	127,3	20,0	93,3	3,8	4,1
1900	1 045,9	298,7	28,6	111,2	6,8	5,4
1910	1 151,5	250,1	21,7	157,9	8,6	5,4
1913	1 413,6	419,0	29,6	192,4	8,1	4,2

Źródło: Długoborski, *op. cit.*, s. 134–135, 159–160; Burzyński, *op. cit.*, s. 95–96, tab. 13.

²⁹ Rose, *op. cit.*, s. 147 – obliczenia własne.

³⁰ I. Pietrzak-Pawłowska, *Królestwo Polskie w początkach imperializmu (1900–1905)*, Warszawa 1955, s. 128–132; Z. Pustuła, *Monopoli w metalurgicznej promyślności Carstwa Polskiego i ich uczestwie w „Prodametie”*, „Istoriczeskije Zapiski”, t. 62, Moskwa 1958, s. 116–125; *Sprawozdanie Warszawskiego Komitetu Geldowego za 1911 rok*, Warszawa 1912, s. 23.

Natomiast w produkcji cynku Zagłębie Dąbrowskie do 1910 r. zajmowało drugą pozycję po Górnym Śląsku, skupiając od 9,2%–5,4% produkcji w skali trójzaborowej. Jednakże w ostatnich latach przed wybuchem I wojny światowej drugą pozycję zajęło Zagłębie Krakowskie, gdzie w latach 1870–1913 produkcja cynku wzrosła z 0,9 tys. t do 14,9 tys. t. W 1913 r. Zagłębie Krakowskie wytwarzało ponad 7% globalnej produkcji cynku na ziemiach polskich, natomiast Królestwo tylko 4,2% (tab. 32).

Charakterystyczne zmiany zachodziły w wysokości udziału przemysłu hutniczego Królestwa Polskiego w globalnej wytwórczości surówki żelaza w przemyśle cesarstwa rosyjskiego. Otóż najpoważniejszy udział sięgający ponad 14% miał miejsce w 1890 r., a więc w okresie poważnych podwyżek opłat celnych na import surówki. Stosunkowo wysoki wskaźnik udziału ponad 10% utrzymywał się do początku XX w. Jednakże w następnych latach wskaźnik ten wyraźnie się zmniejszył do 8,2% w 1910 r. i 8,7% w 1913 r. (tab. 33). Spadek ten, jak już wspomniano, był następstwem szybkiego rozwoju wytwórczości surówki w okręgu południoworosyjskim (Doniecki i Dnieprowski), którego udział w ogólnej wytwórczości hutniczej w Rosji w latach 1870–1912 zwiększył się z 0,1% do 67,7%³¹. Przewaga okręgu południoworosyjskiego nad Zagłębiem Dąbrowskim i Staropolskim wynikała z przewagi surowcowej (tańsza wysokoprocetowa ruda krzyworska oraz własny koks).

Tabela 33

Udział Królestwa Polskiego w produkcji surówki żelaza w Rosji w latach 1870–1913 (w tys. t)

Lata	Rosja ogółem	Królestwo Polskie	%
1870	339,9	28,4	8,3
1875	407,5	31,5	7,7
1880	427,2	43,9	10,3
1885	507,5	45,1	8,9
1890	904,3	127,3	14,1
1895	1 422,1	189,9	13,3
1900	2 896,4	298,7	10,3
1905	2 717,0	244,9	9,0
1910	3 040,0	250,1	8,2
1913	4 832,1	419,0	8,7

Źródło: por. tab. 29; *Statisticzeskij Jeżegodnik 1913*, s. 165, tab. XXXV.

³¹ Tomaszewski, *op. cit.*, s. 7.

W tym czasie liczba zakładów zmniejszyła się ponad 5,5 raza, natomiast zatrudnienie wzrosło ponad ośmiokrotnie. Nastąpiło także znaczne zwiększenie liczby KM, w latach 1879–1913 wskaźnik wzrostu wynosił 598,2% (tab. 35).

Tabela 35

Rozwój przemysłu hutniczego w Królestwie Polskim w latach 1870–1913

Lata	Liczba zakładów	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników w tys.	%	Liczba KM w tys.	%
1870	72	553,8	2016	4,8	2,3	12,2	—	—
1879	61	469,2	12 234	28,9	8,1	42,8	5,7	16,7
1884	53	407,7	16 322	38,6	9,9	52,4	10,0	29,3
1893	36	276,9	18 878	44,6	11,2	59,3	10,5	30,8
1900	34	261,5	34 298	81,1	17,9	94,7	29,9	87,7
1904	24	184,6	36 400	86,0	18,1	95,7	36,7	107,6
1913	13	100,0	42 305	100,0	18,9	100,0	34,1	100,0

Źródło: por. tab. 1 i tab. 14.

3. Przemysł metalowy

Struktura branżowa przemysłu metalowego była bardzo zróżnicowana. Według *Księgi adresowej przemysłu fabrycznego* za 1904 r. do tej gałęzi przemysłu należało 16 branż: 1) fabryki maszyn, kotłów, motorów, budowy mostów i artykułów kolejowych; 2) fabryki maszyn i narzędzi rolniczych; 3) odlewów żelaznych; 4) wyrobów budowlano-słusarskich; 5) zakłady kowalskie, mechaniczne, puzkarskie, rowerów i kas ogniotrwałych; 6) mebli żelaznych i przyborów domowego użytku; 7) zakłady blacharskie; 8) gwoździ, blachy, drutu; 9) narzędzi, instrumentów i wyrobów stalowych; 10) armatur i aparatów miedzianych; 11) lamp i wyrobów brązowych; 12) galanterii metalowej; 13) zakłady grawerskie, cyzelarskie, galwaniczne i lakiernicze; 14) wyrobów złotych, srebrnych i platerowanych; 15) zakłady jubilerskie i zegarmistrzowskie; 16) elektro-techniczne³⁴.

W prezentowanej pracy całość przemysłu metalowego podzielono na dwie branże: przemysł metalowy i przemysł maszynowy. Według wyżej podanego podziału *Księgi adresowej*, do branży maszynowej zaliczono zakłady budowy

³⁴ KAPFKP, s. 161–236.

maszyn (w tym rolniczych) i narzędzi, konstrukcji metalowych oraz wyrobów elektrotechnicznych. Pozostałe grupy wliczono do branży metalowej³⁵.

W strukturze branżowej gałęzi metalowej przemysł maszynowy posiadał znaczny udział w latach 1870–1913 w ogólnej liczbie zakładów tej gałęzi przedsiębiorstwa budowy maszyn stanowiły od 47,4% do 23,7%, przy czym najwyższy wskaźnik udziału miał miejsce w 1879 r. – 51%, a najniższy w 1893 r. – 21%. Znaczny spadek udziału zakładów przemysłu maszynowego w ogólnej liczbie przedsiębiorstw metalowych wskazuje na szybki rozwój pozostałych branż tej gałęzi, głównie drobnych zakładów blacharskich, galanterii metalowej itp.³⁶

Tabela 36

Struktura branżowa przemysłu metalowego w latach 1870–1913

Lata	Liczba zakładów			Liczba robotników		
	przemysł metalowy ogółem	przemysł maszynowy	%	przemysł metalowy ogółem	przemysł maszynowy	%
1870	97	46	47,4	3151	2134	67,6
1879	100	51	51,0	7574	5000	66,0
1884	164	42	25,6	8802	4704	53,4
1893	238	50	21,6	11 636	5033	43,2
1900	284	94	33,1	30 142	13 085	43,4
1904	531	141	26,5	44 949	18 891	42,0
1913	468	111	23,7	61 916	26 736	43,2

Źródło: por. tab. 1 i tab. 14; Pustuła, *Początki...*, s. 17, tab. II.

Spadek udziału przemysłu maszynowego w ogólnej ilości przedsiębiorstw metalowych szedł w parze ze znacznym zmniejszeniem się udziału tej branży w ogólnym zatrudnieniu z 67,6% w 1870 r. do 43,2% w 1913 r. (tab. 36). Jak łatwo dostrzec, mimo poważnego spadku, przemysł maszynowy do końca omawianego okresu skupiał zawsze ponad 42% ogółu robotników. Powyższe dane wskazują na szybszy proces koncentracji produkcji i zatrudnienia w branży maszynowej aniżeli w całym przemyśle metalowym. Otóż kiedy w latach 1870–1913 przeciętna liczba robotników przypadająca na 1 zakład w całej gałęzi metalowej wzrosła z ok. 32 do 132 osób, to w przemyśle maszynowym z 46 do 240 robotników³⁷.

³⁵ Por. Pustuła, *Początki...*, s. 141–142, tab. XXXI; W. Pruss, *Rozwój przemysłu warszawskiego w latach 1864–1914*, Warszawa 1977, s. 29.

³⁶ Na fakt istnienia dużej liczby drobnych zakładów metalowych już w końcu XIX w. zwracał uwagę Pustuła, *Początki...*, s. 138.

³⁷ Obliczono na podstawie danych z tab. 36.

Trudnym zadaniem jest próba przedstawienia tempa rozwoju przemysłu metalowo-maszynowego w Królestwie Polskim w latach 1870–1913. Nie posiadamy bowiem danych dotyczących wielkości produkcji (np. w tonach, sztukach itp.). Jedyne kryteriami dynamiki rozwoju tej gałęzi produkcji są – liczba zakładów, wartość produkcji, liczba zatrudnionych oraz moc silników energetycznych, liczona w KM.

Tabela 37

Rozwój przemysłu metalowo-maszynowego w Królestwie Polskim w latach 1870–1913

Lata	Liczba zakładów	%	Wartość produkcji w mln rb	%	Liczba robotników w tys.	%	Liczba KM w tys.	%
1870	97	20,7	2,8	2,2	3,1	5,0	–	–
1873	61	13,0	2,0	2,3	2,6	4,2	0,5	1,3
1879	100	21,3	8,9	7,1	7,6	12,2	0,9	2,4
1880	181	38,6	9,4	7,5	7,5	12,1	–	–
1884	164	26,5	11,7	9,4	8,8	14,2	1,1	3,0
1893	238	50,8	15,4	12,3	11,6	18,7	2,7	7,3
1900	284	60,6	53,8	43,2	30,1	48,6	–	–
1904	531	113,4	69,6	55,9	44,9	72,5	12,9	35,0
1908	344	73,5	59,2	47,5	33,7	54,4	–	–
1913	468	100,0	124,5	100,0	61,9	100,0	36,9	100,0

Źródło: por. tab. I i tab. 14; S. Koszutski, *Rozwój ekonomiczny Królestwa Polskiego w ostatnim trzydziestoleciu (1870–1900)*, Warszawa 1905, s. 292; *Statystyczny Jeżegodnik 1913*, s. 213, tab. XLVI.

Biorąc pod uwagę liczbę robotników, należy stwierdzić, że w badanym okresie przemysł metalowo-maszynowy Królestwa Polskiego rozwijał się stosunkowo szybko. W latach 1870–1913 zatrudnienie w tej gałęzi przemysłu zwiększyło się dwudziestokrotnie. Natomiast liczba zakładów wzrosła pięciokrotnie. Dynamiczny rozwój przemysłu metalowego odznaczał się znacznym postępowaniem w mechanizacji produkcji. Otóż w latach 1873–1913 moc silników i maszyn energetycznych zainstalowanych w tej gałęzi zwiększyła się prawie 74 razy (tab. 37).

Ze względu na brak corocznych danych dla całego okresu (1870–1913), nie możemy prześledzić poszczególnych etapów rozwoju przemysłu metalowo-maszynowego. Jednakże na podstawie dotychczasowych badań, jak również informacji źródłowych, można wskazać, że okresami intensywnego rozwoju tej gałęzi produkcji były lata po wprowadzeniu „złotych ceł” w 1877 r., schyłek lat dziewięćdziesiątych XIX w. oraz ostatnie lata przed wybuchem I wojny światowej³⁸.

³⁸ Pustuła, *Początki...*, s. 31–43; *Sprawozdanie Warszawskiego Komitetu Geldowego*, s. 27.

Podstawą rozwoju produkcji przemysłu metalowego w Królestwie Polskim, głównie w przedsiębiorstwach wielkich, były zamówienia rządowe, szczególnie w zakresie rozbudowy kolejnictwa i uzbrojenia. Jak wiadomo największe zakłady budowy maszyn, wagonów kolejowych i konstrukcji stalowych w Królestwie Polskim – Tow. Akc. „Lilpop, Rau i Löwenstein” rozwinęło się m. in. dzięki zamówieniom rządowym³⁹. Podobnie inne przedsiębiorstwo, a mianowicie Tow. Akc. Fabryki Machin i Odlewów K. Rudzki w Warszawie. Otóż w 1913 r., wg bilansu tej spółki, zamówienia rządowe na lata 1914–1915 wynosiły 17 mln rb. Warto dodać, że wartość produkcji w 1912/13 r. tego przedsiębiorstwa wynosiła ponad 7,5 mln rb⁴⁰.

Przemysł metalowo-maszynowy Królestwa Polskiego posiadał poważne znaczenie w rozwoju tej gałęzi produkcji w Rosji. W latach 1879–1912 udział tej gałęzi przemysłu Królestwa w produkcji metalowej cesarstwa rosyjskiego wynosił: w ogólnej liczbie zakładów od ponad 13% prawie do 20%, w globalnej wartości produkcji od 11,2% do 14,8% oraz w zatrudnieniu od 11,6% do 14,4% (tab. 38). Przy czym najwyższe wskaźniki udziału przemysł polski osiągnął na początku XX w. Świadczy to o szybszym rozwoju tej gałęzi produkcji w Królestwie Polskim aniżeli w Rosji (tab. 38). Szczegółowe dane opracowane przez S. Rosego na podstawie statystyki rosyjskiego ministerstwa przemysłu i handlu wskazują na poważny udział Królestwa w wielu dziedzinach produkcji metalowo-maszynowej cesarstwa rosyjskiego. I tak najwyższy udział polski przemysł posiadał w produkcji obrabiarek do metali – 91,2%, mebli żelaznych – 80,4%, maszyn przedziałniczych – 71,2%, sieczkarni – 75,7%, naczyń żelaznych emaliowanych – 70,1%, w produkcji wag – 61,2%, kotłów żelaznych – 56,7%, instrumentów muzycznych – 40,6%, maszyn i aparatów cukrowniczych i gorzelnianych – 40,5%, urządzeń transmisyjnych – 36,5% oraz maszyn tkackich – 23,6% wyrobów⁴¹.

W stosunku do ziem polskich przemysł metalowy Królestwa Polskiego, biorąc pod uwagę wielkość zatrudnienia, zajmował drugą pozycję po zaborze pruskim, a przed austriackim. W 1875 r. zakłady metalowe i maszynowe w zaborze pruskim (Śląsk Górny i Dolny, Wielkopolska oraz Pomorze Gdańskie) zatrudniały 39,4 tys. robotników, a w Królestwie Polskim w tym czasie w tej gałęzi przemysłu pracowało ogółem 6,7 tys. osób, tj. 17%.

³⁹ Pustuła, *Początki...*, s. 60, WAPWW, SFJGW, sygn. 326, k. 13, sygn. 719, s. 1–13.

⁴⁰ WAPWW, SFJGW, sygn. 284, k. 48; *Sprawozdanie Zarządu Tow. Fabryki Machin i Odlewów K. Rudzki i Ska za dwudziesty rok finansowy 1912/1913*, Warszawa 1914, s. 10–11. A. Wierzbicki, *Wspomnienia i dokumenty (1877–1920)*, Warszawa 1957, s. 189; Pustuła, *Początki...*, s. 60.

⁴¹ Rose, *op. cit.*, s. 156.

Natomiast w 1907 r. proporcje były następujące: w zaborze pruskim przemysł metalowo-maszynowy skupiał 95,1 tys. osób, a w Królestwie Polskim 1908 r. 33,7 tys. osób, a więc 35,4%⁴². Powyższe fragmentaryczne dane wskazują na szybszy rozwój przemysłu metalowego w Królestwie Polskim aniżeli w zaborze pruskim.

Tabela 38

Przemysł metalowy Królestwa Polskiego w stosunku do przemysłu metalowego Rosji w latach 1879-1912

Lata	Zakłady			Wartość produkcji w tys. rb			Robotnicy w tys.		
	Rosja	Królestwo Polskie	%	Rosja	Królestwo Polskie	%	Rosja	Królestwo Polskie	%
1879	763	100	13,1	84,5	9,4	11,1	66,3	7,7	11,6
1884	1 113	164	14,7	78,8	11,7	14,8	71,6	8,8	12,3
1900	1 804	284	15,7	371,9	53,8	14,5	235,8	30,1	12,8
1908	1 968	344	17,5	474,6	59,2	12,5	271,1	33,7	12,4
1912	2 328	462	19,8	.	.	—	338,4	48,7	14,4

Źródło: por. tab. 1; *Jeżegodnik Rossii 1905*, S. Petersburg 1906, s. 332; *Statisticzeskij Jeżegodnik 1913*, s. 208; *Statisticzeskij Jeżegodnik 1914*, s. 210-213.

W porównaniu z ziemiami zaboru austriackiego (Galicja i Śląsk Cieszyński), gdzie w przemyśle metalowo-maszynowym w 1900/1982 r. pracowało 29,1 tys. robotników, zatrudnienie w Królestwie Polskim osiągnęło w tym czasie 1900 r. zbliżony poziom 30,1 tys. osób. Natomiast w 1910 r. przewaga Królestwa była już bardzo poważna, bowiem w zaborze austriackim liczba robotników wynosiła tylko 20,2 tys. osób, a w Kongresówce trzykrotnie więcej 62 tys. osób⁴³.

⁴² Obliczono na podstawie: A. Krzyżanowski, K. Kumaniecki, *Statystyka Polski*, Kraków 1915, s. 202, tab. 207; W. Szulc, *Położenie klasy robotniczej w Wielkopolsce w latach 1871-1914*, Poznań 1970, s. 64, tab. 14; S. Michalkiewicz, *Struktura przestrzenna i gałęziowa przemysłu i rzemiosła na Śląsku*, [w:] *Gospodarka przemysłowa i początki cywilizacji technicznej. Studia i materiały*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław 1977, s. 171; J. Poznański, *Proizvoditeliŋnye sily Carstwa Polskogo*, S. Peterburg 1880, s. 45, tab. 4; *Statisticzeskij Jeżegodnik 1913*, s. 208.

⁴³ Obliczono na podstawie: *Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów*, red. S. Kalabiński, t. I, cz. 3, Warszawa 1978, s. 321, tab. 15, s. 530, tab. 9; Z. Pietkiewicz, *Stan przemysłu w Królestwie Polskim według danych z r. 1910*, Warszawa 1912, s. 44; SFZ, 1900 r.

4. Przemysł chemiczny

Przemysł chemiczny był jedną z najmłodszych gałęzi przemysłu. Jego rozwój w Królestwie Polskim przypadł na przełom XIX i XX w. Badania nad strukturą branżową tego przemysłu są bardzo trudne, ponieważ zmienny był zakres pojęcia „przemysł chemiczny”. Według dotychczasowych badań S. Misztala, w okresie do 1939 r. należy przyjąć podział tej gałęzi przemysłu na 15 branż (gazowniczy, koksowniczy, koksochemiczny, rafinacji ropy naftowej, papowy, zapalczany, impregnacji drewna, olejarski, tłuszczowy i mydlarsko-kosmetyczny, nawozów sztucznych, materiałów wybuchowych, farmaceutyczny, gumowy oraz inne branże przemysłu chemicznego)⁴⁴. Podział ten jednak dla okresu przed 1914 r. nie zawsze jest możliwy do zastosowania. Otóż według danych skorowidzów P. A. Orłowa przemysł chemiczny można podzielić na 6 następujących branż: 1) tłuszczowo-mydlarski, 2) gazowniczy, 3) zapalczany, 4) produkcji barwników, farb i lakierów, 5) półfabrykatów (kwasy i soda), 6) perfumeryjno-kosmetyczny⁴⁵. Natomiast na początku XX w. na podstawie danych z 1913 r. można wyróżnić następujące branże przemysłu chemicznego: 1) produkcja farb i lakierów, 2) gazowniczo-koksowniczy, 3) produkcja klejów, 4) produkcja olejów i smarów, 5) produkcja środków dezynfekcyjnych, konserwujących i impregnacyjnych, 6) materiały izolacyjne i ogniotrwałe, 7) nawozy sztuczne, 8) wyroby farmaceutyczne, 9) produkcja materiałów wybuchowych, 10) perfumeryjno-kosmetycznych, 11) włókien sztucznych, 12) zapalek⁴⁶.

Powyższe dane potwierdzają stwierdzenie S. Misztala o zmienności wewnętrznej struktury przemysłu chemicznego. Przyczyną tych zmian, obok dążenia do coraz doskonalszej klasyfikacji poszczególnych specjalności wytwórczości chemicznej, był przede wszystkim szybki rozwój nowych branż w przemyśle chemicznym, co z kolei było następstwem dynamicznych przemian technologicznych w tej gałęzi przemysłu na początku XX w.

W strukturze branżowej przemysłu chemicznego Królestwa Polskiego w latach 1879–1913 zaszły bardzo poważne zmiany. W 1879 r. wśród 5 branż pierwszoplanową rolę odgrywały drobne zakłady tłuszczowo-mydlarskie, które skupiały 38% ogółu zatrudnionych. Drugą pozycję posiadały firmy produkujące półfabrykaty chemiczne (kwas solny, siarkowy, soda) oraz środki dezynfekcyjne i specyfiki garbarskie. Ogółem w zakładach tej branży pracowało około 29% robotników. Następne miejsce zajmowały: przemysł

⁴⁴ S. Misztal, *Przemysł chemiczny w latach 1864–1918–1939*, [w:] *Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX w. Studia i materiały*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław 1970, s. 359.

⁴⁵ UFZ, 1893 r.

⁴⁶ PHKP, 1913 r.

zapalczany – 14,5% ogółu zatrudnionych, zakłady wytwarzające barwniki – 12,9% oraz firmy kosmetyczne – 5,6% robotników (tab. 39).

Natomiast w 1913 r. w strukturze branżowej przemysłu chemicznego występuje już 12 branż, wśród których pod względem liczby zatrudnionych pierwsze miejsce zajmowały zakłady gazownicze skupiające 15,7% ogółu robotników, następne włókna sztuczne – 14,4%, półfabrykaty chemiczne – 12,3%, wyroby kosmetyczne – 11,5%, nawozy sztuczne – 10,6% oraz barwniki – 10,4%. Tymczasem zakłady tłuszczowo-mydlarskie zajmujące w 1879 r. pierwszą pozycję, w 1913 r. znalazły się dopiero na miejscu dziesiątym skupiając 4,2% ogółu robotników (tab. 39).

Tabela 39

Zmiany w strukturze branżowej przemysłu chemicznego w Królestwie Polskim w latach 1879–1913

Branże	1879				1913			
	zakłady	%	robotnicy	%	zakłady	%	robotnicy	%
Mydło i świece	41	70,7	173	38,0	16	11,2	407	4,2
Półfabrykaty chemiczne	3	5,2	208	28,9	35	24,5	1 193	12,3
Barwniki	6	10,3	93	12,9	28	19,6	1 017	10,4
Zapałki	4	6,9	104	14,5	4	2,8	638	6,6
Kosmetyki	4	6,9	40	5,6	20	14,0	1 123	11,5
Gazownie	–	–	–	–	7	4,9	1 526	15,7
Kleje i żelatyna	–	–	–	–	4	2,8	510	5,2
Nawozy sztuczne	–	–	–	–	8	5,6	60	0,6
Wyroby farmaceutyczne	–	–	–	–	14	9,7	713	7,3
Materiały wybuchowe	–	–	–	–	1	0,7	112	1,2
Włókna sztuczne	–	–	–	–	2	1,4	1 400	14,4
Razem	58	100,0	718	100,0	143	100,0	9 735	100,0

Źródło: UFZ, 1879 r., FZPR, 1913 r., PHKP, 1913 r., WAPWW, SFIGW, sygn. 563, k. 1–3.

Wśród 12 branż przemysłu chemicznego w 1913 r. na szczególną uwagę zasługują zakłady włókien sztucznych, nawozów sztucznych, gazownicze oraz farmaceutyczne.

Pierwsze zakłady włókien sztucznych zostały założone w Królestwie Polskim dopiero w ostatnich latach przed I wojną światową. Istotną rolę w rozwoju tej produkcji odegrał kapitał zagraniczny (belgijski). Pierwszym zakładem było Tow. Akc. Tomaszowskiej Fabryki Sztucznego Jedwabiu założone w 1910 r., w którym kapitał belgijski (zakłady sztucznego jedwabiu

w Tubize) posiadał 1/3 udziału w ogólnej sumie kapitału zakładowego. W okresie od chwili uruchomienia produkcji 1 maja 1912 r. do połowy 1914 r. liczba zatrudnionych wzrosła z 600 do 1216 osób. Warto zaznaczyć, że przedsiębiorstwo to było pierwszym zakładem produkującym włókna sztuczne w skali całej Rosji⁴⁷.

Następnym zakładem włókien sztucznych była fabryka w Boryszewie k. Sochaczewa uruchomiona w listopadzie 1913 r. przez Belgijskie Anonimowe Tow. Sztucznego Jedwabiu. Od momentu uruchomienia zakład ten zatrudniał 600 robotników. Podobnie jak w przedsiębiorstwie tomaszowskim produkcja oparta była na technologii Hilarego Chardonneta, wynalazcy sztucznego jedwabiu⁴⁸.

Produkcja nawozów sztucznych w Królestwie Polskim rozwinęła się od 1897 r., tj. od uruchomienia przez Łowickie Tow. Przetworów Chemicznych i Nawozów Sztucznych fabryki superfosfatu w Łowiczu. Przedsiębiorstwo to w latach 1904–1913 zatrudniało ok. 350 robotników⁴⁹. W 1899 r. powstały dwa duże przedsiębiorstwa nawozów sztucznych w okręgu sosnowiecko-częstochowskim – Tow. Akc. Rędziny, gdzie w 1913 r. pracowało 150 robotników oraz Tow. Akc. Strzemieszyce zatrudniające w tym czasie 100 osób⁵⁰. Natomiast w 1900 r. powstał duży zakład nawozów sztucznych w Niewachlewie k. Kielc założony przez Tow. Akc. „Kielce”. W latach 1904–1913 pracowało tam od 100–150 robotników⁵¹. Wreszcie piątym dużym zakładem tej branży było przedsiębiorstwo Tow. Akc. Kijewski, Scholtze i Ska w Warszawie, istniejące od 1825 r., gdzie na przełomie XIX i XX w. rozpoczęto produkcję superfosfatu. Zakład ten w 1913 r. zatrudniał 200 robotników⁵².

Ważną branżą przemysłu chemicznego było gazownictwo. Gazownie bowiem obok spełniania funkcji zakładów użyteczności publicznej (gaz świetlny) wytwarzały wiele innych produktów chemicznych (koks gazowy, siarczan amonu, amoniak płynny, smoła, pak itp.). Wśród siedmiu gazowni w Królestwie Polskim największymi były: Gazowe Zakłady Warszawskie

⁴⁷ Tomaszowska Fabryka Sztucznego Jedwabiu – Księga jubileuszowa, Warszawa 1936, s. 21–27; W. Puś, Tomaszowska Fabryka Sztucznego Jedwabiu w latach 1911–1919, [w:] 50 lat Zakładów Włókien Sztucznych „Wistom”, red. B. Wachowska, Łódź 1971, s. 16–17; Misztal, op. cit., s. 368; PHKP, 1913 r., nr 11700.

⁴⁸ WAPWW, SFIGW, sygn. 563, k. 1–4.

⁴⁹ AGAD, WKP, sygn. 81, k. nlb; *Stosunki rolnicze Królestwa Polskiego*, red. S. Janicki, Warszawa 1918, s. 506.

⁵⁰ WAPŁ, PIS, sygn. 15959, k. nlb; E. Trepka, *Wielki przemysł chemiczny*, [w:] *Prace Polskiej Narady Ekonomicznej w Petersburgu*, t. 3, cz. 1, Warszawa 1919, s. 39.

⁵¹ Pietrzak-Pawłowska, *Królestwo Polskie...*, s. 35; O. Wyszomirska, *Przemysł i klasa robotnicza ziemi radomsko-kieleckiej 1870–1914*, Warszawa 1970, s. 124; „Gazeta Kielecka” 1900, nr 47, s. 2.

⁵² Pruss, op. cit., s. 166; Trepka, op. cit., s. 97.

założone w 1855 r. przez Niemieckie Kontynentalne Tow. Gazowe w Dessau. W przedsiębiorstwie tym w latach 1894–1913 pracowało od 470 do 1000 robotników⁵³. Drugim co do wielkości przedsiębiorstwem gazowym była Gazownia Łódzka zbudowana w 1869 r. także przy udziale kapitału niemieckiego z Berlina. W latach 1900–1913 liczba zatrudnionych wzrosła ze 140 do 350 osób⁵⁴. Poza siedmioma gazowniami miejskimi (dwie w Warszawie, Łódź, Piorków, Tomaszów Maz., Lublin, Kalisz), własne gazownie posiadały trzy wielkie przedsiębiorstwa włókiennicze, a mianowicie – Tow. Akc. K. Scheibler, Tow. Akc. J. K. Poznański w Łodzi oraz Tow. Akc. Krusche i Ender w Pabianicach⁵⁵.

Nowoczesną branżą przemysłu chemicznego była produkcja farmaceutyków. W zasadzie w okresie do końca XIX w. w Królestwie Polskim dominowała przyapteczna produkcja leków⁵⁶. Dopiero na przełomie XIX i XX w. powstają pierwsze zakłady przemysłowe produkujące lekarstwa. Niewątpliwie największym przedsiębiorstwem w tej branży było Pabianickie Tow. Przemysłu Chemicznego, które powstało w 1899 r. z istniejącej poprzednio spółki firmowej L. Schweikerta i E. Frelicha wytwarzającej barwniki dla przemysłu włókienniczego. Firma ta powstała przy udziale kapitału szwajcarskiego z Bazylei. Udziałowcy szwajcarscy dysponowali nowoczesną technologią oraz urządzeniami technicznymi. Przedsiębiorstwo pabianickie w okresie od 1899 r. do 1913 r. zwiększyło zatrudnienie z 67 do 425 osób. Produkcja zakładu obejmowała obok leków barwniki anilinowe oraz inne wyroby chemiczne⁵⁷.

Poza firmą pabianicką produkcją leków, poza laboratoriami aptecznymi, podjęło kilkanaście drobnych zakładów, głównie w Warszawie. Spośród tej grupy największymi były: zakład Tow. Akc. „Motor” w Warszawie zatrudniający w 1913 r. 100 robotników, następnie Tow. Akc. Krell i Ottman w Wólce Grodzkiej, gdzie pracowały 52 osoby, firma L. Goldflama także w Warszawie zatrudniająca 20 osób oraz Fabryka Chemiczna w Sielcach k. Warszawy – 19 robotników⁵⁸.

Poza wyżej omówionymi branżami przemysłu chemicznego, znaczny rozwój w latach 1879–1913 należy odnotować w przemyśle kosmetycznym, gdzie liczba robotników zwiększyła się ponad 22 razy oraz w produkcji półfabrykatów chemicznych, gdzie zatrudnienie wzrosło ponad pięciokrotnie (tab. 39).

⁵³ WAPWW, SFIGW, sygn. 692, k. 3–8; PHKP, 1913 r., nr 4014.

⁵⁴ WAPŁ, PIS, sygn. 15959, k. nlb; SFZ, 1900; PHKP, 1913, nr 4107.

⁵⁵ E. Trepka, *Sztuczne barwniki organiczne*, [w:] *Prace Polskiej Narady Ekonomicznej w Petersburgu*, t. 3, cz. 1, Warszawa 1919, s. 116; W. Puś, S. Pytlas, *Dzieje ŁZPB im. Obrońców Pokoju „Uniontex” (d. Zjednoczonych Zakładów K. Scheiblera i L. Grohmana) w latach 1827–1977*, Warszawa–Łódź 1979, s. 80–81.

⁵⁶ Pruss, op. cit., s. 164.

⁵⁷ WAPŁ, SFIGP, sygn. 1682, k. 1–88; WAPŁ, PIS, sygn. 15969, k. 2–3.

⁵⁸ Trepka, *Wielki przemysł...*, s. 96, 100.

Dynamika rozwoju przemysłu chemicznego w Królestwie Polskim w latach 1870–1913 była bardzo wysoka. Liczba zakładów w tym okresie wzrosła prawie sześciokrotnie, liczba robotników natomiast zwiększyła się ponad 37 razy. Bardzo wysoki wskaźnik wzrostu należy odnotować w ogólnej liczbie urządzeń energetycznych zainstalowanych w tej gałęzi przemysłu. Otóż między 1879 r. a 1913 r. liczba KM wzrosła ponad 535 razy (tab. 40).

Tabela 40

Rozwój przemysłu chemicznego w Królestwie Polskim w latach 1870–1913

Lata	Liczba zakładów	%	Wartość produkcji w mln rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
1870	24	16,7	0,3	0,7	259	2,6	-	-
1879	58	40,5	1,8	4,4	718	7,3	26	0,18
1884	106	74,1	3,6	8,8	1 251	12,8	137	0,9
1893	113	79,0	4,9	11,9	2 054	21,1	396	2,8
1900	63	44,0	12,0	29,3	3 677	37,7	-	-
1904	141	98,6	24,2	59,1	6 258	64,3	4 992	35,8
1913	143	100,0	40,9	100,0	9 735	100,0	13 935	100,0

Źródło: por. tab. 1 i tab. 14.

Ten niezwykle szybki wzrost zatrudnienia, a przede wszystkim liczby KM, był następstwem rozwoju na przełomie XIX i XX w. nowoczesnych branż przemysłu chemicznego. O powyższej dynamice decydowały głównie duże i wielkie przedsiębiorstwa produkujące nawozy sztuczne oraz pierwsze fabryki sztucznego jedwabiu, a także gazownie.

Przemysł chemiczny Królestwa Polskiego posiadał dość znaczny udział w skali państwa rosyjskiego. W latach 1879–1913 udział zakładów chemicznych Królestwa Polskiego w ogólnej liczbie przedsiębiorstw tej gałęzi przemysłu w Rosji zwiększył się z 7,3% do ponad 21%. Znaczny wzrost udziału miał miejsce także w ogólnym zatrudnieniu, a mianowicie z 4,7% do ponad 12%. Wysoki udział zaznaczył się także w globalnej wartości produkcji przemysłu chemicznego cesarstwa rosyjskiego. Między 1879 r. a 1913 r. wskaźnik ten wzrósł z 6,7% prawie do 20% (tab. 41). Podobne wskaźniki udziału zawierają sprawozdania Inspekcji Fabrycznej. Otóż według tych danych w 1911 r. udział przemysłu chemicznego tzw. Okręgu warszawskiego (tj. Królestwa Polskiego i Litwy) w skali produkcji chemicznej Rosji wynosił w ogólnej ilości przedsiębiorstw – 21,4%, w zatrudnieniu – 10%⁵⁹.

⁵⁹ *Swod otczietow fabrycznych inspietorow za 1911 god*, S. Peterburg 1912, s. XXXII.

Tabela 41

Udział Królestwa Polskiego w przemyśle chemicznym Rosji w latach 1879–1913

Lata	Zakłady			Wartość produkcji w mln. rb			Robotnicy		
	Rosja	KP	%	Rosja	KP	%	Rosja	KP	%
1879	794	58	7,3	26,8	1,8	6,7	15 139	718	4,7
1864	954	106	11,1	35,7	3,6	10,0	19 430	1 251	6,4
1900	357	83	17,6	92,5	12,0	12,9	30 430	3 677	12,1
1908	476	68	14,3	178,1	18,7	10,5	64 875	5 209	8,0
1913	672	143	21,3	205,0	40,9	19,9	79 753	9 735	12,2

Źródło: por. tab. 1; *Statyścičeskij Jeżegodnik 1913*, s. 208.

Porównanie przemysłu chemicznego Królestwa Polskiego z tą gałęzią przemysłu w pozostałych zaborach jest stosunkowo trudne. Nie posiadamy bowiem pełnych danych statystycznych dla tych obszarów. Istnieją również różnice w chronologii informacji źródłowych z terenu Galicji oraz zaboru pruskiego w stosunku do Królestwa Polskiego. Ponadto możliwości porównań odnoszą się jedynie do liczby zatrudnionych.

W stosunku do przemysłu chemicznego zaboru pruskiego (Śląsk Górny i Dolny, Wielkopolska i Pomorze Gdańskie) w latach 1875–1907 przemysł Królestwa Polskiego charakteryzował się szybszym tempem rozwoju. Bowiem, kiedy w 1875 r. liczba robotników w zakładach chemicznych w Królestwie stanowiła tylko 27,4% (807 osób i 2930 osób) ogółu zatrudnionych w zaborze pruskim, to w 1907 r. proporcje te były o wiele korzystniejsze, ponieważ robotnicy Królestwa stanowili już 70,2% (5209 osób i 7421 osób) ogólnej liczby pracujących w przemyśle chemicznym w zaborze pruskim⁶⁰.

W porównaniu z przemysłem chemicznym zaboru austriackiego (Galicja i Śląsk Cieszyński) w 1910 r. Królestwo Polskie posiadało wyraźną przewagę. Robotnicy zakładów chemicznych w Królestwie stanowili bowiem 123,7% (9153 osoby i 7394 osoby) ogólnej liczby pracujących w przemyśle chemicznym zaboru austriackiego⁶¹.

W sumie w skali trójzaborowej przemysł chemiczny Królestwa Polskiego zajmował drugą pozycję po zaborze pruskim, a przed zaborem austriackim, skupiając w latach 1907/1910 około 38% ogółu zatrudnionych w tej gałęzi przemysłu na ziemiach polskich.

⁶⁰ Michalkiewicz, *op. cit.*, s. 171; Szulc, *op. cit.*, s. 64, tab. 14; Krzyżanowski, Kumaniecki, *op. cit.*, s. 202, tab. 207; Poznański, *op. cit.*, s. 45, tab. 3–4.

⁶¹ *Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów*, t. I, cz. 3, s. 321, tab. 15; s. 530, tab. 9; Pietkiewicz, *op. cit.*, s. 51.

5. Przemysł mineralny

W strukturze branżowej tak tradycyjnej gałęzi, jakim był przemysł mineralny, w latach 1879–1913 zaszły dość istotne zmiany. W 1879 r. zdecydowanie dominowała produkcja cegły. Cegielnie stanowiły bowiem ponad 50% ogólnej ilości zakładów, a ponadto skupiały one ponad 55% ogółu robotników. Drugą pozycję w tym czasie zajmowały huty szkła oraz inne zakłady szklarskie, gdzie pracowało ponad 20% robotników przemysłu mineralnego. Tymczasem w 1913 r. udział w ogólnej liczbie zakładów oraz w zatrudnieniu poszczególnych branż uległ znacznym zmianom. Cegielnie, mimo że w dalszym ciągu zajmowały pierwsze miejsce, skupiały już tylko poniżej 35% ogółu robotników. Wzrastał udział przemysłu szklarskiego, gdzie pracowało już ponad 23% zatrudnionych. Trzecią pozycję zajmował przemysł cementowy, którego dynamiczny rozwój przypadał na lata dziewięćdziesiąte XIX w. i początek XX w.⁶² Osiem wielkich cementowni oraz kilkanaście średnich zakładów wytwarzających wyroby z cementu i betonu, zatrudniało ponad 10% ogółu robotników (tab. 42).

Tabela 42

Zmiany w strukturze branżowej przemysłu mineralnego Królestwa Polskiego w latach 1879–1913

Branże	1879				1913			
	zakłady	%	robotnicy	%	zakłady	%	robotnicy	%
Cegielnie	67	50,4	2 560	55,4	142	46,2	9 936	34,7
Garncarstwo i kaffe	13	9,8	240	3,0	33	10,7	2 929	10,2
Porcelana i fajans	7	5,2	453	9,8	9	2,9	2 317	8,1
Huty szkła i zakłady szklarskie	26	19,6	951	20,6	39	12,7	6 640	23,2
Cement i beton	1	0,7	238	5,2	23	7,5	2 971	10,4
Wapno i gips	19	14,3	275	6,0	24	4,6	1 187	4,1
Asfalt i papa	—	—	—	—	14	4,6	575	2,0
Kamieniarstwo	—	—	—	—	33	10,7	2 080	7,3
Razem	133	100,0	4 617	100,0	307	100,0	28 635	100,0

Źródło: por. tab. 39.

⁶² W. Sommer, *Rozwój przemysłu cementowego, wapiennego, kredowego i gipsowego na ziemiach polskich*, [w:] *Prace Polskiej Narady Ekonomicznej w Petersburgu*, t. 3, cz. 1, Warszawa 1919, s. 146.

W całym okresie 1879–1913 ważną pozycję w przemyśle mineralnym zajmowały zakłady ceramiczne (garncarstwo i wyrób kafli, porcelana i fajans). Zatrudnienie w zakładach ceramicznych produkujących wyroby garncarskie oraz kafle i terrakotę wzrosło w tym czasie ponad dwudziestokrotnie. Udział w tej branży w ogólnym zatrudnieniu zwiększył się z 3% do ponad 10% (tab. 42). Największa liczba zakładów tej branży znajdowała się w okręgu staropolskim. Tylko w pow. opoczyńskim w 1913 r. było ich 19, w tym wielki zakład Tow. Akc. Dziewulski i Lange w Opocznie, powstały w 1895 r., gdzie w 1913 r. pracowało 700 robotników⁶³.

Następne miejsce w strukturze branżowej przemysłu mineralnego zajmowały zakłady ceramiczne produkujące porcelanę i fajans. Mimo zmniejszenia udziału tej branży w ogólnym zatrudnieniu w latach 1879–1913 z 9,8% do 8,1%, liczba robotników w tych zakładach zwiększyła się ponad 5 razy (tab. 42). Największe zakłady porcelany i fajansu znajdowały się także w okręgu staropolskim oraz we Włocławku. Wielkim przedsiębiorstwem produkującym wyroby porcelanowe była fabryka w Ćmielowie ks. A. Druckiego-Lubeckiego założona jeszcze w 1815 r. W 1913 r. pracowało tam od 600 do 700 robotników⁶⁴.

Natomiast największe wytwórnie fajansu znajdowały się we Włocławku. Były to przede wszystkim firmy Jakuba Teichfelda założone w 1857 r., gdzie w 1913 r. pracowało 250 robotników, zakład L. Czamańskiego i Ski (1880 r.), zatrudniający 350 osób, spółka Teichfeld i Asterblum (1883 r.) z 300 robotnikami w 1913 r. oraz zakład Z. Froma i Ski (1901 r.), gdzie w 1913 r. pracowało 150 osób⁶⁵.

W końcu omawianego okresu znaczną rolę w przemyśle mineralnym odgrywało kamieniarstwo (płyty kamienne, posadzki, nagrobki, balustrady schodowe, schody itp.). Zakłady tego typu skupione były głównie w Warszawie. W 1913 r. w skali przemysłu mineralnego zatrudniały one ponad 7% robotników (tab. 42).

Tempo rozwoju przemysłu mineralnego w Królestwie Polskim było niższe aniżeli w przemyśle chemicznym. Jednakże i w tej gałęzi przemysłu zaznaczył się znaczny postęp. W latach 1870–1913 liczba robotników wzrosła ponad 7,5 raza. Natomiast najwyższy wskaźnik wzrostu zaznaczył się w ogólnej liczbie KM. W latach 1879–1913 moc silników i urządzeń energetycznych zainstalowanych w tym przemyśle zwiększyła się około dwustukrotnie

⁶³ WAPR, RGUFG, sygn. 53, k. 2; PHKP, 1913 r., nr 3370.

⁶⁴ WAPR, RGUFG, sygn. 55, k. 3; PHKP, 1913 r., nr 3368; E. Kowicka, *Wytwórnice i produkcja ceramiki szlachetnej w regionie sandomiersko-kieleckim w XIX wieku*, Wrocław 1968, s. 43–44.

⁶⁵ WAPWW, SFIGW, sygn. 1156, k. 1–18; sygn. 1160, k. 1–6; PHKP, 1913 r., nr 3326, 3317, 3325, 3319.

(tab. 43). Świadczy to o szybkim postępie w mechanizacji tej gałęzi w końcu XIX i na początku XX w. w związku z rozbudową cementowni oraz upowszechnieniem napędu mechanicznego w pozostałych branżach przemysłu mineralnego.

Przemysł mineralny Królestwa Polskiego posiadał znaczny udział w produkcji i zatrudnieniu tej gałęzi w skali całej Rosji. W latach 1879–1912 nastąpił wyraźny wzrost udziału pod względem liczby z ok. 10% prawie do 19%. Natomiast w globalnej wartości produkcji wskaźnik udziału przemysłu Królestwa Polskiego zwiększył się z 14,3% do 17,7%. Podobna sytuacja miała miejsce w ogólnym zatrudnieniu, gdzie udział robotników Królestwa wzrósł z 8,5% do 11,6% (tab. 44).

Tabela 43

Rozwój przemysłu metalowo-maszynowego w Królestwie Polskim w latach 1870–1913

Lata	Liczba zakładów	%	Wartość produkcji w mln rb	%	Liczba robotników w tys.	%	Liczba KM w tys.	%
1870	-	-	1,9	5,8	3,8	13,3	-	-
1879	133	43,3	2,8	8,6	4,6	16,1	0,1	0,5
1884	191	62,2	3,7	11,3	6,8	23,8	-	-
1893	191	62,2	3,6	11,0	7,2	25,2	1,0	4,6
1900	260	84,7	10,6	32,5	14,8	51,7	-	-
1904	325	105,8	19,3	59,2	20,2	70,6	7,6	35,5
1913	307	100,0	32,6	100,0	28,6	100,0	21,4	100,0

Źródło: por. tab. 1 i tab. 14.

Tabela 44

Przemysł mineralny Królestwa Polskiego na tle przemysłu mineralnego Rosji w latach 1879–1913

Lata	Zakłady			Wartość produkcji w mln rb			Robotnicy		
	Rosja	KP	%	Rosja	KP	%	Rosja	KP	%
1879	1 344	133	9,9	19,6	2,8	14,3	53,9	4,6	8,5
1884	1 536	191	12,4	24,0	3,7	15,4	59,2	6,8	11,5
1890	1 345	180	13,3	36,0	3,6	10,0	73,0	7,0	9,6
1900	1 591	260	16,3	80,6	10,6	13,1	127,0	15,0	11,8
1908	1 521	279	18,3	97,8	12,5	12,8	136,0	16,0	11,8
1912	1 811	341	18,8	169,3	30,0	17,7	198,0	23,0	11,6

Źródło: por. tab. 1; *Jeżegodnik Rossii* 1905, S. Petersburg 1906, s. 333; *Fabriczno-zarodskaja promyszennost' i torgowla Rossii*, S. Petersburg 1893, s. 59; *Statisticzeskij Jeżegodnik* 1914, s. 213

W stosunku do pozostałych ziem polskich przemysł mineralny w Królestwie Polskim zajmował ostatnią pozycję. Według kryterium zatrudnienia w 1875 r. w porównaniu z zaborcem pruskim (Śląsk, Wielkopolska i Pomorze Gdańskie) zakłady mineralne w Królestwie skupiały tylko 37% ogółu tam pracujących robotników (5,9 tys. osób i 15,9 tys. osób), a w 1907 r. wskaźnik ten nieznacznie wzrósł do 38,8% (16 tys. osób i 41,2 tys. osób)⁶⁶.

W stosunku do zaboru austriackiego pozycja przemysłu mineralnego Królestwa była bardziej korzystna, jednak i w tym wypadku przewagę posiadał przemysł galicyjski i Śląska Cieszyńskiego. W 1900 r. liczba robotników w Królestwie Polskim stanowiła 69,1% (14,8 tys. osób i 21,4 tys. osób) zatrudnienia w zaborze austriackim, a w 1910 r. 94,6% (23 tys. osób i 24,3 tys. osób)⁶⁷. Powyższe dane świadczą o szybszym przyroście zatrudnienia na początku XX w. w przemyśle Królestwa aniżeli w Galicji i na Śląsku Cieszyńskim.

6. Przemysł drzewny

Przemysł drzewny należał do najstarszych gałęzi produkcji. W jego strukturze branżowej należy wyróżnić trzy podstawowe działy: tartaki, zakłady ciesielsko-budowlane oraz firmy meblarskie. Najliczniejszą branżę pod względem ilości zakładów stanowiły tartaki, najczęściej związane bezpośrednio z majątkami ziemskimi, które posiadały kompleksy leśne. W strukturze branżowej w latach 1879–1913 zaszły dość istotne zmiany. Mimo że w dalszym ciągu tartaki stanowiły najliczniejszą grupę zakładów, skupiając od 63,3% do 52,4% ogółu firm, to jednak wyraźnie zmniejszył się udział branży tartacznej w globalnej wartości produkcji z 56,4% do 29,9% oraz w ogólnym zatrudnieniu z 35,8% do 21,2%. W 1913 r. pierwszą pozycję w przemyśle drzewnym zajął przemysł meblarski. Skupiał on ponad 46,1% robotników oraz 35,6% globalnej produkcji. Znaczny rozwój nastąpił w grupie firm „różnych”, były to głównie zakłady produkujące ramy, listwy, koszyki, skrzynie, fornir, galanterię drewnianą. Ich udział w latach 1879–1913 w globalnej wartości produkcji wzrósł z ok. 1% do ponad 20%, a w zatrudnieniu z 3,5% do ponad 17%. W przemyśle ciesielsko-budowlanym mimo poważnego wzrostu liczby robotników (o ponad 77%), w strukturze branżowej przemysłu drzewnego w latach 1879–1913 doszło do spadku

⁶⁶ Szulc, *op. cit.*, s. 64, tab. 14; Michałkiewicz, *op. cit.*, s. 170, tab. 26; Poznański, *op. cit.*, s. 45, tab. 5; *Statisticzeskij Jeżegodnik 1913*, s. 208.

⁶⁷ *Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów*, t. I, cz. 3, s. 321, tab. 15; s. 530, tab. 9; Pietkiewicz *op. cit.*, s. 48; por. tab. 44.

Tabela 45

Zmiany w strukturze branżowej przemysłu drzewnego w Królestwie Polskim w latach 1879-1913

Branże	1879				1913					
	zakłady	%	wartość produkcji w tys. rb	liczba robotnik.	%	zakłady	%	wartość produkcji w tys. rb	liczba robotnik.	%
Tartaki	45	63,3	880	587	35,8	158	52,4	7 206	3 472	21,2
Ciesielsko-budowlane	17	23,9	266	324	19,7	24	8,0	3 338	2 510	15,3
Meblowy	7	9,9	400	672	41,0	66	21,9	8 597	7 542	46,1
Różne	2	2,8	14	57	3,5	53	17,6	4 982	2 850	17,4
Razem	71	100,0	1 560	1 640	100,0	301	100,0	24 123	16 374	100,0

Źródło: por. tab. 39.

udziału w globalnej produkcji z ponad 17% do 13,8% oraz w zatrudnieniu z 19,7% do 15,3% (tab. 45)⁶⁸.

Powyższe dane wskazują na znaczny rozwój w Królestwie Polskim przemysłu meblarskiego oraz zakładów produkujących różne drobne wyroby drewniane (galanteria drzewna)⁶⁹.

Tempo rozwoju przemysłu drzewnego w latach 1870–1913 było stosunkowo szybkie. Liczba zakładów w okresie od 1879 r. wzrosła ponad czterokrotnie. Natomiast liczba robotników w omawianym okresie zwiększyła się ponad 17 razy. Dynamiczny wzrost zatrudnienia na przełomie XIX i XX w. był następstwem rozbudowy wielkich zakładów meblarskich. W okresie do 1913 r. rozbudowano zakłady Tow. Akc. „Wojciechów” przenosząc w 1906 r. zakład główny z Warszawy do Kamińska w gub. piotrkowskiej. W 1913 r. w przedsiębiorstwie tym pracowało 1400 robotników⁷⁰. Rozbudowie poddano także zakłady meblarskie w Radomsku – Tow. Akc. Jakub i Józef Kohn zatrudniający w latach 1904–1913 od 1500 do 1000 osób oraz przedsiębiorstwo Braci Thonet, gdzie w latach 1904–1913 pracowało 980 robotników⁷¹. Wielki zakład meblarski został zbudowany w 1905 r. w Ustroniu k. Radomia przez Johana Kohna i Skę. W 1913 r. pracowało tam 1000 robotników⁷².

Rozbudowa wielkich i dużych przedsiębiorstw meblarskich w pełni zmechanizowanych doprowadziła do szybkiego wzrostu ogólnej mocy energetycznej maszyn i silników zainstalowanych w całym przemyśle drzewnym. W okresie od 1893 do 1913 r. liczba KM wzrosła ponad 6,5 raza (tab. 46).

Tabela 46

Rozwój przemysłu drzewnego w Królestwie Polskim w latach 1870–1913

Lata	Liczba zakładów	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników w tys.	%	Liczba KM	%
1870	-	-	514	2,1	0,9	5,5	-	-
1879	-	-	1 560	6,5	1,6	9,8	-	-
1884	71	23,6	2 916	12,1	3,3	20,1	-	-
1893	132	43,8	3 681	15,2	4,9	29,9	1 608	15,2
1900	146	48,5	8 541	35,4	8,8	53,6	-	-
1904	213	70,8	17 257	71,5	16,0	97,5	4 271	40,5
1913	327	108,6	24 123	100,0	16,4	100,0	10 539	100,0

Źródło: por. tab. 1.

⁶⁸ *Stosunki rolnicze...*, s. 446–448.

⁶⁹ E. Więcko, *Lasy i przemysł drzewny w Polsce*, Warszawa 1960, s. 143; Pruss, *op. cit.*, s. 181–183.

⁷⁰ WAPŁ, SFIGP, sygn. 2328, k. nlb; sygn. 2343, k. 17; Pruss, *op. cit.*, s. 181.

⁷¹ WAPŁ, SFIGP, sygn. 2330, k. 141–142; PHKP, 1913 r., nr 9643, 9655.

⁷² WAPR, RGUF, sygn. 48, k. 4.

W porównaniu z przemysłem drzewnym całej Rosji, rozwój tej gałęzi w Królestwie Polskim był dość znaczny. Pod względem udziału w ogólnej liczbie zakładów nastąpił w latach 1879–1913 wzrost z 4,8% do 16,7%. W globalnej wartości produkcji udział przemysłu drzewnego Królestwa był w omawianych latach bardzo zróżnicowany, między 1879 a 1913 r. wskaźnik ten zwiększył się z 9,5% do 11,3%. Z kolei w zatrudnieniu najwyższy udział miał miejsce w latach 1884–1900 od 12,6% do 11,9%, a w 1912 r. 10,9% (tab. 47).

Tabela 47

Rozwój przemysłu drzewnego w Królestwie Polskim w porównaniu z Rosją w latach 1879–1912

Lata	Zakłady			Wartość produkcji w mln rb			Robotnicy w tys.		
	Rosja	KP	%	Rosja	KP	%	Rosja	KP	%
1879	1479	71	4,8	16,8	1,6	9,5	19,7	0,9	4,6
1884	1644	132	8,0	20,3	2,9	14,2	26,2	3,3	12,6
1893	1592	146	9,2	40,0	3,7	9,2	42,0	4,9	11,7
1900	1430	213	14,9	95,3	8,5	8,9	73,9	8,8	11,9
1908	1902	270	14,2	123,5	9,5	7,7	93,7	9,3	9,9
1912	2358	394	16,7	168,6	19,1	11,3	124,1	13,6	10,9

Źródło: por. tab. 44.

W skali trójzaborowej przemysł drzewny Królestwa Polskiego ustępował pozostałym zaborom. W stosunku do zaboru pruskiego udział Królestwa (wg liczby zatrudnionych) wynosił w 1875 r. tylko ok. 10% (1,5 tys. osób i 15,3 tys. osób), a w 1907 r. 23,9% (9,3 tys. osób i 38,8 tys. osób)⁷³.

W porównaniu z zaborom austriackim w 1910 r. liczba robotników przemysłu drzewnego Królestwa stanowiła ponad 95,4% (17,3 tys. osób i 18,0 tys. osób) stanu zatrudnienia w Galicji i na Śląsku Cieszyńskim⁷⁴.

7. Przemysł papierniczo-poligraficzny

Dwie podstawowe branże przemysłu papierniczo-poligraficznego, a mianowicie produkcja papieru i poligrafia, dzieliły się z kolei na kilka działów. I tak w przemyśle papierniczym należy wyróżnić papiernic

⁷³ Szulc, *op. cit.*, s. 64, tab. 14; Michalkiewicz, *op. cit.*, s. 171; Krzyżanowski, Kumaniecki, *op. cit.*, s. 204, tab. 207; Poznański, *op. cit.*, s. 45.

⁷⁴ *Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów*, t. I, cz. 3, s. 321, tab. 15; s. 530, tab. 9; Pietkiewicz, *op. cit.*, s. 58.

Zmiany w strukturze branżowej przemysłu papierniczo-poligraficznego w Królestwie Polskim w latach 1900-1913

Branże	1900				1913					
	Zakłady	%	Produkcja w mln rb	%	Robotnicy w tys.	%	Produkcja w mln rb	%	Robotnicy w tys.	%
Papierniczy	65	51,2	8,9	83,2	5,5	67,9	21,2	51,0	10,0	72,4
Poligraficzny	62	48,8	1,8	16,8	2,6	32,0	4,9	49,0	3,8	27,6
RAZEM	127	100,0	10,7	100,0	8,1	100,0	26,1	100,0	13,8	100,0

Źródło: SFZ, 1900 FZPR, 1913.

wytwarzające różne asortymenty papieru oraz zakłady produkujące wyroby z papieru (opakowania, introligatornie, szpule, gilzy do papierosów, zeszyty, albumy, fotolitografie). Natomiast przemysł poligraficzny dzielił się na drukarnie i litografie.

W związku z tym, że wytwórczość poligraficzna (drukarstwo) bez względu na rozmiary zakładów do połowy lat dziewięćdziesiątych XIX w. zaliczane było do rzemiosła, wzajemne relacje między przemysłem papierniczym i poligraficznym możemy badać dopiero na początku XX w.

W latach 1900–1913 utrzymała się zdecydowana przewaga przemysłu papierniczego. Jedynie pod względem liczby zakładów obydwie branże posiadały mniej więcej równy udział. Natomiast w globalnej produkcji przemysł papierniczy skupiał w tym czasie od 83,2% do 81,2% jej wartości. W ogólnej liczbie zatrudnionych udział papiernictwa w latach 1900–1913 zwiększył się z 67,9% do 72,4% (tab. 48).

Dynamika rozwoju przemysłu papierniczego oraz poligraficznego była wysoka. W latach 1870–1913 w przemyśle papierniczym liczba zakładów wzrosła ponad 3,5 raza, liczba robotników zwiększyła się natomiast ponad dziewięciokrotnie (tab. 49). Tymczasem w przemyśle poligraficznym w latach 1900–1913 liczba przedsiębiorstw zwiększyła się dwukrotnie, natomiast zatrudnienie wzrosło o ok. 50% (tab. 49). Łącznie w przemyśle papierniczo-poligraficznym w latach 1870–1913 liczba zakładów wzrosła siedmiokrotnie, zaś liczba robotników zwiększyła się w tym czasie prawie 13 razy⁷⁵. Szczególną uwagę musi zwracać fakt niezwykle dynamicznego przyrostu ilości zakładów tak papierniczych, jak również poligraficznych na początku XX w. Szczególnie duży przyrost nastąpił w latach 1900–1904, w papiernictwie o ponad 53%, a w poligrafii o 87% (tab. 49).

Tabela 49

Rozwój przemysłu papierniczo-poligraficznego w Królestwie Polskim w latach 1870–1913

Branże	Przemysł papierniczy				Przemysł poligraficzny			
	zakłady	%	robotnicy w tys.	%	zakłady	%	robotnicy w tys.	%
1870	35	27,5	0,7	3,3	–	–	–	–
1879	21	16,5	1,3	6,1	–	–	–	–
1884	27	21,2	2,1	9,9	–	–	–	–
1893	53	41,7	3,8	17,9	–	–	–	–
1900	65	51,2	8,9	41,9	62	50,8	1,8	36,7
1904	100	78,7	12,1	57,1	116	95,1	3,4	69,4
1913	127	100,0	21,2	100,0	122	100,0	4,9	100,0

Źródło: por. tab. 1 i tab. 14.

⁷⁵ Pruss, *op. cit.*, s. 187.

Dane zawarte w tab. 49 potwierdzają badania W. Prussa w odniesieniu do Warszawy, gdzie w latach 1901–1904 liczba zakładów papierniczych zwiększyła się z 14 do 44, a w 1913 r. do 110, podobnie w poligrafii wzrost ten był stosunkowo wysoki z 35 firm w 1901 r. do 56 w 1904 r. i 96 w 1913 r.⁷⁶ Duża dynamika rozwoju omawianej gałęzi przemysłu na początku XX w. była następstwem wzrostu zapotrzebowania na wyroby papiernicze ze strony przemysłu, handlu i ludności oraz na wzrost roli książki i prasy.

Na rozwój przemysłu papierniczego najpoważniejszy wpływ miała rozbudowa wielkich przedsiębiorstw. Największym zakładem papierniczym w Królestwie Polskim była firma w Jeziornie (pow. warszawski) istniejąca od 1778 r. Rozbudowa dużego już przedsiębiorstwa (250 robotników w 1882 r.) nastąpiła od 1887 r., kiedy zakład został wykupiony przez Tow. Akc. Mirkowskiej Fabryki Papieru (Kronenberg i Natanson)⁷⁷. W okresie do 1913 r. firma w Jeziornie zatrudniała od 860 robotników w 1900 r. do 1408 w latach 1907/1908 oraz 1200 w 1913 r.⁷⁸

Drugim wielkim przedsiębiorstwem papierniczym było przedsiębiorstwo Tow. Akc. „Soczewka” pow. gostyniński, założone w 1842 r. przez rodzinę Epsteinów. Liczba robotników w tym zakładzie w latach 1884–1904 wzrosła z 485 do 600 osób. W 1913 r. przedsiębiorstwo w Soczewce było nieczynne⁷⁹.

Następnym wielkim zakładem była fabryka celulozy Izydora Cassirera we Włocławku założona w 1899 r. W latach 1900–1913 zatrudnienie w tym przedsiębiorstwie wzrosło z 394 do 700 robotników⁸⁰.

Kilka wielkich przedsiębiorstw papierniczych znajdowało się w okręgu sosnowiecko-częstochowskim. Wśród tej grupy trzy funkcjonowały w pow. olkuskim gub. kieleckiej. Były to dwa zakłady C. A. Moesa pierwszy we wsi Werbka k. Pilicy założony w 1851 r., gdzie w latach 1879–1913 liczba zatrudnionych wzrosła ze 162 do 750 robotników⁸¹. Następny zakład w Sławkowie k. Pilicy powstał w 1884 r. W latach 1893–1913 liczba zatrudnionych w tym przedsiębiorstwie utrzymywała się na poziomie od 160 do 150 osób. W 1913 r. łączne zatrudnienie w obu zakładach Moesa wynosiło 900 robotników⁸².

⁷⁶ Tamże, s. 191.

⁷⁷ J. Siniarska-Czaplicka, *Historia papierni w Jeziornie do r. 1939*, Łódź 1958 (maszynopis pracy magisterskiej w Bibliotece UŁ), s. 34–36; po wykupieniu Zakładu w Jeziornie, akcjonariusze zlikwidowali stary zakład w Mirkowie pow. wieluński i przewieźli do Jeziornej całe urządzenie techniczne oraz wszystkich fachowców wraz z rodzinami; tejsze, *Kronika papierni w Jeziornie 1760–1960*, Jeziorna 1961, s. 58; tejsze, *Historia papierni w Jeziornie do r. 1939*, „Przemysł Papierniczy” 1958, nr 6, s. 189–190.

⁷⁸ WAPWW, SFIGW, sygn. 334, k. 6; PHKP, 1913 r., nr 10006.

⁷⁹ WAPWW, SFIGW, sygn. 262, k. 43; KAPFKP, 1904 r., nr 3079.

⁸⁰ SFZ, 1900 r., nr 10002.

⁸¹ WAPK, RGK, Wydz. Adm., Referat II, sygn. 297, sk. 123–130; PHKP, 1913 r., nr 10029.

⁸² WAPK, SFIGK, sygn. 4, nlb; FZPR, 1913 r.

W 1879/98 r. uruchomiona została fabryka papieru Ludwika Mauve w Kluczach pow. olkuski, gdzie w latach 1900–1913 pracowało od 153 do 144 robotników⁸³.

Pozostałe wielkie i duże zakłady w tym okręgu to: Tow. Akc. Częstochowskiej Fabryki Papierów Kolorowych i Tapet, powstałe w 1880 r., gdzie w latach 1900–1913 pracowało od 263 do 280 robotników⁸⁴. Zakłady Ginsberga i Kona, także w Częstochowie, założone w 1870 r., gdzie liczba robotników w latach 1879–1913 wzrosła z 63 do 260 osób⁸⁵. Ponadto także przedsiębiorstwo Steinhagena, Wehra i Ski w Myszkowie uruchomione w 1895 r., gdzie w latach 1900–1913 liczba zatrudnionych wynosiła od 116 do 300 robotników⁸⁶.

Jednym z najstarszych zakładów była firma R. Saengera w Pabianicach założona w 1865 r., gdzie zatrudnienie w latach 1879–1913 wzrosło z 70 do 400 osób⁸⁷. Wielkim zakładem była papiernia w Bodzechowie pow. opatowski, E. Jankowskiego i Następców S. Kotkowskiego założona w 1910 r. Liczba zatrudnionych w 1913 r. wynosiła tam 300 robotników⁸⁸.

W przemyśle poligraficznym duże i wielkie przedsiębiorstwa skupione były głównie w Warszawie. Monopolistyczną pozycję posiadało Tow. Akc. S. Orgelbranda i Synów, które łączyło drukarnię i odlewnię czcionek. W 1904 r. łącznie w tym przedsiębiorstwie pracowało 700 robotników, a w 1913 r. 300 osób⁸⁹.

Dużymi zakładami poligraficznymi były ponadto firma Resigera i Muellera w Łodzi, założona w 1899 r., gdzie w 1913 r. pracowało 180 robotników; drukarnia „Neue Lodzer Zeitung”, także w Łodzi powstała w 1902 r., zatrudniająca w 1913 r. 170 osób oraz drukarnia i litografia Jermułowicza i Bergmana w Sosnowcu, powstała w 1881 r., gdzie w 1913 r. pracowało 150 robotników⁹⁰.

W stosunku do przemysłu papierniczo-poligraficznego Rosji, ta gałąź produkcji w Królestwie Polskim posiadała znaczny udział w globalnej produkcji oraz zatrudnieniu. Przy czym udział ten w latach 1879–1913 był bardzo zróżnicowany. Najwyższy wskaźnik osiągnął przemysł Królestwa w ogólnej ilości zakładów od 10,5% prawie do 12,6% w 1913 r. Natomiast w globalnej wartości produkcji najwyższy udział Królestwo osiągnęło

⁸³ WAPK, SFIGK, sygn. 19, k. 1–9; Wyszomirska, *op. cit.*, s. 96; PHKP, 1913 r., nr 10028.

⁸⁴ SFZ, 1900 r., PHKP, 1913 r., nr 10014.

⁸⁵ UFZ, 1879 r.; PHKP, 1913, nr 10015.

⁸⁶ SFZ, 1900 r.; PHKP, 1913 r., nr 10023.

⁸⁷ UFZ, 1879; WAPŁ, SFIGP, sygn. 2328, k. 53.

⁸⁸ WAPR, RGUFG, sygn. 55, k. 3; PHKP, 1913 r., nr 10035.

⁸⁹ KAPFKP, 1904 r., nr 3263; PHKP, 1913 r., nr 10541; Pruss, *op. cit.*, s. 191–192.

⁹⁰ WAPŁ, SFIGP, sygn. 2328, k. 11; FZPR, 1913 r., PHKP, 1913 r., nr 10625, 10628, 10642.

w 1900 r. 13,8%, najniższy w 1879 – 9,1%. W ogólnym zatrudnieniu obserwujemy wzrost wskaźnika udziału przemysłu papierniczo-poligraficznego Królestwa Polskiego z 5,7% prawie do 12% w 1884 r., a następnie niewielki spadek do 10,4% w 1913 r. (tab. 50).

Tabela 50

Rozwój przemysłu papierniczo-poligraficznego w Królestwie Polskim w porównaniu z Rosją w latach 1879–1912

Lata	Zakłady			Wartość produkcji w mln rb			Robotnicy w tys.		
	Rosja	KP	%	Rosja	KP	%	Rosja	KP	%
1879	200	21	10,5	14,3	1,3	9,1	14,0	0,8	5,7
1884	238	27	11,3	20,5	2,0	9,7	18,5	2,2	11,9
1900	1 069	127	11,9	77,4	10,7	13,8	71,9	8,1	11,3
1908	1 333	164	12,3	132,0	15,3	11,6	88,0	9,4	10,7
1912	1 436	181	12,6	.	.	.	99,7	10,4	10,3

Źródło: por. tab. 44.

Powyższe dane wskazują na szybszy przyrost udziału Królestwa w ogólnej liczbie zakładów i globalnej produkcji, a niższy w zatrudnieniu. Taka sytuacja była świadectwem niskiej koncentracji produkcji w tej gałęzi przemysłu.

W skali ziem polskich przemysł papierniczo-poligraficzny Królestwa Polskiego ustępował, biorąc pod uwagę wielkość zatrudnienia, tej gałęzi produkcji w zaborze pruskim (Śląsk, Wielkopolska i Pomorze Gdańskie), posiadał natomiast przewagę nad zaborem austriackim (Galicja i Śląsk Cieszyński).

W 1873/75 r. przemysł papierniczy Królestwa zatrudniał tylko 50% (1,4 tys. osób i 2,8 tys. osób) ogólnej liczby robotników w tej gałęzi zaboru pruskiego. Natomiast w 1907 r. proporcje te zmieniły się na korzyść Królestwa Polskiego, gdzie w tej gałęzi produkcji pracowało 66,6% (9,4 tys. osób i 14,6 tys. osób) ogółu zatrudnionych w fabrykach papierniczych i poligraficznych zaboru pruskiego⁹¹.

Jak już wspomniano, przemysł papierniczo-poligraficzny Królestwa Polskiego był lepiej rozwinięty aniżeli w Galicji i na Śląsku Cieszyńskim. W 1900/1902 r. zakłady papierniczo-poligraficzne zaboru austriackiego skupiały 90,1% (7,3 tys. osób i 8,1 tys. osób) ogółu robotników tej gałęzi produkcji w Królestwie. W 10 lat później proporcje te wzrosły, bowiem

⁹¹ Michalkiewicz, *op. cit.*, s. 171; Szulc, *op. cit.*, s. 64, tab. 14; Krzyżanowski, Kumaniecki, *op. cit.*, s. 202–204, tab. 207; *Statisticzeskij Jeżegodnik 1913*, s. 213, tab. XLVI

robotnicy fabryk papierniczo-poligraficznych Galicji i Śląska Cieszyńskiego stanowili już tylko 67,2% (7,0 tys. osób i 10,4 tys. osób) ogółu zatrudnionych w Królestwie Polskim⁹².

8. Przemysł włókienniczy

Struktura branżowa przemysłu włókienniczego (z podziałem na działy i rodzaje produkcji) w dotychczasowej literaturze historycznej została już szczegółowo opracowana⁹³. W związku z tym w prezentowanej pracy ograniczono się do przedstawienia zmian w strukturze branżowej biorąc pod uwagę 5 podstawowych branż: przemysł bawełniany, wełniany, lniano-jutowo-konopny, jedwabniczy oraz mieszany (dzianiny, tiul, koronki, hafty, plusz, dywany, farbiarnie i wykończalnie, przędzalnie wigoniowe i odpadkowe, wata, taśmy i wstążki oraz wyroby tkacko-gumowe).

W latach 1879–1913 w strukturze branżowej włókiennictwa zaszły istotne zmiany. Charakterystyczną cechą tych zmian był powolny, ale systematyczny spadek w produkcji, zatrudnieniu oraz w ogólnej liczbie zakładów dwu największych branż, a mianowicie przemysłu bawełnianego i wełnianego. Między 1879 r. a 1913 r. udział zakładów bawełnianych w całej gałęzi obniżył się z 39,7% do 15,2%, w globalnej produkcji z 40,1% do 35% oraz w ogólnej liczbie włóknarzy z 39,6% do 36,9%. W przemyśle wełnianym również nastąpił spadek udziału w ogólnej ilości zakładów z 59,3% w 1879 r. do 48,6% w 1913 r., w ogólnym zatrudnieniu także w tych latach z 42,3% do 36,6%. Natomiast w globalnej wartości produkcji z 51,3% w 1879 r. do 42,2% w 1913 r. (tab. 51). Warto jednocześnie odnotować znaczną dynamikę rozwoju tych branż. Otóż biorąc po uwagę liczbę zatrudnionych w latach 1879–1913, ich liczba w przemyśle bawełnianym wzrosła ponad 5 razy (z 11,7 tys. osób do 60,4 tys. osób), podobnie w przemyśle wełnianym 5,3 raza (z 11,2 tys. osób do 59,9 tys. osób – tab. 51).

Powyższy spadek udziału bawełny i wełny był następstwem szybszego rozwoju, szczególnie na przełomie XIX i XX w. pozostałych branż tekstylnych. Wydaje się ponadto, że przemysł bawełniany i wełniany Królestwa Polskiego, rozwijający się niezwykle dynamicznie w latach 1870–1900, na początku XX w. osiągnął już pewien pułap możliwości produkcyjnych⁹⁴.

⁹² *Jeżegodnik Rossii 1905*, s. 332; *Statisticzeskij Jeżegodnik 1914*, s. 210; Krzyżanowski, Kumaniecki, *op. cit.*, s. 198, tab. 204; s. 200, tab. 205; s. 201, tab. 206; *Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów*, t. I, cz. 3, s. 530, tab. 9.

⁹³ Puś, *op. cit.*, s. 37–57; Badziak, *op. cit.*, s. 69–77.

⁹⁴ Badziak, *op. cit.*, s. 50–51.

Tabela 51

Zmiany w strukturze branżowej przemysłu włókienniczego
w Królestwie Polskim w latach 1879-1913

Lata	Branże	Zakłady	%	Wartość prod. w mln rb	%	Robotnicy w tys.	%
1879	bawełna	188	39,7	19,9	40,1	11,7	39,6
	wełna	241	50,9	25,4	51,3	11,2	38,0
	len, juta, konopie	4	0,8	2,3	4,5	5,3	18,0
	jedwab	8	1,7	0,5	1,1	0,3	1,0
	mieszane	33	6,9	1,5	3,0	1,0	3,3
	razem	474	100,0	49,6	100,0	29,5	100,0
1893	bawełna	117	21,9	36,7	36,5	23,1	35,2
	wełna	316	59,3	44,7	44,5	27,7	42,3
	len, juta, konopie	5	0,9	7,4	7,3	8,6	13,1
	jedwab	15	2,8	0,5	0,5	0,7	1,0
	mieszane	80	15,0	11,1	11,0	5,4	8,2
	razem	533	100,0	100,5	100,0	65,5	100,0
1900	bawełna	140	23,7	68,8	38,0	42,8	37,6
	wełna	311	52,6	84,8	46,7	45,2	39,7
	len, juta, konopie	8	1,3	11,4	6,3	12,4	10,9
	jedwab	19	3,2	2,8	1,5	1,7	1,5
	mieszane	114	19,1	13,7	7,5	11,7	10,3
	razem	592	100,0	181,5	100,0	113,8	100,0
1913	bawełna	105	15,2	125,0	35,0	60,4	36,9
	wełna	335	48,6	150,8	42,2	59,9	36,6
	len, juta, konopie	14	2,0	29,6	8,3	18,4	11,2
	jedwab	41	6,0	10,0	2,8	3,4	2,1
	mieszane	194	28,2	41,5	11,7	21,5	13,2
	razem	689	100,0	356,9	100,0	163,6	100,0

Źródło: por. tab. 1

Najpoważniejszy wzrost wskaźników nastąpił w przemyśle mieszanym, gdzie udział w ogólnej ilości przedsiębiorstw przemysłu tekstylnego zwiększył się ponad czterokrotnie (z 6,9% do 28,2%) oraz w zatrudnieniu cztery razy z 3,3% do 13,2% (tab. 51). W ramach tej branży bardzo szybko rozwinęła się produkcja dzianin. Liczba zakładów w tym dziale przemysłu mieszanego zwiększyła się ponad pięciokrotnie z 9 do 46 firm, a zatrudnienie wzrosło ponad 28 razy (z 176 osób do 5 tys. osób). Innym działem przemysłu mieszanego, który szczególnie szybko rozwijał się na początku XX w. była produkcja tiulu, firanek i koronek. Zakłady tego typu skoncentrowane były

głównie w Warszawie oraz Kaliszu. W latach 1900–1913 liczba tego rodzaju firm zwiększyła się z 9 do 39 przedsiębiorstw, a zatrudnienie wzrosło ponad dwukrotnie z 2,7 tys. osób do 5,6 tys. osób⁹⁵.

Ponadto w branży mieszanej należy odnotować znaczny wzrost produkcji dywanów i pluszu oraz taśm i wstążek⁹⁶.

Poza przemysłem mieszanym, w latach 1879–1913 nastąpił szybki rozwój przemysłu jedwabniczego. Liczba zakładów tej branży zwiększyła się ponad 5 razy (z 8 do 41), a zatrudnienie ponad jedenastokrotnie (z 0,3 tys. osób do 3,4 tys. osób). W związku z tym wzrosły wskaźniki udziału tej branży w całym włókiennictwie. I tak w ogólnej ilości przedsiębiorstw udział zakładów jedwabniczych zwiększył się ponad trzykrotnie (z 1,7% do 6%), w globalnej produkcji ponad 2,5 raza (z 1,1% do 2,8%) oraz w zatrudnieniu dwukrotnie (z 1% do 2,1% – tab. 51).

W okresie do 1913 r., mimo znacznego rozwoju przemysłu lniano-jutowo-konopnego nastąpiło w tym czasie ponad trzykrotne zwiększenie ilości zakładów (z 4 do 14) oraz 3,4 raza liczby robotników (z 5,3 tys. osób do 18,4 tys. osób), udział tej branży w całym przemyśle tekstylnym zwiększył się jedynie w ogólnej liczbie przedsiębiorstw z 0,8% do 2% i w globalnej wartości produkcji z 4,5% do 8,3%. Natomiast w zatrudnieniu nastąpił wyraźny spadek udziału prawie o 7 punktów (z 18% do 11,2% – tab. 51). Powyższe dane wskazują na znaczny wzrost wydajności pracy w tej branży. Było to możliwe dzięki powstaniu w końcu XIX w. (obok istniejącej już firmy Żyrardowskiej) nowoczesnych zakładów produkujących wyroby z juty oraz konopii w Częstochowie. Zakładami tymi były: powstała w 1884 r. fabryka braci Goldstein, Oderfeld i Oppenheim, późniejsza spółka akcyjna, gdzie w 1913 r. pracowało 2500 robotników; fabryka „Błeszno” zbudowana w 1882 r. przez W. Kronenberga, od 1885 r. należąca do Tow. Akc. Hille i Dietrich w Żyrardowie, a od 1900 r. sprzedana Tow. Akc. „La Czenstochovienne”, następnie założona w 1896 r. przędzalnia i tkalnia juty „Warta” zatrudniająca w latach 1900–1913 od 512 do 1300 robotników⁹⁷.

Innym wielkim przedsiębiorstwem tej branży była warszawska „Lniana i Jutowa Manufaktura” powstała w 1899 r., gdzie w latach 1900–1913 zatrudnienie utrzymywało się na poziomie ok. 600 robotników⁹⁸.

Inwestycje w branży lniano-jutowo-konopnej w końcu XIX w. polegały głównie na budowie nowych przedsiębiorstw. Natomiast w ostatnich latach

⁹⁵ UFZ, 1879 r.; FZPR, 1913 r.

⁹⁶ Badziak, *op. cit.*, s. 77.

⁹⁷ Otcziot N. P. Illina i N. P. Łangowego po issledowaniju fabrycznoj promyszlenosti w Carstwie Polskom, S. Peterburg 1888, s. 88–89; WAPŁ, SIGP, sygn. 2031, k. 3–15; sygn. L/3260 mikrofilm, k. 2–10.

⁹⁸ PHKP, 1913 r., nr 11702.

przed wybuchem I wojny światowej w zakładach tych przeprowadzono modernizację parku maszynowego, co było głównym czynnikiem szybkiego wzrostu produkcji⁹⁹.

Tempo rozwoju przemysłu włókienniczego Królestwa Polskiego w latach 1870–1913 możemy prześledzić na podstawie wielkości zużycia surowców. W dotychczasowych badaniach udało się zebrać, w miarę pełne, dane jedynie w odniesieniu do przemysłu bawełnianego. Według tych badań w latach 1870–1913 wielkość zużycia bawełny surowej zwiększyła się prawie 28 razy (z 3 tys. t do 83,2 tys. t)¹⁰⁰.

Interesująco przedstawia się dynamika rozwoju przemysłu bawełnianego, przy zastosowaniu przelicznika wielkości zużycia bawełny surowej w kg na 1 mieszkańca. W Królestwie Polskim w latach 1870–1913 wielkość tego zużycia zwiększyła się 15 razy (z 0,50 kg do 7,50 kg). W porównaniu z pięcioma największymi krajami świata, w tym czterema (Anglia, USA, Niemcy, Francja) najwyżej uprzemysłowionymi, był to najwyższy wskaźnik wzrostu.

W Anglii zużywającej najwięcej bawełny w przeliczeniu na 1 mieszkańca, w latach 1870–1913, wzrost zużycia wyniósł jedynie 1,37 raza, w USA 2,5 raza, w Niemczech 2,7 raza, we Francji stosunkowo dużo, bo ponad czterokrotnie oraz w Rosji 4,6 raza (tab. 52). Porównanie tempa zużycia w stosunku do wysoko rozwiniętych krajów Europy Zachodniej oraz USA, wskazuje na osłabienie tempa rozwoju włókiennictwa w tych krajach, gdzie w okresie po 1870 r. najwyższą dynamikę rozwoju osiągnął przemysł ciężki oraz pojawiły się inne nowoczesne gałęzie produkcji, w tym przemysł chemiczny, elektrotechniczny oraz samochodowy. Natomiast włókiennictwo, które odegrało pierwszoplanową rolę w okresie przewrotu przemysłowego, w drugiej połowie XIX w. stało się drugorzędną gałęzią produkcji¹⁰¹. Tymczasem w Królestwie, jak już wskazywano, przemysł włókienniczy w całym omawianym okresie był najważniejszą gałęzią produkcji.

Królestwo Polskie posiadało zdecydowaną przewagę w tempie zużycia bawełny surowej nad przemysłem bawełnianym w Rosji. Przewaga ta była rezultatem opóźnienia procesu przewrotu przemysłowego w Cesarstwie, który zakończył się tam dopiero w końcu XIX w.¹⁰² Poza prawie trzykrotnie

⁹⁹ Badziak, *op. cit.*, s. 51.

¹⁰⁰ Puś, *op. cit.*, s. 102, tab. 30; dane te posłużyły do sporządzenia indeksu produkcji przemysłu włókienniczego w latach 1870–1913 na ziemiach polskich – por. Łukasiewicz, *Dynamika...*, s. 110.

¹⁰¹ W. Rusiński, *Zarys historii gospodarczej powszechnej*, Warszawa 1970, s. 333–338; Pietrzak-Pawłowska, *Przewrót przemysłowy...*, s. 67.

¹⁰² W. Jacunski, *Przewrót przemysłowy w Rosji*, „Zeszyty Historyczne”, Warszawa 1954, s. 87; K. A. Paziłnow, *Oczerki istorii tiekstylnoj promyszennosti doriewolucyjnojj Rossii*, Moskwa 1955, s. 127.

wyższym tempem zużycia bawełny surowej w Królestwie Polskim w stosunku do Rosji, przewaga tego zużycia w kg na 1 mieszkańca systematycznie się jednak zmniejszała z ponad czterokrotnej w 1880 r. do prawie trzykrotnej w 1913 r. (tab. 52). Potwierdza to znane już twierdzenie o przyspieszeniu tempa rozwoju przemysłu bawełnianego w Rosji na początku XX w., a więc po zakończeniu przewrotu technicznego¹⁰³.

Tabela 52

Wielkość zużycia bawełny surowej w kg w przeliczeniu na 1 mieszkańca w Królestwie Polskim w porównaniu z wielkością zużycia w Anglii, USA, Niemczech, Francji i Rosji w latach 1870–1913

Lata	Królestwo Polskie	Anglia	USA	Niemcy	Francja	Rosja
1870	0,50	17,39	5,61	2,87	1,60	0,54
1880	4,03	18,60	8,58	3,06	2,89	0,95
1890	4,46	20,06	8,36	4,71	4,02	1,15
1900	5,25	19,0	11,07	5,54	4,08	1,97
1913	7,50	23,90	14,27	7,70	6,73	2,52

Źródło: L. Mendelson, *Teoria i historia kryzysów i cykli ekonomicznych*, t. II, Warszawa 1960, s. 552–554, 672, 724–726; WAPŁ, L. Geyer, sygn. 928 k.nlb; W. Puś, *Przemysł włókienniczy w Królestwie Polskim w latach 1870–1960. Zagadnienia struktury i dynamiki rozwoju*, ZNUŁ, S. I, nr 5, Łódź 1976, s. 102, tab. 30; s. 104, tab. 31; P. Baird, *Niveaux de développement économique de 1810 à 1910*, „Annales-Economies, Sociétés, Civilisation” 1965, nr 6, s. 1102.

Nie posiadamy danych obejmujących wielkość zużycia innych surowców w przemyśle włókienniczym (wełny, lnu, juty, konopii i jedwabiu) Królestwa Polskiego¹⁰⁴. W związku z tym ukazanie rozwoju tej gałęzi produkcji przemysłowej w latach 1870–1913 możliwe jest jedynie przy uwzględnieniu liczby zakładów, wielkości zatrudnienia oraz mocy energetycznej w KM. Wzrost liczby zakładów był stosunkowo niewielki, w badanym okresie wyniósł 1,3 raza. Natomiast przemysł włókienniczy charakteryzował się wysoką dynamiką wzrostu zatrudnienia, bowiem w latach 1870–1913 liczba włóknarzy wzrosła ponad ośmiokrotnie. Najszybsze tempo wzrostu należy odnotować w ogólnej liczbie KM. W latach 1879–1913 moc maszyn i urządzeń energetycznych w przemyśle tekstylnym zwiększyła się ponad 52 razy (tab. 53). Wielkość KM przypadająca na 1 zatrudnionego wzrosła ponad dziewięciokrotnie z 0,13 KM w 1875 r. do 0,92 KM w 1913 r.¹⁰⁵

¹⁰³ Badziak, *op. cit.*, s. 53.

¹⁰⁴ Wyrwykowe dane dotyczące wielkości zużycia wełny w Królestwie Polskim wykorzystano przy konstruowaniu indeksu produkcji przemysłowej na ziemiach polskich w latach 1870–1913 – por. Łukasiewicz, *Dynamika...*, s. 106.

¹⁰⁵ Puś, *op. cit.*, s. 13, tab. 2; por. tab. 53.

Tabela 53

Rozwój przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim w latach 1870–1913

Lata	Liczba zakładów	%	Wartość produkcji w mln rb	%	Liczba robotników w tys.	%	Liczba KM w tys.	%
1870	520	75,5	15,4	4,3	20,2	12,3	.	–
1879	474	68,8	49,6	13,9	29,5	18,0	2,9	1,9
1884	420	60,9	72,9	20,4	43,7	26,7	8,4	5,5
1893	533	77,3	100,5	28,1	65,5	40,0	30,6	20,2
1900	592	85,9	181,5	50,8	113,8	69,5	89,2	58,9
1904	760	110,3	275,8	77,3	137,8	84,2	101,4	67,0
1910	615	89,2	273,0	76,5	117,0	71,5	109,0	72,0
1913	689	100,0	356,9	100,0	163,6	100,0	151,3	100,0

Źródło: por. tab. 1 i tab. 14; dla 1910 r. *Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego, Rok 1913*, Warszawa 1914.

Przemysł włókienniczy Królestwa Polskiego posiadał poważny udział w rozwoju tej gałęzi w imperium rosyjskim. Jak już wskazano, w odniesieniu do przemysłu bawełnianego, ta branża tekstylna rozwijała się trzykrotnie szybciej w Królestwie aniżeli w Rosji (tab. 52). Biorąc po uwagę całe włókiennictwo, dostrzegamy szybko wzrastający udział Królestwa Polskiego w globalnej wartości produkcji oraz w zatrudnieniu. Przy czym charakterystyczną cechą jest znaczny wzrost udziału Królestwa w okresie do 1900 r., kiedy to wskaźniki w ogólnym zatrudnieniu w przemyśle włókienniczym całej Rosji wzrastają z 7,4% do 18,6%, a w globalnej produkcji z 7,4% do 22,5% (tab. 54). W stosunku do 50 guberni Rosji Europejskiej, jak wykazano w dotychczasowych badaniach, udział Królestwa Polskiego w 1900 r. osiągnął 20,5% ogółu zatrudnionych oraz 27,6% wartości produkcji¹⁰⁶.

Na początku XX w. do 1913 r. wskaźniki udziału włókiennictwa Królestwa Polskiego w ramach całej Rosji ulegają obniżeniu do 16,8% w 1908 r. w ogólnym zatrudnieniu, aby następnie wzrosnąć do 18,4% w 1913 r. Natomiast w globalnej wartości produkcji spadek ten wyniósł do 1908 r. kilka punktów i wskaźnik udziału kształtował się na poziomie 19,2%, w 1910 r. – 21,4%, a w 1913 r. 19,9% (tab. 54). Powyższe obniżenie udziału, a właściwie stabilizacja wskaźników w latach 1900–1913, potwierdza tezę o zahamowaniu wzrostu udziału przemysłu włókienniczego Królestwa Polskiego w gospodarce imperium rosyjskiego na początku XX w. Sytuacja ta związana była z dynamicznym rozwojem włókiennictwa rosyjskiego, po zakończeniu przewrotu przemysłowego, a szczególnie przemysłu bawełnianego,

¹⁰⁶ Puś, *op. cit.*, s. 106, tab. 35.

Udział produkcji i zatrudnienia przemysłu włókienniczego Królestwa Polskiego w tej gałęzi produkcji w Rosji w latach 1870–1913

Lata	Liczba robotników w tys. osób			Wartość produkcji w mln rb		
	Rosja	Królestwo Polskie	udział KP w %	Rosja	Królestwo Polskie	udział KP w %
1870	272,4	20,2	7,4	209,3	15,4	7,4
1879	367,8	29,5	8,0	327,6	49,6	15,1
1880	380,2	45,3	11,9	396,9	58,7	14,8
1884	408,6	43,7	10,7	416,3	72,9	17,5
1890	432,0	52,1	12,1	521,0	77,1	14,8
1892	-	73,6	-	580,9	108,4	18,6
1900	621,5	115,5	18,6	813,6	182,8	22,5
1908	823,3	138,4	16,8	1 384,6	266,2	19,2
1910	868,8	150,3	17,3	1 274,2	272,7	21,4
1912	881,7	157,2	17,8	-	-	-
1913	890,0	163,6	18,4	1 793,0	356,9	19,9

Źródło: UFZ, 1879 r.; UFZ, 1884 r.; S. G. Strumilin, *Oczerki ekonomiczkiej historii Rosji*, Moskwa 1960, s. 495, 501, 505, 516; *Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego 1913*, Warszawa 1944; *Statisticzeskij Jeżegodnik 1914*; *Otcziot otdiela promyszlenosti za 1912 god.*, Ministerstwo Torgowli i Promyszlenosti, S. Peterburg 1913, s. 155; Puś, *op. cit.*, s. 83, tab. 25, s. 106, tab. 33; *Fabriczno-zawodskaja promyszlenost i torgowla Rossii*, S. Peterburg 1893, s. 59; FZPR, 1913; R. Luksemburg, *Rozwój przemysłu w Polsce*, Warszawa 1957, s. 46.

który posiadał uprzywilejowaną pozycję (tańszy surowiec, paliwo oraz bliższe rynki zbytu) w stosunku do przemysłu Królestwa¹⁰⁷.

Interesująco kształtował się udział poszczególnych branż tekstylnych Królestwa Polskiego w ogólnej liczbie zakładów, wartości produkcji oraz w zatrudnieniu tych działów włókiennictwa w Rosji. Wysoki udział w całym badanym okresie posiadał przemysł wełniany, który skupiał od 24,3% do 35,8% ogółu zakładów, od 22,6% do 42% globalnej wartości produkcji, od 10,3% prawie do 30% ogółu zatrudnionych oraz w 1910 r. prawie 45% mocy maszyn i silników energetycznych. Drugą pozycję w skali Cesarstwa zajmował przemysł wyrobów mieszanych. W tej branży zanotowano dynamiczny wzrost wskaźników udziału w ogólnej ilości zakładów z 8,5% do 33,5%, w globalnej produkcji z 6,7% na 44,5%, w zatrudnieniu z 5,3% do ponad 42% w 1900 r. i 30,4% w 1910 r. oraz w ilości KM 39,7%.

Przemysł bawełniany Królestwa Polskiego systematycznie tracił swój udział w ogólnej liczbie przedsiębiorstw z 25% do 13,2%, ale jednocześnie zwiększył swój udział w globalnej produkcji z ok. 13% do 16,6%, a w za-

¹⁰⁷ Badziak, *op. cit.*, s. 53.

Tabela 55

Udział Królestwa Polskiego w poszczególnych branżach przemysłu włókienniczego Rosji w latach 1879–1910 (w %)

Lata	Branże	Zakłady	Wartość produkcji	Robotnicy	KM
1879	bawełna	25,0	12,7	6,6	-
	wełna	24,3	22,6	10,3	-
	len, juta, konopie	0,8	9,3	12,0	-
	jedwab	3,5	4,3	2,2	-
	mieszane	8,5	6,7	5,3	-
1900	bawełna	21,0	14,7	12,9	-
	wełna	35,8	41,4	28,7	-
	len, juta, konopie	1,9	17,3	16,7	-
	jedwab	6,1	9,6	7,1	-
	mieszane	33,7	42,5	42,1	-
1910	bawełna	13,2	16,6	12,1	16,8
	wełna	33,3	42,0	29,3	44,9
	len, juta, konopie	3,5	20,5	14,9	18,7
	jedwab	7,4	14,2	6,9	14,2
	mieszane	33,5	44,5	30,4	39,7

Źródło: UFZ, 1879 r.; *Jeżegodnik Rossii 1905*, S. Peterburg 1906; *Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego 1913* – obliczenia własne.

trudnieniu z 6,6% do ponad 12%. W 1910 r. branża bawełniana w skali Cesarstwa koncentrowała 16,8% mocy energetycznej. W latach 1890–1913 przemysł bawełniany posiadał znaczny udział w ogólnej ilości wrzecion w skali Rosji. W 1890 r. było to 10,2% (615,3 tys. i 3457,1 tys.), w 1900 r. 15,7% (1046,1 tys. i 6645,5 tys.), a w 1913 r. 17,0% (1570,1 tys. i 9213 tys. sztuk). W skali światowej w 1890 r. Królestwo skupiało 0,7% (615,3 tys. i 87 176 tys.), a w 1913 r. 1,2% (1570,1 tys. i 126 281 tys. sztuk) ogólnej liczby wrzecion bawełnianych¹⁰⁸. Powyższe wskaźniki świadczą o postępującej koncentracji produkcji bawełnianej w Królestwie Polskim.

Wysoką koncentracją produkcji charakteryzował się także przemysł lniano-jutowo-konopny, który w skali Rosji skupiał zaledwie od 0,8% do 3,5% ogółu przedsiębiorstw, przy udziale w produkcji od 9,3% do ponad 20%, w zatrudnieniu od 12% do 14,9% oraz w ogólnej ilości KM – 18,7%.

¹⁰⁸ *Fabriczno-zawodskaja promyszennost' i torgowla Rossii*, S. Peterburg 1893, s. 13; Rose, *op. cit.*, s. 131; Puś, *op. cit.*, s. 14, tab. 3; Rusiński, *op. cit.*, s. 336; *Przemysł włókienniczy na ziemiach polskich*, [w:] *Prace Polskiej Narady Ekonomicznej w Petersburgu*, t. 3, cz. 2, s. 72, tab. V.

Stosunkowo najniższy udział w przemyśle rosyjskim posiadała branża jedwabnicza. Jednak i w tym wypadku w latach 1879–1910 nastąpił znaczny wzrost wskaźników udziału ogólnej ilości zakładów z 3,5% do 7,4% w produkcji z 4,3% do 14,2%, w zatrudnieniu z 2,2% prawie do 7% oraz w mocy energetycznej 14,2% (tab. 55).

Mimo, jak już wspomniano, zahamowania wzrostu udziału przemysłu włókienniczego Królestwa Polskiego na początku XX w., utrzymał on przodującą pozycję w Cesarstwie Rosyjskim. W końcu omawianego okresu włókiennictwo Królestwa skupiało ponad 21% zakładów, ok. 20% globalnej wartości produkcji, 18% ogółu robotników oraz ponad 21% KM (tab. 54 i 55) w skali całej Rosji.

Pozycja przemysłu włókienniczego Królestwa Polskiego w skali ziem polskich była bardzo wysoka. Na początku lat osiemdziesiątych największą liczbę włóknarzy skupiał jeszcze zabór pruski – 45,6%, Królestwo zajmowało pozycję drugą, przed zaborem austriackim i Białostoczną. Jednakże w latach następnych szybki rozwój przemysłu tekstylnego w Królestwie zmienił dotychczasowe proporcje. W 1895 r. włóknarze Królestwa Polskiego stanowili już ponad 52% ogółu zatrudnionych w skali trójzaborowej. Udział zaboru pruskiego obniżył się o ponad 11 punktów, do 34,3%. Wzrosły natomiast wskaźniki udziału zaboru austriackiego do 8% oraz Białostocznego do 5,6%. W ostatnich latach przed I wojną światową decydująca pozycja włókiennictwa Królestwa Polskiego została utrwalona, bowiem w 1907 r. skupiało ono 61,6% ogółu włóknarzy. Jednocześnie nastąpiło obniżenie wskaźników udziału zaboru pruskiego do 28,7%, zaboru austriackiego do 6% oraz Białostocznego do 3,7% (tab. 56).

Tabela 56

Zatrudnienie w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego na tle ziem polskich w latach 1882–85 – 1907–10

Dzielnice	1882–85		1890–95		1907–10	
	robotnicy w tys.	%	robotnicy w tys.	%	robotnicy w tys.	%
Królestwo Polskie	55,6	42,7	85,8	52,1	143,1	61,6
Białostoczczyzna	5,7	4,4	9,2	5,6	8,6	3,7
Zabór pruski	59,3	45,6	56,6	34,3	66,8	28,7
Zabór austriacki	9,4	7,2	13,2	8,0	14,0	6,0
Razem	130,0	100,0	164,8	100,0	232,5	100,0

Źródło: *Uprzemysłowanie ziem polskich...*, s. 259, tab. 47; s. 261, tab. 48; s. 262, tab. 49; s. 265, tab. 52; s. 266, tab. 53 i 54; Puś, *op. cit.*, s. 83, tab. 25; *Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów*, t. 1, cz. 2, s. 774, tab. 4, s. 777, tab. 5; tamże, t. 1, cz. 3, s. 550, tab. 9.

9. Przemysł konfekcyjny

Produkcja konfekcyjna w okresie do końca XIX w. była ściśle związana z rzemiosłem i wytwórczością chałupniczą. Jedynie niektóre zakłady wytwarzające kapelusze i krawaty, już w okresie wcześniejszym (lata 70. XIX w.) miały charakter fabryczny¹⁰⁹. Z reguły jednak w ówczesnych spisach przedsiębiorstw przemysłowych oraz w statystykach urzędowych zakłady te zaliczone były do przemysłu włókienniczego. Dopiero na początku XX w. w związku z szybkim rozwojem produkcji konfekcyjnej, w spisach zakładów przemysłowych wyodrębniono tę gałąź produkcji. Znaczny wzrost liczby fabrycznych zakładów konfekcyjnych w tym czasie prowadził jednocześnie do zróżnicowania branżowego. Według spisów przedsiębiorstw z lat 1904 i 1913 całość tej gałęzi przemysłu możemy podzielić na 10 branż (tab. 57). W latach 1904–1913 najpoważniejszy udział w wytwórczości konfekcyjnej posiadały zakłady produkujące kapelusze, sztuczne kwiaty i pióra strusie. W ogólnym zatrudnieniu udział ten wynosił od 36,9% w 1904 r. do 30,4% w 1913 r. oraz w globalnej produkcji od 38% do 32% (tab. 57). W branży tej, a szczególnie w produkcji kapeluszy i czapek było kilka dużych i wielkich przedsiębiorstw. W Warszawie, które była głównym ośrodkiem przemysłu konfekcyjnego znajdowały się: powstałe w 1898 r. Belgijskie Tow. Akc. Rosyjskiej Manufaktury Filców i Kapeluszy, gdzie w latach 1904–1913 pracowało 250 robotników oraz fabryka kapeluszy Kriegela, Würfelda i Ski istniejąca od 1895 r., która do 1913 r. zatrudniała 175–260 osób¹¹⁰. W Łodzi funkcjonowały również dwie duże firmy: Tow. Akc. Hermana Schlee, powstałe w 1875 r., zatrudniające 400 robotników oraz zakład Karola Goeperta istniejący od 1884 r., gdzie pracowało w latach 1904–1913 187 robotników¹¹¹. Piątym dużym przedsiębiorstwem tej branży było powstałe w 1901 r. Tow. Akc. Częstochowskiej Fabryki Kapeluszy, zatrudniające w latach 1904–1913 175 osób¹¹².

Następne miejsce w strukturze branżowej przemysłu konfekcyjnego zajmowały zakłady odzieżowe, których udział w zatrudnieniu wynosił w latach 1904–1913 20% oraz w globalnej produkcji od 20,9% do 19,6% (tab. 57). W tej branży większość zakładów skupiona była również w War-

¹⁰⁹ Por. UFZ, 1879 r.; UFZ, 1884 r. – firmy kapelusznicze – Schlee, Minke i Ska w Łodzi; Reinicke i Weight w Warszawie i E. Loth także w Warszawie.

¹¹⁰ WAPWW, SFIGW, sygn. 1244, k. 5–11; KAPFKP, 1904 r., nr 4210, 4250; PHKP, 1913 r., nr 14792, 14911.

¹¹¹ WAPŁ, SFIGP, sygn. L/2556 (mikrofilm), k. 1–10; sygn. 122, k. 1–7; KAPFKP, 1904 r., nr 4318; 4340; PHKP, 1913 r., nr 15079.

¹¹² WAPŁ, SFIGP, sygn. L/3301 (mikrofilm), k. 1–5; KAPFKP, 1904 r., nr 4351; PHKP, 1913 r., nr 15083.

Tabela 57

Struktura branżowa przemysłu konfekcyjnego w Królestwie Polskim
w latach 1904-1913

Branże	Robotnicy w tys. osób				Wartość produkcji w tys. rb			
	1904		1913		1904		1913	
	%	1913	%	1904	%	1913	%	
Bielizna	0,2	1,3	11,3	215	2,3	2 050	14,5	
Ubrania	1,3	2,3	20,0	1 918	20,9	2 768	19,6	
Gprsety, krawaty, paski	0,5	0,8	6,9	600	6,5	610	4,3	
Galanteria skórzana	0,4	1,0	8,7	820	8,9	1 210	8,6	
Kapelusze, pióra strusie, sztuczne kwiaty	2,4	3,5	30,4	3 478	38,0	4 520	32,0	
Rękawiczki	0,3	0,3	2,6	280	3,1	370	2,6	
Grzebień	0,6	1,2	10,4	800	8,7	1 720	12,2	
Parasole	0,1	0,1	0,9	85	0,9	83	0,6	
Guziki	0,6	0,8	6,9	852	9,3	520	3,7	
Wyroby szmuklerskie	0,1	0,2	1,7	105	1,1	260	1,8	
	6,5	11,5	100,0	9 153	100,0	14 111	100,0	

Źródło: KAPFKP, 1904; PHKP, 1913; FZPR, 1913.

szawie. Do największych należał zakład Bolesława Hersego założony w 1868 r. W końcu XIX w. zatrudnienie wynosiło tam ok. 200 osób, a w latach 1904–1913 – 400 robotników. Produkcja obejmowała suknie, kostiumy oraz futra¹¹³.

Wśród pozostałych branż przemysłu konfekcyjnego znaczny rozwój należy odnotować w wytwórczości bieliźniarskiej, której udział w zatrudnieniu wzrósł w latach 1904–1913 z 3,1% do 11,3% oraz w produkcji z 2,3% do 14,5%. Ponadto pewien postęp zaznaczył się w rozwoju zakładów galanterii skórzanej oraz w produkcji grzebieni (tab. 57).

W wymienionych branżach przeważały niewielkie zakłady, jednakże na początku XX w. rozwinęło się kilka dużych przedsiębiorstw. I tak w wytwórczości bieliźniarskiej na uwagę zasługiwały: fabryka „Bracia Lewin” w Warszawie istniejąca od 1900 r., gdzie w 1913 r. pracowało 200 robotników, oraz zakład Józefa Lewinsona, także w Warszawie, zatrudniający 180 osób. Wśród zakładów galanterii skórzanej dużą firmą była Warszawska Fabryka Braci Neuman skupiająca w 1913 r. 200 robotników¹¹⁴.

Z kolei w branży grzebieniarskiej w Warszawie funkcjonował jeden duży zakład Sz. Dubrowina, założony w 1901 r., gdzie w 1913 r. pracowało 150 robotników. Natomiast największe przedsiębiorstwa tej branży znajdowały się w Częstochowie. Była to fabryka grzebieni celulozowych Seweryna Landaua założona w 1891 r., zatrudniająca w latach 1904–1913 od 200 do 350 osób oraz zakład Stanisława Weinberga i Ski, uruchomiony w 1885 r., gdzie w latach 1904–1913 pracowało od 300 do 250 robotników. W Częstochowie funkcjonował jeszcze jeden duży zakład branży guzikarskiej, a mianowicie założona w 1881 r. Częstochowska Fabryka Guzików, zatrudniająca w latach 1904–1913 od 220 do 250 pracowników¹¹⁵.

Prześledzenie tempa rozwoju przemysłu konfekcyjnego w latach 1870–1913 jest niemożliwe ze względu na brak danych. Brak informacji statystycznych, jak już wspomniano, wynikał z faktu, iż do końca XIX w. produkcja konfekcji miała charakter rzemieślniczy. W związku z tym możemy jedynie wskazać na dynamikę rozwoju tej gałęzi produkcji na początku XX w. Otóż w latach 1904–1913 liczba zakładów konfekcyjnych zwiększyła się ponad 3,5 raza (z 108 do 393), liczba robotników wzrosła o 76,9% (z 6,5 tys. osób do 11,5 tys. osób), a moc maszyn i silników energetycznych prawie dwukrotnie (z 812 KM do 1465 KM)¹¹⁶.

Nie posiadamy materiałów dla porównania wielkości produkcji i zatrudnienia przemysłu konfekcyjnego Królestwa Polskiego z Rosją. Natomiast w stosunku do pozostałych części ziem polskich, przemysł konfekcyjny Królestwa posiadał przewagę nad tą gałęzią w zaborze austriackim, gdzie

¹¹³ Pruss, *op. cit.*, s. 206; PHKP, 1913 r., nr 13 345.

¹¹⁴ PHKP, 1913 r., nr 13 049, 13 050, 14 729.

¹¹⁵ KAPFKP, 1904 r., nr 4353, 4355, 4356; PHKP, 1913 r., nr 15 215, 15 223, 15 285.

¹¹⁶ Obliczono na podstawie: KAPFKP, 1904 r.; PHKP, 1913 r.

w 1910 r. zatrudnienie sięgało 40,8% ogółu robotników w Królestwie Polskim (4,7 tys. i 11,5 tys.)¹¹⁷. Z kolei liczba robotników przemysłu konfekcyjnego Królestwa stanowiła w latach 1907–1913 tylko 18,2% (11,5 tys. osób i 63,1 tys. osób) ogółu zatrudnionych w tej gałęzi przemysłu w zaborze pruskim¹¹⁸.

Przemysł konfekcyjny był jedną z najmłodszych gałęzi produkcji fabrycznej. Wyrósł z rzemiosła i chałupnictwa, z którym w dalszym ciągu był silnie związany. Jego rozwój był następstwem rosnącego zapotrzebowania na wyroby codziennego użytku (ubrania, bielizna, krawaty, kapelusze, parasole itp.) oraz niezbędne w produkcji konfekcyjnej dodatki. Zapotrzebowanie to rosło szczególnie szybko ze strony rozwijającej się liczebnie ludności dużych ośrodków miejskich. Stąd też duże i wielkie miasta (Warszwa, Łódź, Częstochowa) były centrami tej produkcji. Przekształcenie ręcznych zakładów konfekcyjnych w zmechanizowane, często typu fabrycznego, było możliwe na początku XX w., w związku z upowszechnieniem energii elektrycznej, jak również maszyn krawieckich, kuśnierskich, rymarskich, szewskich, pończoszniczych itp., głównie amerykańskich, angielskich i niemieckich¹¹⁹.

10. Przemysł skórzany

Struktura branżowa przemysłu skózanego była bardzo zróżnicowana. W okresie do końca XIX w. w materiałach statystycznych do tej gałęzi produkcji obok garbarstwa zaliczano także tzw. przemysł zwierzęcy, a więc przerób tłuszczu zwierzęcego, produkcję mydła i świec, zakłady galanterii skórzanej, przemysł obuwniczy, szczotkarstwo i wyroby z rogu. Na początku XX w. branża tłuszczowa i mydlarska zostały zaliczone do przemysłu chemicznego. Natomiast wyroby galanteryjne do przemysłu konfekcyjnego¹²⁰.

¹¹⁷ Dane dla Galicji i Śląska Cieszyńskiego – por. Krzyżanowski, Kumaniecki, *op. cit.*, s. 200, tab. 205; *Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów*, t. I, cz. 3, s. 530, tab. 9.

¹¹⁸ Dane dla zaboru pruskiego: Krzyżanowski, Kumaniecki, *op. cit.*, s. 204, tab. 207; Michalkiewicz, *op. cit.*, s. 171, tab. 26; J. Jeżowski, *Rozwój i rozmieszczenie przemysłu na Dolnym Śląsku w okresie kapitalizmu*, Wrocław 1961, s. 149, tab. 42 – autor tylko dla Dolnego Śląska za 1907 r. podaje liczbę 72 788 robotników przemysłu odzieżowego. Jednak tak wysoka liczba, jak sam autor wyjaśnia, była spowodowana tym, że spis przemysłowy obejmował obok zakładów przemysłowych, także rzemieślnicze, chałupnicze i tzw. przemysł domowy. W związku z tym dla naszych porównań brano pod uwagę dane S. Michalkiewicza dla całego Śląska oraz dla Wielkopolski i Prus Królewskich, informacje zawarte w „Statystyce Polski” – Krzyżanowskiego i Kumanieckiego, gdzie zakłady zatrudniające poniżej 6 robotników zostały wyodrębnione.

¹¹⁹ *Historia kultury materialnej Polski*, t. VI, s. 231–233.

¹²⁰ S. Koszutski, *Rozwój ekonomiczny Królestwa Polskiego w ostatnim trzydziestoleciu 1870–1900*, Warszawa 1905, s. 273–274; PHKP, 1913 r., nr 8001–8245.

W prezentowanej pracy przemysł skórzany podzielono na następujące branże: garbarstwo, przemysł obuwniczy, pasy i sztuczna skóra oraz szrotkarstwo¹²¹. W całym okresie lat 1884–1913 pierwszą pozycję zajmowała branża garbarska, skupiając od 81,1% do 59,9% ogółu robotników oraz od 94,2% do 83,9% globalnej wartości produkcji. Mimo tak zdecydowanej przewagi tej branży w latach 1884–1913 następował systematyczny spadek jej udziału w ogólnym zatrudnieniu o ponad 21 pkt oraz w produkcji o ponad 10 pkt (tab. 58). Spadek ten był następstwem szybkiego rozwoju branży obuwniczej. Fabryczna produkcja butów w Królestwie Polskim, głównie w Warszawie, pojawiła się dopiero na przełomie XIX i XX w.¹²² W latach 1900–1913 udział branży obuwniczej w ogólnym zatrudnieniu zwiększył się z 7,4% do 32,5%, a w globalnej produkcji z 4,3% do 13,2% (tab. 58).

Tabela 58

Struktura branżowa przemysłu skózanego Królestwa Polskiego w latach 1884–1913

Lata	Branże	Liczba robotników	%	Wartość produkcji w tys. rb	%
1884	garbarstwo	2455	81,1	6546	94,2
	obuwie	—	—	—	—
	pasy i sztucz. skóra	20	0,7	16	0,2
	szrotkarstwo	552	18,2	385	5,5
	razem	3027	100,0	6947	100,0
1900	garbarstwo	3515	74,0	11049	85,1
	obuwie	350	7,4	552	4,3
	pasy	266	5,6	634	4,9
	szrotkarstwo	612	13,0	750	5,7
	razem	4743	100,0	12985	100,0
1913	garbarstwo	5889	59,9	29763	83,9
	obuwie	3200	32,5	4700	13,2
	pasy	260	2,6	420	1,2
	szrotkarstwo	484	4,9	600	1,7
	razem	9833	100,0	35483	100,0

Źródło: UFZ, 1884; SFZ, 1900; PHKP, 1913; FZPR, 1913.

¹²¹ Pruss, *op. cit.*, s. 152–159, 203, tab. 78, s. 208, tab. 80; – autor przemysł obuwniczy zalicza do produkcji konfekcyjnej, jednakże według współczesnego podziału gałęziowego przemysłu, produkcję obuwia należy zaliczyć do przemysłu skózanego – por. *Rocznik statystyczny przemysłu 1945–1965*, Warszawa 1967, s. 8, tab. 1; S. Misztal, *Przemiany w strukturze przestrzennej przemysłu na ziemiach polskich w latach 1860–1965*, Warszawa 1970, s. 15.

¹²² Pruss, *op. cit.*, s. 204.

Poza tym niewielki udział w przemyśle skórzanym miały zakłady produkujące pasy oraz szczotkarstwo. Pierwsza z wymienionych branż najwyższy odsetek robotników skupiła w 1900 r. – 5,6%, podobnie globalnej produkcji 4,9%. Natomiast branża szczotkarska odgrywała pewną rolę w 1884 r. koncentrując 18,2% robotników oraz w 1900 r. 5,7% globalnej wartości produkcji. Natomiast w 1913 r. udział szczotkarstwa i zakładów produkujących pasy w związku z dynamicznym rozwojem branży obuwniczej, wyraźnie się obniżył. Szczotkarstwo skupiło wtedy 4,9% robotników i 1,7% globalnej produkcji. Natomiast zakłady wytwarzające pasy 2,6% zatrudnionych oraz 1,2% produkcji (tab. 58).

Rozwój przemysłu skózanego w latach 1870–1913 był dość szybki. W tym okresie liczba zatrudnionych w tej gałęzi produkcja zwiększyła się ponad 6,5 raza. Natomiast moc maszyn i silników energetycznych zainstalowanych w zakładach skórzanych zwiększyła się ponad 21 razy. Wartość produkcji w cenach zmiennych wzrosła ponad piętnastokrotnie (tab. 59).

Tabela 59

Rozwój przemysłu skózanego w Królestwie Polskim w latach 1870–1913

Lata	Wartość produkcji w mln rb	%	Liczba robotn. w tys. osób	%	Liczba KM w tys.	%
1870	2,3	6,5	1,5	15,3	—	—
1879	7,6	21,4	2,4	24,5	0,2	4,7
1884	6,9	19,4	3,0	30,6	—	—
1893	6,1	17,2	3,4	34,7	0,6	14,3
1900	12,9	36,3	4,7	47,9	—	—
1904	17,9	50,4	5,3	54,1	1,2	28,6
1908	20,7	58,3	5,7	58,1	—	—
1913	35,5	100,0	9,8	100,0	4,2	100,0

Źródło: por. tab. 1 i tab. 14; *Statystyczny Jeżegodnik 1913*, s. 212.

Znaczny rozwój przemysłu skózanego, w tym głównie garbarstwa oraz produkcji obuwniczej, szczególnie na początku XX w., był rezultatem powstania w tej gałęzi kilku dużych i wielkich przedsiębiorstw¹²³. W przemyśle garbarskim były to przede wszystkim firmy warszawskie: J. H. Bluncka, zatrudniająca w latach 1900–1913 od 162 do 700 robotników, Bracia Pfeiffer i Temler, gdzie w 1913 r. pracowało 570 robotników, Tow. Akc. „Temler i Schwede”, zatrudniająca w latach 1904–1913 od 350 do 300 osób, A. Horn

¹²³ *Stosunki rolnicze...*, s. 504–505.

z 300 robotnikami oraz kilka zakładów zatrudniających średnio ponad 100 robotników¹²⁴.

Drugim po Warszawie centrum przemysłu skórzanego był Radom i okolice. W 1910–1913 r. było tam ponad 70 zakładów garbarskich. W tym trzy duże firmy, a mianowicie zakłady J. Borkowskiego w Zamłynie k. Radomia, gdzie pracowało 150 robotników, A. Adlera w Żakowicach k. Radomia zatrudniający 100 osób oraz przedsiębiorstwo F. Karsza w Radomiu także ze 100 robotnikami¹²⁵.

Z kolei w branży obuwniczej największe zakłady znajdowały się w Warszawie. W 1913 r. było tam 8 przedsiębiorstw zatrudniających przeciętnie ponad 200 robotników. Spośród tej grupy największymi były zakłady W. Leisermana powstałe w 1856 r., gdzie pracowało 400 osób, spółka komandytowa „Syrena” założona w 1909 r., zatrudniająca także 400 robotników oraz Tow. Akc. N. Brochis z 320 pracownikami¹²⁶.

W porównaniu z przemysłem skórzanym Rosji, Królestwo Polskie posiadało znaczny udział w globalnej produkcji, zatrudnieniu, jak również w ogólnej liczbie zakładów. Najwyższe wskaźniki udziału w globalnej wartości produkcji całej Rosji, przemysł skórzany Królestwa osiągnął w końcu lat siedemdziesiątych i początku osiemdziesiątych XIX w. – ponad 15%. W tym okresie jednocześnie liczba zakładów skórzanych Królestwa Polskiego stanowiła zaledwie od 6,7% do 3,9% ogółu przedsiębiorstw tej gałęzi w Rosji. Świadczy to o wyższej koncentracji produkcji w Królestwie. Z kolei w zatrudnieniu najwyższy procent udziału przemysł polski osiągnął w latach 1893 i 1912 – powyżej 14% (tab. 60)

Tabela 60

Przemysł skórzany Królestwa Polskiego i Rosji w latach 1870–1912

Lata	Liczba zakładów			Wartość produkcji w mln rb			Liczba robotników w tys. osób		
	Rosja	KP	%	Rosja	KP	%	Rosja	KP	%
1870	3 065	432	14,1	26,1	2,3	8,8	14,4	1,5	10,4
1879	3 649	234	6,7	49,9	7,6	15,2	26,3	2,4	9,1
1884	3 660	143	3,9	43,6	6,9	15,8	25,6	3,0	11,7
1893	2 690	206	7,6	45,1	6,1	13,5	24,0	3,4	14,2
1900	1 254	141	11,2	110,9	12,9	11,6	46,6	4,7	10,1
1908	1 153	126	10,9	162,8	20,7	12,7	62,8	5,7	9,1
1912	803	128	15,9		29,4	–	51,3	7,2	14,0

Źródło: por. tab. 1 i tab. 14; W. Załęski, *Statystyka porównawcza Królestwa Polskiego*, Warszawa 1876, s. 241; *Statisticeskij Jeżegodnik 1913 i 1914*.

¹²⁴ Tamże, s. 159, tab. 51; FZPR, 1913 r., PHKP, 1913 r.

¹²⁵ WAPR, KGR, sygn. 2980, k. 4–7; FZPR, 1913 r.; PHKP, 1913 r.

¹²⁶ Pruss, *op. cit.*, s. 204–205; FZPR, 1913 r., PHKP, 1913 r., nr 14 221, 14 145.

W stosunku do ziem polskich zaboru pruskiego zatrudnienie w Królestwie Polskim stanowiło w 1875 r. 18,2% (1,7 tys. osób i 9,3 tys. osób), a w 1907 r. 43,8% (5,7 tys. osób i 13,0 tys. osób) robotników zakładów skórzanych na tym obszarze¹²⁷. Powyższe dane świadczą o korzystnych zmianach w rozwoju tej gałęzi przemysłu w Królestwie, które w latach 1875–1907 wyraźnie zmniejszają istniejącą różnicę w wielkości zatrudnienia w stosunku do zaboru pruskiego.

Natomiast w porównaniu z zaborem austriackim przemysł skórzany Królestwa posiadał wyraźną przewagę pod względem liczby zatrudnionych. W 1902 r. zakłady skórzane Galicji i Śląska Cieszyńskiego zatrudniały 65,9% (3,1 tys. osób i 4,7 tys. osób), a w 1910 r. tylko 25,7% (1,8 tys. osób i 7,0 tys. osób) ogółu robotników tej gałęzi przemysłu w Królestwie Polskim¹²⁸. Świadczy to o powiększającym się dystansie w rozwoju tej gałęzi przemysłu pomiędzy Królestwem a zaborem austriackim.

11. Przemysł spożywczy

W strukturze przemysłu spożywczego należy wyróżnić następujące branże: młynarstwo, gorzelnictwo, piwowarstwo, cukrownictwo, mleczarstwo, olejarnie, krochmalnie, produkcję wód mineralnych i napojów chłodzących, produkcję octu, musztardy i drożdży, cykorii, słodyczy oraz przemysł tytoniowy i piekarniczy.

W całym badanym okresie na 12–13 branż przemysłu spożywczego najpoważniejszą rolę odgrywały cztery: młynarstwo, gorzelnictwo i produkcja wódek, piwowarstwo oraz cukrownictwo. Ogółem skupiały one w latach 1879–1913 od 91,3% do 85,3% zakładów spożywczych, 78,8% do 84,8% globalnej wartości produkcji oraz 78,9% do 82,8% ogólnej liczby robotników (tab. 61).

Najwyższy udział w produkcji oraz w zatrudnieniu posiadał przemysł cukrowniczy. Ta branża przemysłu spożywczego na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX w. została objęta zasadniczymi zmianami techniczno-technologicznymi (m. in. zastosowanie systemu dyfuzji przy otrzymywaniu soku)¹²⁹. Dalsza systematyczna modernizacja cukrownictwa

¹²⁷ Jeżowski, *op. cit.*, s. 117, tab. 29; s. 149, tab. 42; Krzyżanowski, Kumaniecki, *op. cit.*, s. 171, tab. 26; Poznański, *op. cit.*, s. 53, tab. 3; *Statisticeskij Jeżegodnik 1913*.

¹²⁸ Krzyżanowski, Kumaniecki, *op. cit.*, s. 198, tab. 204; s. 200, tab. 205; s. 201, tab. 206; *Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów*, t. I, cz. 3, s. 530, tab. 9; Pietkiewicz, *op. cit.*, s. 54; ponadto por. tab. 59 w niniejszej pracy.

¹²⁹ J. Łukasiewicz, *Przezwrot przemysłowy w przetwórstwie płodów rolnych Królestwa Polskiego*, „Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego”, t. 8, Warszawa 1966, s. 259–260; tenże, *Przezwrot techniczny...*, s. 82–91, 153–157, 276–289, 371–374.

już po przewrocie technicznym, idąca w kierunku centralizacji maszyn parowych i unowocześniania kotłów oraz mechanizacji większości prac, doprowadziła do powstania najbardziej nowoczesnej wielkoprzemysłowej branży przemysłu spożywczego¹³⁰.

Tabela 61

Struktura branżowa przemysłu spożywczego w Królestwie Polskim w latach 1879–1913

Lata	Branże	Liczba zakładów	%	Wartość produkcji w mln rb	%	Robotnicy w tys. osób	%
1	2	3	4	5	6	7	8
1879	młyny gorzelnie i fabr. wódki	200	27,6	3,4	13,6	1,1	4,8
	browary i słodownie	267	36,8	4,0	16,0	1,8	7,9
	cukrownie	153	21,1	3,5	14,0	1,2	5,3
	olejarnie	42	5,8	8,8	35,2	13,9	60,9
	krochmalnie	9	1,2	0,1	0,4		
	ocet	10	1,4	0,2	0,8		
	cykoria	7	0,9	0,1	0,4	1,0	4,4
	napoje chłodzące	7	0,9	0,3	1,2		
	słodycze	7	0,9	0,1	0,4		
	mleczarnie	3	0,4	0,1	0,4		
	tytoń	3	0,4	—	—		
razem	17	2,3	4,4	17,6	3,8	16,7	
1900	razem	725	100,0	25,0	100,0	22,8	100,0
	młyny gorzelnie i fabr. wódki	141	20,2	7,9	12,9	2,0	7,9
	browary i słodownie	322	46,0	8,4	13,7	2,8	11,0
	cukrownie	110	15,7	7,6	12,4	2,6	10,2
	olejarnie	49	7,0	30,0	48,9	14,6	57,5
	krochmalnie	7	1,0	0,5	0,8	0,1	0,4
	ocet	21	3,0	1,1	1,8	0,4	1,5
	cykoria	—	—	—	—	—	—
	napoje chłodzące	8	1,1	0,7	1,1	0,3	1,2
	słodycze	7	1,0	0,1	0,2	0,3	1,2
	mleczarnie	12	1,7	1,2	1,9	0,4	1,5
tytoń	11	1,6	0,5	0,8	0,1	0,4	
piekarnie	7	1,0	2,3	3,8	1,9	7,5	
razem	5	0,7	1,0	1,6	0,2	0,8	
razem	700	100,0	61,3	100,0	25,4	100,0	

¹³⁰ Dziejce cukrownicwa w Polsce, red. Cz. Łuczak, Poznań 1981, s. 71–85.

1	2	3	4	5	6	7	8
1913	młyny	144	14,9	18,2	12,7	3,8	9,3
	gorzelnie i fabr. wódki	445	46,2	21,1	14,7	4,1	10,0
	browary i słodownie	181	18,8	14,9	10,4	3,2	7,8
	cukrownie	52	5,4	67,4	47,0	22,8	55,7
	olejarnie	7	0,7	0,4	0,3	0,1	0,2
	krochmalnie	40	4,2	3,2	2,2	1,0	2,4
	ocet i musztarda	9	0,9	0,2	0,1	0,2	0,5
	cykorja i kawa	15	1,6	2,7	1,9	0,6	1,5
	napoje chłodzące	9	0,9	0,7	0,5	0,2	0,5
	słodyczne	28	2,9	4,2	2,9	1,6	3,9
	mleczarnie	7	0,7	1,2	0,8	0,1	0,2
	tytoń	9	0,9	8,1	5,7	2,4	5,9
	piekarnie	17	1,8	1,0	0,7	0,8	1,9
razem	963	100,0	143,3	100,0	40,9	100,0	

Źródło: por. tab. 1.

Cukrownictwo skupiające stosunkowo niewielką liczbę zakładów – od 7% w 1900 r. do 5,4% w 1913 r., posiadało najwyższy udział w globalnej wartości produkcji od 35,2% do 48,9% oraz w ogólnym zatrudnieniu od 60,9% do 55,7% (tab. 61).

Znaczny rozwój przemysłu cukrowniczego, obok systematycznych zmian techniczno-technologicznych, był uwarunkowany dobrą sytuacją rynkową oraz szybkim postępem uprawy buraka cukrowego w Królestwie Polskim. W latach 1864–1913 areal uprawy buraka zwiększył się ponad czterokrotnie (z 18 tys. ha do 77,8 tys. ha).

Przy czym, mimo pewnego ograniczenia upraw w latach kryzysu agrarnego (1884–1900), następowało ich przesunięcie na gleby lepsze, bardziej wydajne. W sumie więc w latach 1885–1900 mimo obniżenia arealu uprawy buraka z 49,4 tys. ha do 47,8 tys. ha, zbiory wzrosły z 691 tys. t do 808 tys. t. W okresie do 1913 r. zbiory osiągnęły pułap 1543 tys. t¹³¹.

Warunki zbytu dla cukrownictwa Królestwa Polskiego, jak już wspomniano, były raczej dobre. Państwo rosyjskie poprzez wysokie cła wwozowe chroniło krajową produkcję przed konkurencją z zewnątrz. Jednocześnie polityka podatkowa państwa od 1881 r. (opłata patentowa oraz podatek akcyzowy od ilości wyprodukowanego cukru krystalicznego) preferowała eksport cukru, udzielając w tym przypadku zwrotu akcyzy. W związku z pojawiającą się nadprodukcją cukru, w 1887 r. powstał w Kijowie syndykat cukrowniczy.

¹³¹ J. Łukasiewicz, *Kryzys agrarny na ziemiach polskich w końcu XIX wieku*, Warszawa 1968, s. 148–149, 157; *Dzieje cukrownictwa...*, s. 99, tab. 22.

do którego przystąpiło 37 z 40 cukrowni z Królestwa. Syndykat ten wprowadził normy przerobu i sprzedaży cukru wewnątrz państwa, narzucając poprzez obniżkę produkcji wysokie ceny rynkowe. Jednocześnie organizacja ta przejęła w swoje ręce eksport nadwyżki produkowanego cukru za granicę¹³².

Po likwidacji syndykatu rząd rosyjski poprzez wydanie 20 listopada 1895 r. prawa o normowaniu produkcji cukru rozpoczął bezpośrednią ingerencję w rozwój tej branży przemysłu spożywczego. Odtąd władze państwowe określały ilość cukru przeznaczoną na rynek wewnętrzny i normy dla poszczególnych zakładów. Część produkcji wolna od akcyzy stanowiła żelazną rezerwę, którą rząd zezwalał przeznaczyć do sprzedaży dopiero wtedy, kiedy ceny cukru zaczęły nadmiernie wzrastać. Jak jednak wiadomo urzędnicy państwowi, najczęściej powiązani z cukrownictwem, celowo ustalali ilość cukru przeznaczoną na rynek wewnętrzny poniżej faktycznego zapotrzebowania, co powodowało szybki wzrost cen tego produktu i niezmiennie wysokie zyski przemysłowców. Jednocześnie wszelkie nadwyżki wyprodukowanego cukru można było bez opłaty akcyzy sprzedąć za granicę¹³³.

W okresie ogólnoswiatowego kryzysu lat 1900–1903, szczególnie ostro ujawnił się kryzys nadprodukcji cukru. Zmusiło to głównych producentów do zawarcia 5 III 1902 r. w Brukseli konwencji regulującej światowe obroty (co wpłynęło bezpośrednio na wielkość produkcji) cukru. Powyższą umowę zawarli: Anglia, Niemcy, Austro-Węgry, Francja, Belgia, Holandia, Włochy, Szwecja i Norwegia – główni producenci cukru w Europie i w skali światowej. Sygnatariusze konwencji zobowiązali się do zniesienia protekcyjnego prawodawstwa wobec cukrownictwa, zaniechania promowania wywozu, unormowania ceł. W stosunku do państw nie będących członkami konwencji brukselskiej, zobowiązano się zastosować specjalne wysokie cła na importowany stamtąd cukier¹³⁴.

Jak wiadomo, Rosja, od której żądano zniesienia protekcyjnego prawodawstwa wobec własnego cukrownictwa, nie przystąpiła do konwencji. Zahamowało to eksport na Zachód, a szczególnie do głównego importera rosyjskiego cukru – Anglii. Mimo tych kłopotów, przemysł cukrowniczy Królestwa Polskiego zdołał dokonać przestawienia kierunku wywozu cukru z zachodu, na północ, na rynki nadbałtyckie (Petersburg, Lizbona, Finlandia). Ponadto po wydarzeniach rewolucji 1905–1907, wyraźnie wzrosła krajowa konsumpcja cukru.

Ostatecznie Rosja 19 XII 1907 r. przystąpiła do konwencji brukselskiej, pod warunkiem ograniczenia eksportu na zachód w 1908/1909 r. do 18 mln

¹³² S. Plewiński, *Przemysł cukrowniczy w latach 1907–1910*, „*Ekonomista*” 1911, t. III, s. 23–24; Pietrzak-Pawłowska, *Królestwo Polskie...*, s. 146–147.

¹³³ Plewiński, *op. cit.*, s. 25–26; *Dzieje cukrownictwa...*, s. 106.

¹³⁴ „*Gazeta Cukrownicza*” XX, 1903, s. 305; Pietrzak-Pawłowska, *Królestwo Polskie...*, s. 150; J. Sołdaczuk, *Międzynarodowe kartele cukrownicze*, Warszawa 1956, s. 66–67.

puarów (ok. 295 tys. t), a w latach następných po 12 mln puarów (ok. 196 tys. t) cukru¹³⁵.

W Królestwie Polskim w pierwszym roku po przystąpieniu Rosji do konwencji brukselskiej (1908–1909) na ogólną produkcję 187 600 t cukru, 26 542 t (14,1%) sprzedano za granicę, 22 821 t (12,2%) do Rosji, a resztę, tj. 138 237 t (73,7%) na rynku krajowym¹³⁶. Warto dodać, że w okresie wcześniejszym, przykładowo w 1901/2 r. wywieziono za granicę 26 748 t cukru, co stanowiło ponad 20,6% (129 400 t) ogólnej produkcji. Natomiast wywóz do Rosji wynosił 37 395 t, a więc prawie 29% globalnej produkcji¹³⁷.

W 1911 r., ostatnim przed I wojną światową, za który posiadamy dane eksport na zachód wyraźnie się zwiększył. Za granicę wywieziono wtedy 54 316 t cukru, tj. 25,8% ogólnej produkcji (210 400 t), a do Rosji jedynie 27 584 t, co stanowiło ponad 13% globalnej produkcji¹³⁸.

Tempo produkcji przemysłu cukrowniczego było bardzo wysokie. W latach 1870/71–1912/13 produkcja cukru zwiększyła się ponad 11 razy (z 19,3 tys. t do 221,1 tys. t). Liczba zakładów w tym czasie wzrosła z 39 do 54. Natomiast zatrudnienie zwiększyło się z 12,3 tys. osób do 22,8 tys. osób, a więc o 85%. W latach 1878–1913 nastąpił także szybki wzrost liczby KM zainstalowanych w cukrownictwie z 3660 KM do 15 158 KM, czyli ponad czterokrotnie¹³⁹.

Charakterystyczną cechą przemysłu cukrowniczego w Królestwie Polskim, jak już zaznaczono, był jego wielkoprzemysłowy charakter. Przeciętne zatrudnienie w jednym zakładzie w 1879 r. wynosiło ponad 330 robotników, a w 1913 ok. 440 robotników (tab. 61). Przy czym w 1879 r. najmniejszy zakład w Gucinie pow. ostrołęcki zatrudniał 17 robotników, a największy w Ostrowiu pow. kutnowski 776 osób. Z kolei w 1913 r. najmniejszym zakładem była cukrownia w Tomczynie pow. kutnowski, w której pracowało 117 osób, a największym zakład Tow. Akc. Lubelskich Cukrowni w Lublinie zatrudniającego 1200 robotników¹⁴⁰.

Cukrownictwo Królestwa Polskiego posiadało poważny udział w produkcji tej branży w skali ziem polskich (Wielkopolska, Śląsk, Prusy Królewskie i Książęce, Galicja i Królestwo Polskie). Według najnowszych badań do początku lat dziewięćdziesiątych XIX w. cukrownictwo Królestwa zajmowało drugą pozycję po Śląsku. Jednakże w związku z dynamicznym rozwojem

¹³⁵ *Dzieje cukrownictwa...*, s. 107.

¹³⁶ *Sprawozdanie Warszawskiego Komitetu Gieldowego za 1908 r.*, Warszawa 1909, s. 14–15.

¹³⁷ *Bilans handlowy...*, op. cit., s. 60 – obliczenia własne.

¹³⁸ Tamże, s. 60; *Dzieje cukrownictwa...*, s. 122, tab. 36 – obliczenia własne.

¹³⁹ D. Bociarski, *Rys statystyczny przemysłu Królestwa Polskiego*, „Biblioteka Warszawska” 1873, t. II, s. 51, tab. 59; *Dzieje cukrownictwa...*, s. 122, tab. 36; dane odnośnie do liczby KM opracowano na podstawie: Łukasiewicz, *Przewrót techniczny...*, s. 279, FZPR, 1913 r.

¹⁴⁰ UFZ, 1879 r.; FZPR, 1913 r.

tej branży w Wielkopolsce, w latach do 1914 r. Królestwo Polskie znalazło się na miejscu trzecim. Udział Królestwa w globalnej produkcji cukru na ziemiach polskich w okresie do początku XX w. miał tendencję malejącą. I tak w 1874/75 r. wskaźnik wynosił 32,3% (24,6 tys. t i 76,1 tys. t), a w 1901–1902 r. 17,8% (83,9 tys. t i 725,5 tys. t). Z kolei w ostatnim okresie przed wybuchem wojny udział ten ponownie wzrósł do 20,8% (221,1 tys. t i 1064,7 tys. t) w 1912–1913 r.¹⁴¹

W produkcji przemysłu cukrowniczego Rosji Cukrownie Królestwa posiadały także poważny udział. W 1873/74 r. wskaźnik tego udziału wynosił 17,6% (24,6 tys. t i 139,2 tys. t), natomiast w latach 1803–1913 średnio ponad 15% (183,9 tys. t i 1199,2 tys. t)¹⁴².

Następną branżą przemysłu spożywczego odgrywającą ważną rolę w produkcji spożywczej było gorzelnictwo i produkcja wódek. Skupiała ona największą liczbę zakładów spożywczych od 36,8% do 46,2% oraz zajmowała drugie miejsce po cukrownictwie w globalnej produkcji od 16% do 14,7% oraz w zatrudnieniu od 7,9% w 1879 r. do 11% w 1900 r. i 10% w 1913 r. (tab. 61.)

Gorzelnictwo w Królestwie Polskim było przemysłem skupiającym dużą liczbę niewielkich zakładów, głównie typu rolniczego. W całym badanym okresie przeważały zakłady będące własnością właścicieli majątków ziemskich¹⁴³.

Poważny wpływ na rozwój gorzelnictwa miała odpowiednia polityka podatkowa państwa rosyjskiego. W okresie 1870–1913 możemy wyodrębnić dwa okresy, w których obowiązywały odmienne przepisy podatkowe. Okres pierwszy, to lata do 1898 r., kiedy obowiązywała ustawa o akcyzie, wprowadzona w Królestwie Polskim w 1866 r. Ustawa ta wprowadzała podatek akcyzowy od produkcji wódki, którego wysokość w latach 1866–1901 ulegała zmianie od 4 kop. do 11 kop. od 1 stopnia spirytusu. Ponadto obowiązywał podatek w postaci patentów, które musiały wykupić gorzelnie i zakłady sprzedaży wódki. W wypadku akcyzy ustawa przewidywała zwolnienie części produkcji osiągniętej ponad określoną normę „wypędu” (tj. ponad 32° lub 34° z puda żyta) od tego podatku. Nadwyżki w produkcji zwane „superatą”, wolne od akcyzy, jak stwierdza ówczesna literatura ekonomiczna, stały się istotnym bodźcem zmian techniczno-technologicznych w tej branży¹⁴⁴.

¹⁴¹ *Dzieje cukrownictwa...*, s. 122, tab. 36.

¹⁴² W. Załęski, *Statystyka porównawcza Królestwa Polskiego*, Warszawa 1876, s. 157; *Stosunki rolnicze...*, s. 457, tab. B; Strumilin, *op. cit.*, s. 495, tab. 101.

¹⁴³ R. Chomać-Klimek, *Sprawa uprzemysłowienia majątków ziemskich Królestwa Polskiego w drugiej połowie XIX w.*, „Acta Universitatis Lodzensis” 1979, S. I, z. 43, s. 70.

¹⁴⁴ S. Czarnowski, *Opodatkowanie spirytusu i wpływ jego na gorzelnictwo w Królestwie Polskim*, „Ekonomista” 1918, t. I, s. 152–153; *Stosunki rolnicze...*, s. 463.

W okresie od początku lat osiemdziesiątych XIX w. następuje udoskonalenie procesu produkcji poprzez zastosowanie nowoczesnego systemu destylacyjnego (kolumny rektyfikacyjne), co pozwalało na osiąganie nadwyżek produkcyjnych¹⁴⁵. Wkrótce jednak, w 1890 r. rząd rosyjski zniósł zwolnienia od okupu tzw. „superaty” i opodatkował całość produkcji zakładów gorzelnianych. Zapobiegło to zapoczątkowanemu procesowi koncentracji produkcji alkoholu, bowiem w latach 1870–1894 liczby gorzelni w Królestwie Polskim zmniejszyła się z 1114 do 356. Zmiany wprowadzone w 1890 r. faworyzowały jednocześnie drobne gorzelnie rolnicze wprowadzając specjalne premie (częściowe zwolnienia od akcyzy wynoszące od 2% do 1/2%), których wysokość była odwrotnie proporcjonalną w stosunku do wielkości produkcji¹⁴⁶.

Zasadniczą zmianą w systemie kontroli rządu nad produkcją alkoholu, było wprowadzenie monopolu państwowego w 1898 r. (w części guberni w Rosji już w 1894 r.). Monopol ten jednak objął tylko handel spirytusem i wódką (łącznie z przygotowaniem wódki zwyczajnej ze spirytusu w tzw. składach monopolowych), produkcję pozostawiając w rękach prywatnych. Jednakże zakłady produkujące wódki gatunkowe musiały nabywać niezbędny spirytus w składach państwowych według cen ustanowionych przez ministra finansów.

Według ustawy z 1898 r. uprzywilejowane w dalszym ciągu pozostały gorzelnie drobne (produkujące do 5 tys. wiader 40° alkoholu), od których skarb państwa kupował całą produkcję oraz zakłady średnie (do 50 tys. wiader alkoholu rocznie), które mogły sprzedać państwu od 50–60% swojej produkcji. Dopiero resztę określonej w danym roku normy zakupu alkoholu przez skarb państwa dzielono między wszystkie gorzelnie, w tym także duże (ponad 50 tys. wiader). Powyższe przepisy faworyzujące drobne i średnie zakłady rolnicze zostały zmienione w 1904 r., od kiedy cała ilość planowanego zakupu spirytusu przez państwo była dzielona między wszystkie gorzelnie. Ponadto po 1905 r. na szerszą skalę prowadzono skażanie spirytusu dla celów przemysłowych. Spirytus skażony był zwolniony od opłaty akcyzowej, w części lub całkowicie. Istotne znaczenie dla rozwoju produkcji miało także premiowanie eksportu alkoholu¹⁴⁷.

Jak już wspomniano rozwój gorzelnictwa i produkcji wódek w Królestwie polskim był zależny od przedstawionej wyżej polityki podatkowej państwa. W okresie szybkiego wzrostu opłat akcyzowych do 1890 r. nastąpił dość znaczny ubytek liczby drobnych zakładów typu rolniczego, które stosowały

¹⁴⁵ Łukasiewicz, *Przewrót przemysłowy...*, s. 257; *Stosunki rolnicze...*, s. 466, tab. B – na początku XX w. 92,5% gorzelni Królestwa Polskiego posiadało nowoczesne systemy destylacyjne, a tylko 7,5% tzw. aparaty Pistoriusza pochodzące z I połowy XIX w.

¹⁴⁶ Czarnowski, *op. cit.*, s. 155.

¹⁴⁷ Tamże, s. 161–165; *Stosunki rolnicze...*, s. 471.

Tabela 62

Dozwoj produkcji gorzelnictwa w Królestwie Polskim w latach 1870–1912 (zakłady wszystkie)

Lata	Liczba zakładów	%	Wielkość produkcji spirytusu w tys. wiader	%
1870	1 144	234,9	3 379	26,9
1873	960	197,1	2 907	23,1
1876	618	126,9	2 748	21,9
1880	463	95,1	2 349	18,7
1884	400	82,1	2 889	23,0
1890	353	72,4	7 980	63,5
1894	356	73,1	7 289	58,0
1898	328	67,3	5 861	46,7
1900	321	65,9	5 965	47,5
1903	360	73,9	7 015	55,9
1905	401	82,3	10 907	86,9
1907	403	82,7	11 733	93,4
1908	433	88,9	12 189	97,1
1909	480	98,5	13 613	108,4
1910	491	100,8	14 808	117,9
1911	465	101,6	14 485	115,4
1912	487	100,0	12 557	100,0

Źródło: *Jeżegodnik Ministerstwa Finansow*, S. Peterburg 1889, s. 662–663; 1901, s. 694–695; 1906, s. 286; *Statistika proizvodstw oblagajemych akcyzom za 1900 god*, S. Peterburg 1901; *Statistika proizvodstw... za 1912 god*, S. Petersburg 1914; S. Czarnowski, *Opodatkowanie spirytusu i wpływ jego na gorzelnictwo w Królestwie Polskim*, „*Ekonomista*” 1918, t. I, s. 154–169; *Stosunki rolnicze...*, s. 471; *Sprawozdania Warszawskiego Komitetu Geldowego za 1908 r.*, Warszawa 1909, s. 12.

przestarzałą technologię produkcji. W latach 1870–1884 liczba gorzelní zmniejszyła się prawie trzykrotnie. Spadła także wielkość produkcji liczona w wiadrach o ok. 15% (tab. 62). Również zatrudnienie w całym gorzelnictwie uległo ograniczeniu o ok. 50% (z 5549 osób z 1870 r. do 2747 osób w 1884 r.)¹⁴⁸. Dopiero polityka premiowania produkcji w małych zakładach wprowadzona od 1890 r., a następnie utrwalona w ustawie z 1898 r. zahamowała proces koncentracji w tej branży. W następnych latach do 1913 r. nastąpił stopniowy wzrost liczby zakładów do 495 w 1911 r. oraz, szczególnie po 1903 r., szybki wzrost produkcji z 5861 tys. wiader w 1898 r. do 14 808 tys. wiader w 1910 r. (tab. 62). W tym okresie zwiększyła się także liczba robotników z około 2 tys. w 1897 r. do ponad 4 tys. w 1910 r.¹⁴⁹ Jednakże w całym okresie, jak już wspomniano, produkcja alkoholu odbywała

¹⁴⁸ Załęski, *op. cit.*, s. 188; Koszutski, *op. cit.*, s. 264.

¹⁴⁹ Tamże, s. 264; Pietkiewicz, *op. cit.*, s. 21.

się głównie w niewielkich zakładach zatrudniających przeciętnie poniżej 10 robotników. W 1870 r. przeciętnie na 1 zakład przypadało ok. 5 robotników, w 1900 r. ponad 8 osób, a w 1913 r. ponad 9 osób. W 1879 r. największym zakładem gorzelnianym była firma Krügera w Niechcicach w pow. piotrkowskim zatrudniająca 70 osób, a w 1913 r. zakład rektyfikacyjny Warszawskiego Tow. Oczyszczania i Sprzedaży Spirytusu w Dobrej k. Warszawy, gdzie pracowało 100 robotników. Ponadto zakład J. Andreszewskiego „Warszawska Rektyfikacja”, zatrudniający ponad 70 osób¹⁵⁰. Mimo poważnego rozdrobnienia gorzelnie i firmy produkujące alkohol były w okresie od lat dziewięćdziesiątych zakładami nowoczesnymi. Kiedy w 1876 r. na 1 robotnika przypadało przeciętnie 0,4 KM siły energetycznej zainstalowanej w tej branży, to w 1893 r. już 1,3 KM, a w 1913 r. 1,6 KM (6582 KM i 4100 robotników)¹⁵¹.

Znaczne ilości produkowanego w Królestwie alkoholu wywożono do Rosji oraz eksportowano do Europy Zachodniej. W 1890 r. eksport za granicę wynosił 40% ogólnej produkcji. Natomiast po wprowadzeniu monopolu państwowego obniżył się nawet do 0 w 1901 r. i 1907 r., aby w ostatnich latach przed I wojną światową osiągnąć od 10–14% ogólnej produkcji¹⁵².

Natomiast wywóz do Rosji na przełomie XIX i XX w. osiągnął wysokość od 15% – 36%, a w latach 1909–1910 od 46% – 54,4% globalnej produkcji¹⁵³.

Pod względem produkcji spirytusu Królestwo Polskie w omawianym okresie zajmowało pierwszą pozycję w skali ziem polskich. Według badań J. Bartysia w 1874 r. udział przemysłu Królestwa w globalnej produkcji spirytusu na ziemiach polskich wynosił 36,8% (338 tys. hl i 919 tys. hl), a w 1913 r. już prawie 44% (1126 tys. hl i 2562 tys. hl)¹⁵⁴.

Kolejną branżą przemysłu spożywczego, która odgrywała istotną rolę w produkcji, było młynarstwo. W końcu XIX w. i na początku XX w. w tej branży zachodziły zasadnicze zmiany techniczne. Systematycznie rosła liczba nowoczesnych młynów tzw. „amerykańskich”, w latach 1878–1908 z 79 do 179 zakładów. Młyny te obok napędu wodnego, coraz częściej stosowały silniki parowe. W 1908 r. 151 młynów posiadało napęd parowy¹⁵⁵.

¹⁵⁰ Obliczono na podstawie tab. 61 oraz Załęski, *op. cit.*, s. 188; UFZ, 1879 r.; PHKP, 1913 r., nr 5511; WAPW, SFIGW, sygn. 383, k. 3–5.

¹⁵¹ Łukasiewicz, *Przewrót przemysłowy...*, s. 127; dla 1913 r. obliczono na podstawie FZPR, 1913 r.

¹⁵² Czarnowski, *op. cit.*, s. 167, tab. 9.

¹⁵³ *Bilans handlowy...*, *op. cit.*, s. 66.

¹⁵⁴ *Historia kultury materialnej...*, s. 251, tab. 45.

¹⁵⁵ Łukasiewicz, *Przewrót przemysłowy...*, s. 252–255; J. Bartyś, *Zmiany w technice urządzeń mielących od XVII do początków XX wieku*, „Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego”, t. 12, z. 1, Warszawa 1970, s. 178; A. Dzik, *Młynarstwo w Polsce*, Warszawa 1928, s. 10–12.

W ogólnej liczbie młynów, w. całym badanym okresie, przeważały wiatraki i młyny wodne. W 1876 r. na ogólną liczbę 5991 zakładów młynarskich, parowych było 76, tj. 1,2%. Dwadzieścia lat później w 1896 r. wśród 7346 młynów, parowych było 108, a więc prawie 1,5% ogólnej liczby. Natomiast w 1908 r. młyny wielkie (parowe), których było 179 stanowiły tylko 3% ogółu (5893) zakładów młynarskich¹⁵⁶.

Tak więc postęp w rozwoju nowoczesnego młynarstwa był bardzo powolny. Warto jednak dodać, że w 1908 r. wspomniane 3% (179 zakładów) ogółu młynów posiadało 44% udział w globalnej produkcji. Wskaźnikiem znacznego postępu w rozwoju nowoczesnego młynarstwa jest moc energetyczna maszyn i silników parowych zainstalowanych w tej branży. Otóż w latach 1878–1913 nastąpił jej wzrost z 1566 KM do 9393 KM, a więc prawie sześciokrotnie¹⁵⁷.

Powolny rozwój młynarstwa w Królestwie Polskim związany był, szczególnie na początku XX w., z konkurencją taniej mąki rosyjskiej, dowożonej w dużych ilościach na rynek Królestwa Polskiego. W związku z tym większość młynów produkowała mąkę na zamówienie, głównie dla ludności wiejskiej¹⁵⁸.

W strukturze branżowej przemysłu spożywczego młynarstwo zajmowało trzecią lub czwartą pozycję. W latach 1879–1913 branża ta skupiała od 27,6% do 14,9% ogółu zakładów, od 13,6% do 12,7% globalnej wartości produkcji oraz od 4,8% do 9,3% zatrudnionych (tab. 61).

Duże i nowoczesne młyny skupione były najczęściej w dużych ośrodkach miejskich lub w ich okolicy. Najwięcej młynów tego typu znajdowało się w Warszawie, okolicach Łodzi oraz w Zagłębiu Dąbrowskim. Do największych w 1913 r. należały młyn Karola Michlera w Warszawie powstały w 1889 r., gdzie pracowało 230 robotników, a produkcja roczna wynosiła prawie 33 tys. t mąki o wartości 4 mln rb. Drugim wielkim młynem parowym w okolicach Warszawy był zakład St. Kropiwnickiego w Młocinach, istniejący od 1862 r., gdzie w 1913 r. zatrudnionych było 110 robotników, roczna produkcja sięgała 11,5 tys. t mąki o wartości 1,1 mln rb. Trzeci największy młyn znajdował się we wsi Małobądź pow. będziński, Tow. Akc. Potoka, założony w 1901 r., w którym pracowało w 1913 r. 150 osób (wraz z olejarnią), a wartość produkcji wynosiła 1,2 mln rb¹⁵⁹.

Następną branżą zajmującą poważną pozycję w produkcji spożywczej Królestwa Polskiego była wytwórczość piwa. W browarnictwie zasadnicze

¹⁵⁶ T. Sobczak, *Rola młynarstwa w ekonomice Królestwa Polskiego oraz Rzeczypospolitej Polskiej okresu międzywojennego*, „Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego”, t. 12, z. 1, s. 209, tab. 5.

¹⁵⁷ *Historia kultury materialnej...*, s. 239; dane w KM – Łukasiewicz, *Przewrót przemysłowy...*, s. 253; dla 1913 r. – FZPR, 1913 r.

¹⁵⁸ *Dzik, Młynarstwo...*, s. 12–14.

¹⁵⁹ FZPR, 1913 r.; Pruss, *op. cit.*, s. 146, tab. 46.

zmiany technologiczno-techniczne zakończyły się na początku lat dziewięćdziesiątych XIX w. Objęły one unowocześnienie procesu składowania, wprowadzenie nowoczesnych narzędzi produkcji oraz stopniowe stosowanie maszyn parowych. Jednakże według danych z 1910 r. wiadomo, że tylko 27,2% browarów korzystało w produkcji z siły mechanicznej. Tak więc przewrót techniczny w piwowarstwie dotyczył głównie stosowania nowoczesnej technologii produkcji (procesy chemiczne), natomiast do końca badanego okresu w większości zakładów dominowała praca ręczna¹⁶⁰. Moc maszyn parowych zainstalowanych w tej branży w latach 1893–1913 powiększyła się prawie pięciokrotnie z 515 KM do 2545 KM. Jednakże jeszcze w 1913 r. tylko około 33% ogółu browarów korzystało z maszyn parowych¹⁶¹.

W piwowarstwie, podobnie jak w przemyśle gorzelnianym, istotnym bodźcem postępu technicznego było wprowadzenie w 1866 r. podatku akcyzowego. Jego wysokość określona początkowo na 8 kop, od wia dra do lat dziewięćdziesiątych wzrosła do 30 kop.¹⁶² Następstwem tego był upadek małych, zacofanych pod względem techniczno-technologicznym browarów. W latach 1876–1913 liczba zakładów piwowarskich zmniejszyła się 2,5 raza. Natomiast liczba robotników w latach 1870–1913 wzrosła ponad dwukrotnie, a produkcja piwa prawie pięciokrotnie. Następowala systematyczna koncentracja produkcji i zatrudnienia. Kiedy w 1870 r. na 1 browar średnio przypadało ponad 3 robotników, to w 1913 r. ok. 16 osób (tab. 63).

Tabela 63

Rozwój produkcji piwa w Królestwie Polskim w latach 1870–1913

Lata	Liczba zakładów	%	Liczba robotników	%	Produkcja w tys. wiader	%
1870	427	220,0	1425	44,5	2 540*	21,2
1876	485	250,0	1 676	52,3	6 340	53,0
1884	463	238,6	1 916	59,8	6 820	57,0
1893	305	157,2	1 600	50,0	7 065	59,1
1904	194	100,0	2 735	85,4	8 760	73,3
1913	194	100,0	3 200	100,0	11 957	100,0

* dane szacunkowe.

Źródło: D. Bociarski, *op. cit.*, s. 51; J. Poznański, *op. cit.*, s. 30; UFZ, 1884; UFZ, 1883; S. Koszutski, *Rozwój ekonomiczny...*, s. 266; *Stosunki rolnicze...*, s. 489, tab. A; KAPFKP 1904 r.

¹⁶⁰ Łukasiewicz, *Przewrót przemysłowy...*, s. 258; *Stosunki rolnicze...*, s. 491, tab. G.

¹⁶¹ Obliczono na podstawie: UFZ, 1893 r.; FZPR, 1913 r.

¹⁶² *Stosunki rolnicze...*, s. 487–488.

Największe zakłady browarskie znajdowały się w dużych ośrodkach miejskich, szczególnie w Warszawie, Łodzi i miastach okręgu sosnowiecko-częstochowskiego. W Warszawie największym i najnowocześniejszym browarem był zakład Tow. Akc. „Haberbusch i Schiele”, założony w 1846 r., gdzie w latach 1904–1913 pracowało od 185 do 250 osób. Firma ta przejęła na własność inny duży browar warszawski W. Kijoka zatrudniający w 1904 r. – 150 robotników. Łącznie w 1913 r. w firmie „Haberbusch i Schiele” pracowało 340 robotników.

Następne duże browary warszawskie, to firma E. Reicha zatrudniająca w 1913 r. 175 osób oraz zakład K. Machlejda, gdzie w tym czasie pracowało 120 robotników¹⁶³.

W Łodzi największym przedsiębiorstwem było Tow. Akc. Zakładów Piwowarskich K. Anstadta, założone w 1868 r., w którym w latach 1904–1913 pracowało od 85 do 100 osób. Następnie zakład „Bracia Gehlig”, zatrudniający w 1910 r. 92 robotników. Ponadto w okręgu łódzkim do większych browarów zatrudniających średnio od kilkunastu do kilkudziesięciu robotników należały: zakład Następcy Spana w Piotrkowie, Wilhelma Bartenbacha także w Piotrkowie, Gustawa Krugera w Niechcicach oraz Gustawa Keilicha w Łodzi¹⁶⁴.

W okręgu sosnowiecko-częstochowskim największymi browarami były: Tow. Akc. Dawid Sercarz w Będzinie, gdzie pracowało w 1913 r. 40 robotników, browar przy zakładach górniczych Tow. Akc. „hr. Renard” w Sielcach, zatrudniający 54 osoby oraz najstarszy browar na tym terenie K. Szwede w Częstochowie, istniejący od 1830 r., gdzie w latach 1904–1913 pracowało od 70 do 100 osób¹⁶⁵.

W porównaniu z pozostałymi ziemiami polskimi produkcja piwa w Królestwie Polskim była niższa aniżeli w zaborze pruskim. W zaborze tym w latach 1875–1912 produkcja piwa wzrosła z 3,5 mln hl do 8 mln hl. W Królestwie w tym czasie wytwórczość zwiększyła się z około 780 tys. hl do 1,3 mln hl, była więc od 4 do 6 razy niższa. W przeliczeniu na głowę ludności produkcja i konsumpcja piwa w Królestwie Polskim była najniższa, bowiem w 1912 r. wynosiła ona 11 l, a w Galicji 17 l, zaborze pruskim 60 l, natomiast w Niemczech 120 l, a w Anglii 140 l¹⁶⁶. Należy zaznaczyć, że wysoka produkcja i konsumpcja piwa w wyżej wymienionych krajach oraz na ziemiach polskich zaboru pruskiego była związana z nawykami i stopniowym przyzwyczajaniem do spożywania tego napoju przez miejscową ludność.

¹⁶³ Pruss, *op. cit.*, s. 143; *Historia kultury materialnej...*, s. 254.

¹⁶⁴ WAPŁ, PIS, sygn. 15959, nlb; WAPŁ, SFIGP, sygn. 2329, k. 1, 5.

¹⁶⁵ WAPŁ, SFIGP, sygn. 2329, k. nlb; KAPFKP, 1904 r., nr 1945, 1947, 1951; PHKP, 1913 r., nr 5647, 5648, 5649.

¹⁶⁶ *Historia kultury materialnej...*, s. 254–256; por. tab. 63 – przeliczając objętość wiadra na hektolitry, przyjęto, że 1 wiadro zawierało 12,3 litra płynu.

Nie posiadamy pełnych materiałów do porównania produkcji przemysłu piwowarskiego z Rosją. Według danych z początku lat osiemdziesiątych XIX w. możemy stwierdzić, że udział Królestwa Polskiego w przemyśle browarskim Rosji wynosił: w ogólnej liczbie zakładów 26,6%, w globalnej produkcji około 23% oraz w zatrudnieniu 16,6%¹⁶⁷.

Wśród pozostałych branż przemysłu spożywczego znaczną pozycję w produkcji i zatrudnieniu posiadały zakłady tytoniowe. W 1879 r. branża ta skupiała 2,3% ogółu zakładów, 17,6% globalnej wartości produkcji oraz 16,7% zatrudnionych. Jednak w okresie do 1913 r. możemy zaobserwować stopniowy spadek udziału tego przemysłu. Następowala bowiem koncentracja produkcji, z czym związane było zmniejszenie liczby zakładów, a poza tym rozwijały się także pozostałe branże spożywcze. W 1913 r. udział przemysłu tytoniowego wynosił: w ogólnej liczbie zakładów 0,9%, w globalnej wartości produkcji 5,7% oraz w zatrudnieniu 5,9% (tab. 61).

Przemysł tytoniowy skupiony był głównie w Warszawie. W 1870 r. na ogólną liczbę (18 przedsiębiorstw) było tam 13 zakładów tej branży, w których pracowało 1418 robotników. W 1913 r. w tym ośrodku znajdowało się 5 największych zakładów, zatrudniających 2055 osób, na ogólną liczbę 9 przedsiębiorstw tytoniowych w Królestwie. Pozostałe firmy funkcjonowały w gub. lubelskiej (Lublin, Hrubieszów) oraz w gub. suwalskiej¹⁶⁸.

Do największych zakładów tej branży należały przedsiębiorstwo Braci Polakiewicz, założone w 1862 r., gdzie w latach 1879–1913 pracowało od 1011 do 700 robotników oraz firma „Nobless”, która powstała w 1889 r. zatrudniająca w 1913 r. 650 osób. Wielkim przedsiębiorstwem był także zakład „Silistria” N. Krasuckiego w Lublinie, gdzie w 1913 r. pracowało 300 robotników¹⁶⁹.

Poza wyżej omówionymi pięcioma branżami przemysłu spożywczego, pozostałych osiem skupiało od 6,1% w 1879 r. do 13,7% w 1913 r. ogólnej liczby zakładów, 3,6% do 9,4% globalnej wartości produkcji oraz 4,4% do 11,1% ogółu robotników (tab. 61). Były to przede wszystkim niewielkie olejarnie, krochmalnie, occiarnie, wytwórnie cykorii, napojów chłodzących, słodczy, wyrobów mleczarskich oraz pierwsze przemysłowe piekarnie.

Wśród tych branż największymi przedsiębiorstwami były wytwórnie słodczy: w Warszawie St. Pruszkowskiego, gdzie w 1913 r. pracowało 300 robotników i Spółka Rise i Piotrowski zatrudniająca 170 osób oraz przedsiębiorstwo Kazimierza Mystkowskiego w Kaliszu, w którym zatrudnionych było także 800 robotników¹⁷⁰.

¹⁶⁷ Obliczono na podstawie: UFZ, 1884 r.

¹⁶⁸ Bociarski, *op. cit.*, s. 29; FZPR, 1913 r.

¹⁶⁹ WAPWW, SFIGW, sygn. 627, k. 1–6; Pruss, *op. cit.*, s. 142–143; UFZ, 1879 r.; FZPR, 1913 r.

¹⁷⁰ PHKP, 1913 r., nr 5928, 5930, 5997; FZPR, 1913 r.

Dużymi przedsiębiorstwami były także wytwórnie cykorii. W tej branży największe firmy skupione były we Włocławku, a mianowicie zakład F. Bohm i Ska założony w 1816 r., zatrudniający w 1913 r. 171 osób oraz R. Bone i Ska, powstały w 1900 r., gdzie pracowało 100 robotników¹⁷¹.

Rozwój przemysłu spożywczego ogółem w Królestwie Polskim w latach 1870–1913 charakteryzował się niewielką dynamiką. Liczba robotników w tym czasie zwiększyła się o ok. 62%. Wartość produkcji w cenach zmiennych wzrosła ponad czterokrotnie. Jedynie moc maszyn i silników energetycznych zainstalowanych w tej gałęzi zwiększyła się ponad 6,5 raza (tab. 64). Niskie tempo rozwoju przemysłu spożywczego było następstwem powolnego wzrostu, poza cukrownictwem i gorzelnictwem, przetwórstwa produktów rolnych.

Tabela 64

Rozwój przemysłu spożywczego w Królestwie Polskim w latach 1870–1913

Lata	Liczba zakładów	%	Wartość produkcji w mln rb	%	Liczba robotników w tys.	%	Liczba KM w tys.	%
1870	.	—	32,1	22,4	23,6	67,7	.	—
1879	725	75,3	25,0	17,4	22,8	55,7	5,8*	15,2
1884	1 133	117,6	54,6	38,1	27,8	67,9	.	—
1893	1 091	113,3	65,7	45,8	27,0	66,0	8,5	22,3
1900	700	72,7	61,3	42,8	25,4	62,1	.	—
1901	774	80,4	83,8	58,5	30,3	74,1	15,4	40,4
1913	963	100,0	143,3	100,0	40,9	100,0	38,1	100,0

* podano za: Łukasiewicz, *Przewrót techniczny...*, s. 398, tab. 13.

Źródło: por. tab. 1 i tab. 14.

W porównaniu z Rosją przemysł spożywczy Królestwa Polskiego posiadał niewielki udział w produkcji oraz w zatrudnieniu. W latach 1879–1908 wartość produkcji tej gałęzi przemysłu w Królestwie Polskim skupiała jedynie od 5,3% do 7,1% globalnej wartości produkcji spożywczej w Cesarstwie. Natomiast wskaźniki udziału w ogólnej liczbie robotników przemysłu spożywczego były wyższe i wahały się od 11,6% do 9,9% (tab. 65). Powyższe dane wskazują na wyższą koncentrację produkcji spożywczej w Rosji aniżeli w Królestwie Polskim.

¹⁷¹ PHKP, 1913 r., nr 6159, 6160; FZPR, 1913 r.; WAPWW, SFIGW, sygn. 252, k. 40–41.

Porównanie rozwoju przemysłu spożywczego Królestwa Polskiego i Rosji w latach 1879–1912

Lata	Wartość produkcji w mln rb			Robotnicy w tys. osób		
	Rosja	KP	%	Rosja	KP	%
1879	473,4	25,0	5,3	203,1	22,8	11,2
1884	765,1	54,6	7,1	238,9	27,8	11,6
1893	920,8	65,7	7,1	238,0	27,0	11,3
1908	1231,6	73,5	5,9	356,3	35,6	9,9
1912		.	–	341,1	35,4	10,4

Źródło: UFZ, 1879 r.; UFZ, 1884 r.; UFZ, 1893 r.; *Statisticzeskij Jeżegodnik 1913*, s. 213; 1914, s. 210.

W stosunku do pozostałych zaborów Królestwo Polskie zatrudniało w przemyśle spożywczym więcej robotników, aniżeli w Galicji i na Śląsku Cieszyńskim. W 1910 r. liczba robotników tej gałęzi w zaborze austriackim sięgała 71,7% (22,9 tys. osób i 31,9 tys. osób) ogólnego zatrudnienia w zakładach spożywczych w Królestwie Polskim¹⁷².

W stosunku do zaboru pruskiego sytuacja była odwrotna. W latach 1875 i 1907 w przemyśle spożywczym Królestwa Polskiego pracowało od 85,2% (27,6 tys. osób i 32,4 tys. osób) do 55,2% (35,6 tys. osób i 64,5 tys. osób) ogólnego zatrudnienia robotników przemysłu spożywczego w zaborze pruskim (Śląsk, Wielkopolska i Pomorze Gdańskie)¹⁷³. Powyższe dane świadczą ponadto o szybszym rozwoju produkcji spożywczej w zaborze pruskim aniżeli w Królestwie Polskim.

12. Przemysł Królestwa Polskiego na tle porównawczym

Rozwój wszystkich gałęzi przemysłu łącznie w latach 1870–1913 przedstawiono przy uwzględnieniu ilości zakładów, liczby robotników, liczby KM oraz jako kryterium pomocnicze wzięto pod uwagę wartość produkcji w cenach zmiennych.

¹⁷² Obliczono na podstawie: Krzyżanowski, Kumaniecki, *op. cit.*, s. 200, tab. 205; *Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów*, t. 1 cz. 3, *op. cit.*, s. 530, tab. 9; *Statisticzeskij Jeżegodnik 1913*, s. 190–193.

¹⁷³ Obliczono na podstawie: Michalkiewicz, *op. cit.*, s. 171, tab. 26; Szulc, *op. cit.*, s. 64, tab. 14; *Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów*, t. 1, cz. 3, s. 204, tab. 17; *Poznański Jeżegodnik 1913*, s. 33; *Statisticzeskij Jeżegodnik 1913*, s. 212.

Liczba zakładów przemysłowych (zatrudniających przeciętnie 5 robotników i więcej) w latach 1879–1913 zwiększyła się prawie dwukrotnie. Zatrudnienie w okresie 1870–1913 wzrosło ponad sześciokrotnie. Natomiast moc maszyn i silników energetycznych zainstalowanych w całym przemyśle zwiększyła się w tym czasie ponad pięćdziesięciokrotnie (tab. 66). Według badań J. Łukasiewicza wartość produkcji przemysłu Królestwa Polskiego (w cenach stałych) w badanym okresie wzrosła ponad dziewięciokrotnie¹⁷⁴. Tymczasem według cen zmiennych globalna wartość produkcji zwiększyła się ponad 14 razy (tab. 66).

Tabela 66

Rozwój przemysłu Królestwa Polskiego w latach 1870–1913

Lata	Liczba zakładów	%	Wartość produkcji w mln rb	%	Liczba robotników w tys.	%	Liczba KM w tys.	%
1870	-	-	63,9	7,1	63,9	15,4	8,0	1,9
1879	2060	52,3	114,2	12,7	91,6	22,2	13,5	3,3
1884	2490	63,2	179,5	19,9	120,4	29,2	35,7	8,8
1893	2717	68,9	232,0	25,8	156,7	38,0	73,4	18,1
1900	2761	70,1	405,4	45,1	254,1	61,6	200,0	49,2
1904	3586	91,0	596,2	66,4	319,9	77,5	213,4	52,5
1913	3940	100,0	897,7	100,0	412,4	100,0	406,2	100,0

Źródło: por. tab. 1 i tab. 14.

W porównaniu z przemysłem całej Rosji, jak wykazano w poprzednich podrozdziałach, udział Królestwa Polskiego był bardzo zróżnicowany, w zależności od gałęzi oraz poszczególnych branż produkcji. Nie posiadamy pełnych danych dla przemysłu (łącznie z górnictwem i hutnictwem) Cesarstwa Rosyjskiego, w związku z czym musimy się ograniczyć do obszaru Rosji w granicach ZSRR. Otóż według obliczeń na podstawie danych S. G. Strumilina dla całego obszaru i materiałów dla Królestwa zebranych w prezentowanej pracy możemy stwierdzić, że w latach 1887–1913 udział przemysłu Kongresówki w globalnej wartości produkcji wahał się w granicach od 17,4% w 1893 r. do 22,7% w 1904r., aby następnie ulec zmniejszeniu do 16,8% w 1913r. Natomiast w ogólnym zatrudnieniu udział przemysłu Królestwa Polskiego w okresie do 1907 r. wzrastał z 13% do 20,5%, a następnie obniżył się do 17,5% w 1913 r. (tab. 67.)

¹⁷⁴ Łukasiewicz, *Dynamika...*, s. 111, tab. VII.

Przemysł Królestwa Polskiego w porównaniu z Rosją (w granicach ZSRR)
w latach 1887-1913

Lata	Wartość produkcji w mln rb			Robotnicy w tys. osób		
	Rosja	KP	udział KP w %	Rosja	KP	udział KP w %
1887	965	185	19,1	995	130	13,0
1893	1 332	232	17,4	1 196	157	13,1
1900	2 253	405	17,9	1 604	254	15,8
1904	2 620	596	22,7	1 659	320	19,3
1907	3 041	590	19,4	1 757	361	20,5
1913	4 763	898	18,8	2 357	412	17,5

Źródło: por. tab. 1 i tab. 14; *Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów*, t. I, cz. 2, s. 150, tab. 17; *Statisticzeskije swiedienija po obrabatywajuszczej fabryczno-zawodskoj promyszlennosti Rossijskoj Imperii za 1908 god.*, red. W. E. Warzar, S. Peterburg 1912; S. G. Strumilin, *Oczerki ekonomiczeskiej istorii Rossii*, Moskwa 1960, s. 501, 510, 513.

W stosunku do pozostałych zaborów udział przemysłu Królestwa Polskiego możemy przedstawić jedynie na podstawie kryterium zatrudnienia. I tak w stosunku do zaboru austriackiego (Galicja i Śląsk Cieszyński) przemysł Królestwa posiadał wyraźną przewagę. Kiedy w 1900 r. w tym zaborze pracowało 73,8% (187,6 tys. osób i 254,0 tys. osób) ogółu robotników przemysłowych Królestwa Polskiego, to w 1910 r. już tylko 57,8% (231,7 tys. osób i 400,9 tys. osób)¹⁷⁵.

Z kolei w porównaniu z zaborem pruskim (Śląsk, Wielkopolska i Pomorze Gdańskie) przemysł Królestwa Polskiego skupiał mniejszą liczbę robotników. W 1875 r. stosunek zatrudnienia w przemyśle Królestwa do zaboru pruskiego wynosił 31,8% (85,6 tys. osób i 268,8 tys. osób), a w 1907 r. 57,7% (361,4 tys. osób i 626,1 tys. osób) ogółu robotników przemysłowych tego zaboru¹⁷⁶. Powyższe dane wskazują na poważne zmniejszenie dystansu ze strony Królestwa Polskiego, co jednocześnie świadczy o większej dynamice rozwoju przemysłu Kongresówki w stosunku do zaboru pruskiego.

¹⁷⁵ Dane dla zaboru austriackiego – por. *Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów*, t. I, cz. 3, s. 305, tab. 13; s. 530, tab. 9, dla Królestwa Polskiego – por. tab. 67; Pietkiewicz, *op. cit.*, s. 69.

¹⁷⁶ Dane dla Królestwa Polskiego – por. Łukasiewicz, *Przewrót techniczny...*, s. 309; *Polska klasa robotnicza, Zarys dziejów*, t. I, cz. 2, s. 150, tab. 17; dla zaboru pruskiego – por. Michalkiewicz, *op. cit.*, s. 171, tab. 26; *Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów*, t. I, cz. 3, s. 187, tab. 4; s. 188, tab. 6 – przy obliczeniach danych dla zaboru pruskiego pominięto branżę budowlaną, która w Królestwie Polskim nie występowała w wykazach przemysłowych. Ponadto należy zaznaczyć, że dane dla zaboru pruskiego zawierają łącznie informacje statystyczne dla przemysłu oraz rzemiosła.

Biorąc pod uwagę cały obszar ziem polskich (zabór austriacki, zabór pruski, Białostoczczyznę i Królestwo Polskie), w latach 1890–95 – 1907–10 przemysł Królestwa Polskiego zajmował drugą pozycję po zaborze pruskim. Królestwo kupiało w latach 1894–1910 od 19,1% do 31,6% ogółu robotników przemysłowych, zabór pruski w latach 1895–1907 od 62,8% do 49,3%, zabór austriacki w latach 1890–1910 od 16,8% do 18,2%, natomiast Białostoczczyzna od 1,2% do 0,9% (tab. 68). Powyższe dane wskazują, iż w przemyśle Królestwa Polskiego w badanym okresie miała miejsce najwyższa dynamika przyrostu zatrudnienia w skali ziem polskich. Wysokim tempem rozwoju na przełomie XIX i XX w. charakteryzował się także przemysł zaboru austriackiego. Udział Królestwa Polskiego w ogólnym zatrudnieniu zwiększył się w tym czasie o ponad 12 pkt, w zaborze austriackim o 1,4 pkt. Natomiast udział przemysłu zaboru pruskiego, mimo zajmowania w dalszym ciągu pierwszej pozycji w skali trójzaborowej, obniżył się o ponad 13 pkt i spadł poniżej 50% (tab. 68).

Interesująco przedstawia się porównanie rozwoju przemysłu w Królestwie Polskim z takimi krajami Europy Środkowej, jakimi były Węgry oraz Czechy. Obydwa kraje wchodzące w skład monarchii Austro-Węgier, pod względem wielkości zaludnienia stanowiły obszary porównywalne z Królestwem Polskim¹⁷⁷.

Tabela 68

Zatrudnienie w przemyśle ziem polskich w latach 1890–95 – 1907–10 (w tys. osób)

Lata	Zatrudnienie ogółem	Zabór pruski	%	KP	%	Zabór austriacki	%	Białostoczczyzna	%
1890/91	941,0	591,0	62,8	180,2	19,1	158,7	16,8	11,1	1,2
1907/10	1 270,4	626,1	49,3	400,9	31,6	231,7	18,2	11,7	0,9

Źródło: *Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów*, t. I, cz. 3, s. 34, tab. 3; s. 190, tab. 7; s. 305, tab. 13; s. 530, tab. 9, s. 51, tab. 7. *Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów*, t. I, cz. 2, s. 77, tab. 5; s. 150, tab. 17 – przy obliczeniach danych dla zaboru pruskiego i austriackiego pominięto branżę budowlaną i rzemiosło.

¹⁷⁷ Ludność Czech w latach 1880–1910 wzrosła z 8231 tys. osób do 10 090 tys. osób – por. P. Horská, *K otázce sociálního vývoje Českých zemí na přelomu 19. a 20. století*, „Sborník historický”, t. 29, Praha 1982, s. 126, tab. 2; Ludność Węgier w latach 1870–1913 zwiększyła się z 13 664 tys. osób do 18 737 tys. osób – por. L. Katus, *Economic growth in Hungary during the age of dualism (1867–1913)*. *A quantitative analysis*, [w:] *Social-economic researches on the history of east-central Europe*, Budapest 1970, s. 88, tab. 1; liczba ludności Królestwa Polskiego wynosiła w 1870 r. – 6 079 tys. osób, w 1880 r. – 7 105 tys. osób, w 1910 r. – 12 129 tys. osób i w 1913 r. – 13 058 tys. osób – por. A. Krzyżanowski i K. Kumaniecki, *op. cit.*, s. 6–7, tab. 4; dla 1913 r. inne dane – 12 119 tys. osób podaje: S. Szulc, *Wartość materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności b. Królestwa Polskiego*, Warszawa 1920, s. 214, tab. XV.

W latach 1884–1913 zatrudnienie w przemyśle węgierskim zwiększyło się ponad czterokrotnie ze 104,3 tys. osób do 448 tys. osób. Natomiast moc energetyczna wzrosła w tym czasie ponad dziesięciokrotnie z 76,9 tys. KM do 800,2 tys. KM¹⁷⁸.

W Królestwie Polskim w tych latach liczba robotników przemysłowych zwiększyła się 3,5 raza ze 117,9 tys. osób do 412,4 tys. osób. Moc energetyczna maszyn i silników zainstalowanych w przemyśle wzrosła z kolei ponad trzynastokrotnie z 31 tys. KM do 406,2 tys. KM¹⁷⁹. Powyższe dane wskazują na przewagę Węgier nad Królestwem Polskim pod względem tempa wzrostu zatrudnienia, a przede wszystkim pod względem poziomu mechanizacji produkcji. W przemyśle węgierskim bowiem w latach 1884–1913 wielkość mocy energetycznej w przeliczeniu na 1 robotnika zwiększyła się z 0,73 do 1,78 KM. Tymczasem w Królestwie Polskim w tym czasie powyższe wskaźniki wynosiły w 1884 r. – 0,26 KM i w 1913 r. – 0,98 KM. Tak więc mimo wysokiego tempa mechanizacji w przemyśle Królestwa Polskiego w latach 1884–1913, jej poziom na 1 zatrudnionego w stosunku do Węgier był niższy od 2,8 raza do 1,8 raza.

W przemyśle Czech w latach 1880–1910 liczba robotników zwiększyła się prawie 1,5 raza (z 664,6 tys. osób do 991,1 tys. osób). Natomiast w Królestwie Polskim w tym czasie wzrost zatrudnionych w przemyśle był ponad trzykrotny (ze 118,8 tys. osób do 400,9 tys. osób)¹⁸⁰. Mimo wyższej dynamiki przyrostu zatrudnienia w Królestwie Polskim, liczba robotników przemysłowych na tym obszarze w 1880 r. stanowiła tylko 17,8%, a w 1910 r. 40,4% ogółu zatrudnionych w przemyśle czeskim. Przemysł Czech charakteryzował się znacznym przyrostem mechanizacji produkcji. W latach 1880–1900 moc urządzeń energetycznych zwiększyła się ponad 4,5 raza (ze 123,4 tys. KM do 565 tys. KM). W tym czasie w przemyśle Królestwa Polskiego wzrost mocy urządzeń energetycznych był bardzo wysoki i wynosił 11,5 raza (z 17,4 tys. KM do 200 tys. KM)¹⁸¹. Liczba KM w przemyśle Królestwa Polskiego w latach 1880–1900 stanowiła od 14,1% do 35,4% ogólnej liczby KM w przemyśle czeskim. Jednakże w przeliczeniu na 1 robotnika poziom mechanizacji przemysłu Czech i Królestwa Polskiego jest zbliżony. W Czechach na 1 robotnika w latach 1880–1900 przypadają

¹⁷⁸ Katus, *op. cit.*, s. 103–104, tab. 31.

¹⁷⁹ Obliczono na podstawie UFZ, 1884 r.; GPR, 1884 r.; FZPR, 1913 r.

¹⁸⁰ Dane dla Czech – Horská, *op. cit.*, s. 157, tab. 11, s. 160, tab. 14; dane dla Królestwa Polskiego – Łukasiewicz, *Przewrót techniczny...*, s. 309; Pietkiewicz, *op. cit.*, s. 69.

¹⁸¹ Dane dla Czech – J. Purš, *Průmyslová revoluce. Vývoj pojmu a koncepce*, Praha 1973, s. 476, tab. 3; tenże, *Asynchroniczne upowszechnienie energetyki parowej w krajach Europy*, [w:] *Gospodarka przemysłowa i początki cywilizacji technicznej. Studia i materiały*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław 1977, s. 80, tab. 11; dane dla Królestwa Polskiego – UFZ, 1879 r.; GPR, 1879 r.; W. Rusiński, *Rozwój gospodarczy ziem polskich*, Warszawa 1963, s. 309.

Wskaźnik asynchroniczny opóźnienia w wykorzystaniu napędu parowego w przemyśle Królestwa Polskiego w stosunku do innych krajów europejskich w latach 1893, 1900, 1913 (KM/1000 mieszkańców)

Królestwo Polskie	Wielka Brytania	Różnica w latach	Niemcy	Różnica w latach	Francja	Różnica w latach	Czechy	Różnica w latach	Austria	Różnica w latach
1893 r. 8,3	1814 r. 7,9	79	1860 r. 8,7	33	1869 r. 8,7	24	1870 r. 8,4	23	1881 r. 8,6	12
1900 r. 20,1	1842 r. 20,1	58	1896 r. 20,7	31	1888 r. 20,2	12	1884 r. 20,6	16	1893 r. 20,5	7
1913 r. 33,5	1867 r. 33,6	46	1879 r. 34,0	34	1896 r. 32,8	17	1890 r. 34,0	23	1902 r. 32,2	11

Źródło: dane dla Królestwa Polskiego – UFZ, 1893; SSSGPR, 1893 r.; Krzyżanowski, Kumaniecki, *op. cit.*, s. 6–7, tab. 4; dane dla innych krajów – J. Purš, *Průmyslová revoluce*, Praha 1973, s. 631–633, tab. 11; M. Bernard, *La révolution industrielle dans les pays Tchèques au XIXe siècle*, „Annales-Economies, Sociétés, Civilisation” 1965, nr 5, s. 996.

od 0,18 KM do 0,70 KM, natomiast w Królestwie Polskim w latach 1879–1900 od 0,19 KM do 0,78 KM.

W badaniach porównawczych nad uprzemysłowieniem różnych krajów europejskich, interesujące propozycje metodyczne przedstawił historyk czeski J. Purš. Zaproponował on bowiem dwie metody badań nad opóźnieniem w stosowaniu w przemyśle napędu mechanicznego. Pierwsza polega na obliczeniu wskaźnika asynchronicznego opóźnienia wyrażonego różnicą ilości lat między krajami mniej i bardziej rozwiniętymi przy zastosowaniu przelicznika ilości KM na 1 tys. mieszkańców. Druga metoda polega z kolei na wykazaniu różnicy w ilości KM/1000 mieszkańców między różnymi krajami w danym roku, którą cytowany autor nazywa współczynnikiem syntetycznym opóźnienia¹⁸².

Na podstawie propozycji J. Purša przedstawiono współczynnik asynchroniczny opóźnienia w latach w wykorzystaniu energii parowej w przemyśle Królestwa Polskiego w stosunku do 5 krajów europejskich. Rezultaty są interesujące, otóż Królestwo Polskie w okresie 20 lat (1893–1913) zniwelowało opóźnienie w stosunku do Anglii z 79 lat do 46 lat. Natomiast w porównaniu z intensywnie rozwijającym się przemysłem Niemiec, po zmniejszeniu opóźnienia w latach 1893–1900 z 33 do 31 lat, w ostatnim roku przed wybuchem I wojny światowej opóźnienie wzrosło do 34 lat. W stosunku do przemysłu francuskiego różnica wynosiła w 1893 r. 24 lata, w 1900 została zniwelowana do 12 lat, aby w 1913 wzrosnąć do 17 lat.

W porównaniu z przemysłem Czech, opóźnienie Królestwa Polskiego w 1900 r. zmniejszyło się z 23 do 16 lat, a w 1913 ponownie wzrosło do 23 lat.

Najmniejszy dystans dzielił przemysł Królestwa Polskiego od Austrii, w 1893 r. było to 12 lat, w 1900 r. już tylko 7 lat, ale w 1913 ponownie 11 lat (tab. 69). Jedynie w stosunku do przemysłu Rosji, Królestwo Polskie posiadało wyższą przewagę. Otóż liczbę ponad 8 KM/1000 mieszkańców przemysł rosyjski osiągnął dopiero w 1900 r., a więc opóźnienie Rosji w stosunku do Królestwa wynosiło 7 lat. Natomiast w 1913 r. przemysł rosyjski posiadał wskaźnik 17,8 KM/1000 mieszkańców, a więc mniej aniżeli Królestwo Polskie w 1900 r. (tab. 69). Tak więc dystans na korzyść przemysłu Kongresówki wyraźnie się zwiększył do ponad 13 lat¹⁸³.

Powyższe dane wskazują na dużą dynamikę mechanizacji przemysłu Królestwa Polskiego w końcu XIX w., potwierdzając dotychczasowe badania. Jednocześnie są one dodatkowym dowodem uzasadniającym tezę o wyraźnym zwolnieniu tempa rozwoju przemysłu Królestwa na początku XX w., co powiększało dystans w stosunku do krajów Europy Zachodniej i Środkowej.

¹⁸² Por. Purš, *Průmyslová...*, s. 471–478; tenże, *Asynchroniczne upowszechnienie...*, s. 75.

¹⁸³ Dane dla Rosji – Purš, *Průmyslová...*, s. 632–633, tab. 1.

KONCENTRACJA PRODUKCJI

W latach 1870–1913 w przemyśle Królestwa Polskiego zachodziły zasadnicze procesy przeobrażeń wielkokapitalistycznych. Obejmowały one przede wszystkim dynamiczny wzrost ilościowy produkcji (w głównych gałęziach przemysłu), który był następstwem zakończenia przewrotu technicznego oraz dalszych przemian techniczno-technologicznych.

Jak wykazano w poprzednich rozdziałach, rozbudowa przemysłu powodowała zmiany w strukturze przestrzennej i gałęziowo-branżowej. Wzrost produkcji i zatrudnienia dokonujący się w dogodnych warunkach rynkowych (protekcjonizm celny, zamówienia rządowe), prowadził do szybkich przeobrażeń w strukturze wielkościowej i własnościowej zakładów przemysłowych. Z kolei zmiany te powodowały dynamiczne procesy koncentracji siły roboczej, kapitału i produkcji.

Problemy zmian struktury wielkościowej oraz zagadnienia koncentracji produkcji i centralizacji kapitału opracowano w odniesieniu do całego przemysłu, jak również odrębnie w poszczególnych jego gałęziach.

Podstawowym źródłem do analizy tych problemów były cytowane już w rozdz. I skorowidze, spisy, wykazy i księgi adresowe zakładów przemysłowych oraz publikowane materiały inspekcji fabrycznej¹. Natomiast w odniesieniu do zagadnień struktury własnościowej i centralizacji kapitału wykorzystano publikowane sprawozdania i bilanse towarzystw akcyjnych². Ponadto szeroko korzystano ze źródeł archiwalnych, głównie zespołów inspekcji fabrycznej oraz instytucji skarbowych.

¹ Por. rozdział II, przypisy 20, 21 i 24; *Swod otcziotow fabricznych inspietorow za 1901–1913 god.*, S. Peterburg 1901–1913.

² „Więstnik Finansow, Promyszlennosti i Torgowli”, 1885–1913.

1. Struktura wielkości zakładów w przemyśle (ogółem) w latach 1879–1913

Przy opracowaniu zagadnień struktury wielkości przedsiębiorstw wprowadzono podział zakładów na 7 grup, biorąc pod uwagę kryterium zatrudnienia (do 20 robotników, 21–50, 51–100, 101–200, 201–500, 501–1000, ponad 1000 robotników). Kierowano się przy tym dotychczasowymi ustaleniami w literaturze dotyczącej dziejów przemysłu, głównie w pracach ośrodka warszawskiego i łódzkiego³. Wprowadzono jednak pewne modyfikacje w stosunku do pierwszej grupy, zatrudniającej średnio najmniejszą liczbę robotników. Otóż na miejsce grupy 5–15 robotników wprowadzono grupę – do 20 robotników. Kierowano się przy tym kryteriami stosowanymi przez inspekcję fabryczną w latach 1901–1913⁴. Do pierwszej grupy zaliczono zakłady przemysłowe zatrudniające przeciętnie od 5–20 robotników, jedynie w odniesieniu do przemysłu spożywczego i drzewnego kwalifikowano do tej grupy także firmy, w których pracowało 4 robotników.

Analizę struktury wielkości zakładów przemysłowych przeprowadzono podobnie jak w poprzednich rozdziałach, w sześciu przekrojach chronologicznych (1879, 1884, 1893, 1900, 1904 i 1913). Podstawowymi miernikami zachodzących zmian były: liczba zakładów, wartość produkcji, liczba robotników oraz liczba KM.

Zmiany w strukturze wielkości zakładów w całym przemyśle (wraz z górnictwem i hutnictwem) w latach 1879–1913 wskazują na znaczne przekształcenia wielokapitalistyczne. Otóż w tym czasie udział zakładów zatrudniających do 20 robotników w ogólnej liczbie przedsiębiorstw obniżył się o ponad 24 pkt z 71,6% do 47,4%. Udział tej grupy w globalnej produkcji zmniejszył się ponad trzykrotnie z 16,2% w 1879 r. i 19,8% w 1884 r. do 5% w 1913 r. W ogólnym zatrudnieniu zanotowano spadek ponad dwukrotny z 11,5% do 5,1%. Natomiast w ogólnej liczbie KM w latach 1884–1913 w tej grupie zakładów nastąpił prawie dwukrotny wzrost udziału z 2,4% do 4,7% (tab. 70). Ten ostatni wskaźnik świadczy o stopniowym upowszechnieniu, szczególnie na początku XX w. urządzeń energetycznych, także w zakładach małych.

³ Por. referaty G. Missalowej, Z. Pustuły, oraz głos w dyskusji K. Groniowskiego w pracy: *Zakłady przemysłowe w Polsce XIX i XX w. Studia i materiały*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław 1967; Z. Pustuła, *Początki kapitalu monopolistycznego w przemyśle hutniczo-metalowym Królestwa Polskiego (1882–1900)*, Warszawa 1968, s. 134–142; W. Puś, *Przemysł włókienniczy w Królestwie Polskim w latach 1870–1900. Zagadnienia struktury i dynamiki rozwoju*, ZNUŁ 1976, S. I, nr 5, s. 31; K. Badziak, *Przemysł włókienniczy Królestwa Polskiego w latach 1900–1918*, ZNUŁ 1979, S. I, nr 60, s. 57; W. Pruss, *Rozwój przemysłu warszawskiego w latach 1864–1914*, Warszawa 1977, s. 223.

⁴ Por. *Swod otczyotow fabrycznych inspietorow...*

Tabela 70

Struktura wielkości zakładów w przemyśle (łącznie z górnictwem i hutnictwem)
Królestwa Polskiego w latach 1879-1913 (w %)

Grupy wielkości zakładów	Lata	Zakłady	Wartość produkcji	Robotnicy	KM
1	2	3	4	5	6
do 20	1879	71,6	16,2	11,5	-
	1884	74,5	19,8	10,8	2,4
	1893	68,8	18,9	8,4	4,6
	1900	51,2	5,2	5,6	-
	1904	52,7	6,1	5,6	2,7
	1913	47,4	5,0	5,1	4,7
21-50	1879	12,5	9,3	8,4	-
	1884	11,8	9,3	8,2	3,2
	1893	13,6	7,0	7,2	5,2
	1900	22,6	7,4	8,0	-
	1904	22,7	9,1	8,5	3,6
	1913	24,3	7,6	7,9	4,7
51-100	1879	6,9	10,2	10,1	-
	1884	5,3	6,3	8,0	5,6
	1893	7,3	8,2	8,6	6,2
	1900	10,5	7,2	8,2	-
	1904	10,5	9,3	8,9	5,8
	1913	11,5	9,0	8,6	5,4
101-200	1879	3,7	11,8	11,3	-
	1884	3,3	7,7	10,0	9,5
	1893	3,9	5,8	9,0	5,1
	1900	6,5	10,1	10,1	-
	1904	6,2	11,0	10,9	7,9
	1913	7,3	10,6	10,7	7,0
201-500	1879	3,6	14,9	22,2	-
	1884	3,5	18,9	24,9	22,1
	1893	4,2	16,8	21,6	22,0
	1900	5,9	20,2	20,6	-
	1904	5,1	20,3	20,3	15,2
	1913	5,8	19,7	19,4	16,3
501-1000	1879	1,2	18,3	17,5	-
	1884	1,0	13,0	13,2	24,1
	1893	1,6	18,8	18,2	13,0
	1900	1,9	13,2	14,3	-
	1904	1,6	12,5	12,7	10,2
	1913	2,2	15,9	14,8	12,7

1	2	3	4	5	6
Powyżej 1000	1879	0,4	19,3	18,9	
	1884	0,5	25,0	24,8	33,0
	1893	0,7	24,5	27,0	43,9
	1900	1,3	36,7	33,2	
	1904	1,2	31,6	33,1	54,6
	1913	1,5	32,2	33,5	49,2

Źródło: por. tab. 1.

W pozostałych grupach zakładów przemysłowych, poza wyżej omówioną, zachodził proces stopniowego wzrostu ich udziału w ogólnej liczbie przedsiębiorstw. I tak w grupie drugiej (21–50 robotników) nastąpił prawie dwukrotny wzrost z 12,5% do 24,3%. Warto wspomnieć, że w liczbach bezwzględnych wzrost liczby przedsiębiorstw tej grupy był prawie czterokrotny (z 240 do 959 zakładów)⁵. Udział zakładów zatrudniających 21–50 robotników w globalnej wartości produkcji w badanym okresie obniżył się nieznacznie z 9,3% do 7,6%, w ogólnym zatrudnieniu podobnie z 8,4% do 7,9%, a więc zaledwie o 0,5 pkt (tab. 70).

W następnej grupie zakładów średnich (51–100 robotników) udział w ogólnej liczbie przedsiębiorstw zwiększył się z 6,9% do 11,5%, a więc o ponad 4,5 pkt. W liczbach bezwzględnych ilość zakładów tej grupy wzrosła ponad 3,4 raza (ze 132 do 451 firm)⁶. Jednocześnie ze znacznym wzrostem udziału w ogólnej liczbie przedsiębiorstw następował nieznaczny spadek udziału tej grupy w globalnej produkcji o 1,2 pkt oraz w zatrudnieniu o 1,5 pkt. Natomiast udział w ogólnej mocy energetycznej utrzymał się prawie na niezmiennym poziomie, obniżając się z 5,6% do 5,4% (tab. 70).

W kolejnej grupie zakładów dużych (101–200 robotników), należy odnotować podobne tendencje zmian. Udział w ogólnej liczbie firm przemysłowych zwiększył się dwukrotnie z 3,7% do 7,3%. W liczbach bezwzględnych wzrost ten był czterokrotny (z 72 do 288 zakładów)⁷. W grupie tej po znacznym spadku udziału w globalnej produkcji w latach 1879–1893 z 11,8% do 5,8%, w okresie następnym do 1913 r. nastąpił wzrost udziału do 10,6%. W ogólnej liczbie robotników nastąpił również nieznaczny spadek o 0,6 pkt. Podobnie w latach 1884–1913 obniżył się udział zakładów tej grupy w ogólnej mocy energetycznej maszyn i silników zainstalowanych w przemyśle o 2,5 pkt (tab. 70).

⁵ Obliczono na podstawie: UFZ, 1879 r.; FZPR, 1913 r.; PHKP, 1913 r.

⁶ Tamże.

⁷ Tamże.

Następna grupa przedsiębiorstw dużych (201–500 robotników) charakteryzowała się w latach 1879–1913 powolniejszym tempem zmian jej udziału w całym przemyśle. Udział w ogólnej liczbie zakładów zwiększył się o ponad 2 pkt, natomiast w globalnej produkcji nastąpił zdecydowany wzrost z 14,9% w 1879 r. do 20,3% w 1904 r. i 19,7% w 1913 r. W ogólnym zatrudnieniu obserwujemy z kolei na początku lat osiemdziesiątych wzrost udziału prawie o 3 pkt, a następnie stopniowy spadek do 1913 r. o 5,5 pkt, z 24,9% do 19,4%. Wydaje się, że najwyższy wskaźnik udziału w 1884 r. był następstwem kryzysu ekonomicznego, który w tym czasie doprowadził do bankructwa wielu drobnych i średnich zakładów, głównie włókienniczych⁸. W związku z tym udział przedsiębiorstw dużych i wielkich proporcjonalnie wzrastał. W analizowanej grupie zakładów w latach 1884–1913 nastąpił wyraźny spadek udziału w ogólnej liczbie KM, z 22,1% do 16,3% (tab. 70).

Kolejna grupa przedsiębiorstw wielkich (501–1000 robotników) w okresie do 1913 r. wyraźnie zwiększyła swój udział w ogólnej liczbie zakładów z 1,2% do 2,2%, a więc prawie dwukrotnie. Bezwzględny wzrost liczby tych zakładów był ponad 3,5-krotny (z 24 do 86 firm)⁹. Jednakże w omawianej grupie przedsiębiorstw, po pewnym wzroście udziału w globalnej produkcji z 18,3% w 1879 r. do 18,8% w 1893 r., zanotowano następnie znaczny spadek tego wskaźnika do 12,5% w 1904 r. i 15,9% w 1913 r. Podobna sytuacja miała miejsce w ogólnym zatrudnieniu. Tutaj także po pewnym wzroście udziału w latach 1879–1893 z 17,5% do 18,2%, w następnym okresie wystąpił spadek do 12,7% w 1904 r. i 14,8% w 1913 r. Z kolei udział tej grupy w ogólnej liczbie KM w latach 1884–1913 zmniejszył się prawie dwukrotnie z 24,1% do 12,7% (tab. 70).

W grupie przedsiębiorstw największych (powyżej 1000 robotników) w latach 1879–1913 nastąpił wzrost wszystkich wskaźników udziału. Przede wszystkim udział w ogólnej liczbie zakładów zwiększył się ponad 3,5 raza. W liczbach bezwzględnych wzrost ilościowy tych przedsiębiorstw był ponad siedmiokrotny (z 8 do 58 zakładów)¹⁰. Udział tej grupy w globalnej produkcji zwiększył się w latach 1879–1900 o 17 pkt z 19,3% do 36,7%, a następnie do 1913 r. obniżył się nieco do 32,2%. Z kolei w ogólnym zatrudnieniu udział przedsiębiorstw największych systematycznie wzrastał z 18,9% do 33,5%. Podobnie w ogólnej liczbie KM zakłady tej grupy zwiększyły swój udział z 33% w 1884 r. do 54,6% w 1904 r. oraz 49,2% w 1913 r. (tab. 70).

Wyżej analizowane zmiany w strukturze wielkości przemysłu Królestwa Polskiego nie doprowadziły jednak do bezwzględnej koncentracji ponad 50%

⁸ Puś, *op. cit.*, s. 94–96 – w przemyśle wełnianym w okręgu łódzkim liczba zakładów zmniejszyła się w 1884 r. w stosunku do 1880 r. o 40%.

⁹ Obliczono na podstawie: UFZ, 1879 r.; FZPR, 1913 r.; PHKP, 1913 r.

¹⁰ Tamże.

globalnej produkcji i zatrudnienia w zakładach wielkich (powyżej 500 robotników). Ogółem w latach 1879–1913 udział tych przedsiębiorstw w produkcji zwiększył się z 37,6% do 48,1%, natomiast w ogólnej liczbie robotników z 36,4% do 48,3%. Jedynie udział tej grupy zakładów w ogólnej mocy energetycznej już od 1884 r. przekroczył 50% i odpowiednio wynosił w 1884 r. – 57,1%, 1893 r. – 56,9%, 1904 r. – 64,8% i w 1913 r. – 61,9% (tab. 70).

Z kolei spadek znaczenia zakładów małych i średnich (do 100 robotników), był stosunkowo niewielki. Otóż udział tej grupy w ogólnej liczbie przedsiębiorstw przemysłowych zmniejszył się w latach 1879–1913 z 91,8% do 83,2%, w globalnej produkcji z 35,7% do 21,6%, w zatrudnieniu z 30% do 21,6%. Natomiast w ogólnej liczbie KM udział tych grup wyraźnie się zwiększył z 11,2% w 1884 r. do 14,8% (tab. 70).

Następne dwie grupy zakładów dużych (101–500 robotników) charakteryzowały się stosunkowo niewielkimi zmianami ich udziału w całym przemyśle Królestwa Polskiego. Najważniejszy wzrost wskaźnika udziału miał miejsce w ogólnej liczbie przedsiębiorstw z 7,3% w 1879 r. do 13,1% w 1913 r. Pewne zwiększenie udziału miało także miejsce w globalnej produkcji z 26,7% do 30,3%. Natomiast w ogólnym zatrudnieniu udział tych grup obniżył się o ponad trzy punkty z 33,5% do 30,1% oraz w ogólnej mocy energetycznej o ponad osiem punktów z 31,8% do 23,3% (tab. 70).

W porównaniu z przemysłem Rosji w latach 1901–1912, zmiany w strukturze wielkości przemysłu w Królestwie Polskim były powolniejsze. W przemyśle rosyjskim (bez górnictwa i hutnictwa) w latach 1901–1912, zakłady małe i średnie (do 100 robotników) zatrudniały od 24,4% do 20,1% ogółu zatrudnionych, zakłady duże (101–500 robotników) skupiały od 28,9% do 26,6%, natomiast przedsiębiorstwa wielkie powyżej 500 robotników od 46,7% do 53,3% ogólnej liczby robotników¹¹.

Tymczasem w Królestwie Polskim w tym czasie w całym przemyśle przetwórczym (bez górnictwa i hutnictwa) zakłady małe i średnie skupiały od 23,9% do 25,5% ogółu robotników, zakłady duże zatrudniały od 32,1% do 29,4% pracowników przemysłu, a przedsiębiorstwa wielkie od 43,9% do 45,1% ogólnej liczby robotników¹².

Powyższe dane świadczą o szybszych procesach koncentracji produkcji i zatrudnienia na początku XX w. w wielkich przedsiębiorstwach w przemyśle rosyjskim w stosunku do Królestwa Polskiego. Potwierdza to tezę o zwolnieniu tempa rozwoju przemysłu Królestwa w tym okresie w związku z silną

¹¹ *Statystyczny Jeżegodnik, 1913 god, t. II, S. Peterburg 1913, s. 178; Otcziot otidela promyslennosti za 1912 god, Ministerstwo Torgowli i Promyslennosti, S. Peterburg 1913, s. 153.*

¹² SFZ, 1900 r.; *Statystyczny Jeżegodnik 1913, s. 202–203.*

konkurencją przemysłu rosyjskiego (głównie górniczo-hutniczego, metalowego i włókienniczego)¹³.

Analiza przeobrażeń w strukturze wielkości całego przemysłu Królestwa Polskiego w poważnym stopniu niweluje, czy wręcz uniemożliwia ukazanie różnic w dynamice oraz rozmiarach tych przemian. Wydaje się bowiem, że dopiero analiza struktury wielkości zakładów w kolejnych gałęziach przemysłu może wskazać na zaawansowanie i zasięg koncentracji produkcji i zatrudnienia, jak również może dać pełniejszy obraz procesu uprzemysłowienia Królestwa Polskiego.

2. Zmiany w strukturze wielkości poszczególnych gałęzi przemysłu

Przemysł wydobywczy

W przemyśle wydobywczym, gdzie w ogólnej wartości produkcji i w zatrudnieniu dominowało górnictwo węgla kamiennego, w latach 1879–1913 zachodziły dynamiczne zmiany w strukturze wielkości zakładów.

Proces zmian widoczny był szczególnie w grupie największych przedsiębiorstw, gdzie udział w ogólnej liczbie zakładów zwiększył się ponad czterokrotnie z 0,9% do 4,1%, w globalnej produkcji zanotowano wzrost wskaźnika udziału ponad pięciokrotny z 16,1% do 90,8%, w zatrudnieniu sześciokrotny z 10,6% do 65,7 oraz w ogólnej liczbie KM ponad siedmiokrotny z 9,8% w 1884 r. do 74,0% w 1913 r. Pozostałe grupy zakładów w latach 1879–1913 zdecydowanie traciły swój udział, szczególnie w produkcji, zatrudnieniu i mocy energetycznej. Natomiast w ogólnej liczbie przedsiębiorstw udział poszczególnych grup zakładów nie wykazywał tendencji stałych (rosnącej lub malejącej). I tak w grupie zakładów małych (do 20 robotników), jej udział w ogólnej liczbie przedsiębiorstw w latach 1879–1900 zwiększył się z 38,1% do 77,8%, aby następnie do 1913 r. obniżyć się do 67,8%. Mimo takich wahań w liczbie zakładów, udział tej grupy w globalnej produkcji i zatrudnieniu wyraźnie się zmniejszył (tab. 71).

¹³ E. Rose, *Wielki przemysł Królestwa Polskiego przed wojną*, Poznań 1918, s. 126–157; Badziak, *op. cit.*, s. 52–54.

Struktura wielkości zakładów w przemyśle wydobywczym
Królestwa Polskiego w latach 1879–1913 (w %)

Grupy wielkości zakładów	Lata	Zakłady	Wartość produkcji	Robotnicy	KM
1	2	3	4	5	6
do 20	1879	38,1	1,1	5,1	.
	1884	49,5	0,5	3,6	0,3
	1893	24,1	0,2	1,0	0,2
	1900	77,8	3,6	10,7	0,2
	1904	52,7	0,7	2,4	0,1
	1913	67,8	.	3,5	.
21–50	1879	23,8	1,9	6,8	.
	1884	16,2	1,6	5,9	0,9
	1893	10,1	0,3	1,7	0,7
	1900	6,6	1,2	2,9	0,1
	1904	12,1	0,5	1,9	.
	1913	13,6	0,2	3,4	0,2
51–100	1879	14,3	3,9	9,2	.
	1884	9,9	2,0	7,2	4,4
	1893	22,8	2,6	7,7	1,2
	1900	3,5	0,9	3,4	0,4
	1904	4,8	0,6	1,8	0,2
	1913	5,4	0,6	3,1	0,8
101–200	1879	7,6	13,7	9,4	.
	1884	10,8	7,7	16,0	23,2
	1893	16,5	2,7	9,7	0,5
	1900	3,5	2,9	6,4	1,3
	1904	11,5	2,9	7,9	0,5
	1913	3,2	2,4	4,1	0,3
201–500	1879	10,5	30,4	27,7	.
	1884	9,0	30,0	31,0	29,6
	1893	13,9	14,6	17,6	34,0
	1900	4,9	6,9	19,6	5,8
	1904	9,1	7,0	10,1	1,6
	1913	4,1	2,9	10,0	10,2
501–1000	1879	4,8	32,9	31,1	.
	1884	3,6	36,9	25,1	31,8
	1893	5,0	8,6	12,7	3,3
	1900	2,0	21,0	18,5	32,7
	1904	3,0	11,5	11,2	10,2
	1913	1,8	3,1	10,2	14,5

Tabela 71 (cd.)

1	2	3	4	5	6
Powyżej 1000	1879	0,9	16,1	10,6	.
	1884	0,9	21,2	11,2	9,8
	1893	7,6	70,9	49,6	60,2
	1900	1,7	63,5	38,5	59,4
	1904	6,7	76,8	64,8	87,4
	1913	4,1	90,8	65,7	74,0

Źródło: GPR, 1879 i 1884; SSSGPR, 1893, 1900, 1904; FZPR, 1913.

Zmienna liczba zakładów małych i średnich w przemyśle wydobywczym była następstwem małej stabilności tego typu przedsiębiorstw. Powstawały one najczęściej w okresach dobrej koniunktury, aby następnie w okresach zmniejszenia popytu na węgiel lub rudę, czy też w rezultacie kryzysu ekonomicznego, zniknąć z powierzchni życia gospodarczego. Tego typu sytuacje charakterystyczne były dla drobnych kopalni węgla w Zagłębiu Dąbrowskim¹⁴.

Ogółem proces koncentracji produkcji i zatrudnienia w wielkich zakładach górniczych w latach 1879–1913 był bardzo zaawansowany. Otóż, mimo iż w tym czasie zakłady małe i średnie (do 100 robotników) zwiększyły swój udział w ogólnej liczbie przedsiębiorstw o 16,6 pkt z 76,2% do 86,8%, to jednak ich udział w produkcji obniżył się z 6,9% do 0,8%, a więc ponad ośmiokrotnie. Spadek udziału w ogólnym zatrudnieniu także był poważny z 21,1% do 10,0% (tab. 71).

Zakłady duże (101–500 robotników) w latach 1879–1913 także straciły znaczącą pozycję. W ogólnej ilości przedsiębiorstw spadek ten wynosił ponad 10 pkt, z 18,1% do 7,3%, w globalnej produkcji nastąpiło gwałtowne obniżenie udziału z 44,1% do 5,3%, a więc ponad ośmiokrotne. W ogólnej liczbie robotników zanotowano spadek udziału z 37,1% do 14,1%. Podobnie w ogólnej mocy energetycznej w latach 1884–1913, udział tej grupy obniżył się z 52,8% do 10,5% (tab. 71).

Jedynie grupa zakładów wielkich (ponad 500 robotników) osiągnęła zdecydowany wzrost wszystkich wskaźników. I tak w globalnej produkcji nastąpił wzrost udziału z 49% do 93,9%, w ogólnym zatrudnieniu z 41,7% do 75,9%, a w ogólnej mocy energetycznej z 41,6% w 1884 r. do 88,5% w 1913 r. (tab. 71).

Na podstawie powyższej analizy można stwierdzić, że przemysł wydobywczy Królestwa Polskiego w latach 1879–1913 przeszedł zasadnicze przeobrażenia wielkoprzemysłowe. Decydującą rolę w produkcji w końcu omawianego okresu odgrywały wielkie przedsiębiorstwa górnicze, skupiające często kilka zakładów.

¹⁴ J. Jaros, *Historia górnictwa węglowego w zagłębiu górnośląskim do 1914 roku*, Wrocław 1965, s. 289.

Do największych przedsiębiorstw górniczych (węgiel kamienny) należało m. in. Towarzystwo Francusko-Włoskie Dąbrowskich Kopalni Węgla, założone w 1878 r. przez Bank Francusko-Włoski, które w latach 1893–1913 zatrudniało od 2181 do 2674 robotników¹⁵. Największym producentem węgla w Zagłębiu Dąbrowskim było powstałe w 1890 r. Sosnowieckie Towarzystwo Kopalni Węgla i Zakładów Hutniczych, gdzie w latach 1893–1913 pracowało od 4178 do 4957 osób¹⁶.

Kolejnym wielkim przedsiębiorstwem było Warszawskie Towarzystwo Kopalni Węgla i Zakładów Hutniczych, założone w 1874 r., gdzie w latach 1893–1913 pracowało od 1630 do 3738 robotników¹⁷.

W końcu XIX w. finansowana przez bank „Credit Lyonnais” grupa kapitalistów francuskich wykupiła większość udziałów w Gwarectwie Hrabia Renard w Sosnowcu. W związku z tym w okresie do 1913 r. poważnie wzrosło zatrudnienie i produkcja w kopalniach Tow. Akc. Hrabia Renard. Ogółem w latach 1893–1913 liczba robotników w kopalniach tego towarzystwa wzrosła z ok. 1950 do 3200 osób¹⁸.

Wielkim przedsiębiorstwem górniczym, systematycznie rozbudowywanym, było Tow. Akc. „Saturn”, założone przez przemysłowców łódzkich. W latach 1900–1913 liczba zatrudnionych w kopalniach tej spółki zwiększyła się z ok. 1600 do 2400 robotników¹⁹.

Poza górnictwem węgla, do wielkich zakładów wydobywczych należały jeszcze: kopalnie rudy żelaza w pow. częstochowskim Tow. Akc. Metalowych Zakładów B. Hantke, gdzie w 1913 r. pracowało 1500 robotników; ponadto spośród kilku kopalni rudy cynku, kopalnia „Ulisses” należąca do Franko-Ruskiego Towarzystwa Górniczego, zatrudniająca w 1913 r. 842 górników²⁰.

Przemysł hutniczy

W przemyśle hutniczym Królestwa Polskiego, jak wykazały to już badania Z. Pustuły (dla lat 1882–1900), w interesującym nas okresie zachodziły szybkie przeobrażenia struktury wielkościowej zakładów²¹. W latach

¹⁵ SSS GPR, 1893 r., s. 296; PHKP, 1913 r., nr 182; I. Pietrzak-Pawłowska, *Zagłębie Dąbrowskie i okrug Loary. Penetracja kapitałów francuskich po 1870 r.*, „Kwartalnik Historyczny” 1965, nr 4, s. 793; *Kopalnia General Zawadzki. Dzieje zakładu i załogi*, red. H. Rechowicz, Katowice 1974, s. 15–18.

¹⁶ SSS GPR, 1893 r., s. 296; PHKP, 1913 r., nr 180; FZPR, 1913 r.

¹⁷ WAPL, RGP, Wyd. Adm., sygn. 3233, k. 3–7; FZPR, 1913 r.; PHKP, 1913 r., nr 178.

¹⁸ SSSGPR, 1893 r., s. 197; FZPR, 1913 r.

¹⁹ WAPL, RGP, Wyd. Adm., sygn. 10495, nlb; SSSGPR, 1900 r., s. 409; FZPR, 1913 r.

²⁰ PHKP, 1913 r., nr 199; FZPR, 1913 r.

²¹ Pustuła, *op. cit.*, s. 132–135, tab. XXIX.

1879–1913 ogólna liczba przedsiębiorstw hutniczych zmniejszyła się prawie pięciokrotnie (z 61 do 13 łącznie huty żelaza i stali oraz huty cynku). W tym czasie liczba robotników wzrosła ponad dwukrotnie (z 8,1 tys. do 18,9 tys. osób)²².

W strukturze wielkości spośród siedmiu grup zakładów, do końca XIX w. zanikają małe huty zatrudniające do 20 robotników. W następnym okresie do 1913 r. przestają funkcjonować zakłady hutnicze, w których pracowało mniej niż 100 robotników (tab. 72). Koncentracja produkcji i zatrudnienia w wielkich przedsiębiorstwach przebiegała bardzo dynamicznie. Już w 1893 r. w zakładach zatrudniających przeciętnie ponad 1000 robotników pracowało 49,1% ogółu pracowników. Skupiały one ponadto 69,5% produkcji oraz 67,5% KM. Grupa ta stanowiła tylko 8,3% (3 zakłady) ogółu przedsiębiorstw (tab. 72).

Tabela 72

Struktura wielkości zakładów w przemyśle hutniczym
Królestwa Polskiego w latach 1879–1913 (w %)

Grupy wielkości zakładów	Lata	Zakłady	Wartość produkcji	Robotnicy	KM
1	2	3	4	5	6
do 20	1879	29,5	2,4	2,3	-
	1884	30,4	2,0	1,9	4,3
	1893	13,9	0,2	0,3	0,8
	1900	5,9	-	0,1	0,2
	1904	-	-	-	-
	1913	-	-	-	-
21–50	1879	18,0	4,3	5,6	-
	1884	13,0	2,6	3,3	1,9
	1893	11,1	0,9	1,2	0,6
	1900	11,8	0,5	0,8	0,5
	1904	16,7	-	0,8	0,1
	1913	-	-	-	-
51–100	1879	18,0	6,9	10,1	-
	1884	23,2	10,1	12,6	8,9
	1893	16,7	2,5	3,9	2,7
	1900	23,5	1,4	3,2	1,5
	1904	4,2	-	0,4	0,2
	1913	-	-	-	-

²² Obliczono na podstawie: GPR, 1879 r.; FZPR, 1913 r.

1	2	3	4	5	6
101-200	1879	11,5	11,5	13,7	-
	1884	10,1	12,0	10,0	4,9
	1893	19,4	3,8	8,2	2,9
	1900	14,7	1,3	4,1	1,3
	1904	20,8	2,7	3,8	0,9
	1913	15,4	0,4	2,0	0,6
201-500	1879	16,4	19,0	33,0	-
	1884	14,5	15,1	28,6	22,7
	1893	22,2	7,8	21,1	10,8
	1900	23,5	14,1	14,7	11,7
	1904	33,3	14,1	16,5	6,9
	1913	23,1	0,9	6,6	1,3
501-1000	1879	6,6	55,8	35,3	-
	1884	7,2	34,6	31,5	41,8
	1893	8,3	15,2	16,1	14,7
	1900	2,9	4,8	4,0	3,4
	1904	4,2	2,1	3,1	0,3
	1913	15,4	6,6	7,4	2,0
Powyżej 1000	1879	-	-	-	-
	1884	1,4	23,6	12,1	15,5
	1893	8,3	69,5	49,1	67,5
	1900	17,7	77,9	73,0	81,4
	1904	20,8	81,1	75,4	91,6
	1913	46,1	92,1	84,0	96,1

Źródło: por. tab. 69.

W latach następnych udział zakładów tej grupy we wszystkich wskaźnikach systematycznie wzrastał. W 1913 r. przedsiębiorstwa te (6 zakładów), stanowiły już 46,1% ogółu firm, w których pracowało 84% ogółu hutników. Zakłady tej grupy skupiały ponadto 92,1% globalnej produkcji oraz 96,1% ogólnej liczby KM. Łącznie dwie grupy zakładów wielkich (ponad 500 robotników) w latach 1879-1913 koncentrowały: od 6,6% do 61,5% ogółu przedsiębiorstw, od 55,8% do 98,7% globalnej wartości produkcji, od 35,3% do 91,4% ogółu robotników oraz (od 1884 r.) od 57,3% do 98,1% mocy energetycznej (tab. 72).

Powyższe dane świadczą o tym, że w hutnictwie Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX w. dokonały się zasadnicze przeobrażenia wielko-przemysłowe. O rozwoju tej gałęzi przemysłu decydowały w tym czasie wielkie, nowoczesne przedsiębiorstwa.

W 1913 r. wśród trzynastu zakładów hutniczych osiem należało do grupy przedsiębiorstw wielkich. Do największych należała huta Tow. Akc. „Huta

Bankowa”, w której w latach 1879–1913 zatrudnienie wzrosło z około 600 do 3704 robotników²³. Zakład ten po unieruchomieniu w 1872 r. został sprzedany w 1876 r. generałom rosyjskim Aleksiejowi Plemiannikowowi i Antonowi Riesenkampfowi, którzy już w 1877 r. wydzierżawili przedsiębiorstwo na 36 lat francuskiej spółce Société Anonyme des Forges et Aciéries de Huta Bankowa. W 1908 r. po okresie dwuletnich starań firma francuska przejęła przedsiębiorstwo na własność²⁴.

Kapitałiści francuscy w okresie dzierżawienia Huty Bankowej zbudowali w zasadzie nowy, nowoczesny pod względem technicznym zakład. Na początku XX w. przedsiębiorstwo to posiadało m. in. 3 wielkie piece i w stalowni 11 pieców martenowskich²⁵.

Drugim pod względem wielkości i zatrudnienia wielkim zakładem hutniczym było Towarzystwo Wielkich Pieców i Zakładów Ostrowieckich, które powstało w 1886 r. z wykupionej w 1881 r. Huty Klimkiewiczów. W latach 1882–1913 w przedsiębiorstwie tym pracowało od 664 do 3600 robotników²⁶. W końcu omawianego okresu Zakłady Ostrowieckie posiadały 2 wielkie piece oraz 5 pieców martenowskich²⁷.

Trzecim, wielkim zakładem hutniczym było Tow. Akc. Starachowickich Zakładów Górniczych, powstało w 1875 r. Do tego przedsiębiorstwa należały trzy zakłady hutnicze – „Starachowice”, „Nietuliska” i „Michałów” oraz trzy kopalnie rudy żelaznej. W 1909 r. Zakłady Starachowickie zostały unieruchomione decyzją ogólnorosyjskiego syndykatu „Prodamet”, którego były członkiem wraz z ośmioma największymi przedsiębiorstwami hutniczymi Królestwa Polskiego²⁸. W latach 1882–1909 w Zakładach Starachowickich pracowało od 1167 do 2500 robotników²⁹. W końcu omawianego okresu przedsiębiorstwo to posiadało jeden wielki oraz dwa martenowskie piece³⁰.

Ponadto do największych zakładów hutniczych należały: huta „Katarzyna” w Sosnowcu, założona w 1888 r. przez górnośląską spółkę Vereinigte Königs und Laurahütte A.G., gdzie w latach 1893–1913 pracowało od 1176 do

²³ GPR, 1882 r.; FZPR, 1913 r.

²⁴ Pietrzak-Pawłowska, *op. cit.*, s. 802–804; AGAD, KGGW, sygn. 5257, k. 1–4; M. Orłowski, *Żelazny przemysł hutniczy na ziemiach polskich do 1914 r.*, Warszawa 1931, s. 95; Pustuła, *op. cit.*, s. 20–21.

²⁵ A. Dzik, *Hutnictwo żelazne w Polsce*, Warszawa 1937, s. 21.

²⁶ GPR, 1882 r., s. 413; WAPR, OIROG, sygn. 6, nlb; sygn. 12, nlb; WAPK, Zakłady Ostrowieckie, sygn. 1, k. 1–35; FZPR, 1913 r.

²⁷ Dzik, *op. cit.*, s. 21; Orłowski, *op. cit.*, s. 103.

²⁸ WAPR, OIROG, sygn. 12, nlb; Z. Pustuła, *Monopolii w metallurgicznej promyślności Carstwa Polskiego i ich uczestje w „Prodametie”*, „Istoriczeskije Zapiski”, t. 61, 1958, s. 117.

²⁹ GPR, 1882 r., s. 413; O. Wyszomirska, *Przemysł i klasa robotnicza ziemi radomsko-kieleckiej 1870–1914*, Warszawa 1970, s. 106.

³⁰ Dzik, *op. cit.*, s. 21.

2000 robotników³¹, huta „Częstochowa” Tow. Akc. B. Hantke, zatrudniająca w 1913 r. również 2000 pracowników oraz huta „Zawiercie” należąca do Tow. Akc. Sosnowieckich Fabryk Rur i Żelaza, gdzie pracowało także 2000 robotników³².

Przemysł metalowo-maszynowy

Zmiany w strukturze wielkości zakładów w przemyśle metalowo-maszynowym, w porównaniu z górnictwem i hutnictwem, były stosunkowo powolne. W ogólnej liczbie przedsiębiorstw tej gałęzi przemysłu w całym okresie dominowały zakłady małe (do 20 robotników i 21–50 robotników). Stanowiły one od 63% w 1879 r. do 54,5% ogółu przedsiębiorstw w 1913 r. (tab. 73). Jednak skupiały tylko od 13,6% do 10,1% globalnej wartości produkcji, od 16,1% do 12,2% ogółu robotników i od 17,2% do 9,3% mocy energetycznej (tab. 73).

Mimo poważnego rozdrobnienia zakładów w tej gałęzi przemysłu³³, w okresie do 1913 r. zachodziły stopniowe procesy koncentracji zatrudnienia i produkcji w przedsiębiorstwach wielkich (ponad 500 robotników). Skupiały one od 39% do 44,9% globalnej produkcji oraz od 27,2% do 41% ogółu zatrudnionych, jak również od 42,6% do 44,4% ogólnej liczby KM. Jednakże udział zakładów wielkich w całym okresie 1879–1913 w produkcji, zatrudnieniu oraz ilości mocy energetycznej nie przekroczył 50% (tab. 73). Powyższa sytuacja była następstwem systematycznego wzrostu liczby zakładów średnich (51–100 robotników) oraz zakładów dużych (101–500 robotników). W latach 1879–1913 ilość zakładów średnich zwiększyła się ponad sześciokrotnie (z 15 do 99), a ich udział w globalnej produkcji utrzymywał się na prawie niezmiennym poziomie od 10,9% do 12,3%, w zatrudnieniu podobnie 12,8% oraz w KM od 11,1% do 10,2% (tab. 73).

Liczba przedsiębiorstw dużych w badanym okresie zwiększyła się z 16 do 88 zakładów, a więc ponad pięciokrotnie. Udział tych przedsiębiorstw w globalnej produkcji był stosunkowo wysoki i wynosił od 36,5% w 1879 r. do 38,6% w 1904 r. oraz 32,7% w 1913 r. Podobnie znaczny udział posiadała ta grupa przedsiębiorstw w ogólnym zatrudnieniu, od 42,9% w 1879 r. do 45,4% w 1904 r. i 34% w 1913 r. Zakłady duże skupiały ponadto dość wysoki odsetek ogólnej liczby KM. W 1879 r. było to 28,1%, w 1904 r. 41,7%, a w 1913 r. – 36,1% (tab. 73).

³¹ SSSGPR, 1893 r., s. 232; FZPR, 1913 r.; PHKP, 1913 r., nr 217; *Huta im. Mariana Buczka*, red. A. Topola, Katowice 1983, s. 18.

³² FZPR, 1913 r.; PHKP, 1913 r., nr 215, 221.

³³ Por. Pustuła, *Początki...*, s. 138.

Tabela 73

Struktura wielkości zakładów w przemyśle metalowo-maszynowym
Królestwa Polskiego w latach 1879-1913 (w %)

Grupy wielkości zakładów	Lata	Zakłady	Wartość produkcji	Robotnicy	KM
1	2	3	4	5	6
do 20	1879	44,0	5,9	6,9	7,8
	1884	52,4	6,6	8,6	9,6
	1893	58,0	7,9	11,5	8,6
	1900	30,3	1,9	3,2	-
	1904	48,4	4,4	6,3	3,5
	1913	15,8	1,4	2,0	1,5
21-50	1879	23,0	7,7	9,2	9,4
	1884	23,8	11,5	13,9	7,7
	1893	22,3	9,4	15,3	18,1
	1900	28,5	5,8	8,6	-
	1904	22,0	8,4	9,7	8,0
	1913	38,7	8,7	10,2	7,8
51-100	1879	15,0	10,9	12,8	11,1
	1884	14,0	13,2	17,5	18,9
	1893	10,1	13,1	14,4	16,1
	1900	20,1	10,6	13,6	-
	1904	11,7	9,5	10,8	16,2
	1913	21,2	12,3	12,8	10,2
101-200	1879	8,0	11,6	13,3	11,7
	1884	3,7	8,1	10,0	9,5
	1893	3,8	6,9	11,5	6,5
	1900	8,8	7,4	11,8	-
	1904	9,0	15,4	17,7	17,2
	1913	10,7	12,9	12,4	13,0
201-500	1879	8,0	24,9	26,9	16,4
	1884	4,9	30,5	28,5	26,6
	1893	4,6	37,3	32,7	27,6
	1900	8,4	21,7	27,2	-
	1904	6,2	23,2	27,7	24,5
	1913	8,1	19,8	21,6	23,1
501-1000	1879	1,0	6,9	6,7	3,9
	1884	0,6	7,7	5,9	9,0
	1893	1,2	25,4	14,6	23,1
	1900	2,1	13,0	13,0	-
	1904	2,1	17,5	17,9	14,6
	1913	3,8	17,8	20,4	20,6

1	2	3	4	5	6
Powyżej 1000	1879	1,0	32,1	21,5	39,7
	1884	0,6	22,3	15,6	18,7
	1893	—	—	—	—
	1900	1,8	39,6	22,6	—
	1904	0,6	21,6	9,8	16,0
	1913	1,7	27,1	20,6	23,8

Źródło: por. tab. 1.

W przemyśle metalowo-maszynowym, mimo powolniejszego procesu koncentracji produkcji i zatrudnienia w zakładach wielkich (ponad 500 robotników) aniżeli w hutnictwie, właśnie w tej grupie przedsiębiorstw w latach 1879–1913 nastąpił największy wzrost ich liczby, a mianowicie trzynastokrotnie z 2 do 26 firm³⁴.

Wśród tej grupy zakładów do największych należały: Zakłady Tow. Akc. Sosnowieckich Fabryk Rur i Żelaza, które powstały jako spółka akcyjna w 1879 r. z istniejącego od 1881 r. przedsiębiorstwa „O. Huldschinsky i Synowie” w Sosnowcu, będącego filią zakładów niemieckich w Gliwicach. W latach 1893–1913 w zakładach tych pracowało od ok. 600 do 4500 robotników (w 1913 r. łącznie z hutą „Zawiercie”)³⁵.

Kolejnym wielkim przedsiębiorstwem było Tow. Akc. Fitzner W. i K. Gamper, powstałe w 1880 r. również przy udziale kapitału niemieckiego. Posiadało ono dwa zakłady produkujące kotły parowe, blachę i konstrukcje metalowe w Sosnowcu i Dąbrowie Górniczej. W latach 1893–1913 zatrudniały od 450 do 200 robotników³⁶.

Wielkim przedsiębiorstwem produkującym wyroby metalowe emaliowane było Tow. Akc. „Wulkan” w Warszawie istniejące od 1881 r. W latach 1884–1913 liczba robotników wzrosła tam ze 172 do 2000 osób³⁷.

Następnym przedsiębiorstwem warszawskim odgrywającym dużą rolę w przemyśle maszynowym było Tow. Akc. Przemysłowych Zakładów Mechanicznych „Lilpop, Rau end Loewenstein”, założone w 1873 r. na bazie zakładu istniejącego od 1818 r. W zakładach tej firmy produkowano maszyny, wagony kolejowe i inne urządzenia, zatrudniając w latach 1884–1913 od 1371 do 1900 robotników³⁸.

³⁴ Obliczono na podstawie: UFZ, 1879 r.; FZPR, 1913 r.

³⁵ UFZ, 1893 r.; FZPR, 1913 r.; PHKP, 1913 r., nr 1135; Pustuła, *Początki...*, s. 100; Orłowski, *op. cit.*, s. 97.

³⁶ AGAD, KGGW, sygn. 7117, k. 1; WAPŁ, PIS, sygn. 15959, nłb; UFZ, 1893 r.; PHKP, 1913 r., nr 1121.

³⁷ WAPWW, SFIGW, sygn. 1014, k. 2–13; UFZ, 1884 r., s. 639; PHKP, 1913 r., nr 1954.

³⁸ WAPWW, SFIGW, sygn. 326, k. 13, sygn. 719, k. 1–13; UFZ, 1884 r., s. 693; FZPR, 1913 r.; Pustuła, *Początki...*, s. 247.

Kolejnym wielkim zakładem metalowym było Tow. Akc. Fabryki Machin i Odlewów K. Rudzki i Ska w Warszawie, założone w 1892 r. Przedsiębiorstwo to produkujące odlewy żelazne i stalowe konstrukcje metalowe, budujące ponadto wodociągi i mosty, posiadało poza Warszawą własną filię w Mińsku Mazowieckim. W latach 1893–1913 zatrudnienie w tej firmie wzrosło z 536 do 1900 robotników³⁹.

Czwartym zakładem metalowym w Warszawie, zatrudniającym w 1913 r. ponad 1 tys. robotników, było Tow. Akc. Borman, Szwede i Ska, utworzone w 1900 r. Przedsiębiorstwo to wytwarzało maszyny i urządzenia dla przemysłu spożywczego (cukrownictwo, gorzelnictwo itp.). W latach 1900–1913 omawiane zakłady skupiały od 830 do 1200 robotników⁴⁰.

Wśród ośmiu największych przedsiębiorstw przemysłu metalowo-maszynowego w Królestwie Polskim należy jeszcze wymienić Tow. Akc. J. John w Łodzi, produkujące urządzenia transmisyjne, maszyny i odlewy żelazne. W latach 1869–1913 zatrudnienie w tym zakładzie wzrosło z 60 do 1500 robotników. Dynamiczna rozbudowa przedsiębiorstwa nastąpiła na początku XX w., bowiem jeszcze w 1900 r. pracowało tam 488 osób, a w 1904 r. 500 robotników⁴¹.

Wreszcie ostatnim przedsiębiorstwem tej grupy były Zakłady Tow. Akc. Przemysłu Metalurgicznego w Rosji, zbudowane w 1898 r. w Radomsku (Noworadomsk) przez kapitał francuski związany z grupą finansistów francuskich, którzy wydzierżawili w 1877 r. Hutę Bankową. W zakładach w Radomsku, gdzie wytwarzano konstrukcje żelazne, drut żelazny i stalowy, gwoździe i akcesoria dla kolejnictwa, pracowało w 1913 r. 1100 robotników⁴².

Przemysł chemiczny

W przemyśle chemicznym zmiany w strukturze wielkości zakładów były powolne. W okresie do końca XIX w. w tej gałęzi produkcji nie było zakładów dużych (201–500 robotników) i wielkich (ponad 500 robotników). Pierwsze trzy przedsiębiorstwa duże pojawiły się dopiero w 1900 r. Natomiast w 1904 r. jeden zakład w grupie przedsiębiorstw wielkich (501–1000 robotników). W 1913 r. w tej grupie były dwa zakłady.

³⁹ WAPWW, SFIGW, sygn. 284, k. 48; sygn. 1329, k. 1–9; UFZ, 1893 r.; PHKP, 1913 r., nr 1058.

⁴⁰ Pruss, *op. cit.*, s. 110, tab. 33; PHKP, 1913 r., nr 1010.

⁴¹ I. Ichnatowicz, *Przemysł łódzki w latach 1860–1900*, Wrocław 1965, s. 161; FZPR, 1913 r.; SFZ, 1900 r.; KAPFKP, 1904 r., nr 364.

⁴² FZPR, 1913 r.; PHKP, 1913 r., nr 1455; Orłowski, *op. cit.*, s. 95–96; Pustuła, *Początki...*, s. 248.

Natomiast do końca omawianego okresu w przemyśle chemicznym nie było zakładów zatrudniających ponad 1000 robotników⁴³ (tab. 74).

W strukturze wielkościowej przemysłu chemicznego do 1884 r. dominowały zakłady drobne i małe (do 50 robotników) skupiając od 66,1% do 69,2% globalnej produkcji, 64,1% do 62,8% ogółu robotników oraz od 69,2% do 56,2% siły mechanicznej w KM. Zakłady tych grup w skali całej gałęzi stanowiły w tym czasie od 94,9% do 94,4% ogółu przedsiębiorstw chemicznych (tab. 74).

W okresie od 1893 r. grupą dominującą są zakłady średnie (51–200 robotników), które skupiają od 56,4% do 47% produkcji globalnej, 50,2% do 41,4% ogółu zatrudnionych oraz 73,7% do 34,6% KM (tab. 74).

Natomiast zakłady duże, w latach 1900–1913 zatrudniały od 27,5% do 21,1% ogółu robotników, skupiały 32% do 20,4% globalnej wartości produkcji oraz prawie 50% KM (tab. 74).

Tymczasem zakłady wielkie posiadały w latach 1904–1913 od 30% do 11,5% produkcji globalnej, 33,1% do 18,5% ogółu zatrudnionych oraz od 30,6% do 6,9% mocy energetycznej (tab. 74).

Tabela 74

Struktura wielkości zakładów w przemyśle chemicznym
Królestwa Polskiego w latach 1879–1913 (w %)

Grupy wielkości zakładów	Lata	Zakłady	Wartość produkcji	Robotnicy	KM
1	2	3	4	5	6
do 20	1879	82,8	41,7	36,1	–
	1884	84,0	41,0	34,3	35,8
	1893	72,6	26,0	22,0	8,6
	1900	42,8	7,3	8,2	.
	1904	55,7	15,7	12,3	9,4
	1913	40,6	9,4	7,1	2,5
21–50	1879	12,1	24,4	28,0	69,2
	1884	10,4	28,2	28,5	20,4
	1893	15,9	17,6	27,8	17,7
	1900	25,4	17,4	14,7	.
	1904	21,4	16,5	15,0	31,8
	1913	25,9	11,7	11,9	6,1

⁴³ Jedynie w ostatnich miesiącach przed wybuchem I wojny światowej w 1914 r. w Tomaszowskiej Fabryce Sztucznego Jedwabiu zatrudnienie wzrosło z 800 robotników w 1913 r. do 1216 osób – por. W. Puś, *Tomaszowska Fabryka Sztucznego Jedwabiu w latach 1911–1919*, [w:] 60 lat Zakładów Włókien Sztucznych „Wistom”, red. B. Wachowska, Łódź 1971, s. 16–17.

Tabela 74 (cd.)

1	2	3	4	5	6
51-100	1879	3,4	32,8	19,9	30,8
	1884	4,7	18,9	28,1	21,9
	1893	10,6	52,9	40,7	73,7
	1900	17,5	20,0	26,0	-
	1904	16,4	27,6	26,0	21,3
	1913	18,2	28,4	21,8	19,0
101-200	1879	1,7	1,1	16,0	-
	1884	0,9	11,9	9,1	21,9
	1893	0,9	3,5	9,5	-
	1900	9,5	23,3	23,6	-
	1904	4,9	10,2	13,6	6,9
	1913	9,1	18,6	19,6	15,6
201-500	1879	-	-	-	-
	1884	-	-	-	-
	1893	-	-	-	-
	1900	4,8	32,0	27,5	-
	1904	-	-	-	-
	1913	4,9	24,0	21,1	49,9
501-1000	1879	-	-	-	-
	1884	-	-	-	-
	1893	-	-	-	-
	1900	-	-	-	-
	1904	1,6	30,0	33,1	30,6
	1913	1,3	11,5	18,5	6,9
Powyżej 1000	1879	-	-	-	-
	1884	-	-	-	-
	1893	-	-	-	-
	1900	-	-	-	-
	1904	-	-	-	-
	1913	-	-	-	-

Źródło: por. tab. 1.

Niski stopień koncentracji produkcji i zatrudnienia w zakładach wielkich wynikał z faktu, że przemysł chemiczny w omawianym okresie był stosunkowo młodą gałęzią produkcji. Rozwój nowoczesnych branż tej gałęzi przemysłu, które charakteryzowały się wysoką koncentracją (nawozy sztuczne, włókna sztuczne, barwniki) rozpoczął się bowiem dopiero na przełomie XIX i XX w.

Przedsiębiorstwa wielkie, jak już wspomniano, w przemyśle chemicznym pojawiły się dopiero na początku XX w. W 1904 r. była to jedynie Gazownia Warszawska, założona w 1855 r. przez Niemieckie Kontynentalne Towarzystwo

Gazowe w Dessau. W latach 1904–1913 zatrudnienie w tym zakładzie wynosiło 980–1000 robotników⁴⁴.

W 1913 r. obok Gazowni Warszawskiej drugim wielkim przedsiębiorstwem była Tomaszowska Fabryka Sztucznego Jedwabiu, gdzie pracowało 800 robotników⁴⁵.

Grupa zakładów dużych (201–500 robotników) w przemyśle chemicznym zaczęła odgrywać znaczną rolę dopiero od 1900 r. W tym roku funkcjonowały trzy zakłady duże, a mianowicie wspomniana już gazownia Warszawska, gdzie pracowało 456 robotników, Gazownia w Czystym k. Warszawy zatrudniająca 255 robotników oraz Zakłady Łowickiego Tow. Przetworów Chemicznych i Nawozów Sztucznych z 299 pracownikami⁴⁶.

W 1913 r. w grupie przedsiębiorstw dużych było już siedem zakładów. Były to: Pabianickie Tow. Akc. Przemysłu Chemicznego założone przy udziale kapitału szwajcarskiego w 1899 r., produkujące leki i barwniki, gdzie w 1913 r. pracowało 425 robotników⁴⁷; Gazownia Łódzka zatrudniająca 350 osób⁴⁸, wspomniane już zakłady nawozów sztucznych w Łowiczu, gdzie pracowało 350 robotników⁴⁹; Tow. Akc. Częstochowskiej Fabryki Zapalek „Sachs i Piesch” zatrudniająca 300 pracowników⁵⁰, zakłady w Winnicy k. Warszawy produkujące klej i żelatynę, skupiające 220 robotników⁵¹; przedsiębiorstwo Tow. Akc. „Elektryczność” w Żąbkowicach, gdzie wytwarzano chlorek wapnia, sodę, karbid – zatrudniająca 300 osób⁵² oraz fabryka kosmetyków „Fornarina” w Warszawie, gdzie pracowało 240 robotników⁵³.

Przemysł mineralny

W przemyśle mineralnym zmiany w strukturze wielkościowej zakładów przebiegały stosunkowo powoli. Zakłady małe (20 robotników) w okresie od początku lat dziewięćdziesiątych XIX w. były najliczniejsze, stanowiły bowiem ponad 60% ogółu przedsiębiorstw. Jednocześnie skupiały one znaczny odsetek produkcji – od 34,6% do 21,9% oraz zatrudnienia – 19,8% do 15%. Były to głównie cegielnie. Jednakże od początku XX w.

⁴⁴ WAPWW, SFIGW, sygn. 692, k. 1–8; KAPFKP, 1904 r., nr 1416; PHKP, 1913 r., nr 4014.

⁴⁵ Sprawozdanie Tow. Akc. Tomaszowskiej Fabryki Sztucznego Jedwabiu za rok 1913.

⁴⁶ WAPWW, SFIGW, sygn. 692, k. 2; SFZ, 1900 r.; AGAD, WKP, sygn. 81, ntb.

⁴⁷ WAPŁ, SFIGP, sygn. 1682, k. 88, FZPR, 1913 r.

⁴⁸ PHKP, 1913 r., nr 4107.

⁴⁹ Tamże, nr 4082.

⁵⁰ FZPR, 1913 r.

⁵¹ WAPWW, SFIGW, sygn. 410, k. 1–3; PHKP, 1913 r., nr 4098.

⁵² PHKP, 1913 r., nr 4131.

⁵³ Tamże, nr 4210.

ich rola wyraźnie się zmniejszyła. Bowiern udział tej grupy w ogólnej liczbie zakładów do 1913 r. spada do 22,8%, w produkcji do 4,6% oraz w ogólnym zatrudnieniu do 4,2% (tab. 75).

Wśród pozostałych grup zakładów wyraźny wzrost udziału nastąpił w grupie przedsiębiorstw dużych (201–500 robotników). W latach 1879–1913 zakłady te stanowiły od 2,2% do 8,8% (a w 1904 r. 11,5%) ogółu firm mineralnych. Jednocześnie ich udział w globalnej produkcji wzrósł z 13,2% do 42,4% w 1904 r. i 34,5% w 1913 r., w ogólnym zatrudnieniu zakłady te skupiały od 18,6% do 52,6% w 1904 r. i 35,7% w 1913 r. robotników. Ponadto udział przedsiębiorstw dużych w ogólnej liczbie KM w całym okresie 1879–1913 był bardzo wysoki i wynosił od 69,2% do 54,8% (tab. 75).

Tabela 75

Struktura wielkości zakładów w przemyśle mineralnym
Królestwa Polskiego w latach 1879–1913 (w %)

Grupy wielkości zakładów	Lata	Zakłady	Wartość produkcji	Robotnicy	KM
1	2	3	4	5	6
do 20	1879	60,9	28,2	16,3	–
	1884	67,5	34,6	19,8	–
	1893	62,8	21,9	15,0	2,8
	1900	44,2	8,1	9,3	–
	1904	32,8	8,7	5,1	14,9
	1913	22,8	4,6	4,2	1,6
21–50	1879	21,1	21,7	20,0	–
	1884	17,8	14,7	16,8	–
	1893	17,8	12,8	14,5	4,0
	1900	31,2	14,1	18,0	–
	1904	37,7	28,5	18,8	16,2
	1913	40,4	14,6	15,0	7,6
51–100	1879	9,8	27,8	21,3	–
	1884	4,2	5,8	8,5	–
	1893	8,4	13,7	15,7	3,3
	1900	10,8	13,2	13,4	–
	1904	13,1	12,7	13,7	13,8
	1913	14,7	13,3	12,4	5,3
101–200	1879	6,0	19,1	23,8	30,8
	1884	6,8	22,4	27,5	–
	1893	6,8	16,6	24,4	12,3
	1900	5,8	14,5	13,5	–
	1904	4,9	7,7	9,8	11,9
	1913	11,4	20,9	18,6	25,8

1	2	3	4	5	6
201-500	1879	2,2	13,2	18,6	69,2
	1884	3,7	22,5	27,4	-
	1893	4,2	35,0	30,4	77,6
	1900	6,9	40,0	34,8	-
	1904	11,5	42,4	52,6	43,2
	1913	8,8	34,5	35,7	54,8
501-1000	1879	-	-	-	-
	1884	-	-	-	-
	1893	-	-	-	-
	1900	1,1	10,1	11,0	-
	1904	-	-	-	-
	1913	1,9	12,1	19,1	4,8
Powyżej 1000	1879	-	-	-	-
	1884	-	-	-	-
	1893	-	-	-	-
	1900	-	-	-	-
	1904	-	-	-	-
	1913	-	-	-	-

Źródło: por. tab. 1.

W przemyśle mineralnym do końca badanego okresu nie było przedsiębiorstw zatrudniających średnio ponad 1000 robotników. Natomiast w pierwszej grupie zakładów wielkich (501-1000 robotników), dopiero w 1900 r. pojawiły się trzy przedsiębiorstwa, a w 1913 r. było ich sześć⁵⁴. Jednak ich udział w ogólnej ilości zakładów był niewielki i wynosił od 1,1% do 1,9%, podobnie w globalnej produkcji 10,1% do 12,1%, w ogólnej liczbie zatrudnionych 11% do 14,1% oraz w liczbie KM - 4,8% (tab. 75).

W grupach zakładów dużych i wielkich w przemyśle mineralnym dominowały huty szkła, cementownie oraz przedsiębiorstwa ceramiczne. Do największych hut szkła w Królestwie Polskim należały: huta Tow. Akc. Reich i Ska w Zawierciu założona w 1884 r., gdzie w latach 1884-1913 zatrudnienie wzrosło z 50 do 830 robotników⁵⁵. Następnie huta szkła H. Lewego w Dąbrowie, pow. łukowski, gub. lubelska założona w 1901 r., gdzie w 1913 r. pracowało 600 osób⁵⁶. Ponadto huta szkła J. W. Sawickiego w Pelcowiznie k. Warszawy, powstała w 1889 r., gdzie w latach 1893-1913 zatrudniano od 140 do 520 robotników⁵⁷.

⁵⁴ SFZ, 1900 r.; FZPR, 1913 r.

⁵⁵ UFZ, 1884 r., s. 686; PHKP, 1913 r., nr 3286; FZPR, 1913 r.

⁵⁶ PHKP, 1913 r., nr 3296; FZPR, 1913 r.

⁵⁷ WAPWW, SFIGW, sygn. 262, k. 17-18; UFZ, 1893 r.; PHKP, 1913 r., nr 3272.

Wśród cementowni do największych zakładów należały: Tow. Akc. „Klucze” w Kluczach pow. olkuski, założone w 1894 r., gdzie w latach 1800–1913 pracowało od 261 do 600 robotników⁵⁸. Następnie cementownia Tow. Akc. „Wysoka” w pow. będzińskim, powstała w 1884 r., gdzie zatrudniano w latach 1893–1913 od 297 do 450 osób⁵⁹. Cementownia Tow. Akc. „Ogrodzieniec” k. Zawiercia, zbudowana w 1899 r., gdzie w latach 1904–1913 pracowało od 150 do 350 robotników⁶⁰. Dużym przedsiębiorstwem była także najstarsza cementownia w Królestwie Polskim „Grodziec” S. Ciechanowskiego założona w 1857 r. W latach 1870–1913 w zakładzie tym zatrudniano od 200 do 300 robotników⁶¹.

Wśród przedsiębiorstw ceramicznych do największych należy: zakład płytek ceramicznych i glazury Tow. Akc. Dziewulski i Lange w Opocznie, gdzie w latach 1893–1913 pracowało od 236 do 830 robotników⁶². Ponadto zakład porcelany w Ćmielowie, pow. opatowski, należący do ks. A. Druckiego-Lubeckiego, gdzie w latach 1879–1913 zatrudniano od 62 do 700 osób⁶³. Dużym zakładem produkującym płytki ceramiczne była również firma Tow. Akc. „Marywil” w Radomiu, założona w 1896 r., w 1913 r. pracowało tam 326 robotników⁶⁴. Do grupy dużych przedsiębiorstw należały także zakłady produkujące wyroby fajansowe we Włocławku, a mianowicie firma L. Czamańskiego, gdzie w 1913 r. pracowało 350 osób⁶⁵, zakład Teichfelda i Asterbluma zatrudniający 360 robotników⁶⁶ oraz przedsiębiorstwo J. Teichfelda z 250 pracownikami⁶⁷.

Przemysł drzewny

W przemyśle drzewnym w latach 1879–1913 zachodziły stopniowe zmiany wielkościowe. Jednakże w ogólnej liczbie zakładów do końca badanego okresu największy odsetek przedsiębiorstw skupiały dwie pierwsze grupy (do 20 robotników i od 21–50 robotników). W 1879 r. było

⁵⁸ WAPK, RGK, Wydz. Adm., ref. II, sygn. 837, k. 1–6; SFZ, 1900 r.; PHKP, 1913 r., nr 3057.

⁵⁹ AGAD, KGGW, sygn. 5476, k. 4–7; UFZ, 1893 r.; PHKP, 1913 r., nr 3048.

⁶⁰ WAPŁ, PIS, sygn. 15958, k. nlb; KAPFKP, 1904 r., nr 1056; PHKP, 1913 r., nr 3058.

⁶¹ D. Bociarski, *Rys statystyczny przemysłu Królestwa Polskiego*, „Biblioteka Warszawska” 1873, t. II, s. 49; PHKP, 1913 r., nr 3037.

⁶² WAPR, RGUFUG, sygn. 53, k. 1–2; SFZ, 1900 r.; PHKP, 1913 r., nr 3370; FZPR, 1913 r.

⁶³ WAPR, KGR, sygn. 33, k. nlb; RGUFUG, sygn. 55, k. 3; UFZ, 1879 r., s. 611; PHKP, 1913 r., nr 3368.

⁶⁴ WAPR, RGUFUG, sygn. 49, k. 1–2.

⁶⁵ WAPWW, SFIGW, sygn. 1160, k. 1–6.

⁶⁶ Tamże, sygn. 1156, k. 1–18.

⁶⁷ FZPR, 1913 r.; PHKP, 1913 r., nr 3326.

to 88,8%, a w 1913 r. 83,8% ogółu zakładów. Udział tych grup w globalnej produkcji w tym czasie zdecydowanie się obniżył z 65,4% do 31%, podobnie w zatrudnieniu z 45,2% do 30,1%. Natomiast pod względem wykorzystania siły energetycznej w latach 1893–1913 zakłady małe skupiały od 71,6% do 56,5% ogólnej ilości KM (tab. 76). Powyższe dane świadczą o powszechnym stosowaniu w małych przedsiębiorstwach drzewnych (tartaki, stolarnie) na przełomie XIX i XX w. silników energetycznych.

Wśród pozostałych zakładów drzewnych znaczny wzrost udziału nastąpił w grupie przedsiębiorstw średnich (51–100 robotników), w ogólnej liczbie firm z 5,6% do 12% w 1904 r. oraz w globalnej produkcji z 8% w 1879 r. do 15% w 1913 r. Z kolei w następnej grupie (101–200 robotników) postępował proces spadku udziału w globalnej produkcji z 26,6% w 1879 r. do 15,4% w 1913 r. oraz w ogólnym zatrudnieniu z 38,9% do 11,3%. Podobne zjawisko miało miejsce w grupie przedsiębiorstw dużych (201–500 robotników). Po pewnym wzroście udziału w produkcji w latach 1884–1893 z 16% do 24,3%, w kolejnych latach nastąpił wyraźny spadek do 12,3% w 1913 r. W ogólnym zatrudnieniu spadek ten był ponad dwukrotny z 31,3% do 15% (tab. 76).

Powyższe tendencje były rezultatem pojawienia się od 1893 r. grupy przedsiębiorstw wielkich, których liczba w okresie do 1913 r. zwiększyła się z jednego do pięciu zakładów. Ich udział w globalnej produkcji zwiększył się w latach 1893–1913 z 6,1% do 29,5% w 1904 r. i 26,3% w 1913 r. oraz w ogólnym zatrudnieniu z 13,6% do 37,1% w 1904 r. i 32,8% w 1913 r. (tab. 76). Mimo wzrostu znaczenia przedsiębiorstw wielkich, do końca badanego okresu nie odgrywały one dominującej roli w przemyśle drzewnym.

Tabela 76

Struktura wielkości zakładów w przemyśle drzewnym
Królestwa Polskiego w latach 1879–1913 (w %)

Grupy wielkości zakładów	Lata	Zakłady	Wartość produkcji	Robotnicy	KM
1	2	3	4	5	6
do 20	1879	76,1	54,9	30,5	–
	1884	77,3	35,8	27,1	–
	1893	71,3	28,2	20,5	52,5
	1900	58,7	23,7	16,4	–
	1904	49,4	12,5	7,7	12,3
	1913	57,5	15,4	15,0	32,2

Tabela 76 (cd.)

1	2	3 *	4	5	6
21-50	1879	12,7	10,5	14,7	-
	1884	14,4	17,1	17,7	-
	1893	19,2	19,7	18,2	19,1
	1900	26,3	21,9	18,5	-
	1904	24,1	16,1	12,2	10,1
	1913	26,3	15,6	15,1	24,3
51-100	1879	5,6	8,0	15,9	-
	1884	3,0	6,4	8,2	-
	1893	2,7	5,5	5,2	8,1
	1900	8,9	14,2	15,1	-
	1904	12,0	10,3	10,3	8,7
	1913	8,0	15,0	10,8	12,2
101-200	1879	5,6	26,6	38,9	-
	1884	3,0	24,7	16,7	-
	1893	2,7	16,1	11,2	8,7
	1900	2,8	11,2	10,1	-
	1904	8,4	15,2	18,7	12,7
	1913	4,3	15,4	11,3	9,5
201-500	1879	-	-	-	-
	1884	2,3	16,0	30,3	-
	1893	3,4	24,3	31,3	6,2
	1900	2,3	15,0	17,7	-
	1904	3,6	16,4	14,0	18,0
	1913	2,3	12,3	15,0	4,7
501-1000	1879	-	-	-	-
	1884	-	-	-	-
	1893	0,7	6,1	13,6	5,4
	1900	0,9	14,0	22,2	-
	1904	1,2	13,1	10,6	10,9
	1913	1,3	20,1	24,3	13,8
Powyżej 1000	1879	-	-	-	-
	1884	-	-	-	-
	1893	-	-	-	-
	1900	-	-	-	-
	1904	1,2	16,4	26,5	27,3
	1913	0,3	6,2	8,5	3,3

Źródło: por. tab. 1.

Największymi przedsiębiorstwami tej gałęzi produkcji były zakłady meblarskie. Przede wszystkim firma Tow. Akc. „Wojciechów” w Kamieńsku, pow. piotrkowski, gdzie w latach 1904-1913 pracowało od 1500 do 1400 robotników⁶⁸. Następnie Zakłady Mebli Giętych Bracia Thonet w Radomsku,

⁶⁸ WAPŁ, SFIGP, sygn. 2328, k. 58; PHKP, 1913 r., nr 9657.

zatrudniające w latach 1893–1913 od 678 do 980 osób⁶⁹. Przedsiębiorstwo Meblarskie Józefa i Jakuba Kohna, także w Radomsku, gdzie w tym czasie zatrudnienie wynosiło od 498 do 1000 robotników⁷⁰. Następnie Zakład Mebli Wiedeńskich J. Kohna i Ski w Radomiu, gdzie w 1913 r. pracowało 1000 osób⁷¹. Ostatnim zakładem tej grupy było Przedsiębiorstwo Budowlano-Stolarskie Tow. Akc. A. E. Martens i A. Daab w Warszawie, gdzie liczba zatrudnionych w latach 1900–1913 wzrosła z 271 do 1000 robotników⁷².

Przemysł papierniczo-poligraficzny

Przemysł papierniczo-poligraficzny charakteryzował się również powolnymi przemianami w strukturze wielkości zakładów. W zasadzie w całym okresie do 1913 r. dominowały zakłady średnie (5–100) oraz duże (101–200 i 201–500) skupiając w latach 1879–1913 od 60,7% do 53,7% globalnej produkcji, od 74,5% do 49% ogółu robotników oraz od 100% do 55,8% ogólnej ilości mocy energetycznej (tab. 77). Natomiast zakłady małe (zatrudniające do 50 robotników) posiadały zdecydowaną przewagę w ogólnej liczbie zakładów. W latach 1879–1913 te dwie grupy skupiały od 71,5% do 79,1%, a więc nastąpił wyraźny wzrost ich liczby. Wzrost ten był rezultatem szybkiego rozwoju na początku XX w. drobnych zakładów poligraficznych. Jednakże udział tych grup w globalnej produkcji wyraźnie się zmniejszyła z 39,3% do 18,8%. Z kolei w ogólnym zatrudnieniu po spadku udziału w latach 1879–1893 z 25,5% do 19,4%, w latach następnych w związku ze wspomnianym już rozwojem firm poligraficznych nastąpił wyraźny wzrost wskaźnika udziału do 30,7% w 1913 r. (tab. 77).

Zakłady wielkie w przemyśle papierniczym stanowiły niewielki odsetek w ogólnej liczbie zakładów od 3,7% w 1884 r. do 1,2% w 1913 r. W liczbach bezwzględnych ilość przedsiębiorstw tej grupy wzrosła z jednego w 1884 r. do czterech w 1904 r., a następnie spadła do trzech w 1913 r. (po unieruchomieniu Zakładu Tow. Akc. „Soczewka” w pow. gostynińskim). Udział przedsiębiorstw wielkich w globalnej produkcji i zatrudnieniu był dość znaczny, jednakże nigdy nie przekroczył 50%. W latach 1884–1913 grupa zakładów wielkich skupiała od 34,1% do 27,5% ogólnej wartości produkcji oraz od 25,2% do 20,3% ogółu robotników tej gałęzi produkcji. Jedynie w ogólnej liczbie KM udział przedsiębiorstw wielkich wyraźnie się zwiększył z 33,9% w 1884 r. do 83,3% w 1904 r., a następnie po przerwaniu produkcji w Soczewce obniżył się ponownie do 35,5% (tab. 77).

⁶⁹ WAPŁ, SFIGP, sygn. 2330, k. 141–142; PHKP, 1913 r., nr 9655.

⁷⁰ UFZ, 1893 r.; PHKP, 1913 r., nr 9643.

⁷¹ WAPR, RGUFG, sygn. 48, k. 4.

⁷² Pruss, *op. cit.*, s. 181; SFZ, 1900 r.; FZPR, 1913 r.

Tabela 77

Struktura wielkości zakładów w przemyśle papierniczo-poligraficznym
Królestwa Polskiego w latach 1879-1913 (w %)

Grupy wielkości zakładów	Lata	Zakłady	Wartość produkcji	Robotnicy	KM
1	2	3	4	5	6
do 20	1879	57,2	16,9	12,4	—
	1884	63,0	5,5	7,2	0,6
	1893	43,4	5,1	6,4	2,3
	1900	44,9	5,8	9,4	..
	1904	38,7	5,4	5,6	2,3
	1913	49,4	6,3	12,6	2,3
21-50	1879	14,3	22,4	13,1	..
	1884	3,7	2,3	1,6	..
	1893	30,2	8,5	13,0	8,7
	1900	32,3	11,8	16,4	..
	1904	44,1	18,9	27,1	6,1
	1913	29,7	12,5	18,1	6,4
51-100	1879	19,0	28,6	31,9	—
	1884	7,4	5,4	5,5	1,9
	1893	9,4	4,9	7,9	2,0
	1900	7,0	6,0	8,2	..
	1904	9,7	13,2	12,4	4,8
	1913	10,0	10,7	12,9	4,9
101-200	1879	9,5	32,1	42,6	100,0
	1884	11,1	15,2	19,0	11,1
	1893	9,4	27,9	21,1	26,7
	1900	7,9	13,6	15,4	..
	1904	3,2	7,6	7,1	3,5
	1913	6,0	17,2	16,6	8,9
201-500	1879	—	—	—	—
	1884	11,1	37,5	41,5	52,5
	1893	3,8	18,8	16,7	17,3
	1900	6,3	40,4	32,5	..
	1904	2,1	8,8	12,2	..
	1913	3,6	25,8	19,5	42,0
501-1000	1879	—	—	—	—
	1884	3,7	34,1	25,2	33,9
	1893	3,8	34,8	34,9	43,0
	1900	1,6	22,4	18,1	..
	1904	1,1	13,2	13,1	3,9
	1913	0,8	14,1	11,6	20,1

1	2	3	4	5	6
Powyżej 1000	1879	—	—	—	—
	1884	—	—	—	—
	1893	—	—	—	—
	1900	—	—	—	—
	1904	—	—	—	—
	1913	0,4	13,4	8,7	15,4

Źródło: por. tab. 1.

W grupie wielkich przedsiębiorstw papierniczych (w przemyśle poligraficznym takich nie było) należy wymienić Tow. Akc. Mirkowskiej Fabryki Papieru w Jeziornie k. Warszawa, gdzie w latach 1879–1913 liczba zatrudnionych wzrosła ze 180 do 1200 osób⁷³. Zakłady Tow. Akc. „Soczewka”, gdzie w latach 1884–1904 pracowało od 485 do 600 robotników⁷⁴. Dwa przedsiębiorstwa C. A. Moesa we wsi Werbka i Sławków w pow. olkuskim, gdzie w latach 1879–1913 zatrudnienie wzrosło ze 162 do 900 osób⁷⁵. Wielkim zakładem była fabryka celulozy założona w 1899 r. we Włocławku przez I. Cassirera, gdzie w latach 1900–1913 pracowało od 394 do 700 robotników⁷⁶. Ponadto, przejściowo wielkim przedsiębiorstwem była papiernia w Podmirkowie pow. wieluński, należąca do założonego w 1874 r. Tow. Akc. Mirkowskiej Fabryki Papieru, która uległa likwidacji w 1887 r., kiedy park maszynowy przeniesiono do Jeziorny. W 1884 r. w Podmirkowie pracowało 568 robotników⁷⁷.

Przemysł włókienniczy

Przemysł włókienniczy skupiający największą część globalnej produkcji oraz zatrudnienia w Królestwie Polskim, charakteryzował się w całym badanym okresie znaczną koncentracją produkcji w wielkich przedsiębiorstwach. Charakterystyczną cechą zmian w strukturze wielkościowej jest spadek udziału w produkcji i zatrudnieniu pierwszych trzech grup

⁷³ WAPWW, SFIGW, sygn. 334, k. 6; UFZ, 1879 r., s. 601; PHKP, 1913 r., nr 10006; FZPR, 1913 r.

⁷⁴ UFZ, 1884 r., s. 662; KAPFKP, 1904 r., nr 3079.

⁷⁵ WAPK, RGK, Wydz. Adm., Ref. II, sygn. 297, k. 123–144; UFZ, 1879 r., s. 601; FZPR, 1913 r.

⁷⁶ SFZ, 1900 r.; PHKP, 1913 r., nr 10002.

⁷⁷ UFZ, 1884 r., s. 662; J. Siniarska-Czaplicka, *Historia papierni w Jeziornie do r. 1939*, Łódź 1958 (maszynopis pracy magisterskiej w Bibliotece UŁ), s. 34–36.

zakładów małych i średnich. Natomiast systematycznie rosła rola przedsiębiorstw dużych (201–500 robotników) i wielkich.

Otóż w grupach zakładów małych (do 50 robotników) w latach 1879–1913 nastąpił spadek udziału w ogólnej liczbie przedsiębiorstw z 81,3% do 47,7%, w globalnej produkcji z 17,7% do 5,2%, w ogólnym zatrudnieniu z 19,5% do 5,7% (tab. 78).

Podobnie, chociaż w mniejszej skali, następował spadek udziału zakładów średnich (51–100 robotników). W globalnej wartości produkcji z 11,6% do 7,2%, zatrudnieniu z 11% do 7,1%. W grupie tej zaznaczył się natomiast znaczny przyrost udziału w ogólnej liczbie przedsiębiorstw z 10,6% do 21,3% oraz w ilości KM z 0,3% do 6,1% (tab. 78). Powyższe dane świadczą o postępującym procesie mechanizacji produkcji w tej grupie zakładów. Warto podać, że w latach 1879–1913 liczba KM w tych zakładach wzrosła z 10 KM do 9283 KM⁷⁸.

Tabela 78

Struktura wielkości zakładów w przemyśle włókienniczym
Królestwa Polskiego w latach 1879–1913 (w %)

Grupy wielkości zakładów	Lata	Zakłady	Wartość produkcji	Robotnicy	KM
1	2	3	4	5	6
do 20	1879	62,5	8,8	10,2	–
	1884	51,7	5,0	5,3	0,9
	1893	36,0	3,1	3,3	1,3
	1900	18,8	0,8	1,3	–
	1904	27,4	1,9	1,9	0,2
	1913	15,5	0,7	1,1	0,6
21–50	1879	18,8	8,9	9,3	–
	1884	25,0	8,4	8,1	4,3
	1893	26,6	6,2	5,8	5,8
	1900	34,8	4,5	6,2	–
	1904	30,3	6,1	5,7	1,8
	1913	31,8	4,5	4,6	3,1
51–100	1879	10,6	11,6	11,0	0,3
	1884	10,0	5,1	6,7	2,5
	1893	16,9	9,0	8,7	8,7
	1900	18,9	8,0	7,8	5,8
	1904	18,9	8,0	7,8	5,8
	1913	21,3	7,2	7,1	6,1

⁷⁸ Obliczono na podstawie: UFZ, 1879 r.; FZPR, 1913 r.

1	2	3	4	5	6
101-200	1879	4,6	11,9	10,1	6,5
	1884	6,2	7,8	8,5	4,1
	1893	8,8	7,6	8,9	7,5
	1900	11,3	8,2	8,6	-
	1904	9,7	9,1	8,5	6,0
	1913	13,2	9,0	8,9	5,5
201-500	1879	1,9	9,2	9,2	6,8
	1884	4,3	14,6	12,3	1,5
	1893	6,0	13,3	13,6	13,5
	1900	8,8	16,0	14,6	-
	1904	7,8	19,3	16,1	13,3
	1913	9,6	16,1	14,5	10,9
501-1000	1879	0,8	16,8	8,8	20,4
	1884	1,2	12,7	8,1	0,4
	1893	3,8	23,7	18,2	12,3
	1900	4,1	16,3	14,5	-
	1904	2,9	13,8	11,7	11,0
	1913	4,2	15,4	12,5	14,5
Powyżej 1000	1879	0,8	32,8	41,4	65,9
	1884	1,6	46,4	51,0	86,3
	1893	1,9	37,1	41,5	50,9
	1900	3,3	48,7	47,8	-
	1904	3,0	41,8	48,3	61,9
	1913	4,4	47,1	51,3	59,3

Źródło: por. tab. 1.

W pierwszej grupie zakładów dużych (101-200 robotników) mimo czterokrotnego wzrostu udziału w ogólnej liczbie przedsiębiorstw z 4,6% w 1879 r. do 13,2% w 1913 r., nastąpił nieznaczny spadek udziału w produkcji z 11,9% do 9% oraz w zatrudnieniu z 10,1% do 8,9%. Nastąpił także spadek wskaźnika udziału w ogólnej ilości mocy energetycznej z 6,5% do 5,5% (tab. 78).

W kolejnej grupie zakładów dużych (201-500 robotników) wystąpiła tendencja systematycznego wzrostu. I tak w ogólnej liczbie przedsiębiorstw udział tej grupy zwiększył się w latach 1879-1913 z 1,9% do 9,6% (w liczbach bezwzględnych z 9 do 66 zakładów), w globalnej wartości z 9,2% do 16,1% (w 1904 r. nawet do 19,3%), w zatrudnieniu z 9,2% do 14,5% oraz w ogólnej ilości mocy energetycznej w KM z 6,8% do 10,9% (w 1893 r. - 13,5% - tab. 78).

W całym okresie 1879-1913 wzrosły wskaźniki udziału obu grup zakładów wielkich. W ogólnej ilości przedsiębiorstw był to wzrost ponad pięciokrotny

z 1,6% do 8,6% (w liczbach bezwzględnych z 8 do 59 firm). Zdecydowanie zwiększył się udział tych zakładów w globalnej produkcji z 49,6% do 62,5%, w zatrudnieniu od 50,2% do 63,8%. Natomiast obniżył się udział tej grupy w ogólnej liczbie KM z 86,3% do 73,8% (tab. 78). Powyższe dane wskazują na postępujący proces mechanizacji produkcji na początku XX w. w zakładach średnich i małych.

Wśród przedsiębiorstw wielkich na szczególną uwagę zasługuje grupa zakładów największych (powyżej 1000 robotników). Jej udział w produkcji był bardzo wysoki w całym okresie. W latach 1879–1913 zwiększył się z 32,8% do 47,1%. W zatrudnieniu udział tej grupy był jeszcze większy, a mianowicie od 41,4% do 51,3%. Natomiast w ogólnej ilości mocy energetycznej przedsiębiorstwa największe zdecydowanie dominowały, skupiając od 65,9% w 1879 r., 86,3% w 1884 r. i 59,1% w 1913 r. (tab. 78).

Liczba przedsiębiorstw największych zwiększyła się w latach 1879–1913 ponad siedmiokrotnie z 7 do 30 zakładów. Były to przede wszystkim wielkie kombinaty tekstylne skupione głównie w okręgu łódzkim, sosnowiecko-częstochowskim oraz Żyrardów i Marki.

W 1879 r. wśród czterech największych zakładów dwa znajdowały się w Łodzi, były to: przedsiębiorstwo K. Scheiblera, zatrudniające 4600 robotników oraz zakłady I. K. Poznańskiego, gdzie pracowało 1126 osób⁷⁹. Jednym z tych przedsiębiorstw był kombinat lniarski w Żyrardowie skupiający 5000 robotników⁸⁰. Ponadto zakłady bawełniane Tow. Akc. „Zawiercie” w Zawierciu zatrudniające 1216 osób⁸¹.

W 1913 r. wśród trzydziestu największych przedsiębiorstw tekstylnych dwadzieścia firm funkcjonowało w okręgu łódzkim. Były to m. in. zakłady bawełniane: Tow. Akc. K. Scheibler zatrudniające w tym czasie 7334 robotników⁸²; Tow. Akc. I. K. Poznański, skupiające 7000 osób⁸³; Tow. Akc. Krusche i Ender w Pabianicach, gdzie pracowało 4500 robotników⁸⁴; Tow. Akc. L. Geyer w Łodzi zatrudniające także 4500 robotników⁸⁵; Tow. Akc. Heinzl i Kunitzer w Łodzi skupiające 3200 robotników⁸⁶; Tow. Akc. L. Grohman w Łodzi, gdzie pracowało 2420 robotników⁸⁷; Tow. Akc.

⁷⁹ W. Puś, S. Pytlas, *Dzieje ŁZPB im. Obrońców Pokoju „Uniontex” (d. Zjednoczonych Zakładów K. Scheiblera i L. Grohmana) w latach 1827–1977*, Warszawa–Łódź 1979, s. 123, tab. 19; UFZ, 1879 r., s. 592–593.

⁸⁰ W. Puś, *Zakłady żyrdowskie w strukturze przestrzennej przemysłu włókienniczego Polski (1870–1939)*, [w:] *Żyrardów 1829–1945*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Warszawa 1980, s. 227, tab. 2.

⁸¹ UFZ, 1879 r., s. 592.

⁸² Puś, Pytlas, *op. cit.*, s. 125, tab. 20.

⁸³ WAPŁ, SFIGP, sygn. 798, k. 59; sygn. 850, k. 68.

⁸⁴ Tamże, SFIGP, sygn. 2828 (mk), k. 31.

⁸⁵ Tamże, SFIGP, sygn. 1308 (mk), k. 21; sygn. 1676 (mk), k. 24.

⁸⁶ Tamże, SFIGP, sygn. 2587 (mk), k. 27.

⁸⁷ Puś, Pytlas, *op. cit.*, s. 121, tab. 18; WAPŁ, SFIGP, sygn. 1684 (mk), k. 20.

Sz. Rosenblatt w Łodzi zatrudniająca 3000 osób⁸⁸; przedsiębiorstwa wełniane: Tow. Akc. R. Kindlera w Pabianicach skupiające w 1913 r. 2400 robotników⁸⁹; Tow. Akc. Allart, Russo i Ska w Łodzi, gdzie pracowało 2000 osób⁹⁰; firma Tow. Akc. J. Heinzel w Łodzi, zatrudniająca 1800 robotników⁹¹. Pozostałe dziesięć największych zakładów w okręgu łódzkim, spośród ogólnej ilości dwudziestu, przeciętnie zatrudniało poniżej 2 tys. robotników. Były to wśród przedsiębiorstw bawełnianych: zakłady R. Bidermana, Gampego i Albrechta, K. Steinerta, w Łodzi; ponadto firma Tow. Akc. Schlösserowskiej Przędzalni i Tkalni w Ozorkowie oraz zakłady Teodora Endera w Moszczenicy. Wśród zakładów wełnianych do tej grupy należy zaliczyć: zakłady Tow. Akc. Bennich, Tow. Akc. M. A. Winer w Łodzi i Zduńskiej Woli, Tow. Akc. M. Silbersteina, firma J. Richtera i zakłady Tow. Akc. F. W. Schweikerta w Łodzi⁹².

W 1913 r. spośród trzydziestu największych zakładów włókienniczych, osiem przedsiębiorstw znajdowało się w okręgu sosnowiecko-częstochowskim. Były to m. in.: kombinat bawełniany Tow. Akc. „Zawiercie” w Zawierciu, zatrudniający w 1913 r. 6050 robotników⁹³; przedsiębiorstwo jutowe Tow. Akc. „La Czenstochovienne”, gdzie pracowało 4670 osób⁹⁴; Tow. Akc. Częstochowskiej Jutowej i Konopnej Manufaktury, skupiające 2500 robotników⁹⁵; zakłady wełniane K. Schöna w Sosnowcu, zatrudniające 2000 osób⁹⁶ oraz przedsiębiorstwo wełniane Spółki Motte, Meillassoux i Cauliez w Częstochowie, gdzie również pracowało 2000 robotników⁹⁷. Pozostałe trzy przedsiębiorstwa tej grupy zatrudniały przeciętnie poniżej 2 tys. robotników. Były to: zakłady wełniane H. Dietla w Sosnowcu, także wełniana firma Peltzera i Synów w Częstochowie oraz zakłady jutowe „Warta” także w Częstochowie⁹⁸.

Ostatnie dwa największe przedsiębiorstwa tekstylne to Zakłady Żyrardowskie, które w 1913 r. zatrudniały ok. 9000 osób⁹⁹, a także zakład wełny czesankowej Briggsa i Poselta w Markach k. Warszawy, gdzie pracowało 1750 robotników¹⁰⁰.

⁸⁸ WAPŁ, SFIGP, sygn. 1497 (mk), k. 19.

⁸⁹ Tamże, SFIGP, sygn. 1674 (mk), k. 13; sygn. 2309 (mk), k. 15.

⁹⁰ Tamże, SFIGP, sygn. 1187 (mk), k. 17; sygn. 1188 (mk), k. 12.

⁹¹ Tamże, SFIGP, sygn. 2309 (mk), k. 23.

⁹² Por. FZPR, 1913 r.; PHKP, 1913 r.

⁹³ WAPŁ, SFIGP, sygn. 2444 (mk), k. 20; sygn. 3445 (mk), k. 15; sygn. 3446 (mk), k. 19.

⁹⁴ Tamże, SFIGP, sygn. 2031, k. 15-17.

⁹⁵ FZPR, 1913 r.; PHKP, 1913 r., nr 11715.

⁹⁶ FZPR, 1913 r.

⁹⁷ WAPŁ, SFIGP, sygn. 3227 (mk), k. 15; PHKP, 1913 r., nr 11495.

⁹⁸ Por. PHKP, 1913 r., nr 11446; nr 11716; WAPŁ, SFIGP, sygn. 3323 (mk), k. 1-10;

F. Sobalski, *Okręg włókienniczy częstochowsko-sosnowiecki*, „Rocznik Łódzki” 1967, t. XII, s. 93.

⁹⁹ WAPWW, SFIGW, sygn. 252, k. 1; PHKP, 1913 r., nr 11002.

¹⁰⁰ WAPWW, SFIGW, sygn. 262, k. 27.

Przemysł skórzany

Zmiany w strukturze wielkościowej przemysłu skózanego były stosunkowo powolne. Dopiero w końcu badanego okresu pojawił się jeden wielki zakład. Było to przedsiębiorstwo garbarskie w Warszawie, spółka Bracia Pfeiffer i Temler, gdzie w latach 1879–1913 liczba robotników wzrosła ze 190 do 570 osób¹⁰¹. Ten jeden wielki zakład w 1913 r. skupiał 19,1% globalnej produkcji, 5,8% ogółu zatrudnionych oraz 29% mocy energetycznej w KM (tab. 79).

Poważny udział w całym okresie posiadały grupy zakładów małych (do 50 robotników). Skupiały one w latach 1879–1913 od 95,9% do 78% ogółu przedsiębiorstw, 43,4% do 22,2% globalnej produkcji, 51,8% do 34,1% zatrudnionych oraz od 6,2% do 15,4% ogólnej mocy energetycznej (tab. 79). Ten ostatni wskaźnik świadczy o rozwoju mechanizacji produkcji w małych zakładach skórzanych.

W grupie zakładów średnich (51–100 robotników) nastąpił zdecydowany wzrost udziału w ogólnej liczbie przedsiębiorstw z 2,9% do 11,3%. W globalnej produkcji udział tej grupy zakładów nieznacznie się zwiększył z 18,1% do 21,2%. W ogólnym zatrudnieniu zaznaczył się z kolei niewielki spadek z 20,9% do 16,9%, podobnie w ogólnej ilości KM z 24,2% do 20,5% (tab. 79).

Najpoważniejszą rolę w przemyśle skórzonym odgrywały zakłady duże (101–500 robotników). W badanym okresie mimo stosunkowo niewielkiego udziału w ogólnej liczbie przedsiębiorstw – od 1,2% do 10,1%, skupiały od 38,5% do 37,5% globalnej wartości produkcji, 27,4% do 43,2% ogółu robotników oraz od 69,6% do 35,1% ogólnej liczby KM (tab. 79).

Poza wymienionym przedsiębiorstwem Braci Pfeiffer i Temlera, wśród zakładów dużych na uwagę zasługują: garbarnia J. C. Bluncka w Warszawie, gdzie w latach 1893–1913 pracowało od 90 do 500 osób¹⁰²; garbarnia Tow. Akc. Temler i Szwede, zatrudniająca w latach 1879–1913 od 326 do 300 robotników¹⁰³; zakłady obuwnicze W. Leisermana w Warszawie, gdzie w 1913 r. pracowało 400 osób¹⁰⁴; spółka obuwnicza „Syrena” w Warszawie, zatrudniająca także 400 robotników¹⁰⁵, a także Tow. Akc. N. Brochis również z branży obuwniczej, skupiające 320 zatrudnionych¹⁰⁶.

¹⁰¹ UFZ, 1879 r., s. 615; PHKP, 1913 r., nr 8017.

¹⁰² UFZ, 1893 r.; PHKP, 1913 r., nr 8001.

¹⁰³ UFZ, 1879 r.; PHKP, 1913 r., nr 8023.

¹⁰⁴ PHKP, 1913 r., nr 14221.

¹⁰⁵ Pruss, *op. cit.*, s. 204–205.

¹⁰⁶ PHKP, 1913 r., nr 14145.

Struktura wielkości zakładów w przemyśle skórzanym
Królestwa Polskiego w latach 1879–1913 (w %)

Grupy wielkości zakładów	Lata	Zakłady	Wartość produkcji	Robotnicy	KM
1	2	3	4	5	6
do 20	1879	92,6	32,8	37,9	—
	1884	76,9	20,5	21,9	—
	1893	82,0	26,0	29,5	10,3
	1900	53,9	14,9	17,7	—
	1904	57,4	9,7	19,0	3,7
	1913	40,1	7,4	11,6	3,9
21–50	1879	3,3	10,6	13,9	6,2
	1884	11,9	15,7	19,5	—
	1893	11,2	17,9	26,1	29,6
	1900	30,5	20,2	27,8	—
	1904	29,0	20,0	26,7	17,6
	1913	37,9	14,8	22,5	11,5
51–100	1879	2,9	18,1	20,9	24,2
	1884	6,3	13,2	18,4	—
	1893	4,4	18,5	19,5	27,6
	1900	9,2	21,9	19,0	—
	1904	8,4	22,3	19,2	21,9
	1913	11,3	21,2	16,9	20,5
101–200	1879	0,8	22,9	14,0	44,7
	1884	3,5	17,1	21,2	—
	1893	1,4	6,0	10,5	9,3
	1900	5,0	18,1	18,9	—
	1904	3,2	10,1	13,4	14,9
	1913	5,6	11,7	15,6	11,9
201–500	1879	0,4	15,6	13,4	24,9
	1884	1,4	33,5	19,0	—
	1893	0,9	31,6	14,4	23,2
	1900	1,4	24,9	16,6	—
	1904	2,0	37,9	21,7	41,9
	1913	4,5	25,8	27,6	23,2
501–1000	1879	—	—	—	—
	1884	—	—	—	—
	1893	—	—	—	—
	1900	—	—	—	—
	1904	—	—	—	—
	1913	0,6	19,1	5,8	29,0

Tabela 79 (cd.)

1	2	3	4	5	6
Powyżej 1000	1879	-	-	-	-
	1884	-	-	-	-
	1893	-	-	-	-
	1900	-	-	-	-
	1904	-	-	-	-
	1913	-	-	-	-

Źródło: por. tab. 1.

Przemysł spożywczy

W przemyśle spożywczym przeobrażenia w strukturze wielkości zakładów wśród wszystkich gałęzi produkcji były najbardziej powolne. W całym okresie 1879–1913 zakłady grupy pierwszej (do 20 robotników) utrzymały dominujący udział w ogólnej ilości przedsiębiorstw od 87,7% do 81,5%. Mimo znacznego spadku udziału w globalnej produkcji z 33,5% w 1879 r., a nawet 52,8% w 1893 r. do 17,8% zakłady tej grupy zwiększyły swój udział w zatrudnieniu z 15% do 16,7%. Ponadto wielokrotnie zwiększył się ich udział w ogólnej mocy energetycznej z 2,1% w 1884 r. do 33,9% w 1913 r. (tab. 80). Ten ostatni wskaźnik potwierdza tezę o nowoczesności produkcji w górnictwie Królestwa Polskiego, bowiem to właśnie zakłady tej branży stanowiły większość wśród przedsiębiorstw omawianej grupy¹⁰⁷.

Łącznie dwie grupy zakładów małych (do 50 robotników) skupiały od 91,7% do 89,3% ogółu przedsiębiorstw, od 43% do 28,1% produkcji, od 18,6% do 22,5% zatrudnionych oraz w latach 1884–1913 od 10,6% do 45,6% ogólnej ilości KM (tab. 80).

Grupa zakładów średnich (51–100 robotników) w całym okresie odgrywała niewielką rolę. Skupiała ona od 1,4% do 2,8% ogółu firm, 4,4% do 4,8% globalnej produkcji, od 3,3% do 5,3% zatrudnionych oraz od 1,9% do 4,2% KM (tab. 80).

Poważnie zwiększyły się natomiast wskaźniki udziału zakładów dużych. W latach 1879–1913 skupiały one od 5,2% do 6,1% ogółu przedsiębiorstw, 25,8% do 40,3% globalnej produkcji, 41,4% do 43,1% ogólnej liczby robotników oraz 54,9% do 34,8 KM (tab. 80). Powyższe dane wskazują, że grupy zakładów dużych w badanym okresie w przemyśle spożywczym odgrywały główną rolę w produkcji i zatrudnieniu.

¹⁰⁷ J. Łukasiewicz, *Przezwrot przemysłowy w przetwórstwie plodów rolnych Królestwa Polskiego*, „Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego”, t. 8, Warszawa 1966, s. 257.

W grupach przedsiębiorstw wielkich zaszły niewielkie zmiany. Udział w ogólnej liczbie zakładów wahał się od 1,7% w 1879 r. do 1,8% w 1913 r., w globalnej produkcji udział tych przedsiębiorstw był niezmienny i wynosił 26,8%, w ogólnym zatrudnieniu nastąpił z kolei znaczny spadek udziału z 36,7% do 29%, podobnie w ogólnej ilości KM z 32,6% do 15,4% (tab. 80).

Tabela 80

Struktura wielkości zakładów w przemyśle spożywczym
Królestwa Polskiego w latach 1879-1913 (w %)

Grupy wielkości zakładów	Lata	Zakłady	Wartość produkcji	Robotnicy	KM
1	2	3	4	5	6
do 20	1879	87,7	33,5	15,0	.
	1884	91,0	46,7	19,4	2,1
	1893	91,4	52,8	20,5	18,8
	1900	77,7	19,5	16,6	.
	1904	78,9	20,1	15,7	24,1
	1913	81,5	17,8	16,7	33,9
21-50	1879	4,0	9,5	3,6	.
	1884	3,4	9,9	3,9	8,5
	1893	2,9	6,8	3,6	7,4
	1900	10,6	14,4	9,0	.
	1904	9,8	15,4	7,9	14,4
	1913	7,8	10,3	5,8	11,7
51-100	1879	1,4	4,4	3,3	.
	1884	1,2	3,9	3,7	1,9
	1893	1,2	4,1	3,5	3,7
	1900	3,0	6,9	5,6	.
	1904	2,8	9,1	5,8	4,8
	1913	2,8	4,8	5,3	4,2
101-200	1879	1,4	5,7	6,5	.
	1884	0,6	2,5	3,4	6,7
	1893	0,5	1,4	2,1	1,7
	1900	3,9	19,7	15,4	.
	1904	3,1	15,5	11,7	15,8
	1913	1,9	8,2	6,7	7,7
201-500	1879	3,8	20,1	34,9	.
	1884	2,7	21,0	39,5	48,2
	1893	2,9	18,8	38,7	40,1
	1900	3,7	29,0	33,1	.
	1904	4,1	25,9	37,8	29,8
	1913	4,2	32,1	36,4	27,1

Tabela 80 (cd.)

1	2	3	4	5	6
501-1000	1879	1,4	15,4	27,2	-
	1884	0,8	9,1	18,6	16,9
	1893	1,1	16,1	31,6	28,3
	1900	1,1	10,5	20,3	.
	1904	1,3	14,0	21,1	11,1
	1913	1,7	23,4	26,1	13,8
Powyżej 1000	1879	0,3	11,4	9,5	.
	1884	0,3	6,8	11,5	15,7
	1893	-	-	-	-
	1900	-	-	-	-
	1904	-	-	-	-
	1913	0,1	3,4	2,9	1,6

Źródło: por. tab. 1.

Spadek wskaźników w ogólnej liczbie robotników i KM był następstwem ograniczenia zatrudnienia w latach 1879-1913 w warszawskich zakładach tytoniowych. Firma „Union”, która w 1879 r. zatrudniała 1152 osoby, została unieruchomiona, natomiast w zakładzie Braci Polakiewicz, gdzie w 1879 r. pracowało 1011 robotników nastąpił spadek zatrudnienia do 700 osób w 1913 r.¹⁰⁸

Do zakładów wielkich w przemyśle spożywczym, poza wymienionymi firmami tabacznymi, należały głównie cukrownie. Ogółem w latach 1879-1913 liczba zakładów wielkich w przemyśle spożywczym wzrosła z 12 do 18 przedsiębiorstw. Wielkimi zakładami cukrowniczymi były m. in.: cukrownia Tow. Akc. w Zemborzycach pod Lublinem, powstała w 1894 r., gdzie w latach 1900-1913 liczba robotników wzrosła z 300 do 1200 osób¹⁰⁹. Cukrownia „Strzyżów” w pow. hrubieszowskim, założona w 1899 r., gdzie w latach 1904-1913 pracowało od 858 do 700 osób¹¹⁰; cukrownia Tow. Akc. „Józefów”, w pow. błońskim, uruchomiona w 1865 r., zatrudniająca w latach 1879-1913 od 529 do 738 (w 1908 r.) i 700 robotników¹¹¹; cukrownia „Częstocice” w pow. opatowskim, założona w 1825 r., gdzie pracowało w latach 1879-1913 od 202 do 700 robotników¹¹²; cukrownia „Elżbietów” w gub. siedleckiej, zatrudniająca od 406 do 649 osób¹¹³; cukrownia „Ostarowy” Warszawskiego Tow. Fabryk Cukru, w pow. kut-

¹⁰⁸ UFZ, 1879 r., s. 652; PHKP, 1913 r., nr 6174.

¹⁰⁹ SFZ, 1900 r.; PHKP, 1913 r., nr 5852.

¹¹⁰ KAPFKP, 1904, nr 2033; PHKP, 1913 r., nr 5859.

¹¹¹ UFZ, 1879 r., s. 650; WAPWW, SFIGW, sygn. 552, k. 1-15.

¹¹² UFZ, 1879 r., s. 651; WAPR, RGUFG, sygn. 55, k. 3.

¹¹³ UFZ, 1879 r., s. 651; FZPR, 1913 r.

nowskim założona w 1847 r., gdzie w latach 1884–1913 pracowało od 1060 do 631 robotników¹¹⁴; cukrownia „Guzów” F. Sobańskiego uruchomiona w 1827 r., a zatrudniająca w latach 1879–1913 od 617 do 550 osób (w 1901/1902 – 738 robotników)¹¹⁵; cukrownia „Młodzieszyn Fabryczny” k. Sochaczewa, założona w 1851 r., w której pracowało w latach 1879–1913 od 316 do około 650 osób¹¹⁶; cukrownia „Michałów” w pow. błońskim, powstała w 1852 r., zatrudniająca w latach 1879–1913 od 287 do 750 robotników¹¹⁷; cukrownia „Czersk” w pow. grójeckim, założona w 1868 r., gdzie pracowało w latach 1879–1913 od 200 do 600 osób¹¹⁸; cukrownia „Dobrzelin” w pow. kutnowskim, powstała w 1868 r., która w omawianych latach zatrudniała od 725 do 950 robotników¹¹⁹. Ponadto w 1913 r. jeszcze pięć cukrowni zatrudniało przeciętnie ponad 500 robotników. Były to: cukrownia „Krasiniec” w pow. ciechanowskim, „Klemensów” w pow. krasnostawskim, „Poturzyn” w pow. tomaszowskim, gub. lubelskiej, „Szreniawa” w pow. pinczowskim oraz „Łyszkowice” w pow. łowickim¹²⁰.

Przemysł konfekcyjny

Jak już wspomniano w rozdziale III niniejszej pracy, w okresie do końca XIX w. przemysł konfekcyjny, częściowo związany z rzemiosłem oraz z włókiennictwem, w spisach i statystykach urzędowych był najczęściej zaliczany do przemysłu włókienniczego. W związku z tym nie posiadamy dla całego okresu 1879–1913 odpowiednich materiałów dla opracowania struktury wielkościowej tej gałęzi produkcji. Możliwe to było jedynie dla lat 1904 i 1913. W tym okresie charakterystyczną cechą przemysłu konfekcyjnego jest poważna rola zakładów małych (do 50 robotników), które skupiały od 69,4% do 88,3% ogółu firm, od 22,1% do 27,3% globalnej produkcji, 24,4% do 41% zatrudnionych oraz od 2,8% do 5,1% KM. Rola zakładów średnich (51–100 robotników) w latach 1904–1913 wyraźnie się obniżyła. W ogólnej ilości przedsiębiorstw z 15,7% do 5,6%, w produkcji z 20,6% do 14,1%, w ogólnym zatrudnieniu z 20,5% do 14,4% oraz pod względem udziału w ilości mocy energetycznej z 14,4% do 9,9%. W omawianych latach najpoważniejszą rolę odgrywały zakłady duże (101–500

¹¹⁴ UFZ, 1884 r., s. 724; FZPR, 1913 r.

¹¹⁵ UFZ, 1879 r., s. 650; WAPWW, SFIGW, sygn. 536, k. 1–14.

¹¹⁶ UFZ, 1879 r., s. 651; WAPWW, SFIGW, sygn. 624, k. 3–7.

¹¹⁷ UFZ, 1879 r., s. 651; WAPWW, WGZA, sygn. 5, k. 9, 111, 123; WAPWW, SFIGW, sygn. 522, k. 1–8.

¹¹⁸ UFZ, 1879 r., s. 650; WAPWW, WGZA, sygn. 2, k. 79–80; PHKP, 1913 r., nr 5824.

¹¹⁹ UFZ, 1879 r., s. 650; PHKP, 1913 r., nr 5826.

¹²⁰ Por. FZPR, 1913 r.; PHKP, 1913 r., WAPK, RGK, Wyd. Adm. Ref. IV, sygn. 298, k. 338.

robotników). Stanowiły one od 14,9% do 6,1% ogółu przedsiębiorstw oraz skupiały od 57,3% do 58,6% globalnej produkcji, 55,1% do 44,6% robotników i 82,8% do 85% KM¹²¹.

W przemyśle konfekcyjnym w badanym okresie nie było przedsiębiorstw wielkich, zatrudniających przeciętnie ponad 500 robotników.

Inne rodzaje przemysłu

W grupie innych rodzajów przemysłu znalazły się zakłady, których ze względu na przyjęte kryteria klasyfikacji nie włączono do wyżej omówionych gałęzi produkcji. Do grupy tej zaliczono zakłady produkujące powozy, instrumenty muzyczne, zabawki dziecięce, wyroby ortopedyczne i inne. W latach 1879–1913 ogólna liczba tego typu zakładów zwiększyła się z 22 do 72 firm. W strukturze wielkościowej przeważały grupy zakładów małych (do 50 robotników), które stanowiły od 95,5% do 77,7% ogółu przedsiębiorstw. Skupiały one od 90,2% do 27,5% globalnej produkcji, od 84,2% do 39,6% robotników oraz w 1913 r. ich udział w ogólnej ilości KM wynosił 26,7%. Powyższe dane wskazują na znaczny spadek udziału małych firm w produkcji i zatrudnieniu, co świadczy o postępującym procesie koncentracji także w tych rodzajach przemysłu.

Rola zakładów średnich (51–100 robotników) była stosunkowo niewielka. W latach 1879–1913 stanowiły one od 4,5% do 11,1% ogółu firm, skupiając od 9,8% do 11% produkcji, 15,8% do 14,4% zatrudnionych oraz w 1913 r. 6,9% KM.

Na początku XX w. w tych działach przemysłu powstało kilka zakładów dużych (101–200 robotników). W 1913 r. mimo niewielkiego udziału w ogólnej liczbie przedsiębiorstw – 11,1%, zakłady te decydowały o globalnej produkcji, skupiając 61,5% jej wartości, 46% ogółu zatrudnionych oraz 66,4% mocy energetycznej¹²².

W omawianych rodzajach przemysłu, w całym okresie 1879–1913 nie było przedsiębiorstw dużych (201–500 robotników) i wielkich (powyżej 500 robotników). W 1913 r. do największych należały zakłady wytwarzające instrumenty muzyczne: firma W. Stowasser i Synowie w Warszawie, gdzie pracowało 150 robotników oraz zakład „Syrena-Rekord”, także w Warszawie, produkująca obok instrumentów także płyty gramofonowe, w której zatrudnionych było 120 osób¹²³. Ponadto dużym przedsiębiorstwem była firma

¹²¹ Obliczono na podstawie: KAPFKP, 1904 r.; PHKP, 1913 r.

¹²² Obliczono na podstawie: UFZ, 1879 r.; PHKP, 1913 r.; FZPR, 1913 r.

¹²³ PHKP, 1913 r., nr 16097; nr 16098.

zabawkarska w Przedborzu Józefa Machuderskiego, zatrudniająca w 1913 r. 200 robotników¹²⁴.

Analiza zmian w strukturze wielkości zakładów w poszczególnych gałęziach przemysłu w latach 1879–1913 wykazała, że najbardziej dynamicznie przeobrażenia zachodziły w przemyśle hutniczym, gdzie w 1913 r. przedsiębiorstwa wielkie skupiały 98,7% globalnej produkcji, 91,4% robotników oraz 98,1% KM. Na drugiej pozycji znajdował się przemysł wydobywczy, gdzie w końcu omawianego okresu wielkie zakłady koncentrowały 93,9% produkcji, 75,7% zatrudnienia i 88,5% mocy energetycznej. Wreszcie na trzecim miejscu uplasował się przemysł włókienniczy. W 1913 r. wielkie przedsiębiorstwa tej gałęzi skupiały 62,5% globalnej produkcji, 63,8% ogółu robotników oraz 73,8% KM.

Pozostałe gałęzie przemysłu charakteryzowały się powolnym procesem przemian struktury wielkościowej zakładów. Przyczyny niewielkiej dynamiki tych przeobrażeń były różne, w zależności od gałęzi przemysłu. I tak w niektórych gałęziach produkcji np. przemyśle chemicznym, w omawianym okresie (do 1914 r.), w związku z wprowadzaniem nowych, nieznanych dotąd technologii, dopiero rozpoczynał się okres intensywnego rozwoju. W innych gałęziach (przemysł metalowo-maszynowy, mineralny, poligraficzny, drzewny, spożywczy), a szczególnie w wielu branżach, ze względu na potrzeby rynku wewnętrznego, optymalnymi zakładami (w sensie ekonomicznym) były przedsiębiorstwa średnie (51–100 robotników) i duże (101–500 robotników), stąd powolny wzrost liczby i znaczenia przedsiębiorstw wielkich.

3. Koncentracja produkcji w przemyśle Królestwa Polskiego w latach 1879–1913

Zmiany w strukturze wielkości zakładów przemysłowych wpływały z kolei na wzrost koncentracji produkcji, zatrudnienia i siły mechanicznej. W latach 1879–1913 w całym przemyśle Królestwa Polskiego przeciętna liczba robotników przypadająca na jeden zakład wzrosła ponad dwukrotnie z 47 do 105 osób. Natomiast wzrost przeciętnej ilości mocy energetycznej był w tym czasie ponad jedenastokrotny z 9 do 103 KM (tab. 81).

W poszczególnych gałęziach przemysłu występowało pod tym względem duże zróżnicowanie. Najwyższa przeciętnie liczba robotników w przeliczeniu na jeden zakład w całym okresie występowała w przemyśle hutniczym. W latach 1879–1913 nastąpił prawie jedenastokrotny wzrost ze 133 do 1454

¹²⁴ FZPR, 1913 r.

robotników. Również pod względem liczby KM przemysł hutniczy wyprzedzał pozostałe gałęzie przemysłu. W omawianym okresie nastąpił ponad dwudziestosiedmiokrotny wzrost przeciętnej ilości mocy energetycznej na jeden zakład z 94 do 2622 KM (tab. 81).

Na drugim miejscu pod względem przeciętnej wielkości zatrudnienia znajdował się (poza 1879 r.) przemysł włókienniczy. W tej gałęzi nastąpił prawie czterokrotny wzrost liczby robotników w przeliczeniu na jeden zakład, z 62 do 237 osób. Natomiast ilość mocy energetycznej wzrosła ponad trzydziestokrotnie z 6 do 220 KM (tab. 81).

Tabela 81

Koncentracja produkcji w przemyśle Królestwa Polskiego w latach 1879–1913

Gałęzie	Lata	Średnio na jeden zakład przypadają		
		wartość produkcji w tys. rb	robotników	KM
1	2	3	4	5
Wydobywczy	1879	48	113	36
	1893	59	128	106
	1900	56	77	68
	1904	122	129	108
	1913	305	205	449
Hutniczy	1879	200	133	94
	1893	524	310	290
	1900	1 008	528	880
	1904	1 517	753	1 530
	1913	3 254	1 454	2 622
Metalowo-maszynowy	1879	90	76	9
	1893	65	49	11
	1900	189	106	.
	1904	131	85	24
	1913	266	132	79
Chemiczny	1879	31	12	0,5
	1893	43	18	4
	1900	191	58	.
	1904	172	44	35
	1913	286	68	97
Mineralny	1879	21	34	1
	1893	19	38	5
	1900	41	57	.
	1904	59	62	23
	1913	106	93	70

1	2	3	4	5
Drzewny	1879	22	23	11
	1893	25	34	11
	1900	40	41	13
	1904	53	49	13
	1913	80	54	35
Papierniczo-poligraficzny	1879	61	38	2
	1893	72	73	28
	1900	84	64	38
	1904	72	49	38
	1913	105	55	78
Włókienniczy	1879	104	62	6
	1893	188	123	57
	1900	307	192	150
	1904	363	181	133
	1913	518	237	220
Konfekcyjny	1879	—	—	—
	1893	—	—	—
	1900	—	—	—
	1904	84	60	7
	1913	36	29	4
Skórzany	1879	50	16	1
	1893	29	16	3
	1900	92	33	7
	1904	116	34	7
	1913	200	55	23
Spożywczy	1879	34	31	5
	1893	60	25	8
	1900	88	36	20
	1904	108	39	20
	1913	149	42	40
Inne	1879	24	20	—
	1893	16	20	—
	1900	—	—	—
	1904	27	28	2
	1913	97	44	12
Ogółem	1879	61	47	9
	1893	83	56	26
	1900	147	92	72
	1904	165	90	60
	1913	228	105	103

Źródło: por. tab. 1.

Drugie miejsce po przemyśle hutniczym w przeciętnej ilości mocy energetycznej zajmowało górnictwo. W latach 1879–1913 nastąpił wzrost z 36 do 449 KM, a więc ponad dwunastokrotny. Pod względem zatrudnienia ta gałąź przemysłu znajdowała się na trzeciej pozycji, po hutnictwie i włókiennictwie. W badanym okresie przeciętna na jeden zakład wynosiła od 113 do 205 robotników (tab. 81).

Na czwartym miejscu znajdował się przemysł metalowo-maszynowy, gdzie liczba robotników, przeciętnie na jeden zakład, wzrosła niespełna dwukrotnie z 76 do 132 osób. Natomiast moc energetyczna prawie dziewięciokrotnie z 9 do 79 KM (tab. 81).

Wśród pozostałych gałęzi na uwagę zasługuje przemysł chemiczny, w którym przeciętna liczba robotników wzrosła ponad pięciokrotnie, a liczba mocy energetycznej 194 razy z 0,5 do 97 KM na jeden zakład (tab. 81). Powyższe dane potwierdzają tezę o dynamicznym rozwoju przemysłu chemicznego na początku XX wieku.

Znaczny wzrost przeciętnej liczby mocy energetycznej miał miejsce także w przemyśle mineralnym. W latach 1879–1913 nastąpiło tam siedemdziesięciokrotne zwiększenie liczby KM (tab. 81). Wiązało się to niewątpliwie z rozbudową cementowni.

Przeciętna wartość produkcji w tysiącach rubli nie może być miernikiem wzrostu produkcji w ujęciu chronologicznym, ponieważ wartość ta jest wyrażona w cenach zmiennych. Wskaźnik ten jednak możemy stosować dla celów porównawczych między poszczególnymi gałęziami produkcji. I tak w 1879 r. najwyższa, przeciętnie, suma wartości produkcji w przeliczeniu na jeden zakład była osiągnięta w przemyśle hutniczym – 200 tys. rb. Na drugim miejscu znajdował się przemysł włókienniczy – 104 tys. rb, na trzecim metalowo-maszynowy – 61 tys. rb, na piątym skórzany – 50 tys. rb i na szóstym górnictwo – 48 tys. rb (tab. 81).

Natomiast w 1913 r. kolejność się nieco zmieniła. Hutnictwo w dalszym ciągu zajmowało pierwszą pozycję, bowiem przeciętnie jeden zakład osiągał 3254 tys. rb. Na drugim miejscu był w dalszym ciągu przemysł włókienniczy – 518 tys. rb, ale na trzecim już górnictwo – 305 tys. rb, na czwartym przemysł chemiczny – 286 tys. rb, dopiero na piątym przemysł metalowo-maszynowy – 266 tys. rb, na szóstym przemysł skórzany – 200 tys. rb. Dalsze w kolejności pozycje zajmowały przemysły: spożywczy, mineralny, papierniczo-poligraficzny, tzw. inne, drzewny i konfekcyjny (tab. 81).

Nie posiadamy pełnych materiałów dla porównania koncentracji zatrudnienia w Królestwie Polskim i w Rosji.

Jednakże fragmentaryczne dane dla przemysłu rosyjskiego z lat 1887 i 1912 wskazują na wyższą koncentrację w zakładach przemysłowych Rosji. Ogółem w całym przemyśle przeciętna wzrosła z 43 do 123 robotników, natomiast w Królestwie Polskim w 1913 r. tylko 105 osób przypadało na

jeden zakład. Przemysł rosyjski posiadał w końcu omawianego okresu przewagę w koncentracji zatrudnienia we wszystkich podstawowych gałęziach produkcji (tab. 82)¹²⁵.

Tabela 82

Koncentracja zatrudnienia w przemyśle Rosji
w latach 1887 i 1912

Gałęzie	Na 1 zakład przypadało robotników	
	1887/1890	1912
Górnicy	147	4
Metalowy	75	145
Hutniczy	899	1 545
Chemiczny	36	140
Ceramiczny	28	109
Włókienniczy	140	302
Spożywczy	.	72
Razem	43	123

Źródło: P. I. Laszczenko, *Istoria narodnego choziajstwa SSSR*, t. II, Moskwa 1952, s. 146, 152, 288; *Statisticzeskij Jeżegodnik 1914*, s. 213 – obliczenia własne.

Poza koncentracją siły roboczej, wartości produkcji oraz mocy energetycznej w KM przedstawioną za pomocą wyliczenia przeciętnych w stosunku do ilości zakładów, podjęto próbę obliczenia wskaźników miary koncentracji we wszystkich gałęziach przemysłu (poza hutnictwem) w latach 1879, 1900 i 1913¹²⁶. Miara koncentracji jest wskaźnikiem statystycznym, który można obliczyć metodą matematyczną lub za pomocą wykresu tzw. krzywej Lorenza¹²⁷. W niniejszej pracy posługiwano się metodą matematyczną.

¹²⁵ Na szybszy proces koncentracji w przemyśle rosyjskim w stosunku do Królestwa Polskiego na początku XX wieku wskazywał już Marcei Lewy – por. M. Lewy, *Życie ekonomiczne Królestwa Polskiego*, cz. II, Warszawa 1921, s. 72–77.

¹²⁶ Obliczenia wskaźnika koncentracji dla przemysłu hutniczego na początku XX w. jest niemożliwe, bowiem w tej gałęzi nastąpiła całkowita likwidacja zakładów małych i średnich (do 100 robotników). Większość zakładów stanowiły przedsiębiorstwa wielkie (ponad 1000 robotników), co przy obliczaniu miary koncentracji na podstawie liczby zakładów w odsetkach w siedmiu grupach wielkości oraz liczby zatrudnionych, także w odsetkach dawałoby rezultat negatywny – por. A. Jeziński, *Niektóre problemy rozwoju hutnictwa żelaznego w Królestwie Polskim (1864–1910)*, [w:] *Ekonomika górnictwa i hutnictwa w Królestwie Polskim 1840–1910*, Warszawa 1961, s. 271–272.

¹²⁷ B. Szulc, *Statystyka teoretyczna*, cz. I, Warszawa 1962, s. 163–169; *Mała encyklopedia ekonomiczna*, Warszawa 1961, s. 300–301; wskaźnik koncentracji mieści się między zerem a jednością, przy czym koncentracja jest większa kiedy wskaźnik jest bliższy jedności i odwrotnie mniejsza, kiedy zbliża się do zera.

Tabela 83

Wskaźniki miary koncentracji w przemyśle Królestwa Polskiego
w latach 1889–1913
(na podstawie wielkości zatrudnienia)

Gałęzie przemysłu	Lata		
	1887	1900	1913
Wydobywczy	0,67	0,79	0,75
Metalowo-maszynowy	0,64	0,67	0,63
Chemiczny	0,49	0,56	0,61
Mineralny	0,57	0,59	0,57
Drzewny	0,52	0,61	0,64
Papierniczo-poligraficzny	0,56	0,62	0,60
Włókienniczy	0,75	0,74	0,73
Skórzany	0,56	0,51	0,53
Spożywczy	0,78	0,71	0,73
Ogółem	0,75	0,76	0,75

Źródło: opracowano na podstawie tabel 70–80.

W całym przemyśle Królestwa Polskiego w latach 1879–1913 wskaźnik koncentracji był stosunkowo wysoki i wynosił: 0,75 w 1879 r., 0,76 w 1900 r. i 0,75 w 1913 r. Natomiast w poszczególnych gałęziach sytuacja była bardziej złożona. W omawianym okresie najwyższy wskaźnik koncentracji osiągnął przemysł wydobywczy – od 0,67 do 0,79. Wzrost ten był rezultatem spadku znaczenia małych zakładów, szczególnie w górnictwie rudy żelaza na przełomie XIX i XX. Natomiast w tych gałęziach, które charakteryzowały się wysokim wskaźnikiem koncentracji już w 1879 r., w latach późniejszych nastąpiło jego obniżenie. I tak w przemyśle spożywczym wskaźnik miary koncentracji spada z 0,78 w 1879 r. do 0,70 w 1900 r. i 0,73 w 1913 r. Podobna sytuacja miała miejsce w przemyśle włókienniczym, gdzie wskaźnik koncentracji obniżał się stopniowo z 0,75 w 1879 r. do 0,74 w 1900 r. i 0,73 w 1913 r. (tab. 83). Tendencja stopniowego spadku wskaźnika koncentracji w tych gałęziach była spowodowana wzrostem ilości zakładów średnich i dużych, które kumulowały znaczny odsetek liczby zatrudnionych (tab. 78 i 80).

Wśród pozostałych gałęzi wyraźny wzrost wskaźnika koncentracji nastąpił w przemyśle chemicznym z 0,49 do 0,61, drzewnym z 0,52 do 0,64. Natomiast w pozostałych występowały duże wahania (tab. 83). Na początku omawianego okresu w 1879 r. pierwszą pozycję pod względem wysokości wskaźnika koncentracji zajmował przemysł spożywczy, drugą włókiennictwo, a trzecią górnictwo. W 1913 r. sytuacja się zmieniła, bowiem pierwsze miejsce zajął przemysł wydobywczy, a drugie razem włókiennictwo i przemysł spożywczy (tab. 83).

Interesująco kształtowała się koncentracja mocy energetycznej w przeliczeniu na jednego robotnika w poszczególnych gałęziach przemysłu. W 1884 r. na pierwszym miejscu pod tym względem znajdowało się hutnictwo ze wskaźnikiem 1,01 KM, na drugim górnictwo – 0,68 KM. Natomiast w 1913 r. w przemyśle wydobywczym przeciętna liczba mocy energetycznej w przeliczeniu na jednego robotnika była najwyższa – 2,18 KM. Hutnictwo znalazło się na miejscu drugim – 1,80 KM, na trzecim przemysł chemiczny – 1,43 KM, czwartym przemysł spożywczy – 0,93 KM i na piątym włókiennictwo – 0,92 KM (tab. 84). Najwyższą dynamiką przyrostu mocy energetycznej na jednego robotnika w latach 1884–1913 charakteryzował się przemysł chemiczny – ponad czternastokrotnie. Na drugiej pozycji pod tym względem znajdował się przemysł spożywczy, gdzie wzrost ten był ponad jedenastokrotny (tab. 84).

Tabela 84

Liczba KM w przeliczeniu na 1 robotnika
w przemyśle Królestwa Polskiego w latach 1884 i 1913

Gałęzie	Na 1 robotnika przypadało KM	
	1884	1913
Wydobywczy	0,68	2,18
Hutniczy	1,01	1,80
Metalowo-maszynowy	0,12	0,59
Chemiczny	0,10	1,43
Mineralny	-	0,74
Drzewny	-	0,64
Papierniczo-poligraficzny	0,41	1,40
Włókienniczy	0,19	0,92
Skórzany	-	0,42
Spożywczy	0,11	0,93
Ogółem	0,26	0,98

Źródło: UFZ, 1884; FZPR, 1913; PHKP, 1913 – obliczenia własne.

Szybka mechanizacja procesu produkcji w tych gałęziach przemysłu (w porównaniu z pozostałymi) była następstwem rozwoju nowoczesnych branż przemysłu chemicznego (nawozy sztuczne i włókna sztuczne) na początku XX w., a także, jak wykazano to w rozdziale poprzednim, rozwoju nowoczesnego pod względem techniczno-technologicznym gorzelnictwa i cukrownictwa.

Dane porównawcze w skali międzynarodowej posiadamy jedynie w odniesieniu do przemysłu Węgier. Otóż w latach 1884–1913 liczba KM w przeliczeniu na jednego robotnika była tam bardzo wysoka. I tak

w przemyśle metalowym było to od 0,89 KM do 1,84 KM, we włókiennictwie od 0,60 KM do 1,19 KM, w przemyśle spożywczym od 1,12 KM w 1884 r. do 2,20 KM w 1913 r. W tej ostatniej gałęzi, w branży młynarskiej wskaźnik ten w omawianym okresie wzrósł z 2,54 KM do 6,30 KM¹²⁸. Powyższe dane, wskazujące na wysoką mechanizację procesu produkcji w przemyśle spożywczym na Węgrzech, w poważnym stopniu uzasadniają tezę historiografii węgierskiej o przodującej roli tej gałęzi przemysłu w procesie industrializacji tego kraju¹²⁹.

Znaczny postęp w koncentracji produkcji w latach 1879–1913 w przemyśle Królestwa Polskiego, a szczególnie w głównych gałęziach (hutnictwo, górnictwo i przemysł włókienniczy) był następnie przyczyną przekształceń w strukturze własnościowej przedsiębiorstw.

4. Centralizacja kapitału. Rola spółek akcyjnych

Wraz ze wzrostem koncentracji produkcji w głównych gałęziach przemysłu Królestwa Polskiego rozwijał się proces centralizacji kapitału. W miarę zwiększania nakładów inwestycyjnych na środki trwałe szukano możliwości przyspieszenia akumulacji poprzez zakładanie różnego typu spółek. Najwcześniej powstawały spółki tzw. firmowe (dwóch lub kilku właścicieli), w których wszyscy kontrahenci odpowiadali całym majątkiem za zobowiązania spółki. Odrębną formą była spółka komandytowa (inaczej z ograniczoną odpowiedzialnością), gdzie udziałowcy dzielili się na dwie grupy, z których jedną tworzyli zarządzający przedsiębiorstwem i odpowiadający całym majątkiem za jego interesy oraz grupa druga, która wносиła mniejsze wkłady i z tego tytułu uczestniczyła tak w zyskach, jak i stratach jedynie do wysokości sumy wniesionych kapitałów¹³⁰.

Wreszcie najwyższą formą spółki były towarzystwa akcyjne, które łączyły kapitały anonimowe. Nabycie akcji nie zobowiązywało jej posiadacza do udziału w kierowaniu przedsiębiorstwem ani do ponoszenia odpowiedzialności finansowej, poza kwotą posiadanego pakietu akcji. Ta forma centralizacji

¹²⁸ L. Katus, *Economic growth in Hungary during the age of dualism (1867–1913). A quantitative analysis*, [w:] *Social economic researches on the history of east-central Europe*, Budapest 1970, s. 105, tab. 33.

¹²⁹ I. T. Berend, G. Ranki, *Nationaleinkommen und kapitalakkumulation in Ungarn 1867–1914*, [w:] *Social-economic researches...*, s. 11–19, Katus, *op. cit.*, s. 76–77.

¹³⁰ I. Pietrzak-Pawłowska, *Przezwrot przemysłowy i warunki kapitalistycznej industrializacji na ziemiach polskich do 1918 r.*, [w:] *Uprzemysłowanie ziem polskich w XIX i XX w. Studia i materiały*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław 1970, s. 87–88.

była charakterystyczna dla wielkiego kapitału. W przemyśle Królestwa Polskiego tę formę prawnowłasnościową zaczęły przyjmować wielkie przedsiębiorstwa od lat siedemdziesiątych XIX w. Przy czym najwcześniejszy proces ten następował w przemyśle górniczo-hutniczym, spożywczym (cukrownictwo), metalowym i włókienniczym.

Jednakże rozwój spółek akcyjnych w Królestwie Polskim natrafiał na poważne trudności natury formalnoprawnej, bowiem w Rosji, w odróżnieniu od innych krajów, zamiast rejestracji obowiązywał system koncesyjny. Polegał on na konieczności zatwierdzenia przez władze rządowe statusu każdej nowo założonej spółki. Statut w formie ustawy musiał być ostatecznie zatwierdzony przez samego cara. Próby zmiany tego systemu – na rejestracyjny – podejmowane w 1874 r. nie powiodły się i obowiązywał on do końca omawianego okresu¹³¹.

Według dotychczasowych badań nad historią zakładów przemysłowych I. Pietrzak-Pawłowska wyróżniła cztery drogi powstawania spółek akcyjnych¹³².

1. Stopniowe przekształcanie indywidualnych zakładów mieszczańskich w spółkę osobową (firmową, komandytową, rodzinną), a następnie w towarzystwo akcyjne, z zachowaniem nazwy przedsiębiorstwa i dominującego udziału pierwotnych założycieli. W ten sposób najczęściej powstawały spółki akcyjne w okręgu łódzkim i warszawskim.

2. Podział uprzemysłowionych majątków ziemskich poprzez sprzedaż lub wdzierżawienie części przyfolwarczych przedsiębiorstw i następnie przekształcenie ich w spółki akcyjne z udziałem banków (krajowych). Taka droga tworzenia spółek akcyjnych charakterystyczna była dla przemysłu cukrowniczego Królestwa Polskiego.

3. Powstawanie spółek akcyjnych poprzez udziały właścicieli ziem i złóż surowcowych (rudy i węgla) oraz właścicieli kapitałów (krajowych, częściowo obcych) przeznaczanych na działalność inwestycyjną, modernizację, zakup surowców i materiałów w celu uruchomienia produkcji. W ten sposób powstawały towarzystwa akcyjne w przemyśle ciężkim Królestwa Polskiego po wyprzedaniu zakładów rządowych w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XIX w.

4. Zakładanie towarzystw akcyjnych dla budowy i uruchomienia produkcji w nowych zakładach, często w gałęziach przemysłu kooperujących z grupą założycielską (inwestycje kapitału górnośląskiego oraz łódzkiego w Zagłębiu Dąbrowskim, inwestycje przemysłowców Królestwa Polskiego przy udziale kapitału zagranicznego – belgijskiego i szwajcarskiego w przemyśle chemicznym).

¹³¹ D. B. Szepielew, *Akcioniernaju statistika w dorewolucyjnojoj Rossii*, [w:] *Monopol i inostrannyj kapital w Rossii*, Moskwa 1962, s. 170–174; tenże, *Akcioniernyje kompanii w Rossii*, Leningrad 1973, s. 111–121; Pustuła, *Początki...*, s. 144–146.

¹³² Pietrzak-Pawłowska, *Przewrót przemysłowy...*, s. 90–91.

Wśród czynników decydujących o tworzeniu spółek akcyjnych poprzez przekształcanie przedsiębiorstw istniejących lub przy zakładaniu nowych, należy wymienić:

- uproszczenie transakcji kredytowych;
- możliwości zdobywania kredytu długoterminowego (przy jego braku na rynku pieniężnym Królestwa Polskiego) poprzez emisje kapitału obligacyjnego¹³³;
- ułatwienie skomplikowanych podziałów spadkowych;
- zwiększenie możliwości ukrycia części zysków poprzez odpisy na fundusze rezerwowe i amortyzacyjne.

W latach 1880–1912 w przemyśle Królestwa Polskiego nastąpił ponad dziesięciokrotny wzrost liczby spółek akcyjnych z 19 do 194 towarzystw. Najszybszy przyrost tego typu przedsiębiorstw miał miejsce w końcu XIX w. W okresie dziesięciolecia 1890–1900 ilość spółek akcyjnych zwiększyła się ponad 3,5 raza. W latach 1880–1912 wartość kapitału zakładowego wszystkich przemysłowych towarzystw akcyjnych zwiększyła się ponad dziewięciokrotnie (z 31,3 mln rb do 306,4 mln rb – tab. 85). W tym okresie kapitał zakładowy przemysłowych spółek akcyjnych w przemyśle Rosji wzrósł ponad szesnastokrotnie (z 165,3 mln rb do 2712,4 mln rb)¹³⁴.

Wśród dziesięciu gałęzi przemysłu Królestwa Polskiego najszybszy przyrost liczby spółek akcyjnych miał miejsce we włókiennictwie. W latach 1880–1912 liczba towarzystw akcyjnych w tej gałęzi przemysłu zwiększyła się ponad 24 razy (z 2 do 49 zakładów). Natomiast kapitał zakładowy tych przedsiębiorstw wzrósł dziesięciokrotnie (tab. 85).

Najszybszy przyrost kapitału akcyjnego miał miejsce w przemyśle metalowym, gdzie liczba spółek wzrosła ponad dwudziestokrotnie (z 2 do 39 firm), a wartość kapitału ponad dwadzieścia pięć razy (tab. 85).

Tabela 85

Spółki akcyjne oraz ich kapitały zakładowe w Królestwie Polskim w latach 1880–1912

Gałęzie przemysłu	Lata	Liczba spółek	Kapitał zakładowy w tys. rb	%
1	2	3	4	5
Wydobywczy	1880	2	3 380	100,0
	1890	5	11 280	333,7
	1900	9	28 198	834,2
	1912	10	40 493	1 198,0

¹³³ Na brak kredytu długoterminowego w Królestwie Polskim zwracał uwagę – S. A. Kempner, *Kredyt przemysłowy*, „Biblioteka Warszawska” 1897, t. I, s. 226.

¹³⁴ I. F. Gindin, *Russkije kommierczeskije banki*, Moskwa 1948, s. 448, tab. 41.

1	2	3	4	5
Hutniczy	1880	3	5 353	100,0
	1890	6	6 474	120,9
	1900	12	14 619	273,1
	1912	8	24 124	450,7
Metalowo-maszynowy	1880	2	2 400	100,0
	1890	4	3 200	133,3
	1900	27	36 698	1 529,0
	1912	39	60 347	2 514,4
Chemiczny	1880	—	—	—
	1890	—	—	—
	1900	10	5 150	100,0
	1912	22	14 420	280,0
Mineralny	1880	—	—	—
	1890	—	—	—
	1900	13	9 194	100,0
	1912	13	7 915	86,1
Drzewny	1880	—	—	—
	1890	1	275	100,0
	1900	4	1 732	629,8
	1912	6	3 520	1 280,0
Papierniczo-poligraficzny	1880	2	1 350	100,0
	1890	2	1 350	100,0
	1900	4	3 400	251,8
	1912	9	7 650	566,7
Włókienniczy	1880	2	11 250	100,0
	1890	8	34 875	310,0
	1900	39	79 132	703,4
	1912	49	113 744	1 011,0
Skórzany	1880	1	1 000	100,0
	1890	1	1 000	100,0
	1900	4	2 650	265,0
	1912	2	1 750	175,0
Spożywczy	1880	7	6 550	100,0
	1890	15	12 410	189,5
	1900	28	20 410	311,6
	1912	36	32 435	495,2
Cały przemysł	1880	19	31 283	100,0
	1890	42	70 864	226,5
	1900	150	201 183	643,1
	1912	194	306 398	979,4

Źródło: Z. Pustuła, *Początki kapitału monopolistycznego w przemyśle hutniczo-metalowym Królestwa Polskiego (1882–1900)*, Warszawa 1968, s. 253. „Wiestnik Finansow, Promyszlennosti i Torgowli”. *Otczioty*, S. Peterburg 1901, 1913; *Akcjonarno-pajewyje priedprijatia Rossii*, Moskwa 1912; A. Wierzbiński, *Wspomnienia i dokumenty (1877–1920)*, Warszawa 1957, s. 318–319.

Dynamiczny wzrost sumy kapitału akcyjnego nastąpił także w przemyśle wydobywczym – prawie dwunastokrotnie, papierniczo-poligraficznym – ponad pięciokrotnie, spożywczym – prawie pięć razy oraz hutniczym ponad czterokrotnie (tab. 85).

Interesująco kształtował się udział spółek akcyjnych w ogólnej liczbie zakładów, wartości produkcji, zatrudnieniu oraz mocy silników napędowych w poszczególnych gałęziach produkcji i globalnie w całym przemyśle.

W latach 1884–1913 proces koncentracji produkcji i zatrudnienia w spółkach akcyjnych najszybciej przebiegał w przemyśle hutniczym i wydobywczym. W hutnictwie w tym czasie udział towarzystw akcyjnych w ogólnej ilości przedsiębiorstw zwiększył się ponad czterokrotnie z 15,1% do 61,5%, w globalnej produkcji z 73,2% do 98,7%, w zatrudnieniu z 48,1% do 95,1% oraz w ogólnej mocy silników napędowych z 70,7% do 92% (tab. 86). Tak więc w tej gałęzi przemysłu towarzystwa akcyjne posiadały monopolistyczną pozycję.

W przemyśle wydobywczym, mimo niewielkiego udziału spółek akcyjnych w ogólnej ilości zakładów górniczych (od 1,8% w 1884 r. do 9% w 1913 r.), przedsiębiorstwa te również decydowały o wielkości produkcji i zatrudnienia. I tak w omawianym okresie górnicze towarzystwa akcyjne koncentrowały od 31,6% do 92% globalnej produkcji, od 21% do 75,5% robotników oraz od 25,4% do 97,1% siły mechanicznej (tab. 86).

Wśród pozostałych gałęzi przemysłu przetwórczego spółki akcyjne odgrywały decydującą rolę w przemyśle metalowo-maszynowym, chemicznym, włókienniczym. Nieco mniejszą, jednakże znaczącą pozycję, towarzystwa akcyjne zajmowały w przemyśle spożywczym i papierniczo-poligraficznym.

W przemyśle metalowo-maszynowym najwyższy wskaźnik udziału w produkcji i zatrudnieniu spółki akcyjne osiągnęły w 1900 r. W globalnej wartości produkcji udział ten wzrósł w latach 1884–1900 z 42,2% do 64,8%, a następnie do 1913 r. obniżył się do 52,9%. Również w ogólnym zatrudnieniu do 1900 r. wskaźnik udziału wzrósł z 32,5% do 46,9%, a następnie obniżył się do 39,6%. W ogólnej ilości mocy napędowej metalowe spółki akcyjne zwiększyły swój udział z 34,7% do 59% (tab. 86). Wyraźny spadek udziału spółek akcyjnych w produkcji i zatrudnieniu w latach 1900–1913 był następstwem rozwoju dużej liczby drobnych i średnich zakładów metalowych. Ogółem w tym czasie liczba małych firm (21–50 robotników) w tej gałęzi produkcji zwiększyła się ponad dwukrotnie (z 81 do 181 zakładów). Podobnie w grupie zakładów średnich (z 57 do 99 firm)¹³⁵.

¹³⁵ Obliczono na podstawie: SFZ, 1900 r.; FZPR, 1913 r.; PHKP, 1913 r.

Udział spółek akcyjnych w ogólnej liczbie zakładów, wartości produkcji, zatrudnieniu i mocy silników napędowych w przemyśle Królestwa Polskiego w latach 1884, 1900, 1913 (w %)

Gałęzie produkcji	Lata	Zakłady	Wartość produkcji	Robotnicy	KM
Wydobywczy	1884	1,8	31,6	21,0	25,4
	1900	2,6	91,0	51,7	90,8
	1913	9,0	92,0	75,5	97,1
Hutniczy	1884	15,1	73,2	48,1	70,0
	1900	35,3	95,3	83,0	90,1
	1913	61,5	98,7	95,1	92,0
Metalowo-maszynowy	1884	3,0	42,2	32,5	34,7
	1900	9,8	64,8	46,9	.
	1913	8,3	52,9	39,6	59,0
Chemiczny	1884	-	-	-	-
	1900	15,8	70,7	62,4	.
	1913	15,4	54,8	63,0	85,5
Mineralny	1884	-	-	-	-
	1900	5,0	34,2	23,8	.
	1913	4,2	27,5	25,6	45,9
Drzewny	1884	0,7	12,3	17,6	.
	1900	1,8	18,5	19,7	.
	1913	2,0	19,0	24,1	9,5
Papierniczo-poligraficzny	1884	7,4	57,0	46,7	75,8
	1900	3,1	43,1	34,4	.
	1913	3,6	39,4	19,9	51,8
Włókienniczy	1884	0,7	22,0	18,8	29,0
	1900	6,6	57,5	53,9	.
	1913	7,1	47,9	49,7	46,4
Skórzany	1884	0,7	17,7	10,6	.
	1900	2,1	16,2	7,5	.
	1913	1,1	8,3	6,3	6,5
Spożywczy	1884	1,6	21,1	38,0	54,3
	1900	4,0	35,4	36,2	.
	1913	3,7	48,4	49,1	37,8
Ogółem	1884	1,5	33,2	32,9	50,3
	1900	5,4	56,9	48,9	.
	1913	4,9	49,4	47,5	59,8

Źródło: UFZ, 1884; SFZ, 1900; FZPR, 1913; PHKP, 1913.

Podobna sytuacja istniała w przemyśle chemicznym, gdzie pierwsze spółki akcyjne zaczęły powstawać dopiero w końcu XIX W. Otóż w latach 1900–1913 mimo zachowania decydującego udziału towarzystw akcyjnych w produkcji, następuje jego obniżenie o ponad piętnaście (z 70,7% do 54,8%). Warto zaznaczyć, że w tej gałęzi produkcji liczba drobnych i małych zakładów w latach 1900–1913 zwiększyła się ponad dwukrotnie (z 43 do 95 firm) oraz średnich w podobnym stosunku (z 11 do 26 przedsiębiorstw)¹³⁶.

Towarzystwa akcyjne w przemyśle włókienniczym, stanowiące niewielki odsetek ogółu zakładów (od 0,7% w 1884 r. do 7,1% w 1913 r.), najwyższe wskaźniki udziału osiągnęły również w 1900 r. W okresie od 1884 r. udział spółek akcyjnych w produkcji globalnej tej gałęzi wzrósł ponad dwa i pół raza (z 22% do 57,5%), a następnie do 1913 r. spadł do 47,5%. W ogólnym zatrudnieniu sytuacja była podobna do 1900 r. nastąpił wzrost udziału z 18,8% do 53,0%, a do 1913 r. zaznaczył się spadek do 49,7%. W ogólnej ilości mocy energetycznej towarzystwa akcyjne skupiały od 29% do 46,4% KM (tab. 86). Spadek poniżej 50% udziału włókienniczych spółek akcyjnych w globalnej produkcji i zatrudnieniu przemysłu tekstylnego był rezultatem znacznego wzrostu liczby przedsiębiorstw z 592 do 689 firm (tab. 53). Największy przyrost miał miejsce w grupach zakładów średnich i dużych, nie będących spółkami akcyjnymi¹³⁷.

W przemyśle spożywczym obserwujemy stały wzrost znaczenia spółek akcyjnych. Mimo niewielkiego udziału w ogólnej ilości zakładów (od 1,6% do 4%), koncentrowały one w latach 1884–1913 od 21,1% do 48,4% produkcji, 38% do 49,1% robotników oraz od 54,3% do 37,8% KM (tab. 86). Ostatni wskaźnik potwierdza znane zjawisko mechanizacji procesu produkcji w małych zakładach spożywczych na początku XX w. Stąd spółki akcyjne, którymi były prawie wyłącznie wielkie cukrownie, zmniejszyły swój udział w ogólnej mocy napędowej silników zainstalowanych w tej gałęzi produkcji.

Wyraźny proces spadku znaczenia spółek akcyjnych miał miejsce w przemyśle papierniczo-poligraficznym. Otóż w 1884 r. dwa istniejące wtedy przedsiębiorstwa akcyjne: Tow. Akc. „Soczewka” i Tow. Akc. Mirkowskiej Fabryki Papieru w Jeziornie skupiały 57% globalnej produkcji, 46,7% ogółu robotników i 75,8% KM. Natomiast w 1900 r. cztery spółki akcyjne koncentrowały 43,1% wartości produkcji i 34,4% zatrudnionych. A w 1913 r. dziewięć przedsiębiorstw akcyjnych posiadało już tylko 39,4% globalnej produkcji, 19,9% ogółu robotników oraz 51,8% KM (tab. 86). Powyższy spadek udziału spółek akcyjnych związany był z burzliwym rozwojem drobnych zakładów, głównie poligraficznych. W latach 1900–1913 liczba

¹³⁶ Obliczono na podstawie źródeł jak wyżej.

¹³⁷ Badziak, *op. cit.*, s. 58–59.

zakładów zatrudniających do 50 robotników wzrosła w tej gałęzi przemysłu ponad dwukrotnie z 98 do 197 firm¹³⁸.

W całym przemyśle Królestwa Polskiego spółki akcyjne stanowiły od 1,5% w 1884 r. do 5,4% w 1900 r. i 4,9% w 1913 r. ogółu przedsiębiorstw. Jednocześnie koncentrowały od 33,4% do 56,9% w 1900 r. i 49,4% w 1913 r. globalnej wartości produkcji, 32,9% do 48,9% w 1900 r. i 47,5% w 1913 r. ogólnej liczby robotników oraz od 50,3% do 59,8% mocy silników napędowych (tab. 86). Tak więc, podobnie jak w omawianych wyżej gałęziach produkcji, najwyższy udział w zatrudnieniu i globalnej wartości produkcji towarzystwa akcyjne posiadały w 1900 r. Spadek udziału w następnych latach był następstwem szybkiego przyrostu liczby zakładów przemysłowych, w tym głównie małych i średnich (zatrudniających do 100 robotników). Ogółem w latach 1900–1913 liczba zakładów przemysłowych wzrosła o ponad 42% (tab. 66), a liczba spółek akcyjnych zwiększyła się jedynie o ponad 29% (tab. 85). Należy ponadto dodać, że w tym czasie grupa zakładów małych i średnich (do 100 robotników) zwiększyła swój udział w produkcji z 19,9% do 21,6%¹³⁹.

W badaniach nad rolą spółek akcyjnych w przemyśle Królestwa Polskiego istotnym problemem jest możliwość określenia ich rentowności dzięki publikowanym bilansom wszystkich towarzystw akcyjnych. W dotychczasowych badaniach podjęto próby analizy tych zagadnień w odniesieniu do przemysłu hutniczo-metalowego i włókienniczego. Badania te wykazały, że przedsiębiorstwa akcyjne w wymienionych gałęziach przemysłu w końcu XIX i na początku XX w. charakteryzowały się właściwą strukturą kapitałów (przewaga kapitałów własnych nad kapitałami obcymi oraz w stosunku do kapitału trwałego), wskazującą na niewielkie, i w odniesieniu do przemysłu włókienniczego malejące, zadłużenie¹⁴⁰.

Analiza struktury kapitałów w spółkach akcyjnych w całym przemyśle i w odniesieniu do poszczególnych jego gałęzi, przeprowadzona na podstawie publikowanych bilansów dla lat 1894 i 1912 potwierdza na ogół dotychczasowe badania. Otóż we wszystkich gałęziach w tym czasie utrzymuje się przewaga kapitałów własnych (akcyjny, rezerwowy i amortyzacyjny) nad kapitałami obcymi (kapitał obligacyjny i wszelkie kredyty). Ogółem we wszystkich spółkach akcyjnych między 1894 r. a 1912 r. udział kapitałów własnych zwiększył się z 66,6% do 67,4% (tab. 87). W przemyśle górniczo-hutniczym kapitał własny osiągnął wskaźnik 79,5%, w papierniczo-poligraficznym 67,1%. Natomiast obniżenie udziału kapitałów własnych miało miejsce w przemyśle spożywczym (z 75,8% do 59,2%), drzewnym (z 87,9% do

¹³⁸ Obliczono na podstawie: SFZ, 1900 r.; FZPR, 1913 r.

¹³⁹ Obliczono na podstawie, jak wyżej.

¹⁴⁰ Pustuła, *Początki...*, s. 170–174; B ad z i a k, *op. cit.*, s. 83–91.

53,8%), skórzanym (z 85,1% do 53,8%) oraz nieznacznie w przemyśle włókienniczym (z 68,3% do 66,8%). Ogółem w latach 1894–1912 kapitały własne wzrosły ponad czterokrotnie (ze 119 mln rb do 506 mln rb), natomiast kapitały obce także cztery razy (z 59,5 mln rb do 244,2 mln rb)¹⁴¹.

Z kolei w relacji między kapitałem trwałym a kapitałem obrotowym w latach 1894–1912, we wszystkich gałęziach przemysłu zachodził proces zwiększania udziału kapitału obrotowego. Jedynie w przemyśle metalowo-maszynowym nastąpiło obniżenie wskaźnika udziału sum obrotowych, jednak pozostały one wyższe w stosunku do kapitału trwałego. Najniższy udział kapitału obrotowego miał miejsce w przemyśle górniczo-hutniczym (od 34% do 36,1%), najwyższy w przemyśle skórzanym – 60,6% i drzewnym – 59,9%. Ogółem w całym przemyśle wielkość kapitału obrotowego w stosunku do kapitału trwałego utrzymała się na poziomie poniżej 50% (od 43,3% w 1894 r. do 47,8% w 1912 r. – tab. 87).

Wielokrotnie podejmowanym w literaturze zagadnieniem jest wysokość zysków w poszczególnych gałęziach przemysłu. Problem ten jednak jest bardzo trudny, ze względu na stosowanie różnorodnych metod. Według klasycznej definicji stopy zysku, która wyraża się poprzez stosunek zysku do całego zaangażowanego kapitału (inaczej kosztów produkcji), obliczenie wysokości stopy zysku winno być łatwe. Jednak dotychczasowe próby ze względu na brak dokładnych danych statystycznych należy uznać za nieudane¹⁴².

Według najnowszych propozycji ekonomistów, stopę zysku należy obliczyć jako stosunek zysku (wartości dodatkowej) do kapitału trwałego¹⁴³. Na podstawie tej metody obliczono średnią stopę zysku w spółkach akcyjnych Królestwa Polskiego w latach 1894 i 1912. Otóż w całym przemyśle w tym czasie nastąpił niewielki wzrost stopy zysku z 9,8% do 10,3%. Natomiast najwyższy poziom stopa zysku osiągnęła w przemyśle górniczo-hutniczym – od 9,8% do 12,3%. Wzrost przeciętnych zysków nastąpił także w przemyśle metalowo-maszynowym z 8,2% do 10,9% i spożywczym z 7,9% do 10%. Z kolei w przemyśle włókienniczym, jak wykazały to już wcześniej badania K. Badziaka, nastąpił wyraźny spadek zysków z 11,2% do 6,7% (tab. 87)¹⁴⁴.

¹⁴¹ Obliczono na podstawie: „Więstnik Finansow, Promyszlennosti i Torgowli”, S. Peterburg 1895.

¹⁴² Por. I. Ichnatowicz, *Przemysł łódzki w latach 1860–1900*, Wrocław 1965, s. 81–82; W. Puś, *Struktura własnościowa przemysłu włókienniczego w Łodzi w końcu XIX w.*, „Rocznik Łódzki”, t. XX, 1973, s. 38–40.

¹⁴³ M. Mieszczankowski, *Rozwój kapitalizmu od stadium wolnokonkurencyjnego do monopolistycznego i państwowo-monopolistycznego*, t. 1, Warszawa 1974, s. 434.

¹⁴⁴ Badziak, *op. cit.*, s. 84, tab. 12.

Struktura kapitałów w spółkach akcyjnych Królestwa Polskiego
w latach 1894 i 1912 (w %)

Gałęzie przemysłu	Lata	Kapitały				Stopa zysku
		pasywa		aktywa		
		własny	obcy	trwały	obrotowy	
Górnictwo-hutniczy	1894	55,9	44,1	66,0	34,0	9,8
	1912	79,5	20,5	63,9	36,1	12,3
Metalowo-maszynowy	1894	61,0	39,0	37,9	62,1	8,2
	1912	65,9	34,1	48,6	51,4	10,9
Chemiczny	1894	—	—	—	—	—
	1912	70,4	29,6	54,4	45,6	10,9
Mineralny	1894	—	—	—	—	—
	1912	82,5	17,5	67,2	32,8	11,5
Drzewny	1894	87,9	12,1	59,8	40,2	15,9
	1912	53,8	46,2	40,1	59,9	9,9
Papierniczo-poligraficzny	1894	59,2	40,8	73,8	26,2	11,1
	1912	67,1	32,9	49,4	50,6	11,3
Włókienniczy	1894	68,3	31,7	53,3	46,7	11,2
	1912	66,8	34,2	46,6	53,4	6,7
Skórzany	1894	85,1	14,9	43,9	56,1	11,1
	1912	53,8	46,2	39,4	60,6	7,1
Spożywczy	1894	75,8	24,2	54,4	45,6	7,9
	1912	59,2	40,8	48,5	51,5	10,0
Ogółem	1894	66,6	33,4	56,7	43,3	9,8
	1912	67,4	32,6	52,2	47,8	10,3

Źródło: „Więstnik Finansow Promyszlennosti i Torgowli” 1894, 1912, S. Peterburg 1895, 1913.

Wysokość zysków przedsiębiorstw przemysłowych, jak również całych gałęzi przemysłu, starały się określić rosyjskie instytucje finansowe. Według danych Piotrkowskiej Izby Skarbowej za lata 1902 i 1913 (stopę zysku obliczano jako stosunek zysku brutto do obrotu firmy w danym roku). Najwyższe zyski w guberni piotrkowskiej i warszawskiej osiągnano w przemyśle spożywczym: cukrownie – od 15% do 20%, gorzelnie – 15%, browary nawet 30%, młyny – od 20–40%. Stosunkowo wysokie zyski osiągały także przedsiębiorstwa hutnicze i metalowe – od 10% do 15%. W górnictwie węgla kamiennego zyski kształtowały się na poziomie od 15–25%. Natomiast

w przemyśle włókienniczym wysokość zysków kształtowała się na poziomie od 5–10%¹⁴⁵.

O poważnym zróżnicowaniu dochodowości różnych gałęzi przemysłu świadczą także wysokości dywidend wypłacanych akcjonariuszom. Otóż w latach dziewięćdziesiątych XIX w. wysokość dywidendy w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego wahała się od 8% do 16%, natomiast w 1911 r. wynosiła 5%. W przemyśle hutniczym w 1894 r. najwyższa dywidenda w zakładach Ostrowieckich wynosiła 30% w stosunku do kapitału zakładowego, natomiast w 1911 r. przeciętna dywidenda w przemyśle górniczo-hutniczym kształtowała się na poziomie 11,6%¹⁴⁶.

Według danych Giełdy Pieniężnej w Łodzi za lata 1895–1904, najwyższe dywidendy wypłacano w zakładach metalurgicznych. I tak w przedsiębiorstwie francuskim – Société Métallurgique Dnieprovienne de Midi de la Russie, działającym w tzw. okręgu południowym w Rosji, dywidenda w całym okresie wynosiła 40%. Również wysokie dywidendy wypłacono w tym czasie w Tow. Akc. Lilpop, Rau i Loewenstein, a mianowicie od 27–20%. Natomiast w przedsiębiorstwach włókienniczych wahały się one od 6–10%¹⁴⁷.

Stopniowy spadek dochodowości przedsiębiorstw przemysłowych na początku XX w., wywołany załamaniem kryzysowym lat 1900–1903, a następnie pogłębiony w wyniku depresji 1904 r. i burzliwych wydarzeń rewolucji 1905–1907 r., spowodował wyraźne zaostrzenie walki konkurencyjnej o rynki surowcowe i rynki zbytu¹⁴⁸. Doprowadziło to w konsekwencji do przyśpieszenia, rozpoczętego jeszcze w końcu XIX w., procesu częściowej monopolizacji niektórych gałęzi przemysłu, tak w skali Królestwa Polskiego, jak również całej Rosji¹⁴⁹.

Na podstawie analizy przeobrażeń w strukturze wielkościowej i własnościowej przedsiębiorstw, we wszystkich gałęziach przemysłu Królestwa Polskiego, możemy stwierdzić, że w latach 1870–1913 zaszły zasadnicze zmiany wiel-

¹⁴⁵ WAPŁ, PIS, sygn. 15565, k. nlb; sygn. 17468, k. nlb.

¹⁴⁶ „Więsnik Finansow Promyślennosti i Torgowli” 1895; *Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego 1914*, Warszawa 1915, s. 122, tab. IX.

¹⁴⁷ WAPŁ, GPL, sygn. 53, k. 1–20.

¹⁴⁸ A. Wierzbicki, *Wspomnienia i dokumenty (1877–1920)*, Warszawa 1957, s. 90–91 – autor zwraca uwagę, że w latach 1898–1905 przeciętna dywidenda w całym przemyśle rosyjskim spadła z 7,6% do 4,1%.

¹⁴⁹ Por. I. Pietrzak-Pawłowska, *Królestwo Polskie w początkach imperializmu 1900–1905*, Warszawa 1955, s. 107–165; Pustuła, *Początki...*, s. 175–234; tenże, *Monopoli...*, s. 84–125; Badziak, *op. cit.*, s. 97–129; tenże, *Z dziejów monopolizacji w przemyśle bawelnianym Królestwa Polskiego w latach 1900–1904*, ZNUŁ, 1973, S. I, z. 96, s. 37–53; W. I. Bowyykin, *Zarozhdenije finansowego kapitala w Rossii*, Moskwa 1967, s. 250–293; tenże, *K woprosu o roli inostrannogo kapitala w Rossii*, „Więsnik Moskowskogo Uniwiersiteta”, Seria IX, 1964, nr 1, s. 55–83; *Monopoli i inostrannyj kapital w Rossii*, Moskwa 1962 – Zagadnienia monopolizacji w przemyśle ciężkim i włókienniczym Królestwa Polskiego, w dotychczasowej literaturze, zostały już w miarę wyczerpująco opracowane.

koprzemysłowe. W głównych gałęziach przemysłu (górnictwo, hutnictwo i przemysł włókienniczy) pozycje dominujące, już w końcu XIX w. zajęły przedsiębiorstwa wielkie (zatrudniające powyżej 500 osób). Koncentracja produkcji i zatrudnienia w wielkich zakładach następowała stopniowo i w pozostałych gałęziach produkcji.

Zmiany w strukturze wielkości zakładów były niejako równoległe do stopniowych przeobrażeń form prawno-własnościowych. Szczególnie spółki akcyjne odegrały istotną rolę w procesie akumulacji kapitału i przyspieszenia procesów inwestycyjnych w wielu, często nowoczesnych, branżach przemysłowych.

ZAKOŃCZENIE

W latach 1870–1913 w przemyśle Królestwa Polskiego dokonały się głębokie przeobrażenia strukturalne. Przyspieszenie rozwoju produkcji przemysłowej, związane z zakończeniem przewrotu technicznego oraz z dogodną sytuacją rynkową (protekcyjna polityka celna i zamówienia rządowe), było katalizatorem dynamicznych przemian w strukturze wielkościowej, prawnowłasnościowej i gałęziowej oraz doprowadziło do wzrostu procesu koncentracji przestrzennej przemysłu.

Zagadnienie napływu kapitału zagranicznego zostało szczegółowo zanalizowane w poszczególnych gałęziach przemysłu. Generalnie poza przemysłem ciężkim, kapitał zagraniczny inwestował jedynie w niektóre działy produkcji w przemyśle włókienniczym, chemicznym, a także częściowo w produkcji materiałów budowlanych. Mimo znacznej roli w procesie transferu nowoczesnej techniki i technologii, kapitał zagraniczny w latach 1900–1913 skupiał jedynie ponad 3% zakładów, od 19% do 23% produkcji i 18,5% do 22% ogólnej liczby zatrudnionych w przemyśle Królestwa Polskiego.

Analiza zmian w rozmieszczeniu przemysłu na obszarze Królestwa Polskiego pozwoliła stwierdzić, że cztery główne kręgi przemysłowe (łódzki, warszawski, sosnowiecko-częstochowski i staropolski) zdecydowanie powiększyły w latach 1879–1913 swój udział w globalnej produkcji do ponad 85%, w zatrudnieniu do 82,6% oraz w ogólnej mocy silników elektrycznych do 86,4%.

Koncentracja przestrzenna prowadziła do określonej specjalizacji produkcyjnej poszczególnych okręgów i ośrodków. Jednak mimo dominacji w okręgach niektórych gałęzi przemysłu, często związanych z zasobami surowcowymi (dzięki którym zresztą ukształtował się tam przemysł), możemy obserwować w okresie do 1914 r. postępujący proces różnicowania struktury gałęziowo-branżowej przemysłu. Najbardziej charakterystyczne zmiany pod tym względem zachodziły w okręgu łódzkim, gdzie mimo dominacji włókiennictwa, zaczęły odgrywać znaczącą rolę takie gałęzie, jak przemysł chemiczny (ponad 21% produkcji w skali kraju) czy przemysł drzewny, głównie meblarski (ponad 24% produkcji Królestwa Polskiego). Podobna sytuacja zaistniała w okręgu sosnowiecko-częstochowskim, bowiem na początku XX w., obok przemysłu górniczo-hutniczego, dynamicznie rozwijały się takie gałęzie, jak przemysł włókienniczy, chemiczny, mineralny i maszynowy.

Postępujące zmiany struktury monogałęziowej przemysłu w tych okręgach były następstwem rosnącego zapotrzebowania ze strony przemysłu (konieczność kooperacji) na maszyny oraz wiele wyrobów odgrywających rolę półfabrykatów lub materiałów niezbędnych do produkcji. Drugim ważnym czynnikiem przemian w strukturze gałęziowo-branżowej przemysłu był szybki przyrost liczby ludności w centrach przemysłowych, a w związku z tym wzrastające zapotrzebowanie na produkty przemysłu przetwórczego (dobra konsumpcyjne).

Wraz z koncentracją przemysłu w okręgach zwiększał się dystans tych ostatnich w stosunku do obszarów nieuprzemysłowionych (np. region północno-wschodni)¹. Wydaje się jednak, że była to określona prawidłowość procesu industrializacji w krajach względnie zacofanych. Bowiem szybki rozwój przemysłu możliwy był tylko poprzez dużą koncentrację kapitałów, środków produkcji i siły roboczej. Rozbudowa przemysłu, już w okresie po zakończeniu przewrotu technicznego, a głównie nowoczesnych pod względem techniczno-technologicznym gałęzi (np. przemysł chemiczny i maszynowy) wymagała obok środków pieniężnych także określonego poziomu infrastruktury ekonomicznej (komunikacja, linie kolejowe, energetyka) oraz w miarę wykwalifikowanej siły roboczej. Takie warunki istniały jedynie w okręgach przemysłowych.

W latach 1870–1913 nastąpił znaczny rozwój produkcji przemysłowej, szczególnie w głównych gałęziach przemysłu (wydobywczy, hutniczy i tekstylny). Produkcja węgla zwiększyła się w tym czasie ponad dwadzieścia razy, surówki prawie piętnastokrotnie, żelaza i stali ponad trzydzieści sześć razy (tab. 21; tab. 31). W przeliczeniu na 1 mieszkańca wydobycie węgla wzrosło z 0,54 kwintala do 5,76 kwintali. W porównaniu z innymi krajami Europy w 1870 r. pod tym względem Królestwo wyprzedzało jedynie Rosję, gdzie wydobywano tylko 0,12 kwintala na osobę. Natomiast w Austrii produkcja była ponad trzy razy większa, we Francji sześciokrotnie, Czechach ponad trzynaście razy, w Niemczech piętnastokrotnie, a w Anglii prawie sześćdziesiąt pięć razy. W 1907 r. sytuacja się nieco zmieniła: Królestwo Polskie zmniejszyło pod względem wydobycia węgla, dystans do Anglii do dwunastu razy mniej, Francja wydobywała tylko dwukrotnie więcej, Niemcy sześciokrotnie, Czechy prawie siedem razy, Austria o 38%, natomiast wydobycie w Rosji na jednego mieszkańca było prawie trzykrotnie niższe (1,76 i 4,78 kwintala).

W produkcji surówki w 1870 r. Królestwo Polskie wyprzedzały wszystkie wyżej wymienione kraje. Na jednego mieszkańca huty Królestwa produkowały 4,6 kg surówki, w Rosji w tym czasie 5 kg, Czechach i Austrii po 13 kg, Francji 32 kg, Niemczech 34 kg i Anglii 189 kg. W 37 lat później Królestwo Polskie w dalszym ciągu pozostawało na pozycji ostatniej. Wytwarzając

¹ E. Kaczyńska, *Spoleczeństwo i gospodarka północno-wschodnich ziem Królestwa Polskiego w okresie rozkwitu kapitalizmu*, Warszawa 1974, s. 304–305.

17,5 kg surówki na mieszkańca plasowało się za Rosją, gdzie produkowano 22 kg na głowę, Austrią z 33 kg, Francją z 92 kg, Niemcami z 208 kg i Anglią z 229 kg². Jak wykazano w tab. 52, jedynie w przemyśle bawełnianym w latach 1870–1913 Królestwo Polskie (7,50 kg) osiągnęło zbliżone wskaźniki zużycia bawełny w przeliczeniu na jednego mieszkańca, w stosunku do Francji (6,73 kg w 1913 r.) i Niemiec (7,70 kg). Natomiast w całym okresie wyprzedzało Rosję, gdzie w latach 1880–1913 wskaźnik zużycia był trzykrotnie niższy aniżeli w Królestwie Polskim (tab. 52).

Dynamiczny wzrost produkcji w większości gałęzi przemysłu wiązał się bezpośrednio z przeobrażeniami w strukturze wielkościowej i własnościowej przedsiębiorstw. Już w końcu XIX w., w głównych gałęziach przemysłu (wydobywczy, hutniczy, włókienniczy) pozycję dominującą zajmowały przedsiębiorstwa wielkie zatrudniające przeciętnie ponad 500 robotników. Zakłady przemysłowe koncentrujące największą liczbę robotników, przekształcały się najczęściej w spółki akcyjne.

Na początku XX w., wielkie przedsiębiorstwa akcyjne w przemyśle hutniczym i górniczym całkowicie zdominowały produkcję. Również w przemyśle włókienniczym (choć w nieco mniejszym stopniu) towarzystwa akcyjne w zasadzie decydowały o poziomie produkcji w tej gałęzi przemysłu.

W pozostałych gałęziach także postępował proces koncentracji produkcji i centralizacji kapitału, jednakże do końca omawianego okresu przemysł drzewny, skórzaný, mineralny, spożywczy (poza cukrownictwem), były w poważnym stopniu rozdrobnione.

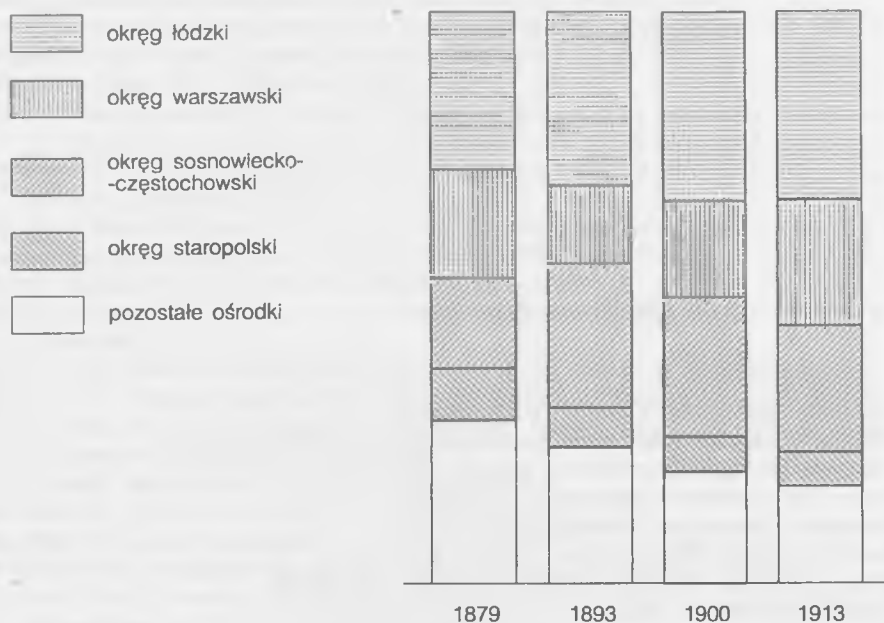
Zaawansowane procesy koncentracji produkcji oraz centralizacji kapitału w przemyśle Królestwa Polskiego oraz całej Rosji, a także rosnąca konkurencja rynkowa prowadziły do monopolizacji niektórych gałęzi produkcji.

² C. Fohlen, *Qu'est-ce que la révolution industrielle?*, Paris 1971, s. 292–294; J. Purš, *Průmyslová revoluce*, Praha 1973, s. 638–641, tab. 2, 3.

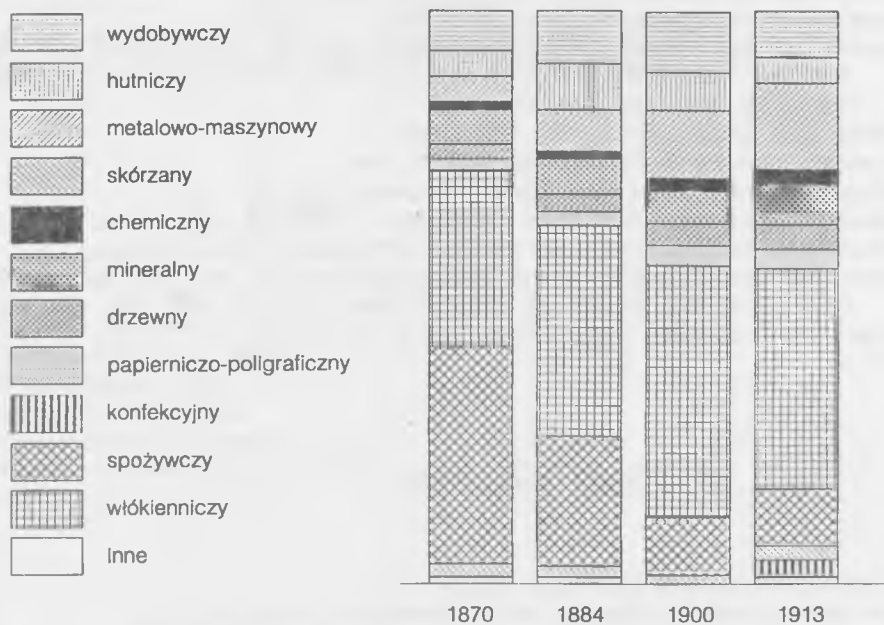
ANEKSY

Aneks 1. Okręgi i główne ośrodki przemysłowe Królestwa Polskiego w 1913 r.

Aneks 2. Zmiany w strukturze przestrzennej przemysłu Królestwa Polskiego w latach 1879–1913

Aneks 3. Zmiany w strukturze gałęziowej przemysłu Królestwa Polskiego w latach 1870–1913

BILIOGRAFIA

I. Źródła archiwalne

1. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie;
Kancelaria General Gubernatora Warszawskiego, sygn. 5257, 5476, 7117.
Warszawski Komitet Przemysłowy, sygn. 81, 113.
2. Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Kielcach;
Kancelaria Gubernatora Kieleckiego, sygn. 1772.
Rząd Gubernialny Kielecki, sygn. 297, 298, 873.
Starszy Fabryczny Inspektor Guberni Kieleckiej, sygn. 6, 19.
Zakłady Ostrowieckie, sygn. 1.
3. Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Łodzi;
Giełda Pieniężna w Łodzi, sygn. 53.
Kalisko-Piotrkowski Gubernialny Urząd Akcyzy, sygn. 11, 13.
Piotrkowska Izba Skarbowa, sygn. 15565, 15958, 15959, 17468.
Rząd Gubernialny Piotrkowski, sygn. 3233, 10495.
Starszy Fabryczny Inspektor Guberni Piotrkowskiej, sygn. 122, 798, 800, 1187, 1188, 1308,
1497, 1674, 1682, 1684, 1824, 2031, 2309, 2328, 2329, 2330, 2343, 2556, 2587, 2828,
3227, 3260, 3301, 3323, 3444, 3445, 3446.
4. Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Radomiu;
Kancelaria Gubernatora Radomskiego, sygn. 33, 2980.
Okręgowy Inżynier Radomskiego Okręgu Górniczego, sygn. 12.
Radomski Gubernialny Urząd Spraw Fabrycznych i Górniczych, sygn. 47, 48, 49, 53, 55.
5. Wojewódzkie Archiwum Państwowe Warszawy i Województwa Warszawskiego;
Starszy Fabryczny Inspektor Guberni Warszawskiej, sygn. 252, 262, 284, 326, 334, 383,
410, 522, 536, 563, 582, 624, 627, 692, 719, 1014, 1132, 1156, 1160, 1224, 1329, 1359.
Warszawski Gubernialny Zarząd Akcyzy, sygn. 2, 5.

II. Źródła drukowane

Akcionierno-pajewyje przedprijata Rossii, Moskwa 1913.

Bilans handlowy Królestwa Polskiego, opr. H. Tennenbaum, Warszawa 1916.

Bociarski D., *Rys statystyczny przemysłu Królestwa Polskiego*, „Biblioteka Warszawska”
1873, t. II.

- Fabrizno-zawodskije predprijatia Rossijskoj Imperii*, opr. D. P. Kandaurow, Piotrograd 1914.
- Fabrizno-zawodskaja promyszlennost i torgowla Rossii*, S. Peterburg 1893.
- Gornozawodskaja proizvoditel'nost Rossii [za lata 1879-1884]*, S. Peterburg 1881-1886.
- Jeżegodnik Ministerstwa Finansow*, Petersburg 1889-1906.
- Jeżegodnik Rossii 1905*, S. Peterburg 1906.
- Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, opr. L. Jeziorański, Warszawa 1906.
- Krzyżanowski A., Kumaniecki K., *Statystyka Polski*, Kraków 1915.
- Otcziot N. P., Illina N. P. *Łangowego po issledowaniju fabriznojo promyszlennosti w Carstwie Polskom*, S. Peterburg 1888.
- Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, opr. A. R. Sroka, Warszawa 1914.
- Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego. Rok 1913*, Warszawa 1914.
- Rocznik statystyczny przemysłu 1945-1965*, Warszawa 1967.
- Sbornik statističeskich swiedienij o gornozawodskoj promyszlennosti Rossii [za lata 1893-1904]*, S. Peterburg 1895-1907.
- Spisok fabrik i zawodow Jewropejskoj Rossii*, opr. W. R. Warzar, S. Peterburg 1903.
- Sprawozdania Warszawskiego Komiteu Gieldowego za lata 1908-1911*, Warszawa 1909-1912.
- Sprawozdanie Zarządu Towarzystwa Fabryki Machin i Odlewów K. Rudzki i Ska za dwudziesty rok finansowy 1912/1913*, Warszawa 1914.
- Statisticzeskij Jeżegodnik na 1913 god*, S. Peterburg 1913.
- Statisticzeskij Jeżegodnik na 1914 god*, S. Peterburg 1914.
- Statistika proizvodstw oblagajemych akcyzom za lata 1900-1912*, Petersburg 1901-1914.
- Swod otcziotow fabriznych inspektorow za 1901-1913 god*, S. Peterburg 1901-1914.
- Ukazatel fabrik i zawodow Jewropejskoj Rossii s Carstwom Polskom i Wielikim Kniażestwom Finliandskom*, opr. P. A. Orłow, S. Peterburg 1881.
- Ukazatel fabrik i zawodow Jewropejskoj Rossii i Carstwa Polskogo*, opr. P. A. Orłow, S. Peterburg 1887.
- Ukazatel fabrik i zawodow okrain Rossii, Carstwa Polskogo, Kawkaza, Sibirii i sriednieazjatskich wladienij*, opr. P. A. Orłow, S. Peterburg 1895.
- Załęski W., *Królestwo Polskie pod względem statystycznym*, cz. II, Warszawa 1901.
- Załęski W., *Statystyka porównawcza Królestwa Polskiego*, Warszawa 1879.

III. Prasa

- „Biblioteka Warszawska” 1873, 1897.
- „Gazeta Cukrownicza” 1903.
- „Gazeta Kielecka” 1900.
- „Ekonomista” 1911, 1918.
- „Przegląd Techniczny” 1900.
- „Więstnik Finansow Promyszlennosti i Torgowli” 1895, 1901, 1913.

IV. Opracowania

- Badziak K., *Przemysł włókienniczy Królestwa Polskiego w latach 1900–1918*, ZNUŁ, S. I, nr 60. Łódź 1979.
- Badziak K., *Struktura przestrzenna przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim 1900–1913*, ZNUŁ, S. I, 1979.
- Badziak K., Puś W., Pytlas S., *Szklana Hortensja. Dzieje huty w Piotrkowie Trybunalskim*, Łódź 1982.
- Bairoch P., *Niveaux de développement économique de 1810 à 1910*, „Annales-Economies, Sociétés, Civilisation” 1965, nr 6.
- Bajer K., *Przemysł włókienniczy na ziemiach polskich od początku XIX w. do 1939 r.*, Łódź 1958.
- Bartyś J., *Zmiany w technice urządzeń mielących od XVII do początków XX wieku*, [w:] *Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego*, t. 12, z. 1, Warszawa 1970.
- Benzemer J., *Zarys przemysłu w kraju naszym*, Warszawa 1886.
- Berend I. I., Ranki G., *K woprosu promyslennoj rewolucyi w wostocznój i jugowostocznój Ewropie*, [w:] *Social-Economic Researches on the History of East-Central Europe*, Budapest 1970.
- Bowykin W. I., *K woprosu o roli inostrannogo kapitała w Rossii*, „Wiestnik Moskowskogo Uniwersiteta” 1964, nr 1.
- Bowykin W. I., *Zarozhdenije finansowego kapitała w Rossii*, Moskwa 1967.
- Bujak F., *Galicja*, t. II, Lwów 1910.
- Burzyński A., *Informator statystyczny do dziejów przemysłu w Galicji. Górnictwo, hutnictwo i przemysł rafineryjny*, red. H. Madurowicz-Urbańska, Kraków 1982.
- Chomać-Klimek R., *Sprawa uprzemysłowienia majątków ziemskich Królestwa Polskiego w drugiej połowie XIX w.*, „Acta Universitatis Lodzianae”, S. I, z. 43, 1979.
- Chromow A., *Ekonomiczeskoje razwitiye Rossii w XIX–XX wiekach*, Moskwa 1950.
- Chudzyński M., *Wieś południowo-zachodniego Mazowsza 1864–1907*, Warszawa 1983.
- Czarnowski S., *Opodatowanie spirytusu i wpływ jego na gorzelnictwo w Królestwie Polskim*, „*Ekonomista*”, t. I, 1918.
- Daszyńska-Golińska Z., *Rozwój i samodzielność gospodarcza ziem polskich*, Warszawa–Kraków 1915.
- Deane Ph., Cole W. A., *British Economic Growth 1688–1959. Trends and Structure*, Cambridge 1967.
- Dębicki J., *Przemysł cynkowy*, Warszawa 1927.
- Długoborski W., *Górnictwo i hutnictwo do 1918 r.*, [w:] *Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX w. Studia i materiały*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław 1970.
- Dobb M., *Studia o rozwoju kapitalizmu*, Warszawa 1964.
- Dzieje cukrownictwa w Polsce*, red. Cz. Łuczak, Poznań 1891.
- Dzik A., *Hutnictwo żelazne w Polsce*, Warszawa 1931.
- Dzik A., *Młynarstwo w Polsce*, Warszawa 1928.
- Ekonomika górnictwa i hutnictwa w Królestwie Polskim 1840–1910*, opr. A. Jezierski i inni, Warszawa 1961.
- Fohlen C., *Qu'est-ce que la revolution industrielle?*, Paris 1971.
- Gąsiorowska N., *Przemysł metalowy polski w rozwoju dziejowym*, Warszawa 1929.
- Gąsiorowska-Grabowska N., *Założenia metodologiczne badań nad początkami dziejów przemysłu kapitalistycznego i klasy robotniczej na terenie Łodzi i okręgu w latach 1820–1865*, „*Przegląd Nauk Historycznych i Społecznych*” 1955, t. V.
- Gindin I. F., *Russkije komierczeskije banki*, Moskwa 1948.
- Gliwic H., *Żelicznaja promyslennoost Rossii*, Petersburg 1911.

- Gospodarka przemysłowa i początki cywilizacji technicznej*, Studia i materiały, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław 1977.
- Grodek A., Kostrowicka I., *Historia gospodarcza Polski*, Warszawa 1955.
- Hartwell R. M., *The Industrial Revolution and Economic Growth*, London 1971.
- Historia kultury materialnej Polski w zarysie*, red. W. Hensel, J. Pazdur, t. VI, red. B. Baranowski, J. Bartyś, T. Sobczak, Wrocław 1979.
- Hofman J., *Przemysł żelazny w Królestwie Polskim*, Dąbrowa Górnicza 1915.
- Horska P., *K otazce socialniho vývoje Českých zemi na prelomu 19. a 20. století*, „Sbornik historický”, t. 29, Praha 1982.
- Ihnatowicz I., *Burżuazja warszawska*, Warszawa 1972.
- Ihnatowicz I., *Przemysł łódzki 1860–1900*, Wrocław 1965.
- Ihnatowicz I., Łukasiewicz J., *W sprawie badań statystycznych nad historią przemysłu na ziemiach polskich*, [w:] *Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX w.*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław 1970.
- Jacubiński W., *Przewrót przemysłowy w Rosji*, „Zeszyty Historyczne”, Warszawa 1954.
- Janowicz L., *Zarys rozwoju przemysłu w Polsce*, Warszawa 1907.
- Janzuł J., *Przemysł fabryczny w Królestwie Polskim*, Petersburg 1887.
- Jaros J., *Historia górnictwa węglowego w Zagłębiu Górn Śląskim do 1914 r.*, Wrocław 1965.
- Jelonek A., *Liczba ludności i osiedli w Polsce w latach 1810–1955*, Warszawa 1956.
- Jezierski A., *Handel zagraniczny Królestwa Polskiego 1815–1914*, Warszawa 1967.
- Jezierski A., *Niektóre problemy rozwoju hutnictwa żelaznego w Królestwie Polskim w latach 1864–1910*, [w:] *Ekonomika górnictwa i hutnictwa w Królestwie Polskim 1840–1910*, Warszawa 1961.
- Jezierski A., *Problemy wzrostu gospodarczego Polski w XIX w.*, [w:] *Państwo, społeczeństwo, kultura*, red. S. Kieniewicz, Warszawa 1977.
- Jezierski A., Leszczyńska C., *Dzieje gospodarcze Polski w zarysie do 1989 r.*, Warszawa 1994.
- Jezierski A., Zawadzki S. M., *Dwa wieki przemysłu w Polsce. Zarys dziejów*, Warszawa 1966.
- Jeżowski K., *Rozwój i rozmieszczenie przemysłu na Dolnym Śląsku w okresie kapitalizmu*, Wrocław 1961.
- Kaczyńska E., *Dzieje robotników przemysłowych w Polsce pod zaborami*, Warszawa 1970.
- Kaczyńska E., *Inwestycje przemysłowe w Zakładach Ostrowieckich w końcu XIX wieku*, [w:] *Ekonomika górnictwa i hutnictwa w Królestwie Polskim 1840–1910*, Warszawa 1961.
- Kaczyńska E., *Spółczesność i gospodarka północno-wschodnich ziem Królestwa Polskiego w okresie rozkwitu kapitalizmu*, Warszawa 1974.
- Kaczyńska E., *Tak zwane przeżytki feudalne i kapitalizm marginalny w Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX w.*, [w:] *Między feudalizmem a kapitalizmem*, Wrocław 1976.
- Katus L., *Economic growth in Hungary during the age of dualism (1867–1913). A quantitative analysis*, [w:] *Social-Economic Researches on the History of East-Central Europe*, Budapest 1970.
- Kempner S. A., *Dzieje gospodarcze Polski porzecznej w zarysie*, t. I–II, Warszawa 1920–1922.
- Kempner S. A., *Kredyt przemysłowy*, „Biblioteka Warszawska” 1897, t. I.
- Kołodziejczyk R., *Burżuazja polska w XIX i XX wieku*, Warszawa 1979.
- Kołodziejczyk R., Pustuła Z., *Rozmieszczenie terytorialne robotników przemysłowych*, [w:] *Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów*, red. S. Kałabiński, t. I, cz. 2, Warszawa 1978.
- Kołodziejczyk R., Gradowski R., *Zarys dziejów kapitalizmu w Polsce*, Warszawa 1974.
- Koszutski S., *Geografia gospodarcza Polski*, Warszawa 1918.
- Koszutski S., *Nasz przemysł wielki na początku XX stulecia*, Warszawa 1905.
- Koszutski S., *Rozwój ekonomiczny Królestwa Polskiego w ostatnim trzydziestoleciu (1870–1900)*, Warszawa 1905.
- Koszutski S., *Rozwój przemysłu wielkiego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1901.

- Kowalska S., Jedlicki J., Jezierski A., *Ekonomika górnictwa i hutnictwa w Królestwie Polskim 1831–1864*, Warszawa 1958.
- Kawecka E., *Wytwórnice i produkcja ceramiki szlachetnej w regionie sandomiersko-kieleckim w XIX wieku*, Wrocław 1968.
- Kuczyński J., *Zum Problem der industriellen Revolution*, „Zeitschrift für Geschichtswissenschaft” 1956, nr 4.
- Kula W., *Kształtowanie się kapitalizmu w Polsce*, Warszawa 1955.
- Kula W., *Problemy i metody historii gospodarczej*, Warszawa 1983.
- Kula W., *Przemysł włókienniczy w Królestwie Polskim 1831–1865*, „Kwartalnik Historyczny” 1956, t. LXIII, nr 4–5.
- Lewy M., *Życie ekonomiczne Królestwa Polskiego*, cz. I–II, Warszawa 1915–1921.
- Ljaszczenko P. I., *Istoria narodnego chozjajstwa SSSR*, t. II, Moskwa 1952.
- Luksemburg R., *Rozwój przemysłu w Polsce*, Warszawa 1957.
- Łepkowski T., *Przemysł warszawski u progu epoki kapitalistycznej*, Warszawa 1960.
- Łuczak Cz., *Przemysł Wielkopolski w latach 1871–1914*, Poznań 1960.
- Łukasiewicz J., *Dynamika rozwoju przemysłu na ziemiach polskich. Indeks produkcji przemysłowej w latach 1870–1913*, [w:] *Gospodarka przemysłowa i początki cywilizacji technicznej. Studia i materiały*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław 1977.
- Łukasiewicz J., *Kryzys agrarny na ziemiach polskich w końcu XIX wieku*, Warszawa 1968.
- Łukasiewicz J., *Przemysł Królestwa Polskiego w początkach XX wieku*, [w:] *Źródła do dziejów klasy robotniczej na ziemiach polskich*, red. S. Kalabiński, t. III, cz. 1, Warszawa 1968.
- Łukasiewicz J., *Przewrót przemysłowy w przetwórstwie płodów rolnych Królestwa Polskiego*, [w:] *Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego*, t. 8, Warszawa 1966.
- Łukasiewicz J., *Przewrót techniczny w cukrownictwie i młynarstwie Królestwa Polskiego*, [w:] *Pamiętnik VIII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie*, Warszawa 1958.
- Łukasiewicz J., *Przewrót techniczny w przemyśle Królestwa Polskiego w latach 1852–1886*, Warszawa 1963.
- Łukasiewicz J., Pustuła Z., *Warszawskie zakłady hutnicze w latach 1867–1889*, „Rocznik Warszawski” 1962, t. III.
- Madurowicz-Urbańska H., *Przemysł Galicji. Główne problemy i potrzeby badawcze*, „Studia Historyczne”, 1975, R. XVIII, z. 2.
- Mała encyklopedia ekonomiczna*, Warszawa 1974.
- Mendelson L., *Teoria i historia kryzysów i cykli ekonomicznych*, t. II, Warszawa 1960.
- Michalkiewicz S., *Rozmieszczenie i struktura gałęziowa przemysłu i rzemiosła na Śląsku w drugiej połowie XIX w.*, „Studia i Materiały z Dziejów Śląska”, 1973, t. XII.
- Michalkiewicz S., *Struktura przestrzenna i gałęziowa przemysłu i rzemiosła na Śląsku*, [w:] *Gospodarka przemysłowa i początki cywilizacji technicznej. Studia i materiały*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław 1977.
- Mikulec B., *Przemysł Lubelszczyzny w latach 1864–1914*, Lublin 1989.
- Missalowa G., *Przewrót przemysłowy w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego*, [w:] *Pamiętnik VIII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie*, Warszawa 1958.
- Missalowa G., *Stan i problematyka badań w zakresie kształtowania się układu kapitalistycznego oraz klasy robotniczej w przemyśle włókienniczym okręgu łódzkiego*, „Przegląd Nauk Historycznych i Społecznych” 1955, t. V.
- Missalowa G., *Studia nad powstaniem łódzkiego okręgu przemysłowego 1815–1870*, t. I – Przemysł, Łódź 1964.
- Misztal S., *Przemysł chemiczny w latach 1864–1818–1939*, [w:] *Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX w. Studia i materiały*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław 1970.

- Misztal S., *Przemiany w strukturze przestrzennej przemysłu na ziemiach polskich w latach 1860–1965*, Warszawa 1970.
- Misztal S., *Warszawski okręg przemysłowy. Studium rozwoju i lokalizacji przemysłu*, Warszawa 1962.
- Nietyksza M., *Warszawski okręg przemysłowy w świetle danych o zatrudnieniu w końcu XIX wieku*, „Rocznik Warszawski” 1966, t. VII.
- Orłowski M., *Żelazny przemysł hutniczy na ziemiach polskich do r. 1914*, Warszawa 1931.
- Pazdur J., *Górnictwo rud żelaza*, [w:] *Zarys dziejów górnictwa na ziemiach polskich*, red. J. Pazdur, Katowice 1961.
- Pazdur J., *Górnictwo i hutnictwo Zagłębia Staropolskiego w połowie XIX w.*, „Kwartalnik Historyczny” 1956, t. LXIII, nr 4–5.
- Pazdur J., *Przemysł metalowy Zagłębia Staropolskiego w I połowie XIX w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1954, R. 2, nr 1/2.
- Pazdur J., Pietraszek E., *Górnictwo rud metali nieżelaznych*, [w:] *Zarys dziejów górnictwa na ziemiach polskich*, red. J. Pazdur, Katowice 1961.
- Paziłnow K. A., *Oczerki istorii tekstylnoj promyslennosti dorewolucyjnojj Rossii*, Moskwa 1955.
- Pietkiewicz Z., *Stan przemysłu w Królestwie Polskim*, Warszawa 1912.
- Pietrzak-Pawłowska I., *Królestwo Polskie w początkach imperializmu 1900–1905*, Warszawa 1955.
- Pietrzak-Pawłowska I., *Pozycja ziem polskich w międzynarodowej wymianie gospodarczej na przełomie XIX i XX w.*, [w:] *VIII Powszechny Zjazd Historyków Polskich*, cz. 6, Warszawa 1960.
- Pietrzak-Pawłowska I., *Przemiany gospodarczo-społeczne na ziemiach polskich na początku XX w.*, [w:] *Historia Polski*, t. 3, cz. 2, red. Ż. Kormanowa, W. Najdus, Warszawa 1972.
- Pietrzak-Pawłowska I., *Przewrót przemysłowy i warunki kapitalistycznej industrializacji na ziemiach polskich*, [w:] *Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX w.*, Wrocław 1970.
- Pietrzak-Pawłowska I., *Przewrót techniczny i typy industrializacji w Europie środkowo-wschodniej XIX wieku*, [w:] *Gospodarka przemysłowa i początki cywilizacji technicznej. Studia i materiały*, Wrocław 1977.
- Pietrzak-Pawłowska I., *Wielki przemysł Warszawy i okregu (1864–1918)*, „Rocznik Warszawski” 1966, t. VII.
- Plewiński S., *Przemysł cykrowniczy w latach 1907–1910*, „Ekonomista” 1911, t. III.
- Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów*, red. S. Kalabiński, t. I, cz. 2 i 3, Warszawa 1978.
- Poznański J., *Proizwoditelielnyje sily Carstwa Polskogo*, Petersburg 1880.
- Prace polskiej narady ekonomicznej w Petersburgu*, t. 1–3, Warszawa 1919.
- Pruss W., *Miasto jako obszar*, [w:] *Wielkomijski rozwój Warszawy do 1918 r.*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Warszawa 1973.
- Pruss W., *Rozwój przemysłu warszawskiego w latach 1864–1914*, Warszawa 1977.
- Pruss W., *Wielobranżowy przemysł stołecznych miast na ziemiach polskich*, [w:] *Gospodarka przemysłowa i początki cywilizacji technicznej. Studia i materiały*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław 1977.
- Puczyński B., *„Częstochowianka”. Gospodarka kapitału francuskiego i hitlerowskiego zarządu powierniczego w latach 1900–1944*, Częstochowa 1961.
- Purš J., *Asynchroniczne upowszechnienie energetyki parowej w krajach Europy*, [w:] *Gospodarka przemysłowa i początki cywilizacji technicznej. Studia i materiały*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław 1977.
- Purš J., *Průmyslová revoluce. Vyvoj pojmu a koncepce*, Praha 1973.
- Pustuła Z., *Dynamika liczebności proletariatu przemysłowego*, [w:] *Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów*, red. S. Kalabiński, t. I, cz. 2, Warszawa 1978.

- Pustuła Z., *Monopoli w metalurgicznej promyślności Carstwa Polskiego i ich uczestnie w Prodametie*, „Istoriczeskoje Zapiski” 1958, t. 62.
- Pustuła Z., *Początki kapitału monopolistycznego w przemyśle hutniczo-metalowym Królestwa Polskiego (1882–1900)*, Warszawa 1968.
- Pustuła Z., *Typy zakładów i przedsiębiorstw w przemyśle metalowym warszawskiego okręgu przemysłowego (1870–1913)*, [w:] *Zakłady przemysłowe w Polsce XIX i XX w. Studia i materiały*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław 1967.
- Puś W., Pytlas S., *Dzieje łódzkich Zakładów Bawełnianych im. Obrońców Pokoju „Uniontex” (d. Zjednoczonych Zakładów K. Scheiblera i L. Grohmana) w latach 1827–1977*, Warszawa–Łódź 1979.
- Puś W., *Przemysł Królestwa Polskiego w latach 1870–1914*, Łódź 1984.
- Puś W., *Przemysł włókienniczy w Królestwie Polskim w latach 1870–1900. Zagadnienia struktury i dynamiki rozwoju*, Łódź 1976.
- Puś W., *Przemysł w okresie wielokapitalistycznym*, [w:] *Tomaszów Mazowiecki. Dzieje miasta*, red. B. Wachowska, Warszawa–Łódź 1980.
- Puś W., *Rozmieszczenie przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim w latach 1870–1900*, ZNUŁ, S. I, z. 96, 1973.
- Puś W., *Tomaszowska Fabryka Sztucznego Jedwabiu w latach 1911–1919*, [w:] *60 lat Zakładów Włókien Sztucznych „WISTOM”*, red. B. Wachowska, Łódź 1971.
- Puś W., *Zakłady Żyrardowskie w strukturze przestrzennej przemysłu włókienniczego Polski (1870–1939)*, [w:] *Żyrardów 1829–1945*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Warszawa 1980.
- Pytlas S., *Łódzka burżuazja przemysłowa w latach 1864–1914*, Łódź 1994.
- Radwan M., *Wielkopiecnictwo w Zagłębiu Staropolskim w połowie XIX w.*, Katowice 1954.
- Radziszewski H., *Zarys rozwoju przemysłu w Królestwie Polskim*, [w:] *Nasze sprawy*, t. 2, Warszawa 1900.
- Rodgers H. B., *Okręg przemysłowy Lancashire i brytyjski przemysł bawełniany*, „Przegląd Geograficzny” 1958, t. XXX, z. 2.
- Rose E., *Wielki przemysł Królestwa Polskiego przed wojną*, Poznań 1918.
- Rostow W. W., *The Stages of Economic Growth*, Cambridge 1961.
- Rusiński W., *Rozwój gospodarczy ziem polskich*, Warszawa 1963.
- Rusiński W., *Zarys historii gospodarczej powszechnej*, Warszawa 1970.
- Siniarska-Czaplicka J., *Historia papierni w Jeziornie do r. 1939*, Łódź 1859 (maszynopis pracy magisterskiej w Bibliotece UŁ).
- Siniarska-Czaplicka J., *Kronika papierni w Jeziornie 1760–1960*, Jeziorna 1961.
- Siniarska-Czaplicka J., *Historia papierni w Jeziornie do r. 1939*, „Przemysł Papierniczy” 1958, nr 6.
- Saryusz-Zaleski W., *Dzieje przemysłu w b. Galicji 1804–1929*, Kraków 1930.
- Skodlarski J., *Zarys historii gospodarczej Polski do 1939 roku*, Warszawa 1995.
- Sobalski F., *Przemysł Częstochowy w latach 1882–1900*, „Studia i Materiały z Dziejów Śląska”, t. XI, 1971.
- Sobczak T., *Rola młynarstwa w ekonomice Królestwa Polskiego oraz Rzeczypospolitej polskiej okresu międzywojennego*, [w:] *Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego*, t. 12, z. 1, Warszawa 1970.
- Soldaczuk J., *Międzynarodowe kartele cukrownicze*, Warszawa 1956.
- Sommer W., *Rozwój przemysłu cementowego, wapiennego, kredowego i gipsowego na ziemiach polskich*, [w:] *Prace Polskiej Narady Ekonomicznej w Petersburgu*, t. 3, cz. 1, Warszawa 1919.
- Srokowski K., *Przemysł węglowy w Królestwie Polskim*, [w:] *Pamiętnik I Zjazdu Górników Polskich w Krakowie w 1906 r.*, Lwów 1907.
- Srokowski K., Hofman J., *Przemysł węglowy w Królestwie Polskim*, „Przegląd Górnico-Hutniczy” 1910.

- Stosunki rolnicze Królestwa Polskiego*, red. S. Janicki, Warszawa 1918.
- Strumilin S. G., *Oczerki ekonomicznej historii Rosji*, Moskwa 1960.
- Szepielew L. J., *Akcyoniernyje kompanii w Rossii*, Leningrad 1973.
- Szulc B., *Statystyka teoretyczna*, cz. I, Warszawa 1962.
- Szulc B., *Wartość materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności b. Królestwa Polskiego*, Warszawa 1920.
- Szulc B., *Położenie klasy robotniczej w Wielkopolsce w latach 1871–1914*, Poznań 1970.
- Śmiałowski J., *Cechy rozwoju Łodzi*, [w:] *Wczoraj, dziś i jutro Łodzi*, red. W. Michowicz, Łódź 1979.
- Śmiałowski J., *Zduńska Wola. Monografia miasta do 1914 roku*, Łódź 1974.
- Tołłoczko L., *Źródła energii na ziemiach polskich i sposoby ich wykorzystania*, [w:] *Prace Polskiej Narady Ekonomicznej w Petersburgu*, t. 1, Warszawa 1919.
- Tomaszewski E., *Przemysł hutniczy w Królestwie Kongresowym*, [w:] *Prace Polskiej Narady Ekonomicznej w Petersburgu*, t. 3, cz. 2, Warszawa 1919.
- Tomaszowska Fabryka Sztucznego Jedwabiu. Księga jubileuszowa*, Warszawa 1936.
- Topolski J., *Metodologia historii*, Warszawa 1973.
- Trepka E., *Sztuczne barwniki organiczne*, [w:] *Prace Polskiej Narady Ekonomicznej w Petersburgu*, t. 3, cz. 1, Warszawa 1919.
- Trepka E., *Wielki przemysł chemiczny*, [w:] *Prace Polskiej Narady Ekonomicznej w Petersburgu*, t. 3, cz. 1, Warszawa 1919.
- Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX w. Studia i materiały*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław 1970.
- Wałęska M., *Kryzys w przemyśle włókienniczym Łodzi w latach osiemdziesiątych XIX w.* (maszynopis pracy magisterskiej w Zakładzie Historii Polski Nowożytnej UŁ), Łódź 1968.
- Werwicki A., *Białostocki okręg przemysłu włókienniczego do 1945 r.*, Warszawa 1957.
- Wierzbicki A., *Wspomnienia i dokumenty (1877–1920)*, Warszawa 1957.
- Więcko E., *Lasy i przemysł drzewny w Polsce*, Warszawa 1960.
- Wyszomirska O., *Przemysł i klasa robotnicza ziemi radomsko-kieleckiej 1870–1914*, Warszawa 1970.
- Zakłady przemysłowe w Polsce XIX i XX w., Studia i materiały*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław 1967.
- Zarys dziejów górnictwa na ziemiach polskich*, red. J. Pazdur, t. II, Katowice 1961.
- Zieliński J., *Staropolskie zagłębie przemysłowe*, Wrocław 1965.
- Ziółkowski J., *Sosnowiec. Drogi i czynniki rozwoju miasta przemysłowego*, Katowice 1960.
- Żarnowska A., *Klasa robotnicza Królestwa Polskiego 1870–1914*, Warszawa 1974.

WYKAZ STOSOWANYCH SKRÓTÓW

- AGAD – Archiwum Główne Akt Dawnych
WAPK – Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Kielcach
WAPŁ – Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Łodzi
WAPR – Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Radomiu
WAPWW – Wojewódzkie Archiwum Państwowe Warszawy i woj. Warszawskiego
FZPR – Fabryczno-zawodskije predprijatia Rossii
GPŁ – Giełda Pieniężna w Łodzi
GPR – Gornozawodskaja promyszlennost w Rossii
KAPFPK – Księga adresowa przemysłu fabrycznego Królestwa Polskiego
KGGW – Kancelaria Generał Gubernatora Warszawskiego
KG – Kancelaria Gubernatora Kieleckiego
KGR – Kancelaria Gubernatora Radomskiego
KM – koń mechaniczny
KP – Królestwo Polskie
KPUA – Kalisko-Piotrkowski Urząd Akcyzy
OIROG – Okręgowy Inżynier Radomskiego Okręgu Górniczego
PHKP – Przemysł i handel Królestwa Polskiego
PIS – Piotrkowska Izba Skarbowa
RGK – Rząd Gubernialny Kielecki
RGP – Rząd Gubernialny Piotrkowski
RGUFG – Radomski Gubernialny Urząd Spraw Fabrycznych i Górniczych
SFIGK – Starszy Fabryczny Inspektor Guberni Kieleckiej
SFIGP – Starszy Fabryczny Inspektor Guberni Piotrkowskiej
SFIGW – Starszy Fabryczny Inspektor Guberni Warszawskiej
SFZ – Spisok fabrik i zawodow
SSSGPR – Sbronik statisticzeskich swiedienij o gornozawodskoj promyszlennosti Rossii
UFZ – Ukazatel fabrik i zawodow Orłowa
WPK – Warszawski Komitet Przemysłowy
WGZA – Warszawski Gubernialny Zarząd Akcyzy
k – karta

LE DEVELOPPEMENT DE L'INDUSTRIE
DANS LE ROYAUME DE POLOGNE
DANS LES ANNEES 1870-1914
(Résumé)

Dans son travail, l'auteur a présenté l'analyse des changements structureaux dans l'industrie du Royaume de Pologne à la période du capitalisme développé et au début du monopolisme. L'analyse a aussi embrassé les processus de concentration de la production et de centralisation du capital.

Dans le premier chapitre, on a présenté la participation et le rôle des capitaux étrangers dans l'industrie du Royaume de Pologne jusqu'à 1914. En général, capital étranger cumulaient environ 3,5% d'entreprises, 18%-22% de travailleurs et 19%-23% de la valeur globale de la production industrielle.

Il faut encore souligner que les résultats de l'affluence des capitaux étrangers se sont avérés très positifs. Dans l'industrie textile, chimique et métallurgique l'on a introduit une nouvelle technologie et lest nouveaux assortiments de la production.

Dans le deuxième chapitre, on a présenté les changements dans la structure régionale de l'industrie (au total) et dans les branches particulières de la production industrielle. A la base de l'analyse effectuée, on a constaté que dans les années 1870-1914 la concentration décisive de l'industrie eut lieu, notamment dans les régions principales (de Łódź, de Varsovie, de Sosnowiec et Częstochowa et celle de la Vieille Pologne), qui groupaient de plus de 58% à 69% du total des établissements, de 72% à plus de 82% de la production globale et de 70% à 82,6% des ouvriers.

L'analyse des changements dans la disposition de l'industrie a permis de définir la typologie du processus d'industrialisation dans les centres industriels particuliers. Ainsi dans le plus grand centre industriel, celui de Łódź, l'industrialisation avait un caractère extensif, car l'industrie textile y dominait décidément. Seulement vers la fin de la période analysée, l'accélération du développement de l'industrie métallurgique et mécanique, ainsi que de celle chimique, eut lieu.

Un certain équilibre dans le développement des moyens de production et des biens de consommation était caractéristique pour le centre de

Varsovie. Une telle structure de l'industrie de Varsovie était due à la gènes de ce centre qui prit naissance à la base d'une grande agglomération urbaine. A son tour, dans la région de Sosnowiec et Częstochowa, le processus d'industrialisation avait un caractère intensif. Puisque c'est là que se développaient les industries métallurgique, mécanique et chimique à la base des matières premières fournies par les branches de l'industrie minière (charbon, minerais de fer et de zinc) et celle sidérurgique.

La dernière des régions du Royaume de Pologne, celle de la Vieille Pologne, déclina visiblement à la période analysée. Cet état de choses était causé par une forte concurrence de la part de l'industrie métallurgique de la région de Sosnowiec et Częstochowa et aussi en raison de l'épuisement des gisements de fer locaux. Donc malgré un certain développement de l'industrie métallurgique dans cette région, le processus d'industrialisation y avait un caractère extensif.

Dans le troisième chapitre du travail, on a présenté les changements dans la structure des branches de l'industrie du Royaume de Pologne dans les années 1870-1914. L'analyse statistique effectuée a démontré que c'était l'industrie alimentaire qui dominait décidément au début des années soixante-dix du XIXème siècle. Elle concentrait presque 63% de tous les établissements, la valeur de sa production atteignait 54% de la production globale. Dans les années suivantes, l'industrie alimentaire commença à perdre sa position primordiale. Vers la fin de la période analysée, en 1913, les entreprises alimentaires ne constituaient que 24% du total de toutes les entreprises, ne concentraient que 16% de la production globale et 10% des ouvriers employés à l'industrie. Dès la fin des années soixante-dix, c'était l'industrie textile qui se plaça en tête. Jusqu'à l'an 1913, elle concentrait de 42,5% à 39,8% de la production globale, de plus de 32% jusqu'à 40% environ du total des employés et de 17% environ à plus de 37% de la puissance énergétique. Parmi les autres branches de l'industrie, l'accroissement considérable de la production et du nombre de travailleurs eut lieu dans l'industrie métallurgique et mécanique. Les entreprises de cette branche de l'industrie concentraient dans les années 1870-1914 de plus de 4% à 14% de la production globale et de 15% environ à 15% des ouvriers employés dans l'industrie. Au delà de l'industrie métallurgique, un certain développement de la production se fit voir dans l'industrie chimique et celle de papeterie et de typographie. Au total, cependant, le processus d'industrialisation au Royaume de Pologne avait un caractère extensif, car dans la production, ainsi que dans l'emploi, pendant toute la période analysée, les branches de l'industrie légère et alimentaire dominaient sur les branches produisant les moyens de production.

Au quatrième chapitre, on a présenté le développement des branches particulières de l'industrie du Royaume de Pologne dans les années 1870-1914,

en ayant égard aux changements de leur structure spécifique. D'un côté, on a aussi essayé de montrer intégralement le développement des branches particulières sur le fond permettant la comparaison avec les autres terrains polonais (les territoires annexés par la Prusse et l'Autriche) avec la Russie et autres pays européens. Parmi les douze branches de l'industrie, c'était l'industrie extractive (avant tout l'exploitation du charbon) qui se développait d'une façon la plus dynamique. Dans les années 1870–1913 l'extraction de la houille augmenta vingt fois. En même temps l'industrie de charbon participait considérablement à la production globale de cette branche en Russie, en atteignant plus de 47% en 1870 et 22% en 1913. Parmi les autres branches de l'industrie, c'était l'industrie textile qui se développait dynamiquement. Le pourcentage de sa participation à la production de l'industrie textile de la Russie atteignait 40% (laine), 14% (coton) et 20% (lin). L'industrie textile du Royaume de Pologne jouait aussi le rôle de première importance à l'échelle des terres polonaises, en concentrant dans les années 1882–1910 de 43% environ à plus de 61% du nombre total des tisseurs.

Dans le quatrième chapitre, on a aussi fait un essai de définir l'étendue du retard dans le processus de mécanisation de la production industrielle du Royaume de Pologne par rapport aux autres pays européens. Les recherches effectuées avec l'application de l'indicateur du nombre de chevaux-vapeur (CV) sur 1000 habitants ont démontré que dans la période jusqu'en 1913 le Royaume de Pologne devançait seulement la Russie (de 13 ans en 1913), étant devancé par l'Angleterre (de 46 ans), l'Allemagne (de 34 ans), la France (de 17 ans), les Tchèques (de 23 ans), l'Autriche (de 11 ans).

Au cinquième chapitre, on a présenté les transformations dans la structure des grandeurs des entreprises en branches particulières de l'industrie et on a montré le processus de concentration et de centralisation du capitalisme.

En se basant sur l'analyse effectuée, on peut constater que le processus de concentration de la production dans les grandes entreprises était le plus avancé dans l'industrie minière et sidérurgique, où déjà au début du XXème siècle les grandes entreprises (employant en moyenne plus de 1000 ouvriers) concentraient plus de 90% de la production. Le degré considérable de concentration était aussi caractéristique pour l'industrie textile, dont les grands établissements (plus de 500 ouvriers) concentraient vers la fin du XIXème siècle plus de 50% de la production et de l'emploi.

La concentration de la production était accompagnée de processus de centralisation du capital, surtout moyennant la création des sociétés par actions. Ce processus devint plus fort à la fin du XIXème siècle. Déjà au début du XXème siècle, les sociétés par actions concentraient dans l'industrie minière 92% de la production globale, sidérurgique – presque 99%, métal-

lurgique et mécanique – plus de 52%, chimique – 54% et textile – plus de 57%. Au total, dans toute l'industrie du Royaume de Pologne dans les années 1900–1913 les sociétés par actions concentraient de 56,9% à 49,4% de la production globale.

Les processus avancés de concentration de la production et de centralisation du capital eurent pour conséquence la monopolisation de certaines branches de l'industrie.

SPIS TREŚCI

WSTĘP	3
1. Cel i zakres pracy	3
2. Przegląd literatury	4
3. Źródła i metody	10
4. Warunki rozwoju przemysłu	12
Rozdział I – KAPITAŁY I INWESTYCJE	15
1. Kapitały	15
2. Inwestycje	36
Rozdział II – OKRĘGI I OŚRODKI PRZEMYSŁOWE	46
1. Zmiany w rozmieszczeniu przemysłu (ogółem) w Królestwie Polskim	52
2. Zmiany w rozmieszczeniu przestrzennym poszczególnych gałęzi przemysłu w Królestwie Polskim	56
Rozdział III – STRUKTURA GAŁĘZIOWA	88
1. Zmiany w strukturze gałęziowej przemysłu Królestwa Polskiego w latach 1870–1913	89
2. Zmiany w strukturze gałęziowej przemysłu w okręgach przemysłowych Królestwa Polskiego w latach 1879–1913	103
Rozdział IV – ROZWÓJ POSZCZEGÓLNYCH GAŁĘZI PRZEMYSŁU	123
1. Przemysł wydobywczy	123
2. Przemysł hutniczy	135
3. Przemysł metalowy	143
4. Przemysł chemiczny	148
5. Przemysł mineralny	154
6. Przemysł drzewny	157
7. Przemysł papierniczo-poligraficzny	160
8. Przemysł włókienniczy	166
9. Przemysł konfekcyjny	175
10. Przemysł skórzany	178
11. Przemysł spożywczy	182
12. Przemysł Królestwa Polskiego na tle porównawczym	196
Rozdział V – KONCENTRACJA PRODUKCJI	203
1. Struktura wielkości zakładów w przemyśle (ogółem) w latach 1879–1913	204
2. Zmiany w strukturze wielkości poszczególnych gałęzi przemysłu	209
3. Kocentracja produkcji w przemyśle Królestwa Polskiego w latach 1879–1913	242
4. Centralizacja kapitału. Rola spółek akcyjnych	249
ZAKOŃCZENIE	261
ANEKSY	264
BIBLIOGRAFIA	266
WYKAZ STOSOWANYCH SKRÓTÓW	274
LE DEVELOPPEMENT DE L'INDUSTRIE DANS LE ROYAUME DE POLOGNE DANS LES ANNEES 1870–1914 (Résumé)	275